

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ
ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΩΔΩΝΗ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΤΟΜΟΣ ΜΘ΄

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2022

ΔΩΔΩΝΗ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ
ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΩΔΩΝΗ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΤΟΜΟΣ ΜΘ΄

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2022

UNIVERSITY OF IOANNINA
SCHOOL OF PHILOSOPHY

ANNUAL SCIENTIFIC REVIEW
OF THE DEPARTMENT OF HISTORY AND ARCHAEOLOGY

DODONE

HISTORY & ARCHAEOLOGY

VOLUME XLIX

IOANNINA 2022

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Ιωάννης Ε. Τζαμτζής

Αλεξάνδρα Αλεξανδρίδου

Νικόλαος Αναστασόπουλος

ISSN: 1105-705X

Copyright @ 2022 | Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Πανεπιστημίου Ιωαννίνων,
45500, Ιωάννινα

Εκτύπωση: Τμήμα Εκδόσεων - Τυπογραφείο Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

* Οι μελέτες δημοσιεύονται μετά την αξιολόγηση από ανώνυμους κριτές. Οι συγγραφείς των δημοσιευόμενων εργασιών έχουν την αποκλειστική ευθύνη για το περιεχόμενό τους, και για το τονικό και ορθογραφικό σύστημα που τηρήθηκε.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ CONTENTS

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ABBREVIATIONS	11
---------------------	----

ΙΣΤΟΡΙΑ HISTORY

ΙΩΑΝΝΗΣ Ε. ΤΖΑΜΤΖΗΣ, Οι <i>πρεσβύτεροι</i> («παλαιοί») της Καρχηδόνας. IOANNIS E. TZAMTZIS, <i>The Elders of Carthage</i>	19
ΚΩΣΤΑΣ Γ. ΤΖΙΑΡΑΣ, Τα δικαστικά αρχεία ως πηγή για την ιστορία των γυναικών: σπαράγματα γυναικείας παρουσίας στους χώρους εργασίας και το εργατικό κίνημα του Μεσοπολέμου. KOSTAS G. TZIARAS, Court records as a source for women's history: fragments of women's presence in the workplace and the Interwar labour movement.	41
ΘΑΝΑΣΗΣ ΜΠΙΕΤΑΣ, (Ή)ιση αμοιβή για ίση (;) εργασία. Έμφυλα συστήματα πληρωμών και αμοιβής της εργασίας στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου, 1920-1972. THANASIS BETAS, (Un)equal pay for equal (?) work. Gendered pay systems and wages in Matsaggos tobacco industry, 1920-1972.	67
ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, Αμοιβή, ειδίκευση και φύλο στις Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας της μεταποίησης στην Ελλάδα, 1964-1971. STEFANOS IOANNIDIS, Wages, qualification and gender in the Collective Labour Agreements in manufacturing in Greece, 1964-1971.	99

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ARCHAEOLOGY

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΣΙΩΖΟΥ, Ευρήματα Τελικής Νεολιθικής-Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από την Ήπειρο. Τεκμήρια Επικοινωνίας και Επαφών. VASILIKI SIOZOU, Final Neolithic-Early Bronze Age finds from Epirus. Communication and contact artefacts.	139
ΣΤΕΛΛΑ ΧΡΥΣΟΥΛΑΚΗ, ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΠΑΣ, ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΥΡΟΓΙΑΝΝΗ, Ταφικές πρακτικές στο Δέλτα του Φαλήρου. Το παράδειγμα του νοτιοανατολικού τομέα του νεκροταφείου. STELLA CHRYSOULAKI, IOANNIS PAPPAS, ALEXANDRA SYROGIANNI, Burial practices in the Phaleron Delta. The example of the southeastern sector of the cemetery.	175
ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΠΕΤΡΟΣ ΓΙΟΥΤΣΟΣ, Ερεβίνθοι και Κύαμοι στο πιάτο. Οι διατροφικές συνήθειες στην Ήπειρο και Αιτωλοακαρνανία από την υστεροβυζαντινή ως τη νεότερη εποχή. NEKTARIOS PETROS YIOUTSOS, EPEBINΘΟΙ and KYAMOΙ on the plate. Dietary habits in Epirus and Aitolokarnania from the late Byzantine to the modern period.	251
ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΟΜΕΩΝ ΚΑΙ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ACTIVITY OF GRADUATE STUDY FIELDS AND PROGRAMS	281

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ABBREVIATIONS

I

<i>AA</i>	Archäologischer Anzeiger.
<i>AAA</i>	Athens Annals of Archaeology.
<i>AC</i>	L'Antiquité Classique.
<i>Acta Classica</i>	Acta Classica. Journal of the Classical Association of South Africa.
<i>ΑΔ</i>	Αρχαιολογικό Δελτίο.
<i>AE</i>	L'Année épigraphique.
<i>AEMΘ</i>	Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη.
<i>AEph</i>	Αρχαιολογική Εφημερίς [Ελλ. συντ. <i>AE</i>].
<i>ActAnt</i>	Acta antica. Ac. Sc. Hungaricae.
<i>AESC</i>	Annales. Economie, société, civilisations.
<i>AG</i>	Archivio Giuridico.
<i>AJA</i>	American Journal of Archeology.
<i>AJAH</i>	American Journal of Ancient History.
<i>AJP</i>	American Journal of Philology.
<i>AJPA</i>	American Journal of Physical Antropology.
<i>AM</i>	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung.
<i>ANRW</i>	Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung.
<i>AncSoc</i>	Ancient Society.
<i>A&R</i>	Atene e Roma.
<i>AR</i>	Archaeological Reports.
<i>Arctos</i>	Arctos. Acta philologica Fennica.
<i>Athenaeum</i>	Athenaeum. Studi periodici di letteratura e storia dell'antichità.

<i>AS</i>	Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archeology at Ankara.
<i>ASatene</i>	Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle Missioni italiane in Oriente.
<i>BABesch</i>	BABESCH: Annual Papers on Mediterranean Archaeology.
<i>BCH</i>	Bulletin de correspondance hellénique.
<i>BÉFAR</i>	Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome.
<i>BICS</i>	Bulletin of the Institute of Classical Studies.
<i>BIDR</i>	Bulletino dell'Istituto di diritto romano "Vittorio Scialoja".
<i>BJ</i>	Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Rheinischen Amtes für Bodendenkmalpflege im Landschaftsverband Rheinland und des Vereins von Altertumsfreuden im Rheinlande.
<i>BRL</i>	Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester.
<i>BAV</i>	Bayerische Vorgeschichtsblätter.
<i>BSA</i>	Annual of the British School at Athens.
<i>BV</i>	Biblical Viewpoint.
<i>Byzantion</i>	Byzantion. Revue internationale des études byzantines.
<i>Cadmo</i>	Cadmo. Revista de história antiga.
<i>CByrsa</i>	Cahiers de Byrsa.
<i>ChAE</i>	Symposium on Byzantine and post-Byzantine Art.
<i>Chiron</i>	Chiron. Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts.
<i>CJ</i>	The Classical Journal.
<i>CM</i>	Classica et Mediaevalia.
<i>CS</i>	Cretan Studies.
<i>CP</i>	Classical Philology.
<i>CQ</i>	The Classical Quarterly.
<i>CR</i>	The Classical Review.
<i>CRAI</i>	Comptes rendus de l'Académie des inscriptions et belles lettres de Paris.
<i>CSt</i>	Carthage Studies.

<i>CT</i>	Cahiers de Tunisie.
<i>DChAE</i>	Deltion of the Christian Archaeological Society.
<i>DCPP</i>	Lipiński, E. et alii, <i>Dictionnaire de la civilisation phénicienne et punique</i> , Paris [Brepols] 1992.
<i>DdA</i>	Dialoghi di archeologia.
<i>Digesta</i>	Digesta. Επιστημονικό περιοδικό του Τμήματος Νομικής του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης.
<i>DHA</i>	Dialogues d'histoire ancienne.
<i>ΔΧΑΕ</i>	Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας.
<i>EHR</i>	The English Historical Review.
<i>Eirene</i>	Eirene. Studia greca et latina.
<i>EKEIEΔ</i>	Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών.
<i>Electrum</i>	Electrum. Studia z historii starozytniej.
<i>EPAHA</i>	Etudes de philologie, d'archéologie et d'histoire anciennes.
<i>Epigraphica</i>	Rivista italiana di epigrafia.
<i>Eranos</i>	Eranos. Acta philologica suecana.
<i>Eretz-Israel</i>	Eretz-Israel: Archaeological, Historical and Feographical Studies.
<i>Eulimene</i>	Eulimene. Μελέτες στην κλασική αρχαιολογία, την επιγραφική, τη νομισματική και την παυρολογία.
<i>Gerión</i>	Gerión. Madrid, Univ. Complutense. Publicationes.
<i>GRBS</i>	Greek, Roman and Byzantine Studies.
<i>G&R</i>	Greece and Rome.
<i>Hermes</i>	Hermes. Zeitschrift für klassische Philologie.
<i>Hesperia</i>	Hesperia. The journal of the American School of Classical Studies at Athens.
<i>Historia</i>	Historia. Zeitschrift für alte Geschichte – Revue d'Histoire ancienne.
<i>Horos</i>	Horos. Αρχαιογνωστικό περιοδικό.
<i>HSCP</i>	Harvard Studies in Classical Antiquity:
<i>Index</i>	Index. Quaderni camerti di studi romanistici.
<i>Iura</i>	Iura. Rivista internazionale di diritto romano e antico.

<i>JAS</i>	Journal of Archaeological Science.
<i>JdI</i>	Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts.
<i>JEa</i>	Journal of Egyptian Archaeology.
<i>JJP</i>	Journal of Juristic Papyrology.
<i>JP</i>	The Journal of Philology.
<i>JPR</i>	Journal of Prehistoric Religion.
<i>JRA</i>	Journal of Roman Archeology.
<i>JRS</i>	The Journal of Roman Studies.
<i>JTS</i>	The Journal of Theological Studies.
<i>JS</i>	Journal des Savants.
Kadmos	Kadmos. Zeitschrift für vor und frühgriechische Epigraphik.
<i>Klio</i>	Klio. Beiträge zur alten Geschichte.
<i>Ktema</i>	Ktêma. Civilisations de l'Orient, de la Grèce et de Rome antiques.
<i>Latomus</i>	Latomus. Revue d'études latines.
<i>Labeo</i>	Labeo. Rassegna di diritto romano.
<i>LEC</i>	Les études classiques.
<i>MAH</i>	Mélanges d'archéologie et d'histoire.
<i>Μακεδονικά</i>	<i>Μακεδονικά. Σύγγραμμα περιοδικόν της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών.</i>
<i>MBAH</i>	Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte.
<i>MEFRA</i>	Mélanges d'archéologie et d'histoire de l'Ecole française de Rome et d'Athènes.
<i>MEFR</i>	Mélanges de l'Ecole française de Rome.
<i>MH</i>	Museum Helveticum.
<i>Mnemosyne</i>	Mnemosyne. Bibliotheca classica batava.
<i>Muséon</i>	Le muséon. Revue d'études orientales.
<i>NRS</i>	Nuova rivista storica.
<i>OA</i>	Oriens antiquus.
<i>Oikumene</i>	Oikumene. Studia ad historiam antiquam classicam et orientalem pertinentia.
<i>OpAth</i>	Opuscula Atheniensia.

<i>ΠΑΕ</i>	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.
<i>PBA</i>	Proceedings of the British Academy.
<i>PBF</i>	Prähistorische Bronzefunde.
<i>PBSR</i>	Papers of the British School at Rome.
<i>PCPS</i>	Papers of the Cambridge Philological Society.
<i>Phoenix</i>	The Phoenix. The Journal of the Classical Association of Canada.
<i>Phoenix</i>	The Phoenix. The Journal of the Classical Association of Canada.
<i>PP</i>	La Parola del Passato.
<i>P&P</i>	Past and Present.
<i>QLSD</i>	Quaderni Lupiensi di storia e diritto.
<i>QS</i>	Quaderni di storia.
<i>RA</i>	Revue archéologique.
<i>REA</i>	Revue des études anciennes.
<i>REAP</i>	Revue d'études augustéennes et patristiques.
<i>REG</i>	Revue des études grecques.
<i>REL</i>	Revue des études latines publiée par la Société des études latines.
<i>REPPAL</i>	Revue des Études Phéniciennes Puniques et des Antiquités Libyques.
<i>RES</i>	<i>Répertoire d'épigraphie sémitique</i> . Académie des inscriptions et belles-lettres: Commission du <i>Corpus inscriptionum semiticarum</i> , éd. Clermont-Ganneau, Ch. -Chabot, J.-B., Paris, Imprimerie Nationale, 1900-
<i>RHD</i>	Revue historique de droit français et étranger.
<i>RIDA</i>	Revue internationale des droits de l'Antiquité.
<i>RF</i>	Rivista di filologia e d'istruzione classica.
<i>RHD</i>	Revue historique de droit français et étranger.
<i>RIDA</i>	Revue internationale des droits de l'Antiquité :
<i>RIL</i>	Rendiconti dell'Istituto lombardo di scienze e lettere.
<i>RM</i>	Rheinisches Museum für Jurisprudenz.
<i>RSC</i>	Rivista di studi classici.

<i>RSF</i>	Rivista di studi Fenici.
<i>Rudiae</i>	Rudiae. Recherche sul mondo classico.
<i>SDHI</i>	Studia et documenta historiae et iuris.
<i>Semitica</i>	Semitica. Revue publiée par l'Institut d'études sémitiques du Collège de France.
<i>SIMA</i>	Studies in Mediterranean Archaeology.
<i>SNR</i>	Schweizerische Numismatische Rundschau.
<i>StPhœn</i>	Studia Phœnicia. Travaux du Groupe de Contact Interuniversitaire d'Études Phéniciennes et Puniqes (Fonds National de la Recherche Scientifique. Leuven, 1983-
<i>StSem</i>	Studi Semitici.
<i>TAPA</i>	Transactions and Proceedings of the American Philological Association.
<i>Tyche</i>	Tyche. Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik.
<i>VT</i>	Vetus testamentum. Quarterly Publication by the International Organization of the Old Testament Scholars.
<i>Zephyrus</i>	Zephyrus. Revista de prehistoria y arqueologia.
<i>ZPE</i>	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik.
<i>ZSS</i>	Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung.

II

<i>CAH</i>	<i>The Cambridge Ancient History</i> , 1 ^η έκδ., Cambridge 1924-1939.
<i>CAH²</i>	<i>The Cambridge Ancient History</i> , 2 ^η έκδ., Cambridge 1970-2005.
<i>Chrest</i>	Mitteis, L. – Wilcken, U., Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde, 1-2, Leipzig 1912.
<i>CER</i>	Goyau, G., <i>Chronologie de l'Empire romain</i> , Paris 2007 [αναθεωρ. επανέκδ. του πονήματος του 1891].
<i>CIG</i>	Böckh, A. et alii, <i>Corpus Inscriptionum Graecarum</i> , Berlin 1828-1877.

<i>CIL</i>	Th. Mommsen, Th., G. Henzen, G. et alii, <i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> , Berlin 1863· 1893-1943.
<i>CIS</i>	<i>Corpus Inscriptionum Semiticarum ab Academia Inscriptionum et Litterarum Humaniorum conditum atque Digestum</i> . Parisiis, E Reipublicae Typographeo, 1881-1962.
<i>FGH</i>	Jakoby, F., <i>Fragmente der griechischen Historiker</i> , Berlin/Leyden 1923-
<i>DAGR</i>	Daremberg, Ch., E. – Saglio, E. – Pottier, E., <i>Dictionnaire des antiquités grecques et romaines</i> , Paris 1877-1916.
<i>DELL</i>	Ernout, A. – Meillet, A., <i>Dictionnaire étymologique de la langue latine</i> , Paris 1967.
<i>DizEp</i>	De Ruggiero, E. et alii, <i>Dizionario epigrafico di Antichità romana</i> , Roma 1895-
<i>EG</i>	Guarducci, M., <i>Epigrafia greca</i> , Roma 1967-1978.
<i>IC</i>	Guarducci, M., <i>Inscriptiones Creticae</i> , I-IV, Roma 1935-1950.
<i>IGR</i>	Cagnat, R. et alii, <i>Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes</i> , Paris 1911-1927.
<i>IG</i>	<i>Inscriptiones graecae</i> , Berlin 1873-
<i>IGLS</i>	Jalabert, L. et alii, <i>Inscriptions grecques et latines de la Syrie</i> , Paris 1929-
<i>ILLRP</i>	Degrassi, A., <i>Inscriptiones latinae liberae rei publicae</i> , Firenze 1957-1963.
<i>ILS</i>	Dessau, H., <i>Inscriptiones latinae selectae</i> , Berlin 1892-1916.
<i>FIRA</i>	Riccobono, S., <i>Fontes Iuris Romani Anteiustiniani</i> , Firenze 1940-1943.
<i>LPPR</i>	Rotondi, G., <i>Leges Publicae Populi Romani</i> , Milano 1912.
<i>KAI</i>	Röllig, W. – Donner, H., <i>Kanaanäische und aramäische Inschriften</i> , 1η έκδ., Wiesbaden 1962-1964 – 5η έκδ. 2002.
<i>MAMA</i>	<i>Monumenta Asiae Minoris Antiqua</i> , Manchester 1928-
<i>Κουμανούδης ΑΑ-Ε</i>	[Ουλέριχος, Ε. –] Κουμανούδης, Σ., <i>Λεξικόν λατινο-ελληνικόν</i> , Αθήναι 1854.
<i>NDI</i>	<i>Novissimo digesto italiano</i> , Torino.
<i>OGIS</i>	Dittenberger, W., <i>Orientis Graeci Inscriptiones Selectae</i> , Leipzig 1903-1905.

<i>PIR</i>	Klebs, E. et alii, <i>Prosopographia Imperii Romani</i> , 1897-1898.
<i>PIR²</i>	Groag, E. et alii, <i>Prosopographia Imperii Romani</i> , 1933-1970.
<i>POxy</i>	Grenfell, B. P., Hunt, A. S. et alii, <i>The Oxyrhynchus Papyri</i> , London 1898-
<i>PWRE</i>	Pauly, U. – Wissowa, G., <i>Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i> , Stuttgart 1894-1980.
<i>SIG</i>	Dittenberger, W., <i>Sylloge Inscriptionum Graecarum</i> , 1-4, Leipzig 1915-1924.
<i>SEG</i>	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i> , Leiden 1923-1970· Amsterdam 1976-
<i>TAM</i>	<i>Tituli Asiae Minoris</i> , Vienna 1901-

ΟΙ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΙ («ΠΑΛΑΙΟΙ») ΤΗΣ ΚΑΡΧΗΔΟΝΑΣ*

Στον Λάμπρο Μπέλλο

Μελετώντας τους θεσμούς της προπρωτικής Καρχηδόνας, η Νεότερη ιστοριογραφία δεν διατηρεί καμμία αμφιβολία για την ύπαρξη μιας συνέλευσης η οποία, για να γίνει αντιληπτή ως στοιχείο του πολιτεύματος, παραλληλίζεται αρκετά συχνά προς τις *γερουσίες* ή *βουλές* των ελληνικών πόλεων, αλλά και τον *senatus* της Ρώμης¹. Ωστόσο, η συζήτηση περί την ονομασία, τη σύνθεση και, κυρίως, την οργανική δομή του εν λόγω φοινικικής λογικής σώματος συντηρείται, ακόμη, ενώπιον της πρακτικής των ελληνο-λατινικών πηγών να εναλλάσσουν κατά περίπτωση, στο πλαίσιο της αφήγησης πολιτικών γεγονότων, μια σειρά από παρεμφερείς όρους που επιτρέπουν την υπόθεση περί λειτουργίας ενός μόνιμου πυρήνα, κυβερνητικής χροιάς. Η άγνοια για τις εσωτερικές διαδικασίες, που διασυνδέουν τον εσωτερικό κύκλο με τα υπόλοιπα μέλη της ευρύτερης έκφανσης του σώματος, υποχωρεί πάντως όταν μεταπίπτει κανείς στην εξέταση των αρμοδιοτήτων της συνέλευσης, αλλά και του συντονισμού της δραστηριότητάς της με τις άλλες πολιτειακές συνιστώσες, άρχοντες και λαό. Η αλληλουχία αυτών των διαπιστώσεων υποδεικνύει και τη διαγραμματική ανάπτυξη στη θεματική του παρόντος άρθρου.

* Η παρούσα μελέτη τέθηκε υπ' όψιν των ομοτέχνων ως ανακοίνωση κατά την ΚΑ' Συνάντηση Ιστορικών του Δικαίου, η οποία έλαβε χώρα στην Κομοτηνή, 2-3 Νοεμβρίου 2019, έχει εμπλουτισθεί με υποσημειώσεις και, λόγω της χρονικής καθυστέρησης που γνώρισε η εκτύπωση του ανά χείρας τεύχους, εκδόθηκε κατ' αρχήν ως κεφάλαιο του βιβλίου του συγγραφέα *Καρχηδών*, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2023· στο πλαίσιο αυτής της έκδοσης, ο προ Χριστού χρονολογικός προσδιορισμός σημειώνεται μόνον μια πρώτη φορά και ισχύει για όλες τις υπόλοιπες χρονολογίες οι οποίες ανακύπτουν, οι υποσημειώσεις είναι σύμφωνες προς τις εκδοτικές οδηγίες της Επετηρίδας, ενώ ακολουθεί και περίληψη στην Αγγλική γλώσσα.

¹ Μέσα από μια βιβλιογραφία η οποία, αρχικά, δυσκολεύθηκε να διακρίνει μεταξύ εθνολογικής και αμιγούς ιστορικής προσέγγισης, βλ. ενδεικτικά: Movers 1849, 2,1, 488-499· 505 κ. εξ.· Meltzer 1896, 2, 27 κ. εξ.· 36-61· 465-477· Henderson 1896· Gsell 1920, 202-226· Harden 1963, 79· Moscati 1972, 659-661· Huss 1978· id. 1985, 462-464· Fantar 1993, 1, 219-229· Lancel 1995, 114 κ. εξ.· 116-117· Sznycer 2001⁶, 576-581· Hoyos 2010, 28 κ. εξ.· Τζαμτζής 2014, 199-202· id. 2018, 52-55.

I. Προσδιορισμός του σώματος και δομική συγκρότηση

Οι Αριστοτέλης είναι κατηγορηματικός: η Καρχηδόνα... «ἔχει δὲ παραπλήσια τῇ Λακωνικῇ πολιτεία [...] τοὺς δὲ βασιλεῖς καὶ τὴν γερουσίαν ἀνάλογον τοῖς ἐκεῖ βασιλεῦσι καὶ γέρουσιν»². Ο Πολύβιος διαβεβαιώνει και αυτός ότι... «καὶ γὰρ βασιλεῖς ἦσαν παρ' αὐτοῖς, καὶ τὸ γερόντιον εἶχε τὴν ἀριστοκρατικὴν ἐξουσίαν, καὶ τὸ πλῆθος ἦν κύριον τῶν καθηκόντων αὐτῶν»³. Σε άλλα σημεία των *Ιστοριών*, όμως, βρίσκονται συνημμένα δύο διακριτά συλλογικά ὄργανα τα οποία προσδιορίζονται ως «σύγκλητος» και «γερουσία»: κατά την πτώση της Καρθαγένης, το 209 π.Χ., ο Σκιπίων... «Μάγωνα καὶ τοὺς ἅμα τούτῳ Καρχηδονίους ἐχώριζε. δύο μὲν γὰρ ἦσαν κατελιμμένοι τῶν ἐκ τῆς γερουσίας, πέντε δὲ καὶ δέκα τῶν ἐκ τῆς συγκλήτου»⁴. ἔξι δεκαετίες αργότερα, το 149, οι Ρωμαῖοι βαυκαλίζουν τους Καρχηδόνιους ότι δύνανται να αποφύγουν την καταστροφή «...ἐὰν τριακοσίους ὁμήρους εἰς τὸ Λιλύβαιον ἐκπέμψωσιν ἐν τριάκονθ' ἡμέραις τοὺς υἱοὺς τῶν ἐκ τῆς συγκλήτου καὶ τῆς γερουσίας καὶ τοῖς ὑπὸ τῶν ὑπάτων παραγγελλομένοις πειθαρχήσωσιν»⁵. Αρκετά άλλα πολυβιακά χωρία προσθέτουν και τον ὄρο «συνέδριον», ως συνώνυμο του «σύγκλητος»⁶. Ο Διόδωρος χρησιμοποιεῖ επίσης τις λέξεις «σύγκλητος - γερουσία» ὅταν αναφέρει την επίδοση συρακούσιου τελεσίγραφου στην Καρχηδόνα, το 397/6: *Διονύσιος δ' ὁ τῶν Συρακοσίων τύραννος [...] ἐξέπεμψεν εἰς Καρχηδόνα κήρυκα, δοὺς ἐπιστολὴν πρὸς τὴν γερουσίαν [...]. Οὗτος μὲν*

² Αριστ., *Πολιτ.*, 2.1272b.

³ Πολύβ., 6.51.2· βλ. Walbank 1999², 1. 735-737.

⁴ Πολύβ., 10.18.1· βλ. Walbank 1999², 2, 218.

⁵ Πολύβ., 36.4.6· κατ' ευτυχίη συγκυρία, το χωρίο είναι απόλυτα διαφωτιστικό διότι, στις αμέσως προηγούμενες φράσεις, ο Μεγαλοπολίτης χρησιμοποιεῖ τον ὄρο *σύγκλητος* για τον ρωμαϊκό *senatus* και τη λέξη *συνέδριον* για τα μέλη του σώματος που υποδέχθηκαν τους πρεσβευτές της Καρχηδόνας (36.4.4): ...καὶ μετ' ὀλίγον εἰσκληθέντων αὐτῶν εἰς τὸ συνέδριον, ἔλεγεν ὁ στρατηγὸς τὴν τῆς συγκλήτου γνώμην ὅτι καλῶς αὐτῶν βεβουλευμένων δίδωσιν αὐτοῖς ἢ σύγκλητος τὴν τ' ἐλευθερίαν καὶ τοὺς νόμους... (στη συνέχεια τίθεται ὁ ὅρος της αποστολῆς ὁμήρων εκ μέρους της Καρχηδόνας)· βλ. και 34.8.3· ο Πολύβιος αναφέρει *γερουσία* και για την περίοδο 260-238: 1.21.6· 1.68.5· 1.87.3 και 4· επίσης, στο κείμενο της συνθήκης συμμαχίας του 215 μεταξύ Αννίβα και Φιλίππου Ε', που παραθέτει ὁ Μεγαλοπολίτης (βλ. *infra*, Παράρτημα ΙΙΙ), αναφέρονται δύο φορές, 7.9.1 και 4, ως ἐπάρχοντες ὄρκοι οι *γερουσιαστές*—και ὄχι *συγκλητικοί*— της Καρχηδόνας οι οποίοι μετείχαν στην εκστρατεία: Ὁρκος, ὃν ἔθετο Ἀννίβας ὁ στρατηγός, Μάγωνος, Μύρκανος, Βαρμόκαρος, καὶ πάντες γερουσιασταὶ Καρχηδονίων οἱ μετ' αὐτοῦ καὶ πάντες Καρχηδόνιοι στρατευόμενοι μετ' αὐτοῦ... [...] Ἀννίβας ὁ στρατηγὸς εἶπε καὶ πάντες Καρχηδονίων γερουσιασταὶ οἱ μετ' αὐτοῦ καὶ πάντες Καρχηδόνιοι οἱ στρατευόμενοι μετ' αὐτοῦ... τα τρία ονόματα που ακολουθοῦν αὐτό του Ἀννίβα ἀνήκουν μάλλον σε ἀνάτατους ἀξιωματικούς ἐπιτελεῖς του, παρὰ σε πολιτικούς συμβούλους· βλ. τις αποκλείουσες γνώμες των Movers 1849, 2, 1, 498· Meltzer 1896, 2, 475, και Gsell 1920, 220, σημ. 1· Bickerman 1952, 7· Walbank 1999², 2, 44-45.

⁶ Πολύβ., 1.11.1· 1.31.8· 3.8.4· 3.9.4· 3.20.9· 3.33.4· 14.6.9· 15.19.2 και 9· 36.3.7.

οὖν κατὰ τὸ παραγγελθὲν πλεύσας εἰς Λιβύην τὴν ἐπιστολὴν ἀπέδωκε τῇ **γερουσίᾳ**. ἥς ἀναγνωσθείσης ἐν τε τῇ **συγκλήτῳ** καὶ μετὰ ταῦτ' ἐν τῷ δήμῳ συνέβη τοὺς Καρχηδονίους οὐ μετρίως ἀγωνιᾶν περὶ τοῦ πολέμου...⁷. ὠστόσο, στην αφήγησή του σχετικά με τη ρωμαϊκή πρεσβεία του 218 ἐν ὄψει του Β' Καρχηδονιακού πολέμου, ο Σικελιώτης ιστορικός εισάγει και τον, τρίτο, ὅρο «συνέδριον»: Ὅτι ὁ πρεσβύτατος τῶν ἐκ τῆς Ρώμης ἐκπεμφθέντων πρεσβευτῶν ἐν τῷ **συνεδρίῳ** τῶν Καρχηδονίων δεῖξας τῇ **γερουσίᾳ** τὸν κόλπον ἔφησε φέρειν αὐτοῖς καὶ τὴν εἰρήνην καὶ τὸν πόλεμον· ἀπολείψειν οὖν τούτων ὁπότερον ἂν οἱ Καρχηδόνιοι βουλευθῶσιν, ἔφη, Τὸν πόλεμον ἐφήμι. τῶν δὲ Καρχηδονίων οἱ πλείους εὐθὺς ἀνεβόησαν δέχεσθαι⁸. Σε ἄλλα χωρία του Διόδωρου, με τη λέξη «γερουσία» φαίνεται να εννοείται μια πολυμελής συνέλευση, ἐνῶ γίνεται χρήση και του ὅρου «βουλὴ»⁹. Ὅσο για τον Αππιανό, χειρίζεται ἐμφανῶς ὡς συνώνυμα τα «γερουσία» καὶ «βουλὴ» για να προσδιορίσει το αὐτὸ θεσμικὸ ὄργανο¹⁰, με κατ' ἐξοχὴν ἐνδεικτικὸ χωρίο ἐκεῖνο που περιγράφει ἓνα συμβάν του 193, ὅπου ἓνας μυστικὸς ἀπεσταλμένος τῶν Ἀντιόχου Γ' καὶ Ἀννίβα, ὁ Ἀρίστων, «...προὔθηκε νυκτὸς λαθὼν γράμματα πρὸ τοῦ βουλευτηρίου, ὅτι πάντας ὁ Ἀννίβας τοὺς **βουλευτὰς** παρακαλοῖ τῇ πατρίδι συνάρασθαι μετ' Ἀντιόχου. καὶ τοῦτο πράξας ἀπέπλευσεν. ἅμα δ' ἡμέρα τὸ μὲν δέος ἐξήρητο τῶν Ἀννίβου φίλων ἐκ τῆς Ἀρίστωνος ἐπινοίας, ὡς πρὸς ἅπασαν τὴν **γερουσίαν** ἀπεσταλμένου»¹¹.

Ἡ μόλις σημειωθείσα ταύτιση (πάντας τοὺς βουλευτὰς = ἅπασαν τὴν γερουσίαν) βεβαιώνεται καὶ ἀπὸ μέρους τῆς λατινικῆς γραμματείας, με τον Τίτο Λίβιο να μην ἀφίνει περιθώριο παρεμηνειῶν ὅταν, ἀφηγούμενος τὴν ὑπόθεση του Ἀρίστωνα, ἐξηγεί ὅτι το ἐν λόγῳ συλλογικὸ ὄργανο προσδιορίζοταν μέσω του πληθυντικοῦ τῶν μελῶν που το συναπάρτιζαν: *...scriptum erat Aristonem privatim ad neminem, publice ad seniores –ita senatus*

⁷ Διόδ. Σικ., 14.47.1-2.

⁸ Διόδ. Σικ., 25.16· στη συγκεκριμένη περίσταση, ὁ Τίτος Λίβιος, 21.18.3, ἀποκαλεῖ τὴν συνέλευση «*senatus*».

⁹ Διόδ. Σικ., 5.2.3· 13.34.4· 14.47.3· 20.9.4· 20.10.1· 20.59.1· 23.12.1· 27.11· 32.4.2 καὶ 4· 59.1· στο χωρίο 23.10.1, εἰσάγεται καὶ τὸ «βουλὴ», ἀλλὰ ἐιδικὰ γι' αὐτὸ το χωρίο, βλ. *infra*, σημ. 58.

¹⁰ Για παράδειγμα, Αππ., Λιβ., 34-35 (το 202): ...πολλὰ τῆς βουλῆς ἀπειλούσης, καὶ παραινούσης μὴ λύειν συνθήκας ἄρτι γεγενημένας [...] μαθοῦσα δ' ἡ **γερουσία** τὸν δῆμον ὠνείδιζε τῇ συγκρίσει, καὶ συνεβούλευε καὶ νῦν δεηθῆναι Σκιπίωνος τὰ μὲν συγκείμενα φυλάσσειν...· βλ. καὶ Λιβ., 34· 35· 38· 80· 91· 93· 111· 118· *Ιβηρ.*, 8· 10.

¹¹ Αππ., Συρ. 8· ἐπίσης, ἀναφορὰ σε βουλευτὰς: Λιβ., 92.

*vocabant— mandata habuisse*¹². Εξ ίσου διαυγής και επεξηγηματικός είναι, όμως, ο συγγραφέας του *Ab urbe condita* όταν επίσης θέλει να υποδείξει τη μικρή εξουσιαστική ομάδα η οποία εσωκλειόταν στην πολυμελή και εκπροσώπησε την καρχηδονιακή πολιτεία ενώπιον του Σκιπίωνα, το 203-202: *...triginta seniorum principes: id erat sanctius apud illos consilium, maximeque ad ipsum senatum regendum vis*¹³. ένα περιορισμένης σύνθεσης ηγετικό συμβούλιο σημειώνεται και σε έτερο λιβιακό χωρίο, στο πλαίσιο αναφοράς στην ανακύψασα εδαφική διαφορά μεταξύ των Καρχηδόνιων και του βασιλικού Οίκου της Νουμίδας, το 172: *...in aede Aesculapi clandestinum eos (: οι Καρχηδόνιοι) per aliquot noctes consilium principum» habuisse*¹⁴. «*Senatus*» αναφέρει και ο Βαλέριος Μάξιμος για την εποχή του Α΄ Καρχηδονιακού πολέμου¹⁵. Επιβεβαιωτικές της ύπαρξης «*senatus*» και «*senatores*» στην Καρχηδόνα πριν από τον τέταρτον αιώνα είναι και οι διάσπαρτες σχετικές μνείες στην *Epitoma Historiae Phlippicae* του Ιουστίνου, οι οποίες παρά ταύτα δεν επιτρέπουν να διαγνωσθεί τόσο πρόωμη συγκρότηση εσωτερικού κύκλου εξουσίας¹⁶.

Η παράλληλη ύπαρξη των *έκατον* (και *τεττάρων*) και του θεσμού των *πενταρχιών*, που αναφέρει ο Αριστοτέλης, καθώς και ο, σημειούμενος από τον Λίβιο, *ordo iudicum* οδήγησαν αρκετούς Νεότερους είτε να επινοήσουν αυθαίρετα θεωρητικές κατασκευές για το αριθμητικό εύρος και την εσωτερική δομή της υπό μελέτη θεσμικής συνιστώσας¹⁷, είτε να παραθέσουν

¹² Λιβ., 34.61.15· Αριστ., *Πολιτ.*, 2.1273a: *οἱ βασιλεῖς κύριοι μετὰ τῶν γερόντων*· ας σημειωθεί ότι ο πληθυντικός *σύνεδροι* αλλά και *πρόβουλοι* ανακλύπτει στους Πολύβιο, 3.20.8, και Πολύαινο, 6.16.1, αντίστοιχα· βλ. Sznycer 2001⁶, 578.

¹³ Λιβ., 30.16.3-4· βλ. και *infra*, σημ. 17 και 18.

¹⁴ Λιβ., 42.24.2· για τη χρήση του όρου «*senatus*», βλ. και 30.7.5· 30.24.10· 34.61.6· επίσης: Κορν. Νέπ., *Hann.*, 7.6.

¹⁵ Βαλ. Μάξ., 7.3.ext.7: *adclamavit universus senatus non esse dubium quin oporteret. tum ille 'conflixit' inquit 'et superatus est*. βλ. και 2.7.ext.1.

¹⁶ Ιουστ., 18-19· ιδιαίτερου ενδιαφέροντος είναι το χωρίο 18,7,16, όπου εξιστορείται η υπόθεση του Μάλχου η οποία εμπλέκει «*senatus*» και λαϊκή συνέλευση σε συμβάντα που τοποθετούνται στον 6ον αιώνα: ο Lancel 1995, 112, εκτιμά ως αναχρονισμό την όποια αναφορά σ' αυτά τα θεσμικά όργανα για την αρχαϊκή περίοδο· βλ. και τη γνώμη των Picard 1970, 85, περί ελληνικών και ετρουνσκικών επιρροών που προκάλεσαν τη δημιουργία σώματος αντίστοιχου των *γερουσιών* στην Καρχηδόνα· επίσης, Harden 1963, 79· δικαίως *contra*—καθότι συγχέεται η πρωταρχική υπόσταση του οργάνου με την εσωτερική ομάδα εξουσίας για την οποία, πράγματι, οι μνείες ελλείπουν—: Gsell 1920, 204· Sznycer 2001⁶, 576· οι έτερες μνείες του *senatus* της Καρχηδόνας από τον Ιουστίνo—και, κατά συνέπεια, τον Τρόγο—αφορούν σε γεγονότα του 4ου αιώνα και εντεύθεν: 20,5,13· 21,4,3· 22,3,6· 31.4.2.

¹⁷ Η διατυπωθείσα, από τον 19ον αιώνα ήδη, υπόθεση για τη δομή του σώματος των *πρεσβύτερων* έχει ως εξής: 300 άτομα, με 30μελές συμβούλιο αποτελούμενο από εκπροσώπους των δέκα φρατριών—τις οποίες ο Αριστοτέλης, *Πολιτ.*, 1272b, ονομάζει «*εταίρειες*»—που θα αριθμούσε καθεμιά από τρεις φυλές, και 10 εκπροσώπους επικεφαλής ως, στενότερο ακόμη,

εναλλακτικούς συνδυασμούς συσχετίζοντάς την με τους *iudices*, τους *ἐκατὸν* και τους *άρχοντες*¹⁸. Υπαγόμενοι στη δεύτερη περίπτωση, οι δαιδαλώδεις συλλογισμοί του S. Gsell πάνω στην αντιστοίχιση των γραμματειακών κειμένων εμπόδισαν τον Γάλλο επιστήμονα να αποδεχθεί τις επιπτώσεις της απόλυτης ομοιότητας κατά τη χρήση των όρων «*σύγκλητος*» και «*γερουσία*» από τους Διόδωρο και Πολύβιο όταν αυτοί τους παρατάσσουν, συνωθώντας τους, στις παραγράφους που αφορούν στα καρχηδονιακά συμβάντα¹⁹. Αν και δεν είναι δυνατός ο επακριβής προσδιορισμός του μεγέθους και των αυξομειώσεων των ομόκεντρων αυτών κύκλων εξουσίας στην πορεία των χρόνων, θα πρέπει να γίνει παραδεκτό ότι το σχήμα όπου η πλήρης συνθεση εσώκλειε ένα λιγότερο πολυπληθές όργανο, σε διαρκή κυβερνητικά καθήκοντα, υπήρχε ήδη στα πρώτα χρόνια του 4ου αιώνα²⁰. Άλλωστε, πρόκειται για ένα από τα ελάχιστα στοιχεία δομικής συγκρότησης του σώματος για τα οποία οι ενδείξεις είναι σαφείς, καθότι η γνώση είναι φευγαλέα και αμφίσημη, αν όχι τελειώς ελλείπουσα, σε ό,τι αφορά στους κανόνες, ηλικιακούς ή άλλους, και τις διαδικασίες εισδοχής στους κατά Λίβιο *seniores*²¹. Όσο για τη

κυβερνητικό σχήμα δίκην πρωτείου για την ηγέτιδα της παλαιότερης των τριών φυλών, η οποία θα είχε δημιουργήσει την πρωταρχική αριστοκρατία στις απαρχές της Καρχηδόνας: Movers 1856, 2, 1, 488-490· 497-499· 505· Meltzer 1896, 2, 30-33· 37· 39· 58-60· ο Gsell 1920, 214· 218-219, απέρριψε, και ορθά, αυτή την εκτίμηση ως αυθαίρετη: «Tout cela est arbitraire, puisque le nombre des sénateurs reste inconnu, que le Conseil comptait probablement plus de 30 membres et que le collège des Dix n'a sans doute jamais existé»· στην ίδια γραμμή και ο Sznycer 2001⁶, 578· σχετικά με τις *εταυρείες*, βλ. Τζαμτζής 2018, 48-49· 59-60.

¹⁸ Τα σχήματα που έχουν προταθεί καλύπτουν όλο το φάσμα των εφικτών συνδυασμών – συχνά χάριν της διαφοροποίησης, με κάθε κόστος, από τις προϋπάρχουσες απόψεις: ο Henderson 1896, 120· 126-127, εκτιμούσε ότι το σημειούμενο από τον Λίβιο *concilium* αποτελεί ακόμη μικρότερο κύκλο εξουσίας, διαφορετικό σώμα, από τη *γερουσία* που μνημονεύει ο Πολύβιος· *contra*: Meltzer 1896, 2, 38-39· Gsell 1920, 203· βλ. ωστόσο και 204, όπου αυτός ο τελευταίος συμφωνούσε με τον Henderson 1896, 124· 130, ότι η *γερουσία* του Αριστοτέλη δεν θα ήταν το ίδιο σώμα με τη *γερουσία* του Πολύβιου, αλλά με τη *σύγκλητο* που αυτός αναφέρει ή με το *concilium* του Τίτου Λίβιου· *contra*, στο σημείο αυτό, ο Meltzer 1896, 2, 54-55, βάσει του ότι η *γερουσία* της Σπάρτης συμπίπτει κατά τον αριθμό των τριάντα μελών με το *concilium* της Καρχηδόνας· από την πλευρά του, ο Hoyos 2010, 30-31, υποθέτει «a largely honorific body of eminent senators – probably ex-suffetes – whose experience and high repute could be called on in difficult situations»· για την παρανόηση του χωρίου σχετικά με τις *πρωταρχίες*, βλ. *infra*, σημ. 21, 25 και 50.

¹⁹ Αν και αποδεχόταν την πιθανότητα να υπήρχε ο εσωτερικός κύκλος εξουσίας μεταξύ των *πρεσβύτερων* πριν από τον Α' Καρχηδονιακό πόλεμο, ο Gsell 1920, 203-204· 205-211· 213, επέμενε ότι η τέτοια δομική διάρθρωση καθίσταται ευκρινής μόνο την τελευταία εκατονταετία πριν από την ισοπέδωση της Καρχηδόνας από τον Σκιπίωνα· βλ. και Sznycer 2001⁶, 579-580.

²⁰ Το χρονικό *terminus* δίδεται από τον Διόδωρο, 14.47.1-2, για το 397: ...τὴν ἐπιστολὴν ἀπέδωκε τῇ γερουσίᾳ. ἥς ἀναγνώσθεισας ἔν τε τῇ συγκλήτῳ καὶ μετὰ ταῦτ' ἐν τῷ δήμῳ.

²¹ Ο Αριστοτέλης, *Πολιτ.*, 1272b, φαίνεται να εννοεί –διότι το κείμενο παρουσιάζει φθορά στο συγκεκριμένο σημείο– εκλογή των *πρεσβύτερων*, τουλάχιστον κατά ένα ποσοστό επί του

φοινικική ονομασία αυτών των τελευταίων, ο W. Huss πρότεινε ταυτοποίηση με την ανευρεθείσα σε καρχηδονιακές επιγραφές ρίζα *H'DRM* - ανάπτυξη: «*hadirim*», που σημαίνει «κραταιοί/δυνατοί»²². ο M. Sznycer, από την πλευρά του, πιθανολόγησε την ονομασία «*zikné ha- 'yir*», κατ' αναλογία της εβραϊκής έκφρασης η οποία ανακύπτει στην Παλαιά Διαθήκη ως ορίζουσα το γεροντικό συμβούλιο κάποιας πόλεως ή κατοικούμενης περιοχής²³. Παρά το γεγονός ότι η πρώτη από τις δύο προτάσεις εμφανίζεται γοητευτικότερη, δεν αποδίδει κατ' ανάγκη τον θεσμικά καθιερωμένο τίτλο του εξεταζόμενου συλλογικού οργάνου –όπως, στη Ρώμη, ο προσδιορισμός «*patres*» έχει εναλλακτικά ήσσονα επισημότητα προς την πολιτειακή εκείνη που εκφράζουν οι λέξεις «*senatores*» και «*senatus*»– η παλαιοδιαθηκική ατραπός είναι ασφαλέστερη και η ελληνική γλώσσα μπορεί να δανίσει τους όρους «πρεσβύτεροι» ή «παλαιοί» («*Elders*»/«*Anciens*») για να δηλωθεί με διακριτό τρόπο η υπάρχουσα φοινικική ιδιοσυστασία²⁴.

Τούτων δοθέντων, η μόνη εφικτή εικόνα της σύνθεσης των *πρεσβύτερων* συνοψίζεται στη σφοδρή πιθανολόγηση ότι πολλοί μεταξύ τούτων ήσαν *κριτές/δουρφεϊμ* –δικασταί, *iudices*– ανήκοντες στους *έκατον*, καθότι στο τελευταίο αυτό σώμα εισέρχονταν αφ' ενός οι εκλεγμένοι από τις *πενταρχίες* και αφ' ετέρου ορισμένοι *άρχοντες*, αν όχι *όλοι*, *ex officio*²⁵. Αξίζει, δε, να

συνόλου: *εἴτε διαφέρον {...} ἐκ τούτων αἰρετοὺς μᾶλλον ἢ καθ' ἡλικίαν*· η αναφορά του Βιργίλιου, *Aen.*, 1.426, στην πρωταρχική ανάδειξη αρχόντων και *πρεσβύτερων* κατά τη στιγμή της ίδρυσης της Καρχηδόνας από τη Διδώ/Ελίσσα ενδέχεται, και μόνο, να απηχεί κοινή γνώση περί εκλογής τους κατά την προπρωτική περίοδο της φοινικικής πόλης: *iura magistratusque legunt sanctumque senatum*· ο Gsell 1920, 217 και σημ. 8· 218, σημείωσε με ενάργεια ότι «*Les auteurs n'indiquent pas comment on devenait sénateur à Carthage et si un âge minimum était requis*», αλλά, και πάλι, μετέπεσε σε έωλες υποθέσεις περί εκλογής των *πρεσβύτερων*, με απεριόριστη μάλιστα δυνατότητα επανεκλογής, εξ αιτίας μιας ατυχούς ερμηνείας του έτερου εκείνου χωρίου του Σταγειρίτη, *Πολιτ.*, 2, 1273a, που αφορά στις *πενταρχίες*, και παρατίθεται *infra*, στη σημ. 25· ο Fantar 1993, 1, 223-224, αποδέχεται τη θέση περί περιορισμένου χρόνου θητείας των *πρεσβύτερων* στην εποχή του Αριστοτέλη· *contra*: Sznycer 2001⁶, 578, ο οποίος δεν διστάζει να προκρίνει την πιθανότητα της ισόβιας θητείας.

²² *CIS* 1.3.3920, στίχ. 3 και 6053, στίχ. 2· βλ. Huss 1978, 327: «*die Mächtigen*»· id. 1985, 462 και σημ. 37, όπου αφήνει και την εναλλακτική της ονομασίας «*Häupter* – κεφαλές (της πολιτείας)» - *R'ŠM: ICO Sard.*, 5 (στίχ. 2: *R'Š 'HSLK*)· *adirim*, επίσης, κατά τον Hoyos 2010, 28· ωστόσο, στις ελληνο-λατινικές πηγές, οι εκφράσεις «*πρώτοι ἄνδρες*» ή «*principes/primi civitatis*» έχουν σαφώς κοινωνικο-πολιτική, και όχι θεσμική - πολιτειακή, χροιά: Πολύβ., 1.31.5· 3.8.3· *Ζωναρ.*, 9.30· *Λιβ.*, 29.28.7· 30.36.4· 33.48.10· 40.32.11· *Ιουστ.*, 21.4.1· 31.2.6· βλ. και *infra*, σημ. 26.

²³ Sznycer 2001⁶, 577.

²⁴ Οι εν λόγω όροι αποτυπώνουν τη διαφορετική πολιτισμική χροιά διατηρώντας τον πληθυντικό αριθμό (κατά το αριστοτελικό *γέροντες* και το λιβιακό *senatores*): βλ. *supra*, σημ. 12· αλλά επίσης: Τζαμτζής 2010, 430-431· id. 2018, 50 (για τον πληθ, «*πύλες*»).

²⁵ Είναι αδύνατο να υποστηριχθεί, όπως το ήθελε ο Henderson 1896, 120· 124· 127, ότι οι *έκατον*, τους οποίους μνημονεύει ο Αριστοτέλης, ήσαν η αναφερόμενη από τον Πολύβιο

σημειωθεί ότι η διαδεδομένη προσφώνηση «*rāb*» (πληθ.: *rabbim* / *RB* [רַב], *RBM*) κάλυπτε όλους τους προαναφερόμενους ως μετέχοντες στα κατεστημένα σώματα που συγκροτούσαν την ανώτερη κοινωνικά τάξη στην Καρχηδόνα: σημαίνοντας «αξιωματούχος» αλλά και «αρχηγός, ηγέτης», η λέξη «*rāb*», στη γενικότητά της, προσδιόριζε τόσο τους άρχοντες της πόλης ή τους δικαστές και τους συμβούλους τους, όσο και τους πρεσβύτερους (παλαιούς) ή τους στρατηγούς, αλλά και τους αρχιερείς και αρχιγραμματείς²⁶.

γερουσία της Καρχηδόνας: βλ. τις παρατηρήσεις του Gsell 1920, 206-208, ο οποίος, ωστόσο, διολισθαίνει σε ατέρμονη εικοτολογία, 208-210, σχετικά με την υφή και τον ρόλο των πενταρχιών, παγιδευμένος από το χωρίο του φιλοσόφου, *Πολιτ.*, 2, 1273a, όπου βεβαιώνεται ότι αυτές εκλέγουν τους έκατον (που, σημειωτέον, σίγουρα ανήκουν –ή περιοριστικά αντιστοιχούν ίσως– στον κατά Λίβιο *ordo iudicum*): «...τὸ δὲ τὰς πενταρχίας κυρίας οὐσας πολλῶν καὶ μεγάλων ὑφ' αὐτῶν αἰρετάς εἶναι, καὶ τὴν τῶν ἑκατὸν ταύτας αἰρεῖσθαι, τὴν μεγίστην ἀρχὴν, ἔτι δὲ ταύτας πλείονα ἄρχειν χρόνον τῶν ἄλλων (καὶ γὰρ ἐξεληλυθότες ἄρχουσι καὶ μέλλοντες) ὀλιγαρχικόν· ἢ οὕτως ἢ ἄλλως ἀδέξια πυκνὴ σύνταξις –ή μεσαιωνική αντιγραφή– του κειμένου αποσυντονίζει τους φιλόλογους μεταφραστές, οι οποίοι αγνοούν τον πληθυντικό γι' αυτά τα πενταμελή ὄργανα, με ηπιότερη περίπτωση την απόδοση του Παπαδή 2006, 449: «Το γεγονός ότι οι πέντε άρχοντες, οι οποίοι αποφασίζουν για πολλά και σημαντικά θέματα, εκλέγονται από τα μέλη της τάξης τους και εκλέγουν τα μέλη του συμβουλίου των εκατό (και τεσσάρων) που αποτελεί τον πιο σημαντικό πολιτικό φορέα και η εξουσία τους διαρκεί περισσότερο απ' όσο εκείνη των άλλων αρχών (διότι ασκούν εξουσία και μετά τη λήξη της θητείας τους και πριν αναλάβουν το αξίωμα) σημαίνει ότι τα στοιχεία αυτά πρέπει να θεωρηθούν ολιγαρχικά»· ο ελλειπτικός τρόπος με τον οποίο το αρχαίο κείμενο δίδει τη λειτουργική εικόνα αυτού του συλλογικού θεσμού προδίδει δυσκολία κατανόησης της λογικής που διέπει ένα σύστημα με αλληλοτομή και ταυτόχρονα μερική ή ολική αλληλεπικάλυψη των αρχοντικών οργάνων κατά τη σύνθεσή τους, τη θητεία τους και τη δικαστική αρμοδιότητά τους –πράγμα που καταφαίνεται στο αποδοκιμαστικό σχόλιο του Αριστοτέλη, λίγες φράσεις πιο κάτω, 1273a: *φαῦλον δ' ἂν δόξειεν εἶναι καὶ τὸ πλείους ἀρχὰς τὸν αὐτὸν ἄρχειν ὅπερ εὐδοκιμεῖ παρὰ τοῖς Καρχηδονίοις*· επ' αυτής της στάσης, βλ. Τζαμτζής 2010, 428· 429-430 και σημ. 58 και 65· id. 2014, 204-205· id. 2018, 51· ο αριθμός 5 (πέντε) κατέτρεξε, αδικαιολόγητα –ενδεχομένως χάριν επιστημονικής παιδείας–, την ερευνητική σκέψη των Νεότερων σχετικά με την προπρωτική Καρχηδόνα, από τον Meltzer 1896, 2, 53· 54-60, ο οποίος ήθελε να διαιρείται ένα, ακόμη μικρότερο, δεκαμελές συμβούλιο σε δύο *πενταρχίες* και συνάμα οι *έκατον* να αντλούνται από τους *πεντάρχους*, έως το δεύτερο ήμισυ του 20ου αιώνα: αίφνης, κατά τον Fénvier 1958-1959, 36-37, ο αριθμός αρκετών από τα Καρχηδονιακά συλλογικά ὄργανα αποτελεί πολλαπλάσιο του 5, δημιουργώντας υποψία για συγκρότηση βάσει *πενταρχιών*· *πενταρχίες* από *shupheim* υπέθεσε και ο Picard 1963, 280 και σημ. 3, για τη σύνθεση του τριακονταμελούς *sanctius consilium* (Λιβ., 30.16.3)· ο Hoyos 2010, 31, συντηρεί ανώφελα την τάση αυτή αναζήτησης υποπολλαπλασίων με διαιρέτι το πέντε· πλημμελής κατανόηση της αρχαίας Ελληνικής οδήγησε τον Gsell 1920, 217-218 και σημ. 8, να θεωρήσει πιθανό και ότι οι *πενταρχίες* συνιστούσαν αναγκαίο προθάλαμο για εισδοχή, τελικά, στους *πρεσβύτερους*· σε ό,τι αφορά στην εμπλοκή των *πενταρχιών* σε εκλογικές διαδικασίες των *πρεσβυτέρων* και την εξωτερικότητα ή όχι ως προς αυτούς τους τελευταίους, βλ. *infra*, σημ. 50.

²⁶ Gsell 1920, 214· Huss 1979, 217 κ. εξ.· id. 1985, 464-465· Fantar 1993, 1, 178 κ. εξ.· Sznycer 2001⁶, 585· χαρακτηριστικοί οι ὅροι «*ἐνδοξοί, ἄριστοι, ἐπιφανεῖς*»: Πολύβ., 1.46.4· 1.86.6· 9.3.3· Διόδ. Σικ., 19.106.2· 19.108.6· 20.8.4· 20.10.3· 20.14.5· 20.43.2· 23.12.1· 32.6.3· Αππ., *Λιβ.*, 48· 55· 73· 76· 80· 82· *Αννιβ.*, 43· για ὅλο αὐτὸ το λεξιλόγιο, βλ. Gsell 1920, 236-237· η πιθανότητα ταύτισης του ὀρου *rāb* με αξίωμα σχετιζόμενο με τα δημόσια οικονομικά, αντίστοιχο του ρωμαίου ταμία/*questor*, έγινε δεκτή από τους Huss 1979, 226-

Ελάχιστες είναι και οι βεβαιότητες τις οποίες δύναται κάποιος να εκμαιεύσει από τις πηγές σχετικά με τις διαδικασίες σύγκλησης και συνεδρίας των *πρεσβύτερων*. Υπήρχε ιδιαίτερο οικοδόμημα που στέγαζε τις εργασίες τους, πιθανότατα γειτονικό της αγοράς, όπου η πρόσβαση για τους πολίτες ήταν ελεγχόμενη, καθότι ο Λίβιος περιγράφει τη μαζική είσοδο των πολιτών στην αίθουσα υποδοχής του κτηρίου σε μια εξημμένη ατμόσφαιρα, το 203: *populus in curiae vestibule fremere... Permixon paene senatus populique concilio cousensum est...*²⁷. Ο Λίβιος, και πάλι, πληροφορεί ότι το πολυμελές αυτό όργανο συγκαλούσαν οι *Šouphetim bar Qarthadašt* (*ŠPTM BQRTḤDŠT*), οι δύο ανώτατοι επώνυμοι *Κριτές* της πόλης: *senatum itaque sufetes... vocaverunt*²⁸. ... *magistratus senatum vocare*²⁹. Ετούτοι επίσης προήδρευαν και επεξεργάζονταν την ημερήσια διάταξη των συνεδριάσεων, όπως συνάγεται από χωρία του Πολύβιου και του Διόδωρου³⁰, αλλά και ένα λήμμα του Φήστον: *Calidius in oration[e in Q. Gal]lium: ...Senatus censuit referentibus sufetis*³¹. Η εν λόγω φράση όμως επιτρέπει να μην αποκλεισθεί και η δυνατότητα εισαγωγής θεμάτων με πρωτοβουλία αριθμού *πρεσβύτερων*³². Ο Πολύβιος σημειώνει επίσης την ύπαρξη βήματος και αυστηρών εθιμικών κανόνων διαδοχής των ομιλητών σ' αυτό: *καθ' ὃν δὴ καιρὸν λέγεται, μέλλοντός τινος τῶν ἐκ τῆς γερουσίας ἀντιλέγειν τοῖς προτεινομένοις καὶ καταρχομένοις, προελθόντα τὸν Ἀννίβαν κατασπάσαι τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τοῦ βήματος. τῶν δὲ λοιπῶν ἐξοργισθέντων διὰ τὸ παρὰ τὴν συνήθειαν αὐτὸν τοῦτο πράττει...*³³.

Η ύπαρξη διαδικασιών για τη συζήτηση προς λήψη απόφασης πραγματώνει, φυσικά, την άσκηση των αρμοδιοτήτων που είχαν οι *πρεσβύτεροι*:

227, και Hoyos 2010, 31-32· *contra*: Verhelst 2021, 57-63, ο οποίος τείνει προς τη συχέτιση, κατά προτεραιότητα, με το στρατηγικό αξίωμα.

²⁷ Λιβ., 30.24.10-11· το *βουλευτήριον* / *curia* ανφέρεται κατά κόρον στις πηγές: Πολύβ., 14.10.1 Αππ., Συρ., 8· Λιβ., 91· Λιβ., 23.12.1 και 7· 30.24.10· 35.11· 35.44.4· *Per.* 50· Βαλ. Μάξ., 7.3.ext. 7· υπενθυμίζεται και η δυνατότητα συνεδρίας σε άλλα κτήρια της πόλης, όπως στο ναό του Eshmoun (Ασκληπιού), τόσο του συνόλου των *πρεσβύτερων*, όσο και του ολιγάριθμου εσωτερικού κύκλου εξουσίας: Λιβ., 41.22· 42.24.2.

²⁸ Λιβ., 30.7.5.

²⁹ Λιβ., 30.24.10.

³⁰ Πολύβ., 3.33.3· Διόδ. Σικ., 25.16· βλ. Τζαμτζής 2021, 83-84.

³¹ *s.v. sufes*: σελ. 193 L.

³² Gsell 1920, 221· 224· Τζαμτζής 2021, 84, σημ. 59.

³³ Πολύβ., 15,19,2-3· βλ. Gsell 1920, 224· ο Walbank 1999², 2, 471, δεν θεωρεί σαφές το για ποιο σώμα πρόκειται.

αρμοδιότητες καθορίζουσες τη λειτουργική θέση του οργάνου στις θεσμικές ισορροπίες του καρχηδονιακού πολιτεύματος.

II. Η λειτουργία των πρεσβύτερων ως πολιτειακής συνιστώσας

Ο S. Gsell έθεσε το ζήτημα με μια συνοπτική φράση: «δεν φαίνεται να υπήρχαν από το νόμο όρια στην αρμοδιότητα» των πρεσβύτερων/*παλαιών*³⁴. Πλείστα, πράγματι, γραμματειακά χωρία παρουσιάζουν τους πρεσβύτερους να έχουν την ευθύνη για την είσοδο ή όχι της πολιτείας τους σε πόλεμο, αλλά και για τη σύναψη ειρήνης ή την αποδοχή ανακωχής³⁵· να αποστέλλουν πρεσβείες και να υποδέχονται αυτές των ξένων³⁶· να εκδίδουν αποφάσεις για δημιουργία και διάταξη στρατιών³⁷, την πρόσληψη μισθοφόρων ή και τη στρατολόγηση δούλων σε εξαιρετικά έκτακτες περιστάσεις³⁸· να χαράσσουν την οικονομική και δημοσιονομική πολιτική³⁹· να επιβλέπουν τις πολεμικές επιχειρήσεις των στρατηγών⁴⁰· να είναι οι παραλήπτες της απολογιστικής

³⁴ Gsell 1920, 221: «Il n'y avait pas, semble-t-il, de limites légales à la compétence du Sénat»· βλ. Sznycer 2001⁶, 578-579.

³⁵ Αποφάσεις σχετιζόμενες με κήρυξη πολέμου: Πολύβ., 3.33.4· 36.3.7· Αππ., *Λιβ.*, 93· συζητήσεις και αποφάσεις για σύναψη ειρήνης: Πολύβ., 1.31.8· 14.6.11· 14.9.10· 15.19· *Λιβ.*, 30.7.6· 30.35.11· 30.37.7-8· Αππ., *Λιβ.*, 35.

³⁶ Αποστολή και παρακολούθηση Καρχηδονιακών πρεσβειών ή υποδοχή ξένων πρεσβευτών: Διόδ. Σικ., 13.43.4· 14.47.1-2· 23.12.1· 25.16· 32.6.2-4· Πολύβ., 1.31.5 και 8· 3.20.9· 3.33.1-4· 14.6.11· 15.1.5· 15.19.9· 36.1· Αππ., *Λιβ.*, 91· Ιουστ., 22.3.2-6· *Λιβ.*, 21.10.1-2· 21.18.3· 30.7.6-8· 33.47.6 και 49· 41.22· *Per.* 47· Νέπ., *Hann.*, 7.6.

³⁷ Διόδ. Σικ., 20.59.1· Πολύβ., 14.6.11· *Λιβ.*, 30.7.7-8.

³⁸ Στρατολόγηση μισθοφόρων: Διόδ. Σικ., 13.80.2· 14.47.3· *Λιβ.*, 23.13.8· 27.36.2· στρατολόγηση δούλων: Πολύβ., 14.9.9· Αππ., *Λιβ.*, 93.

³⁹ Είναι βέβαιο ότι οι πρεσβύτεροι αποφάσιζαν για την επιβολή των φόρων στους υποτελείς πληθυσμούς (η έκταση των κήσεων της Καρχηδόνας επέτρεπε την εξαίρεση των πολιτών από άμεση φορολογία του εισοδήματός τους, με το βάρος να πέφτει στους ώμους των λοιπών βορειοαφρικανών και άλλων κατακτημένων στη Μεσόγειο: Διόδ. Σικ., 14.65.2· Αππ., *Λιβ.*, 68· βλ. Gsell 1920, 287 κ. εξ.) και την εκταμίευση ποσών για κρατικές ανάγκες: Πολύβ., 1.71.1 και 72.1-2· *Λιβ.*, 33.46.8-47.2 (*a contrario*: το 196, όταν υπήρξε σκέψη για άμεση φορολογία του εισοδήματος των πολιτών, ο Αννίβας εισηγήθηκε νόμο που αναζητούσε τα απολεσθέντα έσοδα από τους έγγειους φόρους και τα λιμενικά τέλη)· 34.13.7.

⁴⁰ Στο πλαίσιο της υψηλής εποπτείας τους σε θέματα πολέμου, οι πρεσβύτεροι αποφασίζουν για την ανάληψη εκστρατείας και δίδουν τις γενικές κατευθύνσεις: Διόδ. Σικ., 5.11.7· 20.59.1· *Λιβ.*, 23.27.9· 23.28.1 και 4· 28.36.1· ορισμένες φορές είναι αυτοί οι οποίοι επιτρέπουν ή διατάσσουν τους στρατηγούς να προχωρήσουν σε μάχη: Διόδ. Σικ., 23.10.1· Πολύβ., 14.9.7· Αππ., *Ιβηρ.*, 10· Βαλ. Μάξ., 7.3.7 (ελεγκτό αν οι Βαρκίδες σεβάσθηκαν συχνά αυτή την αρμοδιότητα και δεν ενήργησαν αυτόνομα: Φάβ. Πίκτ. κατά Πολύβ.: 3.8.4)· αποφασίζουν για αποστολή ενισχύσεων: *Λιβ.*, 23.13.7-8· 23.28.3· 28.31.4· την ανάκληση των υπερπόντιων στρατευμάτων: Πολύβ., 14.6.10· 14.9.8· 14.10.1· *Λιβ.*, 30.7.6· 30.19.2-4· 30.20.3· οι πρεσβύτεροι είναι οι παραλήπτες των επιστολικών αναφορών των στρατηγών: *Λιβ.*, 23.11.8· 23.27.10 και 28· 27.31.4· έχουν δικαίωμα να επιπλήττουν τους εκστρατεύοντες που δεν παράγουν

αναφοράς που οι τελευταίοι κατάθεταν και να κινούν δικαστική διαδικασία σε περίπτωση ανεπάρκειάς της⁴¹. να αναλαμβάνουν, τέλος, κατεπείγουσες πρωτοβουλίες για την ασφάλεια του Κράτους και τη διάσωση του πολιτεύματος⁴².

Μια κατηγοριοποίηση των ανωτέρω ενεργειών κατά χώρο –προοριζόμενες για το εσωτερικό του κράτους και ανήκουσες στην εξωτερική πολιτική– θα ήταν απόλυτα εξυπηρετική εάν από τη φαρέτρα των αρμοδιοτήτων τις οποίες διαθέτουν οι *πρεσβύτεροι*/«*παλαιοί*» της *Καρχηδόνας* έλειπε η της νομοθεσίας –κι εδώ, μπορεί να σκεφθεί κανείς την περίπτωση της ρωμαϊκής συγκλήτου, όπου τα *senatus consulta* δεν συνιστούσαν *lex*⁴³. Όμως οι *πρεσβύτεροι* έχουν νομοθετική αρμοδιότητα, πράγμα που ωθεί στην, αποδοτικότερη για την κατανόηση της πολιτειακής θέσης, τυπολογία των δυνατοτήτων τους κατά λειτουργικό περιεχόμενο. Αρμοδιότητα, η οποία μετουσιώνεται σε εξουσία κάτω από την προϋπόθεση ότι και ο θεσμικός πυλώνας των δύο ανώτατων *surphetim* της πόλης συμφωνεί να μην έλθει ενώπιον του 'Μ ('*am*) –της λαϊκής συνέλευσης– το προς λήψη μέτρο. Αυτή την έννοια έχει η έκφραση «*ἂν ὁμογνωμῶσι πάντες*» στο πολυσυζητημένο χωρίο των *Πολιτικών* –όπου η ομογνωμία των θεσμών δεν αποκλείει την κατά πλειοψηφία απόφαση του συνόλου⁴⁴–, όταν ο Αριστοτέλης περιγράφει τον μηχανισμό που οδηγεί στη θέσπιση κειμένου αυξημένης ισχύος του οποίου η τήρηση αφορά στο σύνολο των καρχηδόνιων πολιτών. Η συναπόφαση των *surphetim* με

αποτελέσματα: Διόδ. Σικ., 20.10.1· κηρύσσουν κατάσταση συναγερμού: Διόδ. Σικ., 20.9.4· Λιβ., 30.24.10.

⁴¹ Ιουστ., 18.7.2 (πρόκειται για τον, αποφασισθέντα από δέκα *πρεσβύτερους*, εξορισμό του Μάλχου, στα μέσα του 6ου αιώνα)· 22.3.6 (συνεδρίαση με μυστική ψηφοφορία, το 312, και σφράγιση της κάλπης σε αναμονή της επανόδου του στρατηγού Αμίλκα, μετά από καταγγελίες των Καρχηδονιακής επιρροής πόλεων της Σικελίας)· βλ. και *infra*, σημ. 64.

⁴² Χαρακτηριστικά: Διόδ. Σικ., 20.44.6· Πολύβ., 1.68.5· 1.87.3· Ιουστ., 20.5.12-13· 21.4.4-5· 31.4.2· Λιβ., 34.61.6-13· πρέπει να προστεθεί και η πολιτική κριτική στους κυβερνώντες αλλά και η καταδίκη και πρόληψη της λαϊκής βίας: Διόδ. Σικ., 27.11· Απλ., *Λιβ.*, 34· 35· 118· ο φόβος του κινδύνου για την υπόστασή της ίδιας της πόλης οδήγησε, το 310, στην ακραία απόφαση για ανθρωποθυσία πεντακοσίων αρρένων –διακοσίων γιών από τις αριστοκρατικότερες οικογένειες και, σχεδόν ταυτόχρονα, άλλων τριακοσίων– προς εξευμενισμό της θεότητας, κάτω από την πίεση της εισβολής του Αγαθοκλή: Διόδ., 20.14.5.

⁴³ Για τη διάκριση μεταξύ *lex publica* και *senatus consultum* σε σχέση προς την έννοια του *ius*, και για τη δύσκολη πορεία εξομώωσής τους ως πηγών του δικαίου, την οποία αποτυπώνει ο Γάιος, *Inst.*, 1.3 και 4, βλ. Magdelain 1978, 27-28· Τζαμτζής 2019, 50-51.

⁴⁴ Πλειοψηφία –και όχι ομοφωνία– μεταξύ των *πρεσβύτερων*, ως έτερης συνιστώσας της *ομογνωμίας* με τους ανώτατους *κριτές*, δύνανται να συναχθεί από εξιστορήσεις του Τίτου Λίβιου, 21.3-4· 21.9.3-11· 23.12-13· βλ. Meltzer 1896, 2, 463, ο οποίος δέχεται μεν το διαδικαστικό σχήμα απόφασης, αλλ' απορρίπτει τα λιβιακά χωρία ως τεκμήρια· Gsell 1920, 225· Τζαμτζής 2018, 57-58 και σημ. 71· id. 2020, 85.

τους πρεσβύτερους έχει λοιπόν το διττό αντικείμενο της υιοθέτησης του κειμένου και της επιλογής του οργάνου που θα το ψηφίσει: τοῦ μὲν γὰρ τὰ μὲν προσάγειν τὰ δὲ μὴ προσάγειν πρὸς τὸν δῆμον οἱ βασιλεῖς κύριοι μετὰ τῶν γερόντων, ἂν ὁμογνωμῶσι πάντες, εἰ δὲ μὴ, καὶ τούτων ὁ δῆμος...⁴⁵.

Ἐχω ἤδη επισημάνει, σε παλαιότερη ευκαιρία, ὅτι ἡ αριστοκρατική ροπή του καρχηδονιακού πολιτεύματος προέτρεπε στη συνεργία του αρχοντικού παράγοντα μ' εκείνον των πρεσβύτερων κατὰ το μέτρο ὅπου μόνον ἡ περίπτωση διαφωνίας τους καθιστούσε υποχρεωτική τῇ λαϊκῇ ψηφοφορία – δίκην διαιτησίας – διαφοροτικά, ἡ κατ' ευθείαν κλήση του *am* σε απόφαση αποτελοῦσε απλὴ δυνατότητα, υπαγόμενη στη σύμπτωση γνώμων ἀπὸ τις ἄλλες δύο θεσμικὲς συνιστώσες⁴⁶. Τὴν κυβερνητικὴ διάσταση που προσδίδει στους πρεσβύτερους ἡ ἐκπόρευση ἀπὸ αὐτοὺς νομοθετικῶν καὶ κανονιστικῶν διατάξεων ἐννοεῖ καταφανέστατα ὁ Πολύβιος ὅταν γράφει ὅτι «τὸ γερόντιον εἶχε τὴν ἀριστοκρατικὴν ἐξουσίαν» καὶ συνδέει τὴν υποσκέλιση καὶ ἥττα ἀπὸ τὴν Ρώμῃ με τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὸν Β' Καρχηδονιακὸ πόλεμο «τὴν πλείστην δύναμιν ἐν τοῖς διαβουλίαις παρὰ μὲν Καρχηδονίοις ὁ δῆμος ἤδη μετελλήφει»⁴⁷.

Νομοθεσία στο ἐπίπεδο των πρεσβύτερων με συμφωνία των κριτῶν οφείλεται νὰ διαγνωσθεῖ στις δύο ἐκείνες αποφάσεις που μνημονεύονται στὴν *Επιτομή* του Ιουστίνου ὡς *senatus consultum* καὶ ὡς *decretum* (*magistratum*), βάσει μίας ορολογίας που ρίπτει τὸ βάρος ἄλλοτε στὸν ἕναν καὶ ἄλλοτε στὸν ἄλλο θεσμικὸ πυλῶνα, καὶ που τοποθετοῦνται στὸ πλαίσιο προστασίας τῆς πολιτειακῆς υπόστασης. Τὸ 368, σε συνέχεια τῆς καταδίκης μίας καρχηδόνιας προσωπικότητας γιὰ προδοτικὴ συνεννόηση με τὸν Διονύσιο τῶν Συρακουσῶν μέσω μυστικῆς ἐπιστολῆς γραμμένης στὴν ἑλληνικὴ, ἀπαγορεύθηκε ἡ ἐκμάθηση καὶ χρῆση, γραπτὴ καὶ προφορικὴ, τῆς γλώσσας τῶν Ἑλλήνων: *facto senatus consulto ne quis postea Karthaginiensis aut litteris graecis aut sermoni studeret, ne aut loqui cum hoste aut scribere sine interprete posset*⁴⁸. στὸ μέσο τοῦ 4ου αἰῶνα, τέθηκε γενικὸ

⁴⁵ Αριστ., *Πολιτ.*, 2.1273a· ἡ συνέχεια τοῦ χωρίου ἔχει ὡς ἐξῆς: ...ἃ δ' ἂν εἰσφέρωσιν οὔτοι, οὐ διακοῦσαι μόνον ἀποδιδόασιν τῷ δήμῳ τὰ δόξαντα τοῖς ἄρχουσιν, ἀλλὰ κύριοι κρίνειν εἰσὶ καὶ τῷ βουλευμένῳ τοῖς εἰσφερομένοις ἀντεπεῖν ἔξεστιν, ὅπερ ἐν ταῖς ἐτέραις πολιτείαις οὐκ ἔστιν· βλ. Sznycer 2001⁶, 563-564· 581· Τζαμτζής 2018, 58.

⁴⁶ Τζαμτζής 2018, 58-59· id. 2020, 84-85· 89.

⁴⁷ Πολύβ., 6.51.5-6· βλ. Gsell 1920, 275 κ. ἐξ.· S. Lancel 1995, 116· 118-119· Picard 1968· id. 1970, 198-226.

⁴⁸ Ιουστ., 20.5.12-13: ...conprehensis epistulis proditiōnis damnatur, facto senatus consulto ne quis postea Karthaginiensis aut litteris Graecis aut sermoni studeret...· γιὰ τὸ περιστάτικό, βλ. Gsell 1920, 224· 246· Melliti 2016, 112-113· τὸ γεγονὸς δὲν σηματοδοτεῖ ἀνελληνικὴ ροπή τῆς αριστοκρατίας, καθότι ἔχει διαπιστωθεῖ ἡ ἑλληνικὴ ἐπιρροή στὴ γραμματεία τῶν

ανώτατο όριο δαπανών για γαμήλιες τελετές και εορτασμούς, μετά από αποτροπή της σχεδιασμένης δολοφονίας αριθμού πρεσβύτερων από τον Άνωνα τον Μέγα στους γάμους της κόρης του: *Contenti itaque cohibuisse decreto modum nuptiarum sumptibus statuunt idque observari non ab uno, sed ab universis iubent...*⁴⁹.

Οι πρεσβύτεροι έχουν εκλογική αρμοδιότητα; Τα γραμματειακά κείμενα ή οι επιγραφές δεν καταγράφουν κάποια εκλογή αρχόντων ή άλλων αξιωματούχων από την ολομέλεια του σώματος και, παρά τα όσα έχουν κατά καιρούς υποστηριχθεί, οι εμπλεκόμενες σε τέτοια διαδικασία *πενταρχία* φαίνονται να είναι εξωτερικές, τουλάχιστον εν μέρει, προς αυτό⁵⁰. Μόνο καθ' υπόθεση δύναται να γίνει δεκτό ότι ο εσωτερικός κύκλος –των τριάντα ή και περισσότερων μελών– προκύπτει από εκλογή μεταξύ των πρεσβύτερων⁵¹. Ενδεχόμενο επίσης και μόνο –αλλά που συνάδει με τη φυσιογνωμία του πολιτεύματος– είναι να είχαν οι πρεσβύτεροι τον έλεγχο των υποψηφιοτήτων στις αρχοντικές εκλογές οι οποίες διεξάγονταν με λαϊκή ψήφο των *πυλών*⁵².

Καρχηδόνων και γενικότερα στην πνευματική ζωή τους, καθώς και η ενσωμάτωση Ελλήνων κατοίκων στην κοινωνία και στα θρησκευτικά δρώμενα: Baurain 1992, 168 κ. εξ.· 172-173 Fantar 1998, 12-13· 15 κ. εξ.· βλ. επίσης *infra*, σημ. 65.

⁴⁹ Ιουστ., 21.4.4-5: *Qua re magistratibus per ministros prodita scelus declinatum, non vindicatum est, ne in viro tam potenti plus negotii faceret res cognita quam cogitata. Contenti itaque cohibuisse decreto modum nuptiarum sumptibus statuunt idque observari non ab uno, sed ab universis iubent, ne persona designata, non vitia correcta viderentur* βλ. Meltzer 1896, 1, 315· Gsell 1920, 224· 246-247· επίσης, *infra*, σημ. 60.

⁵⁰ Αριστ., *Πολιτ.*, 2, 1273a ...*τὰς πενταρχίας κυρίας οὖσας πολλῶν καὶ μεγάλων ὑφ' αὐτῶν αἰρετάς εἶναι, καὶ τὴν τῶν ἐκατὸν ταύτας αἰρεῖσθαι, τὴν μεγίστην ἀρχὴν...*· η κλείδα κατανόησης είναι διαδικασία της *cooptatio*/προσαίρεσης, όπως ορθά διέγινωσεν ο Sznycer 2001⁶, 564, με την οποία ανανεώνονται οι *πενταρχίες*: τούτο σημαίνει ότι αυτές επικαλύπτουν το σημείο επαφής δύο ή τριών κατεστημένων οργάνων εξουσίας, με μερική τροφοδοσία τους σε μέλη κατά τακτά διαστήματα βλ. *supra*, σημ. 25.

⁵¹ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Gsell απέφυγε επιμελίστα να θέσει το θέμα, παρά την εξαντλητική επισκόπηση των πιθανοτήτων σχετικά με την εκλογική αρμοδιότητα των *πενταρχιών*· ωστόσο, η κοινή λογική επιβάλλει να υποθέσει κάποιος ένα σύστημα *επιλογής* το οποίο όμως –κι εδώ, υπάρχει βεβαιότητα– δεν βασιζόταν σε λαϊκή εκλογή, καθότι οι *πύλες* δεν εξέλεγαν παρά τους στρατηγούς και τους ανώτατους ενιαύσιους *κριτές*, ενώ ο Αννίβας Βάρκας προσέθεσε με νόμο του, το 196, και την εκλογή των *δικαστών*: Διόδ. Σικ., 20.10.1· 25.8 και 15· Πολύβ., 1.82.12· Λίβ., 25.40.12· Ζωναρ. 8.13 (στρατηγοί)· Αριστ., *Πολιτ.*, 2.1273a· Διόδ. Σικ., 13, 43,5 (14, 34,5)· *GPH* 1954, 129, στήλ. 6 (ανώτατοι *κριτές*)· Λίβ., 33.46.1-4 και 7 (*κριτές*/δικαστές)· βλ. Meltzer 1896, 2, 24· 54· Gsell 1920, 197 και σημ. 5-7· 229· 276· Huss 1985, 459-460· Lancel 1995, 313· 402-303· Sznycer 2001⁶, 582-583· Τζαμτζής 2018, 50-52.

⁵² Παρά την άποψη του Meltzer 1896, 2, 24, η εξουσία των πρεσβύτερων να προτείνουν υποψηφίους στη λαϊκή συνέλευση δεν υποστηρίζεται με σαφήνεια από κανένα κείμενο· για το εύθραυστο της υπόθεσης, αλλά και για την αδυναμία κατηγορηματικού αποκλεισμού της, βλ. την άποψη του Gsell 1920, 222-223 και σημ. 9· 230.

Το ζήτημα της δικαστικής αρμοδιότητας είναι πιο πολύπλοκο. Ο Αριστοτέλης διαβεβαιώνει ότι, στην Καρχηδόνα, ο λαός δεν συγκαλείται ποτέ ως δικαστήριο, αλλ' οι αξιωματούχοι είναι εκείνοι στους οποίους περιέρχονται όλες οι υποθέσεις, ποινικές και μη: *καὶ τὸ τὰς δίκας ὑπὸ τῶν ἀρχαίων δικάζεσθαι πάσας (καὶ μὴ ἄλλας ὑπ' ἄλλων, καθάπερ ἐν Λακεδαιμόνι)*⁵³. Οι υπόλοιπες πηγές επιβεβαιώνουν την απουσία λαϊκών δικών και, παράλληλα, τη σταθερή παρουσία του σώματος των *δουρφετῖμ/δικαστῶν* –«*ordo iudicum*» κατά Λίβιο–, του οποίου η *ἀριστίνδην* προέλευση της στελέχωσής του το εντάσσει στον κύκλο των *πρεσβύτερων* ταυτόχρονα με την απορροφητική του λειτουργία ενσωμάτωσης των ενιαύσιων αρχόντων⁵⁴. Με δεδομένο ότι η *ἐκατὸν και τεττάρων ἀρχή*, που σημειώνεται στα *Πολιτικά* ως παραπλήσια προς τους *εφόρους* της Σπάρτης, ανήκει κατά βεβαιότητα ή και αναλογεί πλήρως στον προαναφερθέντα *ordo iudicum*⁵⁵, τα δικαστήρια αυτού του τελευταίου είχαν –πλην της προαναφερθείσας γενικής δωσιδικίας– μάλλον καθήκοντα αστυνομικής εποπτείας και καταστολής, ίσως δε και δυνατότητα ελέγχου των ανώτατων *κριτῶν/δουρφετῖμ* για παρεκβάσεις στην άσκηση της εξουσίας τους⁵⁶. Για τις περιπτώσεις εσχάτης προδοσίας και πλήγματος κατά της υπόστασης του Κράτους, οι φιλολογικές μαρτυρίες αφήνουν να διαφανεί ότι υπήρχε και έκτακτη, ταχεία, διαδικασία –με κριτήριο πιθανότατα τη διαπίστωση του εγκλήματος εν το γίνεσθαι– που επέτρεπε στο σύνολο των *πρεσβύτερων* να απονεύουν δικαιοσύνη, ίσως μετά από εισήγηση των *ἐκατὸν* αλλά πάντως υπ' αυτή την ιδιότητά τους, όταν κατηγορούνταν

⁵³ Αριστ., *Πολιτ.*, 2.1273a· επίσης, 3.1275b: *οὐ τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον καὶ περὶ Καρχηδόνα· πάσας γὰρ ἀρχαί τινες κρίνουσι τὰς δίκας*.

⁵⁴ Η δικαστική αναρμοδιότητα της λαϊκής συνέλευσης προκύπτει αβίαστα από τα χωρία του Αριστοτέλη, *supra* προηγ. σημ., και το χωρίο του Λίβιου, 31.45.1-7· βλ. Gsell 1920, 231· Τζαμτζής 2018, 53.

⁵⁵ Αριστ., *Πολιτ.*, 2.1272b: *ἔχει δὲ παραπλήσια τῇ Λακωνικῇ πολιτεία τὰ μὲν συσσίτια τῶν ἐταίρων τοῖς φιδιτίοις, τὴν δὲ τῶν ἐκατὸν και τεττάρων ἀρχὴν τοῖς ἐφόροις*· βλ. Τζαμτζής 2022, 1723· 1727-1729.

⁵⁶ Ας παρατεθεί το χωρίο του Αριστοτέλη, *Πολιτ.*, 3.1275b, όπου συγκρίνονται τα συστήματα δωσιδικίας στη Σπάρτη και στην Καρχηδόνα: *καὶ τὰς δίκας δικάζουσι κατὰ μέρος, οἷον ἐν Λακεδαιμόνι τὰς τῶν συμβολαίων δικάζει τῶν ἐφόρων ἄλλος ἄλλας, οἱ δὲ γέροντες τὰς φονικάς, ἑτέρα δ' ἴσως ἀρχὴ τις ἑτέρας. οὐ τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον καὶ περὶ Καρχηδόνα· πάσας γὰρ ἀρχαί τινες κρίνουσι τὰς δίκας*· δεν απαιτείται, στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, περαιτέρω αναφορά στη δικαστική αρμοδιότητα των *εφόρων*, πλην του ότι πέραν των ιδιωτικών υποθέσεων, ἦσαν οι αποδέκτες καταγγελιών και είχαν ανακριτικά καθήκοντα για τις βαρείες ποινικές υποθέσεις που εκδικάζονταν από τη γερουσία, αλλά ασκούσαν και έλεγχο στους βασιλείς –με δυνατότητα επιβολής προστίμου– και συμμετείχαν στην ειδική διαδικασία δίκης βασιλέα μαζί με τη γερουσία και τον έτερο βασιλέα· για την κομβική θέση των *εφόρων* στο σπαρτιατικό πολιτικό σύστημα, βλ. τις παραγράφους του Richer 2018, 197-219, ως συμπίκνωση της, απαράκαμπτης πλέον, σχετικής μονογραφίας του 1998· οι παρατηρήσεις του Gsell 1920, 205-206, παραμένουν χρήσιμες· βλ. και Fantar 1993, 1, 243.

προσωπικότητες μεγάλης εμβέλειας, από τους οποίους αρκετοί ήσαν στρατηγοί⁵⁷. Η διατυπωθείσα στο παρελθόν άποψη περί αυτοματισμού της ποινικής εξέτασης ακριβώς των στρατηγών, ως *officii causa* διαδικασίας –«συνταγματικό παράδοξο», κατά τον L. Loreto, του καρχηδονικού συστήματος διακυβέρνησης⁵⁸–, δεν έχει βάση και προκλήθηκε κυρίως από τον ελλειπτικό τρόπο με τον οποίο οι πηγές προσεγγίζουν το δικαστικό σκέλος στις εξιστορήσεις των παθών των διωχθέντων.

Πράγματι, η προσεκτική ανάγνωση των κειμένων μπορεί ορισμένες φορές να αναδείξει την ποιοτική εκείνη διαφορετικότητα που έχει επίπτωση στον δικονομικό χειρισμό των υποθέσεων όταν πλήττεται η υπόσταση του πολιτεύματος ή υπάρχει συνεννόηση με τον εχθρό, και τούτο ανεξάρτητα από την ιδιότητα του κατηγορούμενου⁵⁹. Έτσι, εάν μπορεί να πιθανολογήσει κάποιος ότι ο Άννων ο Μέγας φοβήθηκε μια δίκη ενώπιον των *έκατον* όταν προχώρησε στο ένοπλο κίνημά του –αφού η συνωμοσία του είχε αποτύχει μια πρώτη φορά εξ αιτίας της ψήφησης του νόμου εκείνου περί γαμήλιων δαπανών στο μέσο του 4ου αιώνα–, η αναφερόμενη από τον Ιουστίνο σκηνή της σταύρωσης του κατακρεουργημένου πτώματος (!) του επίδοξου

⁵⁷ Fantar 1993, 2, 84-85· Loreto 1996, 107-111, όπου και προσπάθεια κατηγοριοποίησης των διώξεων· Τζαμτζής 2022, 1731.

⁵⁸ Loreto 1996, 117-119· 125 κ. εξ.: η ανάληψη στρατηγίας θα προϋπέθετε διαδικασία απόδοσης *ευθυνών* κατά την επιστροφή από την εκστρατεία, όπου ο στρατηγός καλούνταν να αποδείξει ενώπιον των *έκατον* ότι είχε *bene re gesta*, φέροντας το βάρος της απόδειξης εξ υπαρχής: «E questo preconetto è anche un paradosso costituzionale... in quanto l'ordinamento costituzionale di uno stato mostra di considerare automaticamente da perseguire penalmente chi ha esercitato una sua funzione in ragione di tale esercizio»: είναι χαρακτηριστική η παρανόηση από τον συγγρ., *op. cit.*, 111· 114-115· 117, του χωρίου του Διόδωρου, 23.10.1-2, σχετικά με έναν στρατηγό Αννίβα ο οποίος, το 260/259, είχε αποφύγει τη δίκη εκμαιεύοντας εντολή από τους *πρεσβύτερους* να προβεί σε ναυμαχία κατά των Ρωμαίων, ψευδόμενος μέσω απεσταλμένου του ότι αυτή επίκειται, ενώ είχε ήδη ηττηθεί (!): *Ὁ δὲ καταπλεύσας εἰς τὴν πόλιν καὶ πρὸς τὴν γερουσίαν εἰσαχθεὶς εἶπεν ὅτι προσέταξεν Ἀννίβας ἐρωτῆσαι τὴν βουλὴν εἰ κελεύει ναυμαχῆσαι διακοσίαις ναυσὶ πρὸς Ῥωμαίων ἑκατὸν εἴκοσι. Τῶν δὲ ἀναβοησάντων καὶ κελευσάντων, Τοιγαροῦν, ἔφη, νεναυμάχηκε καὶ ἡττήμεθα. Ἐκεῖνος δὲ ὑμῶν προσταζάντων ἀπολέλνται τῆς αἰτίας. Ὁ μὲν οὖν Ἀννίβας εἰδὼς τοὺς πολίτας ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων συκοφαντοῦντας τοὺς στρατηγούς, τοιοῦτῳ τρόπῳ τὰς ἐσομένας κατηγορίας ὑπεξείλατο. Διαβεβλημένοι γὰρ ἐν τοῖς πρότερον κινδύνοις ὥς ἂν τῶν ἐλαττωμάτων αἴτιοι γεγονότες ἔσπευδον διὰ ταύτης τῆς ναυμαχίας ἀνακτήσασθαι τὰς περὶ τούτων διαβολάς· το περιστατικό, δεν μαρτυρεῖ ἄλλο από την πολιτική οξυύτητα της οποίας ἀτέβαιναν θύματα στρατηγοὶ τοποθετημένοι, ας υπενθυμισθεῖ, σ' αὐτή τους τη θέση από τη λαϊκή συνέλευση –και ὄχι από τους πρεσβύτερους–, ἐνὸς ο συγκεκριμένου χαρακτήρα ἄνδρας βρέθηκε να θανατώνεται, λίγο ἀργότερα, ἀπὸ πληρώματα που στασίασαν μετὰ ἀπὸ δεύτερη ναυτική συντριβή: Πολύβ., 1.24.5· Λίβ., *Per.* 17· Κάσσ. Δίων, 11. frg 43.32· Ορόσ., 4.8.4· Ζωναρ., 8.12· βλ. Leuze 1910· Huss 1985, 230-232.*

⁵⁹ Ο κίνδυνος ανατροπής του πολιτεύματος προς εγκαθίδρυση μοναρχίας/τυραννίδας αποτέλεσε μία από τις βασικές φοβίες της καρχηδονιακής αριστοκρατίας, ὡπως ὀρθά διέγνωσε ο Picard 1970, 135-136· 140· βλ. και Gsell 1920, 244.

τυράννου και η εντολή θανάτωσης όλων των μελών της οικογένειάς του είναι αδύνατο να μην αποτελούν κατακλείδα έκτακτης συνοπτικής διαδικασίας που διέταξαν οι πρεσβύτεροι ως σώμα: ...*timens iudicium munitum quoddam castellum cum XX milibus servorum armatis occupat. Ibi dum Afros regemque Maurorum concitat, capitur virgisque caesus effossis oculis et manibus cruribusque fractis, velut a singulis membris poenae exigenter, in conspectu populi occiditur; corpus verberibus laceratum in crucem figitur. Filii quoque cognatique omnes, etiam innoxii, supplicio traduntur...*⁶⁰.

Η σταύρωση του Βορμίλκα (Βομίλκωνα), μετά την αποτυχία του να επιβάλει επίσης τυραννίδα το 309/8 και ενώ ο κίνδυνος επίθεσης του Αγαθοκλή απειλούσε την πόλη, προϋποθέτει καταδικαστική απόφαση της οποίας τόσο ο Διόδωρος όσο και ο Ιουστίνος υπονοούν την σχεδόν αστραπιαία λήψη, μέσα σε κλίμα πάνδημης αποδοκιμασίας του πραξικοπήματος. Η αφήγηση του Σικελιώτη εμπεριέχει τη χαρακτηριστική διαπραγμάτευση των ικανότερων πρεσβυτάτων με τους κινηματίες και την υπόσχεση αμνήστευσης που δεν τηρήθηκε για τον αρχηγό τους: *Βορμίλκας ἐπ' αὐτοφώρῳ γεγόμενος... [...] ὥς δ' ἐπεγνώσθη τάληθές, συνέτρεχον οἱ νέοι καὶ εἰς τάξεις καταστάντες ὥρμησαν ἐπὶ τὸν τύραννον [...] οἱ Καρχηδόνιοι τῶν πολιτῶν πάντων συνδραμόντων ἐν τοῖς ὅπλοις ἀντεστρατοπέδευσαν τοῖς ἀφεσθηκόσι. τέλος δὲ πρέσβεις πέμψαντες τῶν πρεσβυτάτων τοὺς εὐθέτους καὶ τῶν ἐγκλημάτων δόντες ἄφεσιν διελύθησαν· καὶ τοῖς μὲν ἄλλοις οὐδὲν ἐμνησικάκησαν διὰ τοὺς περιστώτας τὴν πόλιν κινδύνους, αὐτὸν δὲ τὸν Βορμίλκαν αἰκισάμενοι δεινῶς τοῦ ζῆν ἐστέρησαν, οὐδὲν φροντίσαντες τῶν δεδομένων ὅρκων*⁶¹. ἀπὸ τὴν πλευρά του, ο Ιουστίνος παραδίδει πιθανότατα και μια επιπλέον προσαφθείσα κατηγορία, μεταφέροντας την εκδοχή ότι ο Βορμίλκας είχε εξετάσει ως ενδεχόμενο την αυτομόληση του ίδιου και των ανδρῶν του στον εχθρό: *Hoc certaminis discrimine tanta desperatio inlata Poenis est ut, nisi in exercitu Agathoclis orta seditio fuisset, transiturus ad eum Bomilcar, dux Poenorum, cum exercitu fuerit. Ob quam noxam in medio foro a Poenis patibulo*

⁶⁰ Ιουστ., 21.4.6-8: *Hoc consilio praeventus iterum servitia concitat statutaque rursus caedium die, cum denuo se proditum videret, timens iudicium munitum quoddam castellum cum XX milibus servorum armatis occupat. Ibi dum Afros regemque Maurorum concitat, capitur virgisque caesus effossis oculis et manibus cruribusque fractis, velut a singulis membris poenae exigenter, in conspectu populi occiditur; corpus verberibus laceratum in crucem figitur. Filii quoque cognatique omnes, etiam innoxii, supplicio traduntur, ne quisquam aut ad imitandum scelus aut ad mortem ulciscendam ex tam nefaria domo superesset*: βλ. Gsell 1920, 247· Fantar 1993, 2, 85· ο Αριστοτέλης, 5. 1307a, παραλληλίζει τις περιπτώσεις του Πausανία στη Σπάρτη και του Άνωνα στην Καρχηδόνα: ...ἔτι ἐάν τις μέγας ἢ καὶ δυνάμενος ἔτι μείζων εἴη, ἵνα μοναρχῇ, ὥσπερ ἐν Λακεδαιμόνι δοκεῖ Πausανίας... καὶ ἐν Καρχηδόνι Ἄνων· κατὰ τὸν Meltzer 1896, 1, 504, ο Σταγειρίτης αναφέρεται σε ἄλλον Ἄνωνα.

⁶¹ Διόδ. Σικ., 20.44.1-6.

*suffixus est [...]. Haec cum in maxima populi contione uociferatus esset, expirauit*⁶².

Δικαστικού τύπου απόφαση του σώματος των *πρεσβύτερων* υπήρξε η καταγραφόμενη επίσης στην ιουστίνεια *Epitoma* του Τρόγου μυστική ψηφοφορία σχετικά με την τύχη ενός από τους δύο στρατηγούς με το όνομα Αμίλκας που επιχειρούσαν στη Σικελία το 312. Ο εκ των δύο υπεύθυνος για την άμυνα των καρχηδονιακών πόλεων της νήσου δεν είχε κατορθώσει προηγουμένως να αναχαιτίσει την επιθετικότητα του Αγαθοκλή –παρά τη συνθήκη συμμαχίας και τη διευθέτηση αμοιβαίων ζωνών επιρροής που είχε συνάψει μαζί του⁶³– και οι *πρεσβύτεροι* έσπευσαν να ψηφίσουν, ενώ η συμφωνία είχε αρχίσει να ισχύει στο σικελικό έδαφος, σφραγίζοντας κατόπιν την κάληψη ώστε να μην ανακοινωθεί το αποτέλεσμα πριν επιστρέψει στην Καρχηδόνα και ο δεύτερος, συνονόματος, στρατηγός: *His querelis senatus in Hamilcarem accenditur, sed quoniam in imperio esset, tacita de eo suffragia tulerunt et sententias, priusquam recitarentur, in urnam coniectas obsignari iusserunt, dum alter Hamilcar, Gisgonis filius, a Sicilia reuerteretur*⁶⁴. Οι καταδίκες σε θάνατο του Συνιάτορα (*Suniator* = *ΣΜΝΥΤΝ/Εshml[o]unyaton*), το 368, και του Αμίλκα Ροδανού (*Rodanus*), μετά το 323, για μυστικές επαφές με ξένους ηγέτες και προδοτικές ενέργειες μπορούν εξ ίσου να ενταχθούν στη σειρά των υποθέσεων που εκδικάστηκαν από την ολομέλεια των *πρεσβύτερων*⁶⁵. Η διαφορά με έτερες περιπτώσεις δικαστικών διώξεων όπως

⁶² Το πλήρες κείμενο του Ιουστίνου, 22.7-11: *Hoc certaminis discrimine tanta desperatio inlata Poenis est ut, nisi in exercitu Agathoclis orta seditio fuisset, transiturus ad eum Bomilcar, dux Poenorum, cum exercitu fuerit. Ob quam noxam in medio foro a Poenis patibulo suffixus est, ut idem locus monumentum suppliciorum eius esset, qui ante fuerat ornamentum honorum. Sed Bomilcar magno animo crudelitatem ciuium tulit adeo ut de summa cruce ueluti de tribunali in Poenorum scelera contionaretur, obiectans illis nunc Hannonem falsa adfectati regni inuidia circumuentum, nunc Gisgonis innocentis exilium, nunc in Hamilcarem, patrum suum, tacita suffragia, quod Agathoclem socium illis facere quam hostem maluerit. Haec cum in maxima populi contione uociferatus esset, expirauit*. βλ. Gsell 1920, 188-189· 250-252· Huss 1985, 195· Fantar 1993, 2, 85· Τζαμτζής 2018, 54.

⁶³ Ιουστ., 22.2.5-3.5· Διόδ. Σικ., 19.71.6: *Ἀκραγαντῖνοι δὲ καὶ Γελῶνοι κατέλυσαν τὸν πρὸς Ἀγαθοκλέα πόλεμον, μεσιτεύσαντος τὰς συνθήκας Ἀμίλκου τοῦ Καρχηδονίου*.

⁶⁴ Ιουστ., 22.3.6· είναι προφανές ότι οι καταγγελίες των Σικελικών πόλεων (*Propter quod querelas Karthaginem socii non tam de Agathocle quam de Hamilcare detulerunt...*) βάρυναν για τη διενέργεια της ψηφοφορίας *in absentia* του στρατηγού: 22.3.3-5· ο εν λόγω Αμίλκας πέθανε στη Σικελία, πριν επιστρέψει: 22.3.7· ο Διόδωρος, 19.72.2, αναφέρεται ίσως στο συμβάν της εν λόγω ψηφοφορίας όταν γράφει: *τοὺς Καρχηδονίους ἐπιτετιμηκότας τῷ Ἀμίλκᾳ περὶ τῶν συνθηκῶν*. βλ. Gsell 1920, 249-250· Loreto 1996, 109· 113.

⁶⁵ Η πρώτη υπόθεση σχετίζεται με την απαγόρευση εκμάθησης και χρήσης της Ελληνικής, βλ. *supra*, σημ. 48, και δέον όπως παρατεθεί το πλήρες χωρίο του Ιουστίνου, 20.5.11-13: *Dux belli Hanno Karthaginensis erat, cuius inimicus Suniator, potentissimus ea tempestate Poenorum, cum odio eius Graecis litteris Dionysio aduentum exercitus et segnitiam ducis*

αίφνης εκείνης κατά του Αμίλκα Βάρκα, το 237, για πρόκληση στάσης των μισθοφόρων λόγω αδυναμίας πληρωμής της υπέρογκης αμοιβής την οποία ο ίδιος είχε υποσχεθεί χωρίς εντολή των *πρεσβύτερων*, είναι εμφανής: αυτού του τύπου οι υποθέσεις, όπως και πλήθος άλλων, ήλθαν κατά βεβαιότητα ενώπιον των *έκατον*, σε πρώτο και τελευταίο βαθμό⁶⁶.

Ιδιαίτερη μνεία οφείλεται να γίνει στον εξορισμό ο οποίος φαίνεται ότι αποτελούσε ποινή που επιβαλλόταν είτε από δικαστήριο των *έκατον* είτε από την ολομέλεια των *πρεσβύτερων*, με δυνητική λαϊκή κύρωση για να αποκλεισθεί ο κίνδυνος μελλοντικής ανάκλησης του εξορισθέντα. Το τελευταίο αυτό διεπίπεδο σχήμα απόφασης μαρτυρείται για το 151-150, οπότε σαράντα πολίτες της βαρκιδικής παράταξης εξορίστηκαν και νομοθετική ψηφοφορία των *πυλών* συνήψε στην καταδίκη την επαγωγή όρκου για το αμετάκλητο της εξορίας: *καὶ ψῆφον ἐπήνεγκαν φυγῆς καὶ τὸν δῆμον ὄρκωσαν μήτε καταδέξεσθαι ποτε μήτε ἀνέξεσθαι τῶν λεγόντων καταδέχεσθαι*⁶⁷. Πρόκειται για άπαξ συναντώμενη διαδικασία στις πηγές, καθότι όλες οι υπόλοιπες γνωστές περιπτώσεις όπου ο λαός έχει θέση στην αφήγηση, δεν διαδραματίζει ρόλο στην όποια διαδικασία παρά μόνον ως μάρτυρας γεγονότων που εκτυλίσσονται σε δημόσια θέα⁶⁸.

familiariter praeuntyasset, conprehensy epistuly prodityonisy damnyatur, facty senatus consulto ne quisy postea Karthaginyensis aut litterisy Graecisy aut sermony studeret, ne aut loquy cum hoste aut scribere sine interprete posset... βλ. Gsell 1920, 245-246· Hoyos 2010, 134-137· η δεύτερη υπόθεση τοποθετείται στο πλαίσιο μιας αποστολής κατασκοπείας στην αυλή του Μεγάλου Αλέξανδρου, με τον Καρχηδόνο απεσταλμένο να αλλάζει τελικά στρατόπεδο και να καταδικάζεται για προδοσία μετά την επιστροφή στην πατρίδα του, σύμφωνα, και πάλι, με τον Ιουστίνo, 21.6.4-7: *Igitur Hamilcar per Parmeniony aditu regisy obtento profugisyse se ad regem expulsum patria fingit militemque se expeditionisy offert. Atque ita consiliisy eius exploratisy in tabellisy ligneisy uacua desuper cera inducta ciuibisy suis omnia perscribeybat. Sed Karthaginyenses post mortem regisy reuersum in patriam, quasi urbem regi uenditasset, non ingrato tantum, uerum etiam crudeli animo necauerunt*.

⁶⁶ Πολύβ., 1.73-75.2· 82-83· Απ., Αν., 2· Ιβηρ., 4· βλ. Gsell 1920, 254· 255-256· Loreto 1996, 112· Τζαμπζής 2014, 219-220.

⁶⁷ Απ., Αιβ., 70· βλ. Gsell 1920, 231, σημ.3· 284-285· Τζαμπζής 2014, 233-234.

⁶⁸ · Χαρακτηριστικά παραδείγματα, η εξορία και ανάκληση του Γίσκωνα, κατά τη δύσκολη περίοδο που ακολούθησε την ήττα από τον Τιμολέοντα στον Κρίμησσο ποταμό (340-339), και η απόφαση εξορισμού που ακολούθησε τη φυγή του Αννίβα, το 196/195· η δεύτερη περίπτωση καθορίζει και την ανάγνωση της πρώτης καθότι, όπως συνάγεται δίχως αμφιβολία από τις πηγές, το ευρύτατο λαϊκό έρεισμα του Αννίβα απέκλειε κάθε σκέψη αποπομπής με ψηφοφορία των *πυλών* και τούτο εξανάγκασε τους αντιπάλους να δράσουν στο επίπεδο της αριστοκρατίας των *πρεσβύτερων* ενώ ο πληθυσμός, αιφνιδιασμένος, αγωνιούσε για τις δραματικές πολιτικές εξελίξεις: Αιβ., 34.61.6· 38.59.7· 38.54.10· Ιουστ., 31.2-3· επίσης: Νέπ., *Hann.*, 7.7· αλλά και Κικ., *Pro Sest.*, 142· βλ. Gsell 1920, 277 κ. εξ· 279· Huss 1985, 426-427· κατ'αναλογία, οφείλει να υποθέσει κανείς απόφαση των *πρεσβύτερων* ή των *έκατον* και για τον Γίσκωνα, δεδομένου ότι οι πηγές, αναφερόμενες γενικόλογα στους Καρχηδόνιους, δεν μνημονεύουν τη λαϊκή συνέλευση (ούτε όμως και τους *πρεσβύτερους*) ως όργανο που έλαβε είτε την

Τελικά, πρέπει να θεωρηθεί ότι το σώμα των *πρεσβύτερων* («παλαιών») της Καρχηδόνας ενείχε θέση αντίστοιχη προς εκείνη των *βουλών* - *γερουσιών* και του ρωμαϊκού *senatus*; Η ένταξή του ως συστατικού στοιχείου στο σχήμα του τριμερούς πολιτεύματος δεν συνιστά αφ' εαυτής θετική απάντηση: πρόκειται περισσότερο για αντιστοιχία κατά το περίγραμμα, παρά κατά το ουσιαστικό περιεχόμενο. Διακρίνοντας, ήδη από την Αρχαιότητα, το γεγονός αυτό, οι Αριστοτέλης και Πολύβιος προσπαθούν κατά το δυνατό να επισημάνουν, στις συμπερισμένες περιγραφές του καρχηδονιακού πολιτεύματος τις οποίες παρέχουν, την εντονότατη εξουσιαστική χροιά που έχει η θεσμική λειτουργία των *πρεσβύτερων*, μέσα σ' ένα σύστημα διακυβέρνησης κατατασσόμενο απ' αυτούς στα μεικτά⁶⁹. Ειδικότερα, δε, ο Σταγειρίτης αναδεικνύει τη δυναμική που εμπεριέχεται στο συνδυασμό ισχύος αυτών των τελευταίων και των ανώτατων *κριτών*, μέσω μιας φράσης όπου υπενθυμίζεται ο κίνδυνος των αρνητικών επιπτώσεων από τη συγκέντρωση τόσο μεγάλης εξουσίας σε τόσο λίγους –περισσότερο ίσως κι απ' ό,τι στη Σπάρτη–: *μεγάλων γάρ κύριοι καθεστώτες, ἂν εὐτελείς ὧσι μεγάλα βλάπτουσι, καὶ ἔβλαψαν ἤδη τὴν πόλιν τὴν τῶν Λακεδαιμονίων*⁷⁰. Οι *πρεσβύτεροι* της Καρχηδόνας κυβέρνησαν, παρά τις συγκυριακές αυξομειώσεις της δυνάμει τους, μαζί με τους κατ' έτος εκλεγόμενους *Šouphetīm bar Qarthadašt* την πόλη και την αυτοκρατορία της επί αιώνες. Για το καλύτερο και το χειρότερο.

απόφαση για εξορία είτε αυτή για επανάκαμψη: Διόδ. Σικ., 16.81.3· Πολύαιν., *Στρατ.*, 5.11· βλ. Gsell 1920, 247-248· Huss 1985, 165· Τζαμτζής 2018, 54-56· η αναγόμενη στον 6ον αιώνα περίπτωση του Μάλχου και των στρατιωτών του, παρουσιάζει την ιδιαιτερότητα της απουσίας των *έκατον*, οι οποίοι δεν είχαν ακόμη συσταθεί, οπότε η εξορία τους πρέπει να αποδοθεί μάλλον στους αρχαίους *πρεσβύτερους*: Ιουστ., 18.7.2· διστακτικά, ο Gsell 1920, 183 και σημ. 8· 241 και σημ. 3, έκλινε προς την υπόθεση της λαϊκής απόφασης.

⁶⁹ Η ιδιοσυστασία του Καρχηδονιακού θεσμικού πλέγματος καταφαίνεται στον τρόπο πραγμάτευσης που ακολουθούν οι Νεότεροι: δεν είναι τυχαίο ότι η σύντομη και πολύ πυκνή ανάλυση του Sznycer 2001⁶, 561-563, πάνω στην αντίληψη των Αρχαίων για το πολίτευμα της Καρχηδόνας, ακολουθείται λίγες σελίδες παρακάτω, 576 κ. εξ., από υποενοότητα που δεν είναι αποκλειστικά αφιερωμένη στους *πρεσβύτερους*/«*γερουσία*», αλλά τιτλοφορείται χαρακτηριστικά «*Les assemblées*» («Οι συνελεύσεις») και συμπεριλαμβάνει *πρεσβύτερους*, *έκατον*/δικαστές, συμβούλια/επιτροπές, και λαό· άλλωστε, και ο Henderson 1896, τιτλοφορούσε το άρθρο του: «*The Carthaginian Councils*».

⁷⁰ Αριστ., *Πολιτ.*, 2.1272b-1273a· πρόκειται για τη συνέχεια του χωρίου το οποίο ωθεί ορισμένους Νεότερους να υπθέτουν εκλογή και για τους *πρεσβύτερους*: βλ. *supra*, σημ. 21.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Baurain 1992 Baurain, Cl., «La place des littératures grecque et punique dans les bibliothèques de Carthage», *AC*, 61 (1992), 158-177.
- Bickerman 1952 Bickerman, E., «Hannibal's Covenant» *AJP*, 53 (1952), 1-23.
- Fantar 1993 Fantar, M. H., *Carthage. Approche d'une civilisation*, vols. 1-2, Tunis 1993.
- Fantar 1998 Fantar, M., «A propos de la présence des Grecs à Carthage», *AntAfr*, 34 (1998), 11-19.
- Février 1958-1959 Février, J.-G., «Remarques sur le Grand Tarif dit de Marseille», *Cahiers de Byrsa*, 8 (1958-1959), 35-43.
- Gsell 1920 Gsell, S., *Histoire ancienne de l'Afrique du Nord, 2: L'Etat carthaginois*, Paris 1018 / με Copyright 1920 (2η έκδ. 1921, 3η έκδ. 1928-29).
- Harden 1963 Harden, D., *The Phoenicians*, έκδ. αναθεωρ., London 2963.
- Henderson 1896 Henderson, B.W., «The Carthaginian Councils», *JPh*, 24 (1896), 119-130.
- Hoyos 2010 Hoyos, D., *The Carthaginians*, London – New York 2010.
- Huss 1978 Huss, W., «Der Senat von Karthago», *Klio*, 60 (1978), 327-329.
- Huss 1979 Huss, W., «Die Stellung des rb im karthagischen Staat», *ZDMG*, 129 (1979), 217-232.
- Huss 1985 Huss, W., *Geschichte der Karthager*, München 1985.
- Lancel 1995 Lancel, S., *Carthage. A History*, Padstow 1995.
- Leuze 1910 Leuze, O., «Die Kämpfe um Sardinien und Korsika im erstern punischen Krieg (259 und 258 v. Chr.)» *Klio*, 10 (1910), 406-444.
- Loreto 1996 Loreto, L., «I processi ai generali a Cartagine. Prime considerazioni su diritto pubblico e Guerra nello stato punico», in: *Processi e politica nel mondo antico*, CISA 22 [sc. st. 62], Milano 1996, 107-128.
- Magdelain 1978 Magdelain, A., *La loi à Rome. Histoire d'un concept*, Paris 1978.
- Melliti 2016 Melliti, K., *Carthage. Histoire d'une metropole méditerranéenne*, Paris 2016.
- Meltzer 1896 Meltzer, O., *Geschichte der Karthager*, 1-2, Berlin 1896.
- Moscatti 1972 Moscatti, S., *I Fenici e Cartagine*, Torino 1972.

- Movers 1849 Movers, F. C., *Die Phönizier*. 2 bd. *Das phönizische Altertum*. th. 1. *Politische Geschichte und Staatsverfassung*, Berlin, 1849.
- Picard 1963 Picard, G.-C., «Les sufètes de Carthage dans Tite-Live et Cornelius Nepos», *REL*, 41 (1963), 269-281.
- Picard 1968 Picard, G.-C., «La révolution démocratique à Carthage», *Latomus*, 62 (1968), 113-130.
- Picard 1970 Picard, G.-C. – Picard, C., *Vie et mort de Carthage*, Paris 1970.
- Richer 1998 Richer, N., *Les Éphores. Études sur l'histoire et sur l'image de Sparte (VIIIe–IIIe siècle avant J.-C.)*, Paris 1998.
- Richer 2018 Richer, N., *Sparte : Cité des arts, des armes et des lois*, Paris 2018.
- Sznycer 2001⁶ Sznycer, M., «Carthage et la civilisation punique», in: Nicolet, C. et alii, *Rome et la conquête du monde méditerranéen*, II: *Genèse d'un Empire*, 6η έκδ., Paris 2001, 545-593.
- Τζαμτζής 2010 Τζαμτζής, Ι. Ε., «ŠPTM BQRTHDŠT, I. Ο τίτλος, η υφή και οι φορείς του ανώτατου αρχοντικού αξιώματος της Καρχηδόνας», in: *Πνεύματος Δώρημα Γεωργίου Π. Νάκφ*, Θεσσαλονίκη 2010, 415-437.
- Τζαμτζής 2014 Τζαμτζής, Ι. Ε., *Ο Μεσογειακός Κόσμος, από τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου έως τη δολοφονία του Ιουλίου Καίσαρα (323-44 π.Χ.). Συνοπτική πολιτική και θεσμική Ιστορία*, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2014.
- Τζαμτζής 2018 Τζαμτζής, Ι. Ε., «'M ['Am]. Ο λαϊκός παράγοντας στο καρχηδονιακό πολιτειακό σύστημα», *Δίκαιο και Ιστορία*, 3 (2018), 34-63.
- Τζαμτζής 2019 Τζαμτζής, Ι. Ε., *Finis iuris*, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2019.
- Τζαμτζής 2021 Τζαμτζής, Ι. Ε., «ŠPTM BQRTHDŠT, II. Η λειτουργία των *šourhefīm* μέσα στο θεσμικό πλέγμα του καρχηδονιακού πολιτεύματος», in: *Παρελθόντος Κατοπτρισμοί. Κείμενα προς Τιμή του Καθηγητή Γ. Παπαγεωργίου*, Αθήνα 2021, 67-91.
- Τζαμτζής 2022 Τζαμτζής, Ι. Ε., «Οι ἑκατὸν της Καρχηδόνας», in: *Σὺν καὶ δικαστῆς ἄριστος. Σύμμεικτα εἰς μνήμην Γεωργίου Χ. Παναγιωτόπουλου*, Αθήνα 2022, 1723-1732.
- Verhelst 2021 Verhelst, N., «The Carthaginian Sufetes: (re-)assessing the literary, epigraphical and archeological sources», *Carthage Studies*, 12 (2021), 31-80.
- Walbank 1999² Walbank, F. W., *A Historical Commentary on Polybius*, 1-3, Oxford 1957/1970-1979 [ανατ.-επανέκδ.1999].

ABSTRACT

IOANNIS E. TZAMTZIS

THE *ELDERS* OF CARTHAGE

The ancient literature testifies to the existence of an assembly in Phoenician Carthage which is quite often paralleled with the *gerousiai* or the *boulai* of the Greek *poleis*, as well as with the Roman *senatus*. It seems, however, that there were internal concentric circles of power: it should be admitted that the structure, where the full composition integrated a less populous body in permanent governmental functions, already existed in the early stages of the 4th century BC. After all, this is one of the few elements of structural constitution of the body for which the indications are clear. Otherwise, in terms of rules, age limit or otherwise, and admission procedures, our knowledge is fleeting and ambiguous, if not completely lacking. As for the appellation of this college in the Phoenician language there is no certainty, since the root *H'DRM* found in Carthaginian inscriptions (“*hadirim*”, which means “great”/“mighty”) it may have had alternatively minor formality in relation to an institutional - official state title, unknown to us, just as in Rome, “*patries*” versus “*senators*” and “*senatus*”. It is still convenient to use the term “*Elders*” (“*Olds*” - *O.T. hebr.: zikné ha- 'yir*), which ascribes to the Greek and Latin meanings. That being said, the only feasible picture of the composition of the *Elders* can be summed up in the vehement speculation that many of them were *judges/šouphetim –dikastai, iudices*— belonging to *the one hundred* (ἐκατὸν/*hekaton*) since the latter body was entered, on the one hand, by those elected by the *pentarchies* and on the other hand some magistrates, if not all, *ex officio*. It is worth noting that the widespread address “*rāb*” (pl.: *rabbim*) covered all the *aforementioned* as participants in the established bodies that constituted the upper social class in Carthage.

As far as the responsibilities of the *Elders* are concerned, many literary testimonies show this body to be responsible for whether or not the state entered into war, but also for the capacity of negotiating and signing peace treaties or accepting an armistice; send embassies and receive those of foreigners; to take decisions on the raising of armies, the recruitment of mercenaries and/or even the recruitment of slaves in extremely exceptional circumstances; define economic and fiscal policy; to supervise the generals' expeditionary and combat operations; be the recipient of the report submitted by the

latter and initiate legal proceedings in the event of its inadequacy; finally, to take urgent initiatives for the security of the State and of its political system.

The *Elders* have legislative power, which leads to a more efficient typology of their capabilities in terms of functional content. Competence, which is transformed into power provided that both the institutional pillar of the two highest *šoupheṭim* of the city agrees not to bring before the popular assembly the measure to be put in effect. It also seems that the *Elders* exercised, as a body, judicial power in cases of high treason and damage directly threatening the existence of the State, since the literary testimonies suggest that there was also an extraordinary, rapid, procedure –probably based on the discovery of the crime– which allowed all the *Elders* to administer justice, perhaps on the recommendation of *the one hundred* but nevertheless in this capacity, when individuals of high status within the society were accused, in several cases, those individuals held the title of general.

Finally, is it to be considered that the body of *Elders* of Carthage had a position equivalent to that of the *gerousiai* - *boulai* and the Roman *senatus*? We are in front of a circumscriptionnal correspondance rather than a similarity in substance.

ΚΩΣΤΑΣ Γ. ΤΖΙΑΡΑΣ

**ΤΑ ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΩΣ ΠΗΓΗ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ:
ΣΠΑΡΑΓΜΑΤΑ ΓΥΝΑΙΚΕΙΑΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣ
ΣΤΟΥΣ ΧΩΡΟΥΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ***

Εισαγωγικά: Τα δικαστικά αρχεία και η Ιστορία των γυναικών.

Το παρόν άρθρο έχει ως στόχο να φέρει προς συζήτηση σπαράγματα της γυναικείας παρουσίας από το στριφνό αλλά και συναρπαστικό υλικό των δικαστικών καταγραφών και να εξετάσει κατά πόσο το συγκεκριμένο υλικό μπορεί να λειτουργήσει ως «πύλη εισόδου» για την ιστορία των γυναικών, την ιστορία της εργασίας και του εργατικού κινήματος, την κοινωνική ιστορία. Δεν πρόκειται ακριβώς για ένα νέο εγχείρημα. Οι συναντήσεις της ιστορίας των γυναικών με δικαστικά αρχεία και συναφείς πηγές έχουν αποδώσει εξαιρετικά ενδιαφέροντα αποτελέσματα μέσω ποικίλων προσεγγίσεων και μεθόδων.

Αν όσοι ασχολούνται με την ιστορία της εγκληματικότητας συνήθιζαν μέχρι τη δεκαετία του 1990 να εστιάζουν στην κυρίαρχη αντρική της εκδοχή και να παραμελούν την ισχύ στις σειρές των ποσοτικών καταγραφών γυναικεία παρουσία, τις τελευταίες δεκαετίες η τελευταία, η γυναικεία παρουσία, γίνεται περισσότερο ορατή. Νεότερες μελέτες προχωρούν στην επανεξέταση πηγών, αρχείων και στατιστικών. Δοκιμάζουν συγκρίσεις στον χώρο και τον χρόνο, νέα ερωτήματα, μεθοδολογικά εργαλεία και αναλυτικά πλαίσια.¹ Πέρα από την ιστορία της εγκληματικότητας, τις ποσοτικές αναλύσεις και τις μεγάλες αφηγήσεις, στο επίπεδο της μικροϊστορίας παραδείγματα εκτενών πρακτικών δικών και μηνυτήριων αναφορών έχουν αξιοποιηθεί για τη μελέτη της ιστορίας των ιδεών, του κοινωνικού ρόλου του

* Το παρόν άρθρο παρουσιάστηκε ως εισήγηση στην επιστημονική συνάντηση νέων ερευνητών και ερευνητριών «Γυναίκες και φύλο στην ιστορική έρευνα» που διοργάνωσε το «Εργαστήριο Ιστορικής Έρευνας Νεότερων και Σύγχρονων Κοινωνιών» και το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα «Νεότερος και Σύγχρονος Κόσμος: Ιστορία, Λαογραφία, Ανθρωπολογία» του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων στις 7 Φεβρουαρίου 2022.

¹ Για μια σχετική επισκόπηση βλ. Van der Heijden, - Pluskota 2018, 661-671. Πρώιμη, πρότυπη μελέτη σχετικά με την εγκληματικότητα των γυναικών θεωρείται το έργο του Beattie 1975, 80-116.

φύλου και τον αντίκτυπο των πολιτισμικών περιορισμών στη ζωή των εμπλεκόμενων γυναικών.² Τόμοι δικαστικών αρχείων, λίστες ποινικών μητρώων, αποφάσεις και σχόλια δικαστών έχουν αποτελέσει την πρώτη ύλη των γνώσεών μας για τις «ταραχώδεις ή ταραχοποιούς» γυναίκες που πρωταγωνίστησαν σε πολιτικές, θρησκευτικές ταραχές και λαϊκές κινητοποιήσεις, όπως μας τις έχουν παρουσιάσει η Olwen Hufton, ο E.P. Thompson και η Arlette Farge.³

Η Arlette Farge, συγκεκριμένα με το έργο της προσέφερε έναν ιδιαίτερο δρόμο προσέγγισης και αξιοποίησης του υλικού. Το «La Vie Fragile» αποτελεί ένα παράδειγμα στο οποίο η ανασύνθεση, η αφήγηση και η ανάλυση της καθημερινότητας των λαϊκών τάξεων στο προεπαναστατικό Παρίσι βασίζεται σχεδόν εξ' ολοκλήρου σε δικαστικά και αστυνομικά αρχεία. Επικεντρώνοντας στις ποικίλες εκφράσεις της βίας αλλά και της αλληλεγγύης στον ιδιωτικό και δημόσιο βίο δίνει, όπως επισημαίνει η Ρίκα Μπενβενίστε, νόημα και βάρος στις ασταθείς και εύθραυστες ζωές των φτωχών στρωμάτων, των παραγκωνισμένων και των ανώνυμων. Η Farge δεν ασχολήθηκε μόνο με τις γυναίκες. Παρακολούθησε όμως συστηματικά τη γυναικεία παρουσία στην παιδική ηλικία, το φλερτ, τη μητρότητα και την εργασία, την εμπλοκή με τον Νόμο, την εγκατάλειψη και την κακοποίηση.⁴ Στο εμβληματικό της έργο «Η γεύση του Αρχείου» σημειώνει χαρακτηριστικά ανάμεσα στα άλλα για τους πρωταγωνιστές του έργου της αλλά και το αρχειακό υλικό:

«Μολονότι τα δικαστικά αρχεία προκαλούν σύγχυση και μοιάζουν κολοσσιαία, μας συναρπάζουν. Ανοίγονται αίφνης σε έναν άγνωστο κόσμο, σε μια ζωντανή και ασταθή κοινωνία, όπου οι καταφρονεμένοι παίζουν τον δικό τους ρόλο. Η ανάγνωσή τους γεννά αμέσως μια ψευδαίσθηση πραγματικότητας που κανένα έντυπο, όσο παραγνωρισμένο κι αν είναι, δεν μπορεί να προκαλέσει».⁵

Τα παραπάνω δεν είναι άγνωστα στην ελληνική βιβλιογραφία. Η Ρίκα Μπενβενίστε, πέρα από τις σχετικές μεταφραστικές της συμβολές και την

² Βλ. ενδεικτικά Χάφτον 2003, 16-18.

³ Χάφτον 2003, 531-563, Thompson 2020, 95-97, 135, Farge 1993, 275-283, Farge 1994, 156-158.

⁴ Farge, 1993, 21-100, Garrioch, 1995, 723-725, Brennan, 1996, 198-201. Βλ και τις σχετικές παρατηρήσεις που κάνει η Ρίκα Μπενβενίστε στον πρόλογο του βιβλίου της Arlette Farge, *Η γεύση του αρχείου*, Farge 2004, 13-15.

⁵ Farge, 2004, 23.

έρευνά της για τη νεανική παραβατικότητα τον 19^ο αιώνα, έχει προσφέρει ταξινομήσεις και αναλύσεις των τρόπων προσέγγισης των δικαστικών αρχείων και της σχετικής μεθοδολογίας ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1980.⁶ Η Έφη Αβδελά ασχολούμενη συστηματικά με την ιστορία του εγκλήματος και της δικαιοσύνης επισκοπεί κριτικά στα έργα της τη σχετική βιβλιογραφία συνομιλώντας με τις σύγχρονες διεθνείς τάσεις. Μελετά ανάμεσα στα άλλα τις αντιλήψεις περί γυναικείας ηθικής και ανηθικότητας αξιοποιώντας πρακτικά δικών, δημοσιεύματα της εποχής, προφορικές μαρτυρίες, διαθέσιμους ατομικούς φακέλους κ.λπ.⁷ Σε αναλυτικές σειρές αρχείων Πλημμελειοδικείων και Εφετείων βασίζει τη δουλειά της η Δήμητρα Βασιλειάδου, ασχολούμενη μεθοδικά με τις γυναίκες σε υποθέσεις βιασμών και αποπλάνησεων.⁸ Τέλος (επιχειρώντας εδώ μια σύντομη επισκόπηση με πολλά κενά) ο Νικόλαος Αναστασόπουλος, παρουσιάζοντας αναλυτικά το υλικό που προσφέρει το μεσοπολεμικό αρχείο του Πλημμελειοδικείου του Νομού Ιωαννίνων επισημαίνει και σχολιάζει τη γυναικεία παρουσία σε κάθε κατηγορία εγκλήματος.⁹

Το παράδειγμα του μεσοπολεμικού Αρχείου του Πλημμελειοδικείου Θεσσαλονίκης: Γενικές παρατηρήσεις για τη γυναικεία παρουσία.

Το παρόν άρθρο βασίζεται στην αναλυτική έρευνα που έγινε στα πλαίσια της διδακτορικής μου διατριβής στο Αρχείο του Πλημμελειοδικείου Θεσσαλονίκης της περιόδου του Μεσοπολέμου. Η αναλυτική αποδελτίωση αφορά κυρίως δύο έτη με αρκετά κοινά χαρακτηριστικά, το 1923 και το 1932. Η έλευση του προσφυγικού πληθυσμού και η αποσταθεροποίηση του κρατικού μηχανισμού μετά την Μικρασιατική Καταστροφή αλλά και η οικονομική κατάρρευση σε συνθήκες παγκόσμιας καπιταλιστικής κρίσης

⁶ Παίρνοντας αφορμή από το πλαίσιο της Μεσαιωνικής Δύσης, αλλά χωρίς να μένει σε αυτό, η Ρίκα Μπενβενίστε διακρίνει τρεις βασικές προσεγγίσεις τάσεις στους μελετητές των δικαστικών αρχείων: α) Η πρώτη επιμένει περισσότερο σε ποσοτικές αναλύσεις, β) η δεύτερη σε ανθρωπολογικές θεωρήσεις και γ) η τρίτη επικεντρώνει σε περιθωριακές ομάδες του πληθυσμού. Βλ. Μπενβενίστε, 1987, 208-218. Σχετικά με τη νεανική παραβατικότητα και τη συσχέτισή της με την ανάπτυξη των δομών καταστολής και την ανάπτυξη των κοινωνικών δομών στον ελληνικό 19^ο αιώνα βλ. Μπενβενίστε, 1994.

⁷ Αβδελά 2002, Αβδελά 2013.

⁸ Βασιλειάδου 2020, 103-122.

⁹ Αναστασόπουλος 2012. Για τη σχέση των ιστορικών με τους δικαστές και τη χρήση των δικαστικών αποφάσεων ως ιστορικών τεκμηρίων βλ. και τις εισηγήσεις της Έφης Αβδελά και του Νικολάου Α. Αναστασόπουλου στη σχετική ημερίδα που διοργάνωσε η Εθνική Σχολή Δικαστικών Λειτουργών την 1^η Απριλίου 2016.

στις αρχές της δεύτερης μεσοπολεμικής περιόδου σήμαιναν εκτεταμένη, ακραία φτώχεια και όξυνση των κοινωνικών εντάσεων.¹⁰ Η μελέτη ασχολείται με το σύνολο των εκδικασθέντων αδικημάτων από το δικαστήριο της Θεσσαλονίκης που διαπράχθηκαν τις συγκεκριμένες χρονιές στο αστικό πλαίσιο. Με βάση το είδος των αδικημάτων που εκδίκαζε το Πλημμελειοδικείο, από τον χαρακτήρα του, αλλά και από τα συμπεράσματα της έρευνας εκτιμούμε ότι στο συγκεκριμένο αρχείο πρωταγωνιστούν κατά κύριο λόγο άνθρωποι προερχόμενοι από τα λαϊκά στρώματα.¹¹ Από το σύνολο 6626 εγγραφών που προέκυψαν από την ταξινόμηση και επεξεργασία των πρακτικών των σχετικών δικαστικών αποφάσεων θα επιχειρήσουμε εδώ να απομονώσουμε εκείνες που αφορούσαν τις γυναίκες, και συγκεκριμένα τις γυναίκες της εργατικής τάξης στους χώρους εργασίας και το εργατικό κίνημα.

Συγκριτικά και στο σύνολο των υποθέσεων η γυναικεία παρουσία στο αρχείο του Πλημμελειοδικείου Θεσσαλονίκης είναι αισθητά μικρότερη από την αντρική, όχι όμως αμελητέα. Συγκεκριμένα στο δικαστικό αρχείο εντοπίζονται 1225 γυναίκες, ποσοστό 18,48% των κατηγορουμένων. Η μεγαλύτερη συμμετοχή καταγράφεται στο Μονομελές Πλημμελειοδικείο του 1932 (30,4%) και η μικρότερη (5,3%) εντοπίζεται στο Τριμελές Πλημμελειοδικείο του ίδιου έτους. Πρόκειται για μια εντυπωσιακή διάσταση, η οποία εξηγείται όχι μόνο με «τεχνικούς», δικαστικούς, αλλά και με ιστορικούς και κοινωνικούς όρους.

Ποσοστό γυναικείας παρουσίας στο Αρχείο του Πλημμελειοδικείου Θεσσαλονίκης				
έτος	1922	1923	Μονομελές 1932	Τριμελές 1932
%	5,8%	12,7%	30,4%	5,3%
Αριθμός γυναικών	23	304	850	54
Σύνολο κατηγορουμένων	394	2397	2820	1015

¹⁰ Για τα δημογραφικά, οικονομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά της Θεσσαλονίκης κατά τον Μεσοπόλεμο βλ. Μαχαίρά, 2002, 107-131, Μαντά 2017, 19-96.

¹¹ Βλ. Τζιάρας 2017, 17-33.

Στο Πλημμελειοδικείο δικάζονταν κατηγορούμενοι για ποικίλα αδικήματα, όπως για λαθρεμπόριο, παράνομη οπλοφορία, νοθεία, αισχροκέρδεια, αλητεία, κιβδηλεία, εξύβριση τιμής, συκοφαντία, προαγωγή σε πορνεία, τραύματα, άδικες επιθέσεις, εκθέσεις, αυτοδικίες, εμπρησμούς, εξυβρίσεις και αικίες ενάντια πολίτες αλλά και κρατικούς υπαλλήλους, απάτες και κλοπές αλλά και παραβάσεις της εργατικής νομοθεσίας και του Ιδιωνύμου κ.α. Σύμφωνα με τις ταξινομήσεις του επίσημου ποινικού λόγου, τα αδικήματα διακρίνονται σε τέσσερις μεγάλες κατηγορίες: κατά της πολιτείας, κατά της τιμής, κατά του προσώπου και κατά της περιουσίας. Η γυναικεία παρουσία εντοπίζεται συχνότερη στα αδικήματα «κατά της Τιμής» αλλά και «κατά της Πολιτείας».

Συγκεκριμένα, το 1932 οι γυναίκες αποτελούσαν το 49% (355/725) των κατηγορουμένων για εξύβριση, στοιχείο που εξηγεί σε σημαντικό βαθμό τη μεγάλη γυναικεία συμμετοχή στο Αρχείο του Μονομελούς Πλημμελειοδικείου το έτος εκείνο. Στις σχετικές υποθέσεις περιγράφονται περιστατικά κοινωνικής έντασης που λάμβαναν χώρα έξω από γραφεία κρατικών ή μη υπηρεσιών, στις ουρές για το νερό και σε άλλες περιπτώσεις σχετιζόμενες κατά βάσει με τις ελλείψεις στις υποδομές στους νεότευκτους φτωχικούς προσφυγικούς και εβραϊκούς συνοικισμούς.¹² Από τα αδικήματα κατά της Πολιτείας αποκλειστικά γυναικεία συμμετοχή εντοπίζεται σε εκείνα που σχετίζονταν με τον περιορισμό της εξάπλωσης αφροδισίων νοσημάτων, την παράβαση του σχετικού Νόμου 3032 που αφορούσε κατά κύριο λόγο τις εκδιδόμενες γυναίκες και τον υγειονομικό τους εγκλεισμό. Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, όπως επισημαίνουν και σχετικές εκθέσεις της Κοινωνίας των Εθνών, στην Ελλάδα είχαν ακμάσει τα κυκλώματα σωματεμπορίας στα οποία εμπλέκονταν νέες γυναίκες, συχνά μόνες, ορφανές ή χήρες προσφυγικής προέλευσης ή εσωτερικές μετανάστριες.¹³

Η έλευση των προσφύγων ήταν εκείνη που άλλαξε τα δημογραφικά δεδομένα στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε προπολεμικά οι γυναίκες στην πόλη ήταν περισσότερες και νεαρότερης ηλικίας σε σχέση με τους άντρες. Επρόκειτο μάλιστα, για γυναίκες σε πολλές περιπτώσεις χωρίς άντρες, οι οποίες πρωτοστατούσαν στον δημόσιο χώρο

¹² Συνολικά, στα έτη που επικεντρώθηκε η έρευνα εντοπίζονται 439 γυναίκες στο σύνολο των 904 κατηγορουμένων για συναφή αδικήματα, ποσοστό 48,6%. Συγκεκριμένα το 1922 οι γυναίκες αποτελούν το 27,3% (3/11) των κατηγορουμένων, το 1923 το 47% (77/164), στο Μονομελές Πλημμελειοδικείο του 1932 το 49% (355/725) και στο Τριμελές του 1932 το 12,5% (4/32).

¹³ Τζιάρas 2017, 474-505

και στη μάχη της επιβίωσης στο πλαίσιο της γενικότερης αυξημένης κοινωνικής έντασης και της συναφούς διαπροσωπικής βίας.¹⁴ Μολονότι καταγράφονται συνήθως ως «οικοκυρές» οι γυναίκες των λαϊκών στρωμάτων οπωσδήποτε εργάζονταν την περίοδο του Μεσοπολέμου. Εργάζονταν μάλιστα πολύ, σε τυπικές ή άτυπες, νόμιμες ή παράνομες, μισθωτές ή άμισθες μορφές εργασίας, και αναλάμβαναν την ευθύνη, την ανατροφή και την περίθαλψη παιδιών, γερόντων και συγγενών, τη δικτύωση, την επιβίωση και την τιμή της οικογένειας, της βασικής συνεκτικής οικονομικής μονάδας της περιόδου.¹⁵

Οι γυναίκες στους χώρους εργασίας και οι παραβιάσεις της εργατικής νομοθεσίας

Η γυναικεία εργασία φαίνεται ότι δεν ήταν κατά βάση ή μόνο συμπληρωματική ή πρόσκαιρη, όπως περιγράφεται στο πλαίσιο της «οικονομίας της επιβίωσης»,¹⁶ και οπωσδήποτε οι γυναίκες δεν έλειπαν από τους μεγάλους χώρους εργασίας. Στη Θεσσαλονίκη, με βάση την απογραφή του 1930, αποτελούσαν το 1/3 της εργατικής δύναμης. Σε ποσοστό 51,74% ήταν ανήλικες και σε ανάλογο ποσοστό προσφυγικής προέλευσης. Η παρουσία τους ήταν κατά πολύ μεγαλύτερη στον δευτερογενή σε σχέση με τον τριτογενή τομέα και σε ορισμένους κλάδους, όπως στην καπνεργασία και την κλωστοϋφαντουργία αποτελούσαν την πλειοψηφία.¹⁷ Αποτυπώνεται όμως αυτή η γυναικεία παρουσία στα δικαστικά αρχεία και αν ναι, τι χαρακτηριστικά έχουν οι σχετικές καταγραφές;

Καταρχάς παρατηρούμε ότι σχετικά στοιχεία προκύπτουν από υποθέσεις παραβιάσεων της εργατικής νομοθεσίας, όπου γυναίκες προσέρχονταν στο δικαστήριο ως θύματα. Η προστασία της γυναικείας

¹⁴ Τζιάρας 2017, 79-80, Δάγκας 1998, 159-163, 387.

¹⁵ Για μια κριτική των πηγών σε σχέση με την αορατότητα και την υποκαταγραφή της γυναικείας εργασίας βλ. Παπαστεφανάκη 2015, 82-92, Παπαστεφανάκη 2006, 265-279 και της ίδιας 2006 (β), 121-131.

¹⁶ Για το πλαίσιο της «οικονομίας της επιβίωσης» βλ. Χατζηιωσήφ 2002, 20-22, Πιζάνιας 1993, 105-128.

¹⁷ Τζιάρας 2017, 100-103, Δάγκας 1998, 130, 136. Για τη γυναικεία εργασία στον κλάδο της κλωστοϋφαντουργίας και τα χαρακτηριστικά της βλ. αναλυτικά Παπαστεφανάκη 2009, 201-264. Στη Θεσσαλονίκη οι γυναίκες αποτελούσαν το 80% του κλάδου τη μεσοπολεμική περίοδο. Βλ. Δάγκας 1998, 230, 236. Για τη γυναικεία παρουσία στην καπνεργασία βλ. Hadar, 2004, 12-25, Φουντανόπουλος 2005, 133-166. Η Έφη Αβδελά παρατηρεί ότι η γυναικεία εργασία ήταν κυρίαρχη στη βιομηχανία ενδυμάτων, καπνού, τροφίμων, στη χημική βιομηχανία και την υφαντουργία, αλλά μηδαμινή σε άλλους κλάδους. Βλ. Αβδελά 2002 (β), 342.

εργασίας υπήρξε ένας από τους πρώτους στόχους της θέσπισης της εργατικής νομοθεσίας. Ο νόμος 4029 «περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων» ψηφίστηκε το 1912 και επεκτάθηκε με την επικύρωση σχετικών διεθνών συμβάσεων το 1920.¹⁸ Η σχετική με τον νόμο κριτική ιστοριογραφική συζήτηση εστιάζει στη χαρακτηριστική εξίσωση των χωρίς πολιτικά δικαιώματα ανηλίκων και γυναικών, στον προγραμματικό στόχο του να εξασφαλίσει την ομαλή άσκηση των οικιακών καθηκόντων των γυναικών, ενώ επισημαίνεται ότι η πρώτη γνωστή υπόθεση παραβίασης της σχετικής νομοθεσίας δικάστηκε μόλις το 1923 και αφορούσε την απασχόληση κοριτσιών σε νηματοουργείο στον Βόλο.¹⁹ Στη δική μας έρευνα εντοπίστηκαν μόλις πέντε δικαστικές αποφάσεις για παράβαση του Νόμου «περί εργασίας γυναικών και ανηλίκων» το 1932. Μία μόνο αφορούσε εργάτριες και μία μόνο κατέληξε στην καταδίκη του κατηγορουμένου.²⁰

Οι περισσότερες δικαστικές αποφάσεις αφορούσαν υποθέσεις παράνομης παράτασης του ημερήσιου εργάσιμου χρόνου ή την υποχρέωση σε εργασία σε μέρα προγραμματισμένη ανάπαυσης.²¹ Οι γυναίκες φαίνεται ότι έπεφταν αρκετά συχνά θύματα της αναγκαστικής επιμήκυνσης του ωραρίου, κυρίως σε μεγάλους εργοστασιακούς χώρους.²² Τον Μάιο του

¹⁸ Βλ. Λιάκος 1993, 281-282, Ληξουριώτης 1992, 216-218, Παπαστεφανάκη 2009, 322-323 και αναλυτικότερα Αβδελά 1989, 339-360.

¹⁹ Βλ. Αβδελά 1992, 204, Αβδελά 2002, 343, Ληξουριώτης 1992, 220-222. Για τις νομικές πρακτικές και τις πολιτισμικές αντιλήψεις που χαρακτήριζαν τις γυναίκες ως εξαρτημένα και όχι πλήρως υπεύθυνα άτομα και στο διεθνές πλαίσιο βλ. ένα σύντομο σχόλιο στο Garland 2004, 175-176.

²⁰ Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας (ΙΑΜ), Αρχείο Πρωτοδικείου, ΔΙΚ. 105, Μονομελές Πλημμελειοδικείο, δ.α. 3050, 22 Απριλίου 1932, όπου ο κατηγορούμενος υποδηματοποιός Μ. Ζ. Αδαμιάν τιμωρήθηκε με χρηματικό πρόστιμο 500 δρχ. για απασχόληση ανήλικου εργάτη. Χαρακτηριστική για τη γυναικεία εργασία είναι η δικαστική απόφαση σχετικά με την περίπτωση του μεταξουργείου του Αριστείδη Σαραφόπουλου. Στην καταγγελία που του έγινε περιγραφόταν ότι «είχε προσλάβει ανήλικα κοριτσάκια, χωρίς να έχωσι εφωδιασθή δια πιστοποιήσις του Δημάρχου περί της ηλικίας των και τοιαύτας του δημοτικού ιατρού ότι είναι υγιή και ικανά προς εξάσκησιν της εργασίας ταύτης», όπως και ότι δεν είχε «ανηρτημένον πίνακα ωρών εργασίας». Ο κατηγορούμενος αθωώθηκε λόγω αμφιβολιών. ΓΑΚ, ΙΑΜ, Αρχείο Πρωτοδικείου, Μονομελές Πλημμελειοδικείο, δ.α. 3379, 14 Μαΐου 1932. Ως όριο ενηλικιότητας εμφανίζεται στις δικαστικές αποφάσεις το 18^ο έτος, και το στοιχείο αυτό αποτελούσε στη δικαστική πράξη το κρίσιμο κριτήριο για την αθώωση ή την καταδίκη των κατηγορουμένων.

²¹ Συναφείς ήταν οι 41 από τις 60 υποθέσεις που αφορούν παραβάσεις της εργατικής νομοθεσίας και φιλοξενούνται στο Μονομελές Πλημμελειοδικείο του 1932. Για τις εργοδοτικές πρακτικές παράτασης του εργάσιμου χρόνου στα κλωστοϋφαντουργεία βλ. Παπαστεφανάκη 2009, 324-327.

²² Οι σχετικές υποθέσεις που έχουν ως θύματα άντρες – εργάτες είναι περισσότερες. 33 έναντι οχτώ. Ωστόσο οι περιπτώσεις στις οποίες ως θύματα καταγράφονται εργάτριες αφορούν

1932 ο Καραμπέτ Κεσισιάν, ιδιοκτήτης εργοστασίου ειδών πλεκτικής, καταδικάστηκε με χρηματική ποινή 500 δραχμών, όταν κατελήφθη να απασχολεί δύο εργάτριες στις 9.35μμ, δύο και πλέον ώρες μετά το τέλος της εργασίας τους.²³ Επρόκειτο για μία από τις σπάνιες περιπτώσεις καταδίκης, καθώς οι δικαστικές αποφάσεις συνήθως ήταν αθωωτικές. Συγκεκριμένα σαράντα τρεις από του εξήντα κατηγορουμένους εργοδότες αθωώθηκαν, ενώ οι καταδίκες αφορούσαν χρηματικά πρόστιμα που έφταναν τις 500 δραχμές. Διευθυντής καπναποθήκης, ο οποίος ελέγχθηκε «περί ωραν 1 1/2 μεσημβρινήν απασχολών εν αυτήν εις εργασίαν περίπου 100 εργάτριας ενώ έδει η εργασία να παύση στις 12 1/2» αθωώθηκε καταθέτοντας απλώς ότι «δεν είχε ακούσει τον κώδωνα».²⁴ Ο Στυλιανός Παπαδόπουλος αθωώθηκε, επίσης για την κατηγορία ότι έλειπε «ανηρτημένον ωρολόγιον εν τη αιθούση εργασίας του καπνοκαταστήματος του εν ω ηργάζοντο πλέον των 350 εργατριών».²⁵

Σε μία άλλη, ενδιαφέρουσα περίπτωση δύο εργάτριες μεταξουργείου, 35 και 40 ετών, με καταγωγή από την Προύσα, παρουσιάστηκαν στο δικαστήριο για να υπερασπιστούν τον εργοδότη τους καταθέτοντας ότι δεν υπήρξε παραβίαση του ωραρίου: «εργαζόμεθα μέχρι της 6.30 μμ, διότι το πρωί πιάνουμε δουλειά στις 7.30πμ».²⁶ Εκτός του ότι μπορεί κανείς να υποθέσει εργοδοτικές πιέσεις για τις σχετικές καταθέσεις, διαπιστώνουμε ότι ο εργάσιμος χρόνος για τις εργάτριες του μεταξουργείου ήταν 11 ώρες τη μέρα. Πέρα από το ότι, όπως είναι γνωστό, οι γυναίκες ήταν αισθητά χαμηλότερα αμειβόμενες, φαίνεται ότι βίωναν εντονότερες πιέσεις και ήταν περισσότερο ευάλωτες την αυθαιρεσία των εργοδοτών.²⁷

μεγάλους εργοστασιακούς χώρους, όπου δούλευαν πολλές γυναίκες, ενώ οι σχετικές υποθέσεις με θύματα άντρες αναφέρονται κατά κύριο λόγο σε εργαστήρια και οικοδομές.

²³ Μονομελές Πλημμελειοδικείο, δ.α. 3053, 22 Απριλίου 1932. Βλ. επίσης την περίπτωση του Μενάκ Σεμετζιάν, ιδιοκτήτη μεταξουργείου, ο οποίος τιμωρήθηκε με χρηματική ποινή 375 δραχμών, γιατί εξακολουθούσε να απασχολεί τις εργάτριες του στις 6.30μμ, ενώ οι εργασίες έπρεπε να παύσουν στις 6μμ. Μονομελές Πλημμελειοδικείο, δ.α. 3365, 16 Μαΐου 1932.

²⁴ Μονομελές Πλημμελειοδικείο, δ.α. 7834, 5 Δεκεμβρίου 1932.

²⁵ Μονομελές Πλημμελειοδικείο, δ.α. 3397, 14 Μαΐου 1932.

²⁶ Μονομελές Πλημμελειοδικείο, δ.α. 3365, 14 Μαΐου 1932.

²⁷ Σχετικά με τη χαμηλότερη αμοιβή της γυναικείας εργασίας βλ. Ρηγίνος 1987, 33-55, Παπαστεφανάκη 2015, 259-279, Μαντά 2017, 88-96. Βλ. και σχετική μαρτυρία σχετικά με τις εργοδοτικές αυθαιρεσίες ως προς τα ωράρια εργασίας στα καπνεργοστάσια της Θεσσαλονίκης στο Ιωαννίδου & Καβάλα 2021, 76: «Τι ώρα τελειώναμε; Ό,τι ώρα να 'να. Δεν είχαμε... όπως έχουν τώρα οκτάωρο, όχι! Ό,τι ώρα, 7 πηγαίναμε, 6 πηγαίναμε, ό,τι ώρα να 'ναι μας σχολούσανε [...] μισθό; Λίγα, πολύ λίγα [...]».

Τα εργοστάσια ως ηθικά επικίνδυνοι τόποι

Οι στατιστικές καταγραφές επισημαίνουν το νεαρό της ηλικίας των γυναικών εργατριών στα εργοστάσια.²⁸ Η ενδιαφέρουσα συζήτηση, η οποία εξελίσσεται τις τελευταίες δεκαετίες σχετικά με το αν η γυναικεία εργασία στη βιομηχανία ήταν μια περιστασιακή, μεταβατική κατάσταση, ασυμβίβαστη με τον γάμο και τη μητρότητα συνδέεται και με την ηθική επικινδυνότητα της μισθωτής εργασίας και των μεγάλων εργοστασιακών χώρων. Νεότερες έρευνες έχουν τεκμηριώσει ότι ένα ποσοστό γυναικών παρέμενε στα εργοστάσια για μεγάλα διαστήματα και σε όλη τη διάρκεια του βίου, ενώ τονίζουν ότι η εγκατάλειψη του εργοστασίου δεν ήταν αποτέλεσμα μόνο επιλογής των εργατικών οικογενειών αλλά και τακτικής της εργοδοσίας.²⁹ Φαίνεται πάντως ότι τόσο στον κυρίαρχο λόγο όσο και στη λαϊκή αντίληψη το εργοστάσιο συχνά θεωρούταν χώρος ηθικού κινδύνου και διαφθοράς και η βιομηχανική εργασία ύποπτη για την έκλυση των ηθών και τη χαλάρωση των οικογενειακών δεσμών.³⁰ «Είχαμε τότε κακιές βλεψιές», ανέφερε χαρακτηριστικά σε μαρτυρία της μία νεαρή εργάτρια με καταγωγή από τον Πόντο για την περίοδο του Μεσοπολέμου,³¹ ενώ σε μια περίπτωση εξύβρισης η 25χρονη Σοφία Κνίζεβιτς από την Έδεσσα προσέβαλε την τιμή του Κωνσταντινοπολίτη, Πέτρου Αρδίτη, λέγοντας: «η δεκαεξαετής κόρη σου είναι πόρνη και πηγαίνει και πορνεύεται στα εργοστάσια».³²

Έρευνα της *Εφημερίδος των Βαλκανίων* το 1923 συγκατάλεγε εργοστάσια, μοδιστράδικα και γραφεία μαζί με τα χοροδιδασκαλεία ως τόπους στους οποίους «επιτήδευοι παρέσυραν κορίτσια προς την ατιμωτέραν

²⁸ Ρηγίνος 1987, 139-141, Παπαστεφανάκη 2009, 206-230. Για την προσφυγική παιδική εργασία αγοριών και κοριτσιών στη Θεσσαλονίκη βλ. Ιωαννίδου και Καβάλα 2021, 75-78. Η σχετική έρευνα βασίστηκε σε προφορικές μαρτυρίες. Σύμφωνα με αυτές η είσοδος στον χώρο της εργασίας συνέβαινε σε πρώιμη ηλικία. 11-12 χρονών. Από τις συγκεκριμένες μαρτυρίες προκύπτει ότι η παιδική εργασία σε μεγάλους εργοστασιακούς χώρους, αφορούσε κυρίως τα κορίτσια.

²⁹ Παπαστεφανάκη, 2015, 89-90, 99 και Παπαστεφανάκη 2009, 230-244. Πρβλ. Ρηγίνος 1987, 206-213, Πιζάνιας 1993, 24, 36-37, Φουντανόπουλος 2002, 303-306. Για το πολιτισμικό μοντέλο της «οικιακής αυτονομίας» στις αγροτικές και εργατικές λαϊκές οικογένειες και τον στόχο να εξασφαλιστεί η έξοδος του άνδρα – αρχηγού από τη μισθωτή εργασία μέσω της αυτοαπασχόλησης βλ. Avdela 2006, 37-70.

³⁰ Για τις αντιλήψεις σχετικά με τους ηθικούς κινδύνους της μισθωτής γυναικείας εργασίας βλ. ενδεικτικά Αβδελά 2009, 188-192. Όπως ωστόσο εύστοχα παρατηρεί η Έφη Αβδελά, αλλού, σε περιόδους πολέμου η γυναικεία βιομηχανική εργασία θεωρούνταν αναγκαία και εθνικά χρήσιμη. Βλ. Αβδελά 2002, 343.

³¹ Ιωαννίδου & Καβάλα 2021, 74-75. Για τους φόβους της σεξουαλικής παρενόχλησης σε μαρτυρίες καπνεργατριών βλ. Μπούσχοτεν 2020, 247-248.

³² Μονομελές Πλημμελειοδικείο, δ.α. 7549, 25 Νοεμβρίου 1932.

εκμετάλλευσιν».³³ Στο αρχείο του Πλημμελειοδικείου εντοπίζονται αρκετές περιπτώσεις που σχετίζονται με την άσκηση σεξουαλικής βίας αλλά και με αποπλάνησεις. Συγκεκριμένα σε υποθέσεις «αποπλάνησης κόρης αμέεμπτων ηθών», ως κατηγορούμενοι εμφανίζονται συχνά προϊστάμενοι αλλά και συνάδελφοι των αποπλανημένων «δια ψευδούς υποσχέσεως γάμου» κοριτσιών σε γραφεία και εργοστάσια.³⁴ Σε κάποιες περιπτώσεις συμβιβαστικές πρακτικές οδηγούσαν σε γάμους. Σε άλλες οι αποπλάνησεις συνδέονταν με κυκλώματα σωματεμπορίας.

Η υπόθεση της νεαρής εργάτριας Δέσποινας Χατζηιωαννίδου αποτελεί μία από τις ελάχιστες περιπτώσεις στις οποίες καταγγέλλεται από το θύμα η σωματεμπορία. Πέρα από την περιγραφή της πράξης στις μαρτυρίες πρώην συναδέλφων και εργοδοτών αναδεικνύονται οι αντιλήψεις σχετικά το αποδεκτό γυναικείο ήθος αλλά και τους κινδύνους της από νεαρή ηλικία εισόδου στον εργασιακό στίβο. Η δεκαεφτάχρονη το 1932 «μανικιουρίστρια» Δέσποινα είχε γεννηθεί στη Φιλαδέλφεια της Μ. Ασίας, έμενε στη Θεσσαλονίκη με τον θείο της και, σύμφωνα με τις καταθέσεις των διαφόρων μαρτύρων είχε ήδη εργαστεί στο παρελθόν ως υπηρέτρια το 1927, ως εργάτρια σε εργοστάσιο ταπήτων το 1928 και ως υπάλληλος σε κουρείο από το 1929. Ο 58χρονος λογιστής Κυριάκος Ραζμουτζής, επίσης πρόσφυγας και πρώην συνάδελφός της βεβαίωσε ότι γνώριζε την παθούσα από τον καιρό που εργαζόταν στο εργοστάσιο και είχε δείξει καλή διαγωγή: «Ήτο καλό κορίτσι, ήρχετο εις το εργοστάσιον η ώρα 5 πρωινήν και έφευγε 7 και 8μμ». Αντίθετη άποψη είχε για τη Δέσποινα το αφεντικό της στο κουρείο, ο 36χρονος Κωνσταντινοπολίτης Εμμανουήλ Μελετιάδης., ο οποίος κατέθεσε ότι την απέλυσε λόγω των ελευθερίων ηθών της. Στο ίδιο πνεύμα, ο 30χρονος καφεπώλης Γεώργιος Ζαφειρίου, δήλωσε ότι η παθούσα είχε ερωτικές σχέσεις με πολλούς, υπερασπιζόμενος τον Λεωνίδα Οικονόμου, 28χρονο

³³ Τον Ιούνιο του 1923 το Τμήμα Ηθών είχε ανακαλύψει 40 κρυφά διαφθορεία στην πόλη. Βλ. Δάγκας 2004, 347 και. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 27 Ιουνίου 1923. Τον Σεπτέμβριο του 1922 σε γράμμα προς της Σύνταξη της ίδιας εφημερίδας ο αποστολέας, ανάπηρος πολέμου του μικρασιατικού μετώπου ανέφερε ότι στα γραφεία του Εθνικού Καπνεργατικού Σωματείου, το οποίο βρισκόταν στο ισόγειο του Αστυνομικού Τμήματος Βαρδαρίου, χωροφύλακες και άνδρες με στρατιωτική στολή «δεν έκαμαν τίποτα παρά να πειράζουν τας εργάτριας, να χορεύουν... εις το σαλόνι του δήθεν σωματείου!». *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 8 Σεπτεμβρίου 1922.

³⁴ Βλ. ενδεικτικά Πλημμελειοδικείο, δ.α. 6152, 20 Σεπτεμβρίου 1923 όπου ο κατηγορούμενος ήταν συνάδελφος της καταγγέλλουσας στο τηλεγραφικό κέντρο της πόλης και Τριμελές Πλημμελειοδικείο, 2003, 9 Μαΐου 1932, όπου αναφέρεται ότι η 19χρονη εργάτρια Ζηνοβία Κωστοπούλου κατήγγειλε επίσης συνάδελφό της σε εργοστάσια ότι την ανάγκασε με απειλές να συνάψει ερωτικές σχέσεις μαζί του. Στις σχετικές υποθέσεις κριτήριο αθωότητας ήταν η ηλικία και το «άμεμπτο των ηθών» της «διακορευμένης νέας».

ξυλουργό, ο οποίος καταγγέλθηκε ότι είχε διακορεύσει τη Δέσποινα, όταν εκείνη ήταν 15 χρονών, ως «καλό και τίμιο» παιδί.³⁵

Αποπλανήσεις και κακοποιήσεις λάμβαναν χώρα και στη διαδικασία εύρεσης εργασίας και σχετίζονταν με το πλαίσιο της μεγάλης ανεργίας, το έργο των διαμεσολαβητών και κυρίως τα κορίτσια που προέρχονταν από την προσφυγιά ή την επαρχία και έψαχναν να δουλέψουν ως οικιακές εργάτριες, υπηρέτριες. Το 1924 ο Ευάγγελος Μαυρουδής καταδικάστηκε σε φυλάκιση 8 μηνών, γιατί προήγαγε εις πορνείαν την ανήλικη Κατίνα Κωνσταντίνου οδηγώντας την «εν αγνοία της εις οίκον ανοχής εξαπατών αυτήν ότι θα την παρέδιδεν υπηρέτριαν εις έντιμον οικογένειαν», ενώ το 1932 στα δικαστικά αρχεία περιγράφεται ένα ολόκληρο δίκτυο σωματεμπορίας σε ένα από τα δύο μεγάλα υπηρετομεσιτικά γραφεία της πόλης. Ο Νίκος Αναγνωστόπουλος, 30 ετών από την Αρτάκη, κτίστης σε παρακείμενη οικοδομή ήταν σε θέση να εποπτεύει την κίνηση στο εν λόγω γραφείο: «[...] έβλεπον ότι εισήρχοντο και εξήρχοντο πολλά κορίτσια και άνδρες». Ο Σταύρος. Κατατζάς. ενωματάρχης από την Προύσσα, επισήμανε τις σχέσεις των κατηγορουμένων με τις διευθύντριες των κρυφών οίκων ανοχής, στους οποίους κατέληγαν να εργάζονται τα κορίτσια.³⁶ Αν η εμπλοκή με τα δίκτυα σωματεμπορίας δεν αποτελούσε τον κανόνα, οι σεξουαλικές επιθέσεις δεν συνιστούσαν εξαίρεση, αλλά μέρος της καθημερινότητας των οικιακών εργατριών στα αστικά σπίτια.³⁷

Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι ιδίως οι συντηρητικοί κύκλοι της εποχής στιγματίζουν ειδικότερα τις συνδικαλιστικά και πολιτικά δραστήριες εργάτριες ανάμεσα στα άλλα και για σεξουαλική ελευθεριότητα.³⁸ Η Αύρα Παρτσαλίδου, μεσοπολεμικό στέλεχος της ΟΚΝΕ θυμόταν σχετικά: «Κει που πήγαινες αμέριμνη στη δουλίτσα σου, έβλεπες ξαφνικά στο περίπτερο

³⁵ Κατηγορούμενος στην υπόθεσή, εκτός από τον Λεωνίδα Οικονόμου, ήταν και ο Χρήστος Γεωργίου, «ιδιοκτήτης μυστικού οίκου ανοχής». Τριμελές Πλημμελειοδικείο, δ.α. 448, 29 Ιανουαρίου 1932, δ.α. 2584, 3 Ιουνίου 1932, δ.α. 5337, 28 Δεκεμβρίου 1932. Οι κατηγορούμενοι καταδικάστηκαν με ποινές φυλάκισης 4 και 19 μηνών αντίστοιχα.

³⁶ Πλημμελειοδικείο, δ.α. 390, 25 Ιανουαρίου 1924. Στην υπόθεση του υπηρετομεσιτικού γραφείου ως μηνύτριες παρουσιάστηκαν στο δικαστήριο τρεις από τις κοπέλες που είχαν πέσει θύματα του δικτύου Ένας από τους ιδιοκτήτες του γραφείου εργασίας καταδικάστηκε σε ποινή φυλάκισης δύο ετών και οι άλλοι δύο κατηγορούμενοι σε ένα έτος φυλάκισης. Τριμελές Πλημμελειοδικείο, δ.α. 5370, 15 Δεκεμβρίου 1932. Βλ και *Μακεδονία*, 16 Δεκεμβρίου 1932.

³⁷ Βλ. αναλυτικά το σχετικό κεφάλαιο στο Χαντζαρούλα 2012, 467-511.

³⁸ Στον τοπικό Τύπο συνδέσεις της «σεξουαλικής ελευθεριότητας» των εργατριών γινόταν με τον ηθικό ξεπεσμό της γυναίκας στον «Κόκκινο Παράδεισο». Βλ. ενδεικτικά Λουί Ρουαγιέ, «Ο ελεύθερος έρωσ στη σοβιετ. Ρωσσία», *Μακεδονία*, 15 Μαΐου 1932. Η δημοσίευση των ανταποκρίσεων ξεκίνησε στις 8 και ολοκληρώθηκε στις 16 Μαΐου.

να κρέμεται η εφημερίδα με μια πελώρια φωτογραφία σου κι από κάτω με μεγάλα γράμματα: “Η Μαντελόν του Κομμουνισμού” ή κάτι τέτοιο. Κι ακολουθούσε ένα ολόκληρο ανάγνωσμα πορνογράφημα...».³⁹ Από την άλλη στις κινητοποιήσεις τους νεαρές εργάτριες συχνά κατήγγειλαν, πέρα από ξυλοδαρμούς, και περιστατικά σεξουαλικής παρενόχλησης ή και κακοποίησης από τις δυνάμεις καταστολής, θεσμικές και μη.⁴⁰

Οι γυναίκες στο εργατικό και κομμουνιστικό κίνημα: Οι «κόκκινες ιέρειες»

Αστυνομικές και στρατιωτικές αρχές είχαν ταξινομήσει τη Θεσσαλονίκη ως σημαντικό, επικίνδυνο κομβικό κέντρο στο βαλκανικό κομμουνιστικό δίκτυο ήδη από τα χρόνια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Από τις σχετικές λίστες με τους «κομμουνιστές πράκτορες» των υπηρεσιών ασφαλείας του 1922 δεν έλειπαν οι γυναικείες παρουσίες:

Σε στρατιωτικό έγγραφο τον Μάρτιο του 1922 καταγράφονται οι:

«1.Τσίπκινα Ίδα: Εβραία Ετών 36, ξανθή. Φέρει δείγματα ευφλογιάς. Πράκτωρ του τμήματος Κωνσταντινουπόλεως.

2.Τσιδεμπάου Σάρρα Σαμουήλοβνα: Παρουσιάζεται ως «Αδελφή του Ελέους». Ετών 27-29. Μελαχροινή, ωραιότατη, ενδύεται ωραία. Σχετίζεται με Ρώσους πρόσφυγας. (Επίσης) Πράκτωρ του τμήματος Κωνσταντινουπόλεως».⁴¹

Δέκα χρόνια αργότερα ο αντικομμουνισμός είχε πάρει χαρακτηριστικά επίσημης εθνικής κρατικής πολιτικής. Το «ιδιώνυμο αδίκημα», ο Ν.4229/24 Ιουλίου 1929, επισήμως δίδεκε την κομμουνιστική προπαγάνδα.⁴² Το αρχείο

³⁹ Η Αύρα Παρτσαλίδου σημειώνει επίσης: «Τη συκοφαντική αυτή δουλιά της αντίδρασης τη σιγοντάρζαν και οι αρχείοι, που διαδίδανε ότι όλες οι γυναίκες μέλη του Κόμματος και της Νεολαίας ήταν πόρνες με βιβλιάριο του Τμήματος Ηθών». Παρτσαλίδου 1976, 62. Στον τοπικό Τύπο συνδέσεις της «σεξουαλικής ελευθεριότητας» των εργατριών γινόταν με τον ηθικό ξεπεσμό της γυναίκας στον «Κόκκινο Παράδεισο». Βλ. ενδεικτικά Λουί Ρουαγιέ, «Ο ελεύθερος έρωσ στη σοβιετ. Ρωσία», *Μακεδονία*, 15 Μαΐου 1932. Η δημοσίευση των ανταποκρίσεων ξεκίνησε στις 8 και ολοκληρώθηκε στις 16 Μαΐου. Για μια σύντομη κριτική επισκόπηση των θέσεων και των στάσεων των σοσιαλιστριών και των κομμουνιστριών για τη γυναικεία σεξουαλικότητα στην Ευρώπη στις αρχές του Μεσοπολέμου βλ. Eley 2010, 338-342.

⁴⁰ Βλ. σχετικές καταγγελίες στις μεγάλες λαϊκές κινητοποιήσεις τον Μάιο του 1936. *Ριζοσπάστης*, 5, 7, 8 Μαΐου 1936.

⁴¹ Βλ. Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας 1922, 20.7, 4, Νο 817, «Legation de sa Majeste Hellenique en Bulgarie» προς το επί των Εξωτερικών Β. Υπουργείον, Σόφια, 19/4 Μαρτίου 1922.

⁴² Μπαχάρας 2008, 175-198.

του Πλημμελειοδικείου αποτελεί μια σημαντική πηγή σχετικά με το τι δώκε το ιδιώνυμο στην πράξη. Οι συλλήψεις και οι σχετικές δίκες για διανομή προκηρύξεων, αφισκοκολλήσεις, αναρτήσεις κόκκινων σημαιών, συμμετοχή σε ολιγομελείς συγκεντρώσεις σε δημόσιους και ιδιωτικούς χώρους περιγράφουν την κομμουνιστική δραστηριότητα στην πραγματικότητα της καθημερινότητας ως παράνομη. Σε σχέση με το ειδικό ενδιαφέρον του θέματός μας θα πρέπει πάντως να επισημάνουμε ότι η σχετική γυναικεία παρουσία είναι τουλάχιστον ισχνή, ανάλογη ενδεχομένως με το ποσοστό των οργανωμένων στο κομμουνιστικό κόμμα γυναικών.⁴³

Πίνακας: Κατηγορία, Κατά της ασφαλείας του Κράτους

		1930		1931		1932		1933	
		A	Γ	A	Γ	A	Γ	A	Γ
Επιβουλή του κοινωνικού καθεστώτος	Νομός Θεσσαλονίκης	42	-	41	4	53	2	23	-
Πανελλαδικά		400	9	508	10	515	29	389	18

(ΥΕΟ, ΓΣΥΕ, Τμήμα δικαιοσύνης, *Εγκληματολογική Στατιστική*, έτη 1930-1934).

Με βάση την αποδελτίωση του Τριμελούς Πλημμελειοδικείου του 1932 από τους 121 κατηγορούμενους για παράβαση του Ιδιώνυμου, μόνον έξι ήταν γυναίκες. Μία από αυτές ήταν η «περίφημος Κατίνα», η σύλληψη της οποίας έλαβε χώρα στις εκδηλώσεις για τον εορτασμό της Πρωτομαγιάς, ο οποίος συνέπιπτε με το Πάσχα. Η 24χρονη προσφυγικής καταγωγής καπνεργάτρια, Κατίνα Εμμανουηλίδου, (ψευδώνυμο της Μαριάνθης Πισπιλόγλου) σύμφωνα με το κατηγορητήριο «ανήλθεν επί τινός πέτρας και ήρχισεν να

⁴³ Ο αριθμός των γυναικών - μελών στα κομμουνιστικά κόμματα ήταν μικρός σε όλη την Ευρώπη. Στην αρχή της μεσοπολεμικής περιόδου, την περίοδο 1920-1921 στην Ιταλία και τη Γαλλία αποτέλούσαν το 1,5% και το 2% αντίστοιχα. Τα μεγαλύτερα ποσοστά γυναικών είχαν τα κομμουνιστικά κόμματα της Γερμανίας (12%) και της Τσεχοσλοβακίας (20%). Βλ. Eley 2010, 325. Το 1933 από την εξορία στο Αϊ - Στράτη, η Αύρα Παρτσαλίδου συνέταξε για την *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* άρθρο στο οποίο τόνιζε την «ακατανόητη παραμέληση της στρατολογίας των γυναικών στο Κόμμα». Βλ. Αύρα Βλάχση, «Για την κατάκτηση και οργάνωση των εργατριών», *ΚΟΜΕΠ*, τχ. 7 (1933), όπως αναδημοσιεύεται στην *ΚΟΜΕΠ*, τχ.2 (2011), 57-69.

εκφώνη τον πανηγυρικών της ημέρας». Ακολούθησαν επεισόδια. Η «περίφημος Κατίνα», εμβληματική μορφή του χώρου του Αρχαιομαρξισμού συνελήφθη και καταδικάστηκε σε τριετή φυλάκιση για παράβαση του Ιδιώνυμου και «αικίες κατά δημοσίου υπηρέτου». Μαζί της καταδικάστηκαν άλλοι πέντε κομμουνιστές, μέλη του ΚΚΕ.⁴⁴

Οι υπόλοιπες περιπτώσεις παράβασης του ιδιώνυμου αφορούσαν το συγκεκριμένο έτος τη γυναικεία παρουσία σε «αρχαιομαρξιστικά σχολεία». Στις 3 Ιανουαρίου 1932, έπειτα από παρακολούθηση, ανακαλύφθηκε ένα τέτοιο σχολείο στο παράπηγμα της Καλλιόπης Ευλαμπιάδου, στην οδό Σακελλαρίου 5. Ο χωροφύλακας Παναγιώτης Γιαννουδάκης, παραμονεύοντας έξω από τα κλειστά παράθυρα του διέκρινε στο δωμάτιο 15-20 άτομα, «άντρες και γυναίκες». Ανάμεσά τους η Μαίρη Βαφειάδου, η οποία είχε συλληφθεί και τον προηγούμενο χρόνο στην «αρχαιομαρξιστική σχολή του συνοικισμού Αγίας Φωτεινής», μιας από τις πλέον φτωχικές συνοικίες της πόλης. Ο συναγελασμός «αμφοτέρων των φύλων» σχολιαζόταν ιδιαίτερα αρνητικά από τον τοπικό Τύπο, ο οποίος έκανε λόγο για το «ρόλο των ερυθρών ιερειών».⁴⁵

Εργάτριες σε απεργιακές φρουρές και «μάχες του πεζοδρομίου»

Αν και επίσης σαφώς μικρότερη από την αντρική, η γυναικεία παρουσία σε παραβάσεις που σχετίζονται με συμμετοχή σε απεργιακές συγκρούσεις είναι περισσότερο αισθητή σε σχέση με τις δίκες γυναικών για την παράβαση του ιδιώνυμου. Με βάση το αρχείο φαίνεται ότι οι εργάτριες που ήταν οργανωμένες στο ΚΚΕ ή επηρεάζονταν πολιτικά από αυτό συλλαμβάνονταν συχνότερα για συγκρούσεις σε απεργιακές συγκεντρώσεις, για «μάχες του πεζοδρομίου». Σε τέτοιου είδους μάχες πρωταγωνιστούσαν συχνότερα οι καπνεργάτριες.⁴⁶ Ήδη από τις αρχές της περιόδου, το καλοκαίρι του 1922 οι

⁴⁴ Τριμελές Πλημμελειοδικείο, δ.α. 1955, 3 Μαΐου 1932. Για την Κατίνα Εμμανουηλίδου βλ. αναλυτικότερα Παλούκης 2020, 247-278, 391.

⁴⁵ Οι κατηγορούμενοι στη συγκεκριμένη περίπτωση αθωώθηκαν λόγω αμφιβολιών. Τριμελές Πλημμελειοδικείο, δ.α. 2, 5 Ιανουαρίου 1932. Η αστυνομία, ωστόσο, παρακολουθώντας τις επόμενες μέρες ορισμένους από τους πρωταγωνιστές της παραπάνω υπόθεσης ανακάλυψε και δεύτερο αρχαιομαρξιστικό σχολείο στην οδό Φιλίππου. Σύμφωνα με πληροφορίες, στο συγκεκριμένο «σχολείο» οι κατηγορούμενοι συγκέντρωναν «μαθητάς και μαθήτριάς και τους κατήχουν εις τον κομμουνισμόν». Τριμελές Πλημμελειοδικείο, δ.α. 199, 18 Ιανουαρίου 1932, «Ανεκαλύφθη χθες νέον αρχαιομαρξιστικόν σχολείο», *Μακεδονία*, 19 Ιανουαρίου 1932. Οι κατηγορούμενοι καταδικάστηκαν με ποινές φυλάκισης και εξορίας.

⁴⁶ Για την υψηλή επιρροή του ΚΚΕ στους καπνεργάτες και τις καπνεργάτριες χαρακτηριστικές είναι οι εκτιμήσεις ξένων διπλωματών βλ. National Archives of the United States (Department of States), M.443, 750-753, No 200, From American Consulate Robert Ferland to the DS, "Trouble from the Unemployed in Saloniki", Saloniki, February 21, 1927

εργατικές κινητοποιήσεις στις καπνοβιομηχανίες ήταν σε έξαρση. Σε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, το οποίο αντανακλά τις αντιδράσεις που προκάλεσε η εργοδοτική προσπάθεια για μείωση του κόστους της εργατικής δύναμης, δύο νεαρές Εβραίες καπνεργάτριες, η Ντουντού Ισχά Κοέν, 18 ετών και η Όρω Μεναχέμ, 20 ετών δικάστηκαν για παράβαση του νόμου 2111, περί «ελευθερίας της εργασίας», για το ότι «ενώ η εργάτις Μαρίκα Παράσχου ηθέλησε να εισέλθει εις το εργοστάσιον της εταιρείας Σαλόνικα διά να εργαστεί την εμπόδισαν διά βιαιοπραγίαν, της προξένησαν τραύματα εν βρασμώ ψυχής και επακολούθησε διατάραξης της κοινής ησυχίας και ευταξίας». Καταδικάστηκαν σε φυλάκιση δέκα ημερών.⁴⁷

Στη διάρκεια της μεσοπολεμικής περιόδου εντάθηκε η καταστολή της εργατικής διαμαρτυρίας. Ενώ από το 1919 ως το 1926 το 18% των συγκεντρώσεων χτυπιόταν από την Αστυνομία, από το 1927 ως το 1933 το ποσοστό των βίαιων επεμβάσεων ανήλθε στο 37,1% σε πανελλαδικό επίπεδο. Στη Βόρεια Ελλάδα και στη Θεσσαλονίκη η κρατική βία ήταν εντονότερη, η συνδρομή του στρατού συχνότερη και η χρήση των όπλων μάλλον ευκολότερη.⁴⁸

Το 1932 η διάλυση συγκεντρώσεων, ακόμα και παρά την προηγούμενη αδειοδότησή τους, δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο. Συχνός, επίσης, ήταν και ο πετροπόλεμος προς την έφιππη, ένοπλη χωροφυλακή. Στο αρχείο του Πλημμελειοδικείου σώζεται, συνήθως και μονομερώς, ο λόγος των χωροφυλάκων. Σε ένα από τα πολλά σχετικά παραδείγματα καταγράφεται χαρακτηριστικά: «Εγένετο κομμουνιστική συγκέντρωση και μόλις επήγαμε ήρχισαν να μας λιθοβολούν... εγώ έφαγα μια πετριά εκ της κατηγορουμένης Μαρίας Παπαδοπούλου, κομμουνίστριας, ήτις πρωτοστατούσεν στον λιθοβολισμό». Η συγκέντρωση είχε λάβει χώρα στις 22 Ιανουαρίου.⁴⁹ Στις 8

όπου ο Αμερικάνος διπλωμάτης σημείωνε ότι η επιρροή του κομμουνισμού στους καπνεργάτες ήταν παραδοσιακά μεγάλη και είχε μάλιστα γίνει ακόμα μεγαλύτερη στις αρχές του 1927. Για την αναντιστοιχία της μεγάλης επιρροής με τις μικρές οργανωμένες δυνάμεις βλ. Αρχείο ΚΚΕ, Α.Μ. 268487, «Απόφαση Περ. Συνδικ. Επιτρ. Θεσσαλονίκης προς κεντρική Συνδικαλιστική επιτροπή ΚΚΕ» 30 Ιανουαρίου 1927, όπου αναφέρεται ότι στο σωματείο καπνεργατών «η Πρόοδος» που αριθμούσε 2800 μέλη, υπήρχε μόνο μια δωδεκαμελής κομματική φράξια. Σημειωνόταν ωστόσο ότι «ιδεολογικώς τους επηρεάζουμε όλους».

⁴⁷ Αφορμή για την απεργία ήταν η πρόσληψη νέων φτηνότερων ανειδίκευτων εργατριών αλλά και οι συνθήκες εργασίας (υποχρεωτικές υπερωρίες, κράτημα από τα μεροκάματα ποσών για φθορές στο εργοστάσιο. Βλ. Πλημμελειοδικείο, δ.α. 5796, 26 Σεπτεμβρίου 1922. Για την απεργία των καπνεργατριών στο εργοστάσιο «Σαλόνικα», βλ. Γκλαρνέτατζης 2013, 75-85.

⁴⁸ Ειδικότερα κατά τα έτη 1928, 1931 και 1932 οι μισές από τις εργατικές διαδηλώσεις που διοργανώνονταν δέχονταν την επέμβαση της αστυνομίας σε πανελλαδικό επίπεδο Seferiades 2005, 73, Χατζηωσήφ 2003, 82.

⁴⁹ Μονομελές Πλημμελειοδικείο, δ.α. 1075, 15 Φεβρουαρίου 1932. Η κατηγορούμενη καταδικάστηκε σε φυλάκιση 20 ημερών για την κατηγορία «αδίκου δια βιαιοπραγίων

Απριλίου καπνεργάτριες κατέλαβαν το εργοστάσιο του Καπνικού Οργανισμού, αρνούμενες να βγουν αν δεν τους καταβάλλονταν χωρίς μειώσεις τα ημερομίσθιά τους. Όταν άρχισαν να καταστρέφουν «τα εντός αυτού υπάρχοντα καπνά» η αστυνομία εισέβαλε και «τας εξεδίωξεν δια του υποκοπάνου».⁵⁰

Στις αρχές της δεύτερης μεσοπολεμικής δεκαετίας η αντιπαράθεση με την εργοδοσία και τις αστυνομικές δυνάμεις στο πλαίσιο της όξυνσης της ανεργίας και της φτώχειας είχε ενταθεί. Οι καταλήψεις εργοστασίων και οι απεργίες εναλλάσσονταν ως μορφές πάλης. Οι γυναίκες ήταν παρούσες και με βάση τα δικαστικά αρχεία φαίνεται ότι απαντούσαν στην καταστολή με τρόπο δυναμικό. Ειδικότερα οι καπνεργάτριες μάλλον δεν απέφευγαν τις συγκρούσεις. Αν και θεωρείται ότι η γυναικεία συμμετοχή στις συγκρούσεις στους δρόμους ήταν περιορισμένη ή δευτερεύουσας σημασίας και ότι οι γυναίκες συνήθως υποχωρούσαν, όταν εμφανίζονταν τα όπλα των δυνάμεων της καταστολής, η προσεκτική μελέτη του αρχείου, διαφοροποιεί εν μέρει την κυρίαρχη εικόνα.⁵¹ Κυρίως σε υποθέσεις αικιών, επιθέσεων και εξυβρίσεων, σε περιπτώσεις που δεν παραπέμπουν, δηλαδή, ευθέως σε παραβάσεις των ειδικών νόμων 4227 (Ιδιώνυμο) ή 2111 (περί ελευθερίας εργασίας) εντοπίζονται στοιχεία δυναμικής - πρωτοστατούσας γυναικείας συμμετοχής και ευθείας αντιπαράθεσης με τις δυνάμεις καταστολής. Στις δικαστικές αποφάσεις που καταγράφουν στιγμιότυπα επιθέσεων ή εξυβρίσεων εργατριών εναντίον αστυνομικών και απεργοσπαστών φιλοξενούνται βεβαίως κατά κύριο λόγο οι μαρτυρίες των οργάνων καταστολής. Ασφαλώς οι καταθέσεις τους θα είχαν ως στόχο την καταδίκη των κατηγορουμένων και θα προσάρμοζαν αναλόγως την επιχειρηματολογία τους και την εκδοχή τους για το πώς έγιναν τα πράγματα. Οι εκδοχές τους, ωστόσο, δεν θα μπορούσαν παρά να αντλούν από την πραγματικότητα, να

επιθέσεως». Συνελήφθη σύμφωνα με τις μαρτυρίες των χωροφυλάκων κρυμμένη σε ένα αποχωρητήριο.

⁵⁰ «Αι χθεσιναί σκηναί εις τα καπνεργοστάσια», *Μακεδονικά Νέα*, 9 Απριλίου 1932.

⁵¹ Μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση σχετικά με την τακτική που ακολουθούσαν οι γυναίκες στις κινητοποιήσεις των οργανώσεων θυμάτων πολέμου κατά την πρώτη μεσοπολεμική δεκαετία στο Χρανιώτης 2021, 957: «Προπορευόμενες της πορείας και κρατώντας εικόνες και φωτογραφίες νεκρών ή αγνοούμενων στρατιωτών - συγγενών τους ορμούσαν ωρυόμενες και έκλαιγαν πάνω στους χωροφύλακες όταν εκείνοι ετοιμάζονταν να επιτεθούν. Ασκώντας ψυχολογική πίεση στους χωροφύλακες ο στόχος ήταν να τους αδρανοποιήσουν». Οι Αντωνίου και Κεφαλληνού 2014, 116-134 εκτιμούν ότι οι μεσοπολεμικοί εργατικοί αγώνες, αν και επεδίωκαν την άμβλυνση ακραίων μορφών εκμετάλλευσης των γυναικών δεν αμφισβητούσαν, αλλά επιβεβαίωναν τους έμφυλους ρόλους.

στοιχειοθετούνται με ό,τι ήταν κοινωνικά και πολιτισμικά διαθέσιμο.⁵² Τον Μάιο, πάντως, κάθε συγκέντρωση καπνεργατών κρινόταν απαγορευμένη.

Εν τω μεταξύ και μετά την αθώωση της αντισημιτικής και αντικομμουνιστικής «Εθνικής Ένωσης Ελλάς» (ΕΕΕ) στη δίκη του Κάμπελ η Αστυνομία συμπεριέλαβε τους χαλυβδόκranους ανοιχτά στα πρόσθετα μέτρα για την προστασία της ελευθερίας της εργασίας.⁵³ Η κορύφωση της κατασταλτικής βίας τον Δεκαπενταύγουστο είχε ως αποτέλεσμα τον φόνο του οικοδόμου, πρόσφυγα, Χαρίτωνα Σταμπουλίδη στα γραφεία του συνδικάτου του, αλλά και τον σοβαρό τραυματισμό πολλών άλλων, ανάμεσα στους οποίους και της καπνεργάτριας Βασιλικής Ευστρατίδου. Σύμφωνα με τις περιγραφές που δημοσιεύτηκαν στον *Ριζοσπάστη*, ένας από τους φερόμενους ως πρωταγωνιστές της δολοφονικής επίθεσης στα γραφεία των οικοδόμων

«βρίσκει στο δρόμο του την καπνεργάτρια συντρόφισσα, την οποία χτυπάει με μαχαίρι στο λαιμό. ..Μερικοί σύντροφοι την πηγαίνουν στο νοσοκομείο, όπου ο γιατρός συμπληρώνοντας το έργο των φασιστών, τη διώχνει με μια απλή επίδεση του σοβαρού της τραύματος... Έξω από ένα εργοστάσιο ο σ. Χατζημουσιάδης (Λάζος), γραμματέας του συνδικάτου των καπνεργατών, μιλάει στις εργάτριες και τους εργάτες. Η αστυνομική δύναμη τον συλλαμβάνει. Δύο μαζικές ομάδες εργατριών, τρέχουν για να τον απελευθερώσουν. Επέλαση ιππικού που διαρκεί μισή ώρα τις διασκορπίζει και τον παίρνει».⁵⁴

Επίλογος

Η συγκρότηση μαζικών ομάδων εργατριών και η σύγκρουση με τις δυνάμεις καταστολής φαίνεται ότι δεν ήταν εξαίρεση. Τα δικαστικά αρχεία χωρίς να αλλάζουν τελείως την εικόνα, προσφέρουν νέα στοιχεία στην υπάρχουσα γνώση αλλά και νέα ερωτήματα για τη γυναικεία συμμετοχή στην εργατική διαμαρτυρία. Από το αρχείο προκύπτει ότι η τελευταία δεν περιοριζόταν

⁵² Για την παρατήρηση σε σχέση με τα δικαστικά αρχεία βλ. Farge 2004, 104 – 107.

⁵³ Συμπλοκές απεργών με απεργοσπάστες, πυροβολισμοί αστυνομικών και συλλήψεις εργατών καταγράφονται στα δικαστικά αρχεία και τον Τύπο όλο το καλοκαίρι. Το αρχείο είναι αρκετά αποκαλυπτικό ως προς τη συμμετοχή των μελών της ΕΕΕ στους απεργοσπαστικούς μηχανισμούς, την ανοιχτή οπλοφορία και τη στενή σχέση με τις αστυνομικές δυνάμεις. Η ολόπλευρή της στήριξη από την πολιτική και οικονομική ελίτ είχε οδηγήσει στη μαζικοποίησή της και στην εξαπόλυση κύματος τρομοκρατίας σε εργατικές γειτονιές, καφενεία και άλλα στέκια κομμουνιστών. .

⁵⁴ *Ριζοσπάστης*, 15 Αυγούστου 1932.

στους δευτερεύοντες, ηπιότερους ρόλους, της «νουθέτησης» των αστυνομικών οργάνων ή της λειτουργίας τους ως δυνάμεις αντιπερισπασμού στις οδομαχίες.

Τα δικαστικά αρχεία, όπως τείνουν να συμφωνούν πλέον πολλοί, κρύβουν «θησαυρούς για κάθε πτυχή της κοινωνίας του παρελθόντος». ⁵⁵ Για την αξιοποίησή τους πέρα από την αναλυτική αποδελτίωση και την ποσοτική ανάλυση του υλικού κρίσιμο είναι κατά τη γνώμη μας και το αναποδογύρισμα, η αναταξινόμηση του αρχείου. Η προσέγγιση γίνεται εκτιμούμε περισσότερο ενδιαφέρουσα και μάλλον πιο αποτελεσματική για τη μελέτη της κοινωνικής ιστορίας, όταν σταματάει να ακολουθεί τις επίσημες ταξινομήσεις. Όπως είδαμε (και πέρα από το εργατικό κίνημα) στοιχεία για τη ζωή και τις νοοτροπίες των γυναικών στους χώρους εργασίας εντοπίζονται σε μια ποικιλία αδικημάτων: εξυβρίσεις, άδικες επιθέσεις, αποπλάνησεις, σωματεμπορίες, αδικήματα που σχετίζονται με την επιτήρηση της δημόσιας υγείας κ.λπ.. Η εντατική εκμετάλλευση των εργατριών στους χώρους εργασίας, η συνήθης παράνομη παράταση του εργάσιμου χρόνου αλλά και οι σεξουαλικές επιθέσεις από συναδέλφους, εργοδηγούς και μεσάζοντες εντοπίζονται στο αρχείο ως περιστατικά, μικροσκοπικά, αντιπροσωπευτικά της μεγαλύτερης κρυφής εικόνας. Στις σύντομες περιγραφές, τις δύσκολες λεπτομέρειες, τη σύμπτυξη καθαρεύουσας και λαϊκής γλώσσας στις σημειώσεις των πρακτικογράφων εντοπίζονται αρκετές πρωτότυπες, σπάνιες αλλά και συνήθεις στιγμές καθημερινής έντασης και αντιπαράθεσης. Το δικαστικό αρχείο ως ένα εξόχως ενδιαφέρον «κοινωνικό παρατηρητήριο» ⁵⁶ προσφέρει από τη σκοπιά της μικροϊστορίας μία πλούσια «από τα κάτω θέαση» της κοινωνικής ιστορίας και εκτιμούμε ότι μπορεί να φωτίσει πληρέστερα τη βασική αναπαράσταση που έχουμε για την εργάτρια του Μεσοπολέμου, του θύματος της εκμετάλλευσης και της μπροστάρισσας στους εργατικούς αγώνες. ⁵⁷

Το κείμενο βασίστηκε σε σπαράγματα, τα οποία δεν μπορούν να προσφέρουν βεβαιότητες, αλλά μοιάζουν περισσότερο με τροchioδεικτικές βολές. Ελπίζουμε πάντως να αναδεικνύεται ότι τα δικαστικά αρχεία είναι τόποι φιλόξενοι για να μάθουμε περισσότερα αλλά και να ξαναπροβληματιστούμε για τη γυναικεία εμπειρία στους μεγάλους χώρους εργασίας, τις διάφορες πλευρές της εντατικότερης εκμετάλλευσης, τη σεξουαλική βία και την ηθική επικινδυνότητα της δουλειάς στα εργοστάσια

⁵⁵ Brennan 1996, 199.

⁵⁶ Farge 2004, 107.

⁵⁷ Αβδελα 2002 (β), 341 – 342.

αλλά και τη γυναικεία συμμετοχή στην εργατική διαμαρτυρία. Δουλεύοντας στο μικροσκόπιο αλλά και συνδέοντας το μικρό, το καθημερινό και το ασυνήθιστο εύρημα με το μεγάλο με τη δυναμική του ιστορικού πλαισίου δίνεται η δυνατότητα ίσως για μια πιο διευρυμένη ματιά.

Η Arlette Farge η οποία για πολλές δεκαετίες μελέτησε δικαστικά αρχεία σημειώνει σχετικά στο «Η γεύση του αρχείου»:

«Το [δικαστικό] αρχείο είναι χαραμάδα στο υφάδι του χρόνου, σκόπιμη περιήληψη ενός απρόσμενου γεγονότος. Στο αρχείο, όλα επικεντρώνονται σε κάποιες στιγμές της ζωής συνηθισμένων προσώπων που η ιστορία σπάνια τα επισκέπτεται, εκτός και αν μια ημέρα συμβεί να συγκεντρωθούν σε πλήθος για να κτίσουν αυτό, που αργότερα θα ονομαστεί ιστορία». ⁵⁸

ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Γενικά Αρχεία του Κράτους, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Αρχείο Πρωτοδικείου, ΔΙΚ. 1.05.	Γενικά Αρχεία του Κράτους, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Αρχείο Πρωτοδικείου, ΔΙΚ. 1.05, Αρχείο Πλημμελειοδικείου 1922, δ.α. 4001-8017, Αρχείο Πλημμελειοδικείου 1923, δ.α. 1-7857, Αρχείο Πλημμελειοδικείου 1932 (μονομελές), δ.α. 1-8339, Αρχείο Πλημμελειοδικείου 1932 (τριμελές), δ.α. 1-5539.
Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας.	Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, ΥΔΙΑ, Αρχείο Κεντρικής Υπηρεσίας 1922, 20.7, «Φάκελλος Ρωσίας, Μπολσεβικισμός σε Βαλκάνια, Ρωσία, Μ. Ασία».
Αρχείο ΚΚΕ	Αρχείο ΚΚΕ, Αριθμός Μητρώου 268487, «Απόφαση Περ. Συνδικ. Επιτρ. Θεσσαλονίκης προς κεντρική Συνδικαλιστική επιτροπή ΚΚΕ» 30 Ιανουαρίου 1927.
National Archives of the United States (Department of States)	National Archives of the United States (Department of States), M.443, 750-753, No 200, From American Consulate Robert Ferland to the DS, "Trouble from the Unemployed in Saloniki", Saloniki, February 21, 1927.

⁵⁸ Farge 2004, 24.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Avdela 2006 Avdela, E. «Genre, familles et strategies de travail» στο Efi Avdela (ed..) *Le genre entre classe et ation: Essai d' historiographer grecque*, Editions Syllepse, Παρίσι 2006, σ.37-70.
- Beattie 1975 Beattie, J. «The Criminality of Women in Eighteenth Century England», *Journal of Social History* 8/ 4 (1975), 80-116.
- Brennan 1996 Brennan, T. «Fragile Lives: Violence, Power and Solidarity in Eighteenth – Century Paris by Arlette Farge: Law, Magistracy and Crime in Old Regime Paris, 1735-1789, vol.1 The System of Criminal Justice by Richard Mowery Andrews, *Law and History Review*», (1996), 198-201.
- Farge 1993 Farge, A. *Fragile Lives: Violence, Power and Solidarity in Eighteenth – Century Paris*, μτφρ. Carol Shelton, Polity Press, Κέμπριτζ, 1993.
- Garland 2004 Garland, D. «Beyond the culture of control», *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 7/2 (2004), 160-189.
- Garrioch 1995 Garrioch, D. «Fragile Lives: Violence, Power and Solidarity in Eghtteenth – Century Paris by Arlette Fatge, *The Journal of Modern History*, 66/3 (1995), 723-725.
- Seferiades 2005 Seferiades, “The coercive impulse: Policing Labour in Interwar Greece”, *Journal of Contemporary History*, Vol. 40, No. 1 (Jan., 2005), 55-78.
- Van der Heijden-Pluskota 2018 Van der Heijden, M, - Pluskota, M. «Introduction to Crime and Gender in History», *Journal of Social History* 51/4 (2018), 661-671.

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβδελά 1989 Αβδελά, Ε. «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας: Η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19^{ος} – 20^{ος} αι.), *Τα Ιστορικά*, τόμος 6, τχ. 11 (1989), 349-360.
- Αβδελά 1992 Αβδελά, Ε. «Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο μεσοπόλεμο: όψεις και θέσεις», Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος – Χρήστος Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ)

- Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Β΄ έκδοση, Ηράκλειο 1992, 193-204.
- Αβδελά 1998 Αβδελά, Ε. «Αμφισβητούμενα νοήματα: Προστασία και αντίσταση τις Εκθέσεις των Επιθεωρητών Εργασίας 1914-1936», *Τα Ιστορικά*, τομ. 15, τχ.28-29, (Ιούνιος – Δεκέβριος 1998), 171-202.
- Αβδελά 2002 Αβδελά, Ε. «*Δια λόγους τιμής*». *Βία, συναισθήματα και αξίες στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2002.
- Αβδελά 2002 (β) Αβδελά, Ε. «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τόμος Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, 337-359.
- Αβδελά 2013 Αβδελά, Ε. «*Νέοι εν κινδύνω*»: *επιτήρηση, αναμόρφωση και δικαιοσύνη ανηλίκων μετά τον πόλεμο*, Πόλις, Αθήνα 2013.
- Αβδελά 2016 Αβδελά Ε. «Οι δικαστικές αποφάσεις ως τεκμήρια της εποχής τους». Εισήγηση στην ημερίδα που διοργάνωσε η Εθνική Σχολή Δικαστικών Λειτουργών με θέμα «Δικαστές και Ιστορικοί. Οι δικαστικές αποφάσεις από την σκοπιά της κοινωνικής ιστορίας»
Ανακτήθηκε από:
<https://www.esdi.gr/wp-content/uploads/images/stories/pdf/epimorfosi/2016/Avdela-Dikastes%20kai%20istorikoi.pdf>
- Αναστασόπουλος 2012 Αναστασόπουλος, Ν. *Παραβατικές συμπεριφορές και καταστολή στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο: το παράδειγμα του νομού Ιωαννίνων*, τόμ. Α΄ - Β΄, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 2012.
- Αναστασόπουλος 2016 Αναστασόπουλος Ν. «Ποινική νομολογία και κοινωνική πραγματικότητα κατά το Μεσοπόλεμο στην Ελλάδα. Το παράδειγμα της Ηπείρου». Εισήγηση στην ημερίδα που διοργάνωσε η Εθνική Σχολή Δικαστικών Λειτουργών. με θέμα «Δικαστές και Ιστορικοί. Οι δικαστικές αποφάσεις από την σκοπιά της κοινωνικής ιστορίας»
Ανακτήθηκε από:
<https://www.esdi.gr/wp-content/uploads/images/stories/pdf/epimorfosi/2016/Anastasopoulos%20-%20keimeno.pdf>
- Αντωνίου & Κεφαλληνού 2013 Αντωνίου, Α. & Κεφαλληνού Ν. «Κομμουνιστικές ρητορικές για τη γυναικεία εργασία. Οι καπνεργάτριες στην απεργία του 1936 μέσα από το *Ριζοσπάστη*» στο Δ. Βασιλειάδου, Π. Ζεστανάκης, Μ. Κεφαλά, Μ. Πρέκα

- (επιμ.), *(Αντι)μιλώντας στις βεβαιότητες. Φόλα, αναπαραστάσεις, υποκειμενικότητες*, ΟΜΙΚ, Αθήνα 2013, 116-134.
- Βασιλειάδου 2020 Βασιλειάδου, Δ. «"Κατεστραμμένα" κορίτσια. Ηθική, γαμηλιότητα και δικαστική πρακτική στη νησιωτική Ελλάδα, 1914-1940 στο Δ. Βασιλειάδη & Γ. Γκότση (επιμ.), *Ιστορίες για τη σεξουαλικότητα*, Θεμέλιο, Αθήνα 2020, 103-122.
- Βλάσση 1933 Βλάσση, Α. «Για την κατάχτηση και οργάνωση των εργατριών», *ΚΟΜΕΠ*, τχ. 7 (1933).
- Γκλαρνέτατζης 2013 Γκλαρνέτατζης, Γ. *Στιγμές Σαλονίκης Εαρινές*, Εκδόσεις alterthess, Θεσσαλονίκη 2013.
- Δάγκας 1998 Δάγκας, Α. *Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης: Οικονομική δομή και κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, 1912-1940*, Μελέτες Επαγγελματικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης Ν.2, Θεσσαλονίκη 1998.
- Δάγκας 2004 Δάγκας, Α. *Φοιτητικές σημειώσεις κοινωνικής ιστορίας*, Εκδόσεις ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2004.
- Eley 2010 Eley, G. *Σφυρηλατώντας τη δημοκρατία. Η ιστορία της Αριστεράς στην Ευρώπη, 185-1923*, Α' τόμος, μτφρ. Σπύρος Μαρκέτος, εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2010.
- Ιωαννίδου & Καβάλα 2021 Ιωαννίδου, Ε. & Καβάλα, Μ. «"... δέκα χρόνων παιδί και πήγαινα στη δουλειά...". Παιδική εργασία των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου (1922-1932)» στο Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Βασίλης Δαλκαβούκης, Ελένη Καλλιμοπούλου (επιμ.), *Προφορική ιστορία και αντι – αρχεία. Φωνές, εικόνες και τόποι*, ΕΠΙ, Βόλος 2021, 61-82.
- Ληξουριώτης 1992 Ληξουριώτης, Γ. «Προστατευτικός νομοθετικός παρεμβατισμός και η εμφάνιση του εργατικού δικαίου στην Ελλάδα: η περίπτωση της παιδικής εργασίας», στο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος – Χρήστος Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ) *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Β' έκδοση, Ηράκλειο 1992, σ. 205-223.
- Λιάκος 1993 Λιάκος, Α. *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Τδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993.
- Μαντά 2017 Μαντά Ε., Κοντογεώργης Δ., Μανδατζής Χ., *Φτώχεια και φιλανθρωπία στη Θεσσαλονίκη (1930-1935)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2017.

- Μαχαιρά 2002 Μαχαιρά, Α. «Η Θεσσαλονίκη του μεσοπολέμου» *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τόμος β', Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2002, 107-131.
- Μπαχάρας 2008 Δημήτρης Μπαχάρας, Δ. «Μελετώντας τις απαρχές του αντικομμουνισμού», *Μνήμων*, 29 (2008), 175-198.
- Μπενβενίστε 1987 Μπενβενίστε, Ρ. «Δίκαιο, δικαστικά αρχεία και κοινωνική ιστορία», *Μνήμων*, 11 (1987), 208-218.
- Μπενβενίστε 1994 Μπενβενίστε, Ρ. *Η ποινική καταστολή της νεανικής εγκληματικότητας τον 19^ο αιώνα (1883- 1911)*, Εκδόσεις Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1994.
- Μπούσχοτεν 2020 Μπούσχοτεν, Ρ. «Εμφυλές διαστάσεις στην προφορική μνήμη καπνεργατριών της καπνοβιομηχανίας Ματσαγγός του Βόλου» στο Α. Παληκίδης (επιμ.), *Ο καπνός στην ιστορία: οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά 1^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου, Καβάλα 7-9 Δεκεμβρίου 2018, Ινστιτούτο Κοινωνικών Κινήματων και Ιστορίας Καπνού, Καβάλα 2020, 238-248.
- Παλούκης 2020 Παλούκης, Κ. *Αρχειομαρξιστές. Οι άλλοι κομμουνιστές του Μεσοπολέμου*, Ασίνη, Αθήνα 2020.
- Παπαστεφανάκη 2006 Παπαστεφανάκη, Λ. «Μισθωτή εργασία» στο Κ. Κωστής – Σ. Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19^ο αιώνα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 253-291.
- Παπαστεφανάκη 2006 (β) Παπαστεφανάκη, Λ. «Καταμερισμοί εργασίας και φύλο στις ελληνικές πόλεις. 1830-1940» στο *Γυναίκες και άνδρες στους χώρους της καθημερινότητας*, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα (11 – 12 Νοεμβρίου 2005), Σχολή Αρχιτεκτόνων/ Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα 2006, 121-131.
- Παπαστεφανάκη 2009 Παπαστεφανάκη, Λ. *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870 – 1940*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009.
- Παπαστεφανάκη 2015 Παπαστεφανάκη, Λ. «Ανάμεσα στην ιστορία της βιομηχανίας και την ιστορία της εργασίας» στο Γ. Γκότση, Α. Διαλέτη, Ε. Φουρναράκη (επιμ.), *Το φύλο στην ιστορία. Αποτιμήσεις και παραδείγματα*, Εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2015, 79-106.
- Παρτσαλίδου 1976 Παρτσαλίδου, Α. *Αναμνήσεις από τη ζωή της ΟΚΝΕ*, Σύγχρονη Εποχή 1976,

- Πιζάνιας 1993 Πιζάνιας, Π. *Οι φτωχοί των πόλεων: Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.
- Ρηγίνος 1987 Ρηγίνος, Μ. *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα 1909 – 1936. Βιομηχανία – Βιοτεχνία*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδας, Αθήνα 1987.
- Thompson 2020 Thompson, E.P. *Η ηθική οικονομία του πλήθους στην Αγγλία τον 18^ο αιώνα*, μτφρ. Γιάννης Βογιατζής, Εκδόσεις ΕΑΠ, Αθήνα 2020.
- Τζιάρας 2017 Τζιάρας, Κ. *Τα λαϊκά στρώματα στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου (1922-1940). Πολιτική και κοινωνική διάσταση της φτώχειας*, διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ 2017.
- Farge 1994 Farge, A. «Ο ζητιάνος, ένας περιθωριακός; (Οι αντιστάσεις στους ραβδούχους του Νοσοκομείου στο Παρίσι του 18^{ου} αιώνα), στο B, Vincent (επιμ.), *Οι περιθωριακοί και αποκλεισμένοι στην Ιστορία*, μτφρ, Μιχάλης Καραχάλιος-Καίτη Λεύκα, Ροές, Αθήνα 1994, 143-165.
- Farge 2004 Farge, A. *Η γέυση του αρχείου*, μτφρ Ρίκα Μπενβένιστε, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2004.
- Φουντανόπουλος 2002 Φουντανόπουλος, Κ. «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τόμος Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, 295-335.
- Φουντανόπουλος 2005 Φουντανόπουλος, Κ. *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη. Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο μεσοπόλεμο*, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2005.
- Hadar 2004 Hadar, G. «Toutounjias, Οι Κάρμεν της Θεσσαλονίκη. Οι Εβραίες καπνεργάτριες: φύλο, οικογένεια και κοινωνικοί αγώνες», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 13 (2004), 12-25.
- Χαντζαρούλα 2012 Χαντζαρούλα, Π. *Σμιλεύοντας την υποταγή. Οι έμμισθες οικιακές εργάτριες στην Ελλάδα το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2012.
- Χατζηιωσήφ 2002 Χατζηιωσήφ, Χ. «Το προσφυγικό σοκ» στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τόμος Β.1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, 9-57.
- Χατζηιωσήφ 2003 Χατζηιωσήφ Χ. «Κοινοβούλιο και δικτατορία» στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, τόμος Β.2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, 37-123.

- Χάφτον 2003 Χάφτον, Ο. *Ιστορία των γυναικών στην Ευρώπη (1500-1800)*, μτφρ. Ειρήνη Χρυσόχοου, Νεφέλη, Αθήνα 2003.
- Χρανιώτης 2021 Χρανιώτης, Γ. *Παλαιοί Πολεμιστές, εργατικό και κομμουνιστικό κίνημα στην Ελλάδα, 1922-1928*, διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ 2021.

ABSTRACT

KOSTAS G. TZIARAS

COURT RECORDS AS A SOURCE FOR WOMEN'S HISTORY: FRAGMENTS OF WOMEN'S PRESENCE IN THE WORKPLACE AND THE INTERWAR LABOUR MOVEMENT.

This paper aims to bring for discussion fragments of female presence from the twisted yet fascinating material of court records. After a brief overview of the relationship between court records and women's history in international and Greek literature, the article focuses on the example of the interwar archive of the Thessaloniki Plenary Court. It briefly assesses the female participation by category of offences and highlights the frequent presence of women from the lower strata in cases related to interpersonal tensions within the context of the daily struggle for survival. The main part of the article isolates and analyses examples of cases in which women are identified within workplaces or because of their participation in the labour movement. The archival material engages in conversation with existing literature and the basic representation of women in the interwar period as both victims of exploitation and front women of labour movements. The analysis of cases of labour law violations highlights the tendency of intensified exploitation of women workers in large factory spaces, while cases of 'seduction', snapshots of sexual violence and exploitation by colleagues, employers and intermediaries demonstrate the much-discussed moral danger hidden in the same spaces and in the search for work, especially for young women of refugee origin and internal migrants. Violations of the anti-communist law "Idionymo", but especially cases of insults or overtures to public servants, describe the dynamic female participation in the interwar labour, communist movement. Women industrial workers, mainly tobacco

workers, were arrested for violating the "freedom of work" law, participating in "red schools" and forming task forces in "sidewalk struggles". Although female participation in all of the above is valued significantly less than male participation, a thorough investigation of the court decisions and the turning over and reclassification of the archival material sheds light "from below" but also more fully on the female presence in the workplace and the labour movement in the inter-war period, raising questions for more in-depth study.

**(ΑΝ)ΙΣΗ ΑΜΟΙΒΗ ΓΙΑ ΙΣΗ (;) ΕΡΓΑΣΙΑ
ΕΜΦΥΛΑ ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΠΛΗΡΩΜΩΝ ΚΑΙ ΑΜΟΙΒΗΣ
ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΑΠΝΟΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ
ΜΑΤΣΑΓΓΟΥ, 1920-1972***

Εισαγωγή

Οι ιστοριογραφικές προσεγγίσεις της δεκαετίας του 1980 και 1990 ανέδειξαν τον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας, την έμφυλη κατασκευή της έννοιας της δεξιοτήτας και κατ' επέκταση τη δευτερεύουσα θέση των γυναικών στην εργασιακή διαδικασία.¹ Το ερώτημα που τέθηκε στο επίκεντρο δεν ήταν αν υπήρχαν απλά ανισότητες αλλά γιατί υπήρχαν. Προκειμένου να απαντήσει σε αυτό το ερώτημα η έρευνα έστρεψε την προσοχή της και στη σχέση της τεχνολογίας με το φύλο.² Επισημάνθηκε πως η εκτέλεση διαφορετικών εργασιών και η διαφορετική σχέση ανδρών και γυναικών με την τεχνολογία στον χώρο της παραγωγής προκαλούσε ανισότητες στην αμοιβή της εργασίας.³ Υποστηρίχθηκε πως η ειδίκευση που απαιτεί κάθε εργασία, συνδέεται περισσότερο με το φύλο του προσώπου που την ασκεί παρά με τις πραγματικές απαιτήσεις της δουλειάς και πως οι ανισότητες εν τέλει συνδέονται με καταστάσεις που δημιουργούνται και αναπαράγονται μακριά από το χώρο εργασίας.⁴ Οι εργάτριες δηλαδή μεταφέρουν στον χώρο δουλειάς την κατώτερη κοινωνική τους θέση. Στον χώρο του εργοστασίου σε κάθε περίπτωση

* Το παρόν άρθρο αποτελεί επεξεργασμένη εκδοχή εισήγησης στην επιστημονική ημερίδα νέων ερευνητών «Κόσμοι της εργασίας: ιστορία και ιστοριογραφία» που διοργάνωσε το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών «Νεότερος και Σύγχρονος Κόσμος: Ιστορία, Λαογραφία, Ανθρωπολογία» του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων στις 28 Σεπτεμβρίου 2020.

¹ Οι μελέτες αυτές είναι πολυάριθμες στη διεθνή βιβλιογραφία. Ενδεικτικά αναφέρω: Rose 1992, Downs 1995, Baron 1992, Schwarzkopf 1999.

² Για μια αναλυτική κριτική επισκόπηση της διεθνούς βιβλιογραφίας που αφορά τη σχέση τεχνολογίας και φύλου βλ. Ρεντετζή 2012, 22-27.

³ Η Judith Mac Gaw στέφοντας την προσοχή της στον χώρο παραγωγής των εργοστασίων στις ΗΠΑ των αρχών του 20^{ου} αιώνα επισημαίνει πως ο χώρος του εργοστασίου δεν ήταν ομοιογενής αλλά διαφοροποιημένος. Οι προϋπάρχουσες αντιλήψεις για τη δεξιοτήτα του φύλου τους είχαν ως αποτέλεσμα άνδρες και γυναίκες να ασκούν διαφορετικά καθήκοντα και εργασίες. Το αυξημένο γυναικείο εργατικό δυναμικό που απασχολούνταν εκεί πληρωνόταν πολύ λιγότερο από τους άνδρες ακόμα και για την ίδια εργασία και σπάνια εκτελούσε εξειδικευμένη εργασία. Βλ. Mac Gaw, 1982, 798-828.

⁴ Philips –Taylor 1986, 54-66.

παρατηρείται πολυπλοκότητα στη σχέση τεχνολογίας και φύλου και, όπως εύστοχα έχει υποστηριχθεί, προκειμένου να εξηγηθεί αυτή η πολυπλοκότητα δεν αρκούν οι υπεραπλουστεύσεις που στηρίζονται σε απλοϊκά δίπολα και δυισμούς-αντιθέσεις συμφερόντων μεταξύ εργατών-εργοδοτών και ανδρών-γυναικών.⁵

Η μισθολογική ανισότητα ανδρών και γυναικών θεμελιώνεται θεωρητικά στους διαφορετικούς ρόλους τους στον οικογενειακό και κοινωνικό καταμερισμό εργασίας, αλλά και στην «ειδικευμένη» και «ανειδίκευτη» εργασία που κάθε φορά ασκούν. Προκειμένου να ερμηνευθούν οι μισθολογικές διαφορές μεταξύ των ανδρικών και γυναικείων ημερομισθίων θα πρέπει να λάβουμε υπόψη και τις κοινωνικές αντιλήψεις για την ανδρική και τη γυναικεία εργασία, όπως για παράδειγμα ότι οι γυναίκες με το μισθό τους υποτίθεται πως συμβάλλουν συμπληρωματικά στο οικογενειακό εισόδημα ενώ αντίθετα οι άνδρες ήταν εκείνοι που κατά κύριο λόγο το στήριζαν. Η ανισότητα δηλαδή στις αμοιβές εργατών-εργατριών «στηριζόταν» πέρα από το είδος της εργασίας που έκαναν οι άντρες και οι γυναίκες και στον οικογενειακό καταμερισμό εργασίας.⁶ Η έννοια της ειδικευμένης εργασίας αποδίδεται στην εργασία εκείνη που απαιτεί μια μακρόχρονη διαδικασία μαθητείας, προκειμένου να κατακτηθούν τα μυστικά της τέχνης. Η διαδικασία της μαθητείας δικαιολογεί τη μεταγενέστερη υψηλότερη αμοιβή της ειδικευμένης εργασίας σε σχέση με την ανειδίκευτη. Αλλά η ανισότητα δεν είναι μόνο μισθολογική. Η ειδικευμένη εργασία ταυτίζεται συνήθως με την ανδρική ενώ η ανειδίκευτη με τη γυναικεία και οι ταυτίσεις αυτές αξιολογούν και αξιοδοτούν την ανθρώπινη εργασία αναλόγως, αρνητικά ή θετικά, αναπαράγοντας έμφυλες αντιλήψεις και διακρίσεις.⁷

Στο παρόν άρθρο εξετάζουμε το ζήτημα της αμοιβής της εργασίας των εργατών και των εργατριών της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου η οποία λειτούργησε στον Βόλο από το 1910 έως το 1972. Πόσο και με ποιο τρόπο αμείβονταν οι εργαζόμενοι και ποιοι παράγοντες καθόριζαν και διαμόρφωναν το ύψος της αμοιβής είναι τα ερωτήματα που μάς απασχολούν. Αξιοποιώντας κατά κύριο λόγο τεκμήρια που προέρχονται από το αρχείο της

⁵ Ρεντετζή 2012, 30.

⁶ Σύμφωνα με την Εφη Αβδελά, ο μισθός είναι έννοια έμφυλη, γιατί εκφράζει κοινωνικές σχέσεις εξουσίας, κοινωνικές αντιλήψεις για την ανδρική και τη γυναικεία εργασία. Υποστηρίζει πως το γεγονός ότι οι γυναίκες δουλεύουν με σχέσεις μισθωτής εργασίας δεν ανατρέπει το βασικό κοινωνικό προσδιορισμό τους, που ορίζεται από τη θέση τους μέσα στην οικογένεια. Αβδελά 1987, 234-246. Αντίθετα, τονίζει ότι «..αυτός ο πρώτιστος καθορισμός διαφοροποιεί εξ αρχής τη μισθωτή εργασία των γυναικών ως κατώτερη και συμπληρωματική». Αβδελά 1990, 260-261.

⁷ Παπαστεφανάκη 2009, 281.

επιχείρησης, όπως βιβλία πληρωμής και μισθολογικούς καταλόγους της περιόδου 1920-1972, παρακολουθούμε την τιμή του ημερομισθίου αναλυτικά σε κάθε τμήμα εργασίας, χωριστά για τους εργάτες και τις εργάτριες. Τα ημερομίσθια συνιστούν ένα μετρήσιμο οικονομικό μέγεθος. Έχει επισημανθεί ιστοριογραφικά πως τα ημερομίσθια συγκροτούν «σειρές» ποσοτικών δεδομένων που μας πληροφορούν για την κίνηση των ημερομισθίων στη διαχρονία, για το μέσο ανδρικό και το μέσο γυναικείο ημερομίσθιο στην επιχείρηση, για το ύψος τους ανάλογα με τα παραγωγικά τμήματα του εργοστασίου, για τη μισθολογική ιεραρχία, για την πραγματική αγοραστική δύναμη και το βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων.⁸ Στα βιβλία πληρωμής και στους μισθολογικούς καταλόγους της επιχείρησης Ματσάγγου καταγράφονται -εκτός από το ύψος του ημερομισθίου- οι ημέρες εργασίας, το σύνολο των ημερών εργασίας και η τελική αξία των εβδομαδιαίων ημερομισθίων. Τα ποσοτικά δεδομένα που διαθέτουμε από την επεξεργασία του πραγματολογικού μας υλικού είναι πλούσια και προσφέρονται για ποικίλες αναλύσεις. Εκείνο που μάς ενδιαφέρει, ωστόσο, είναι να αναδείξουμε ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά και γενικές τάσεις, που αφορούν γενικότερα στο ζήτημα της αμοιβής της εργασίας των εργαζομένων στην καπνοβιομηχανία του Βόλου.

Για τον λόγο αυτό αξιοποιήθηκαν κατά κύριο λόγο ένα τμήμα του βιβλίου πληρωμών του έτους 1926 και μέρος των μισθολογικών καταλόγων της επιχείρησης που αφορούν την περίοδο 1949-1965. Η επιλογή αυτή έγινε για δύο λόγους. Ο πρώτος επιβλήθηκε από τις διαθεσιμότητες του αρχειακού υλικού και αφορά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Στο αρχείο της επιχείρησης δεν έχουν διασωθεί συγκροτημένες σειρές μισθολογικών καταλόγων που καλύπτουν αυτή την εποχή, αλλά διάσπαρτα τεκμήρια, όπως το βιβλίο πληρωμών του 1926. Αντίθετα, συγκροτημένες σειρές μισθολογικών καταλόγων διασώζονται μεταπολεμικά και καλύπτουν την περίοδο από το 1949 μέχρι το κλείσιμο του εργοστασίου το 1972. Ο δεύτερος λόγος σχετίζεται με την πρόθεσή μας να προσεγγίσουμε δειγματοληπτικά διαφορετικές εποχές της λειτουργίας του εργοστασίου και να αναδείξουμε πτυχές της κάθε περιόδου αναφορικά με το ζήτημα της αμοιβής της εργασίας.

Το άρθρο αντλεί επίσης ποικίλο υλικό από το αρχείο της επιχείρησης, από τον τοπικό τύπο και από τα Γ.Α.Κ. του Ν. Μαγνησίας, όπως αρχεία προσωπικού, κάρτες εργαζομένων, αρχεία εργατικών συνδικάτων, αρχεία διοικητικών συμβουλίων και τεχνικές εκθέσεις. Τέλος, αξιοποιούνται ορισμένες

⁸ Για την αμοιβή της εργασίας στην ελληνική βιομηχανία, βλ. Παπαστεφανάκη 2009, 249-274, 259. Για την ιστοριογραφία σχετικά με την αμοιβή της εργασίας, βλ. Παπαστεφανάκη 2006, 279-284.

προφορικές μαρτυρίες εργατριών που δούλεψαν στην επιχείρηση.⁹ Οι μαρτυρίες αυτές αφηγούνται τις αναμνήσεις των υποκειμένων που βίωσαν την καθημερινότητα στον χώρο εργασίας. Οι μαρτυρίες χρησιμοποιούνται σε συνδυασμό με άλλες πηγές και αντιπαρατίθενται τις περισσότερες φορές με τα τεκμήρια που προέρχονται από το αρχείο της επιχείρησης.

Το άρθρο χωρίζεται σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος εστιάζει στην περίπτωση του Μεσοπολέμου κατά την οποία το εργοστάσιο αναπτύσσεται και ακολουθεί ανοδική πορεία. Αυτή αποτυπώνεται στην αύξηση του αριθμού του προσωπικού του, στην επέκτασή του και στην αύξηση της παραγωγής του. Το 1924 το εργατικό δυναμικό του εργοστασίου έφτανε στα 350 άτομα και η παραγωγή στις 35.000 με 40.000 κιλά ετησίως.¹⁰ Το 1924 οι αδελφοί Ματσάγγου, οποίοι μαζί με τον πατέρα τους είχαν ιδρύσει το 1910 το εργοστάσιο, επεκτείνοντας αρχικά το μικρό εργαστήριο παραγωγής χειροποίητων τσιγάρων που διατηρούσε ο τελευταίος από το 1890, κατασκευάζουν –στην ίδια περιοχή, στο κέντρο του Βόλου– τετραώροφο εργοστάσιο 187,87 ½ τμ.², επενδύοντας παράλληλα σε τεχνολογικό και μηχανολογικό εξοπλισμό.¹¹ Η επέκταση της επιχείρησης την περίοδο του μεσοπολέμου δεν στηρίχθηκε μόνο στο μετασχηματισμό των μέσων αλλά και στο μετασχηματισμό της οργάνωσης της παραγωγής: η μετάβαση δηλαδή από τη μικρή βιοτεχνία χειροποίητων τσιγάρων των αρχών του 20^{ου} αιώνα στο εργοστασιακό σύστημα. Εκεί όπου συγκεντρώθηκαν κεφάλαια, μηχανές και άνθρωποι. Η εγκατάσταση των προσφύγων από τη Μικρά Ασία στην πόλη του Βόλου μετά το 1922 αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα στη σχέση ανάμεσα στην προσφορά εργασίας και την επέκταση του νέου τρόπου παραγωγής. Η ύπαρξη μιας αστείρευτης δεξαμενής φθηνού εργατικού δυναμικού στην πόλη, στη συντριπτική του πλειοψηφία γυναικείο, επέδρασε σημαντικά τόσο στη διαμόρφωση του τρόπου και του ύψους της αμοιβής της εργασίας στην καπνοβιομηχανία, όσο και στις επιλογές της διοίκησης αναφορικά με το είδος και την ένταση των επενδύσεων σε μηχανολογικό και τεχνολογικό εξοπλισμό.

⁹ Οι μαρτυρίες προέρχονται από το αρχείο μαρτυριών του τμήματος Ιστορίας Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Το αρχείο συνολικά περιέχει 13 συνεντεύξεις με πρώην εργάτες και εργάτριες, συνδικαλιστές και υπαλλήλους της Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου. Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν από ερευνητές του προγράμματος *Προφορικότητα και η κοινωνική μνήμη του Νομού Μαγνησίας: Ο Βόλος και το Πήλιο στον 20ο αιώνα*, το 2001, με επιστημονική υπεύθυνη την καθηγήτρια Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν.

¹⁰ Γ.Α.Κ. Αρχεία Νομού Μαγνησίας, *Αρχείο Διεύθυνσης Βιομηχανίας*, ‘Ματσάγγος’, φακ. 210.

¹¹ Το 1925 η οικογένεια Ματσάγγου αγόρασε και εγκατέστησε σ’ αυτό μια καπνοκοπτική μηχανή αγγλικής κατασκευής, δύο σιγαροποιητικές μηχανές (Triumph) και μια ακόμη της εταιρίας Universelle-Rapid. Αρχείο Ματσάγγου, Απογραφή μηχανημάτων 29/5/1969.

Μέχρι το τέλος της μεσοπολεμικής περιόδου περίπου 1.000 άνθρωποι εργάζονταν στην καπνοβιομηχανία.

Στο δεύτερο μέρος παρακολουθούμε το ζήτημα της αμοιβής της εργασίας κατά τη μεταπολεμική εποχή. Μετά τον Πόλεμο, λόγω των καταστροφών που αυτός προκάλεσε και στον Ματσάγγο, αλλά και, το κυριότερο, εξαιτίας των δυσκολιών χρηματοδότησης της επιχείρησης, το εργοστάσιο χαρακτηρίζεται ως «πεπαλαιωμένο» και οι μέθοδοι εργασίας «αναχρονιστικοί». Αν, όπως επισημαίνει ο Λάντις, ακόμα και το πιο καλά οργανωμένο εργοστάσιο αρχίζει να παλιώνει μόλις ανοίξει τις πόρτες του, -πόσο μάλλον μετά από μερικές δεκαετίες-, οι χαρακτηρισμοί αυτοί δεν προκαλούν εντύπωση.¹² Μετά το Β΄.Π.Π. παρά το γεγονός ότι η επιχείρηση διαρκώς αύξανε την παραγωγή της και τα τσιγάρα Ματσάγγου κατακτούσαν ένα πολύ σημαντικό κομμάτι της εγχώριας αγοράς μέχρι και το 1953, την περίοδο αυτή δεν πραγματοποιήθηκε καμία ουσιαστική επένδυση σε τεχνολογικό και μηχανολογικό εξοπλισμό παρά μόνο το 1956 και το 1957 με την εισαγωγή ορισμένων νέου τύπου μηχανημάτων παρασκευής πακέτων και μιας φιλτρομηχανής αντίστοιχα.¹³ Η επιχείρηση, δίχως να επιθυμεί να επανεπενδύσει δικά της κεφάλαια, επεδίωκε χρηματική ενίσχυση από το κράτος, την οποία τελικά δεν έλαβε ποτέ.¹⁴ Έτσι, το πεπαλαιωμένο επίπεδο εκμηχάνισης διατηρήθηκε σε ολόκληρη τη δεκαετία του 1950 παραμένοντας σχεδόν στα ίδια επίπεδα με τη δεκαετία του '30.¹⁵

Το εργατικό δυναμικό του εργοστασίου συνέχιζε να αυξάνεται και μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Το 1945 ανέρχονταν στα 1.255 άτομα. Από αυτά οι 1.037 ήταν γυναίκες και μόλις οι 218 ήταν άνδρες.¹⁶ Λίγα χρόνια αργότερα, η απογραφή του 1951 -των καταστημάτων της χώρας και των απασχολούμενων προσώπων κατά κλάδους- βρήκε την καπνοβιομηχανία να απασχολεί συνολικά 1.692 άτομα. Από αυτά, οι 1.179 είναι γυναίκες και οι

¹² Landes 2009, 331.

¹³ Αρχείο Ματσάγγο, Απογραφή Μηχανημάτων 29/5/1969.

¹⁴ Αρχείο Ματσάγγο, Μελέτη περί των προβλημάτων της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγο, Λ. Καραμανιόλας, Διεύθυνση Επενδύσεων, Τμήμα Τεχνικής Βοήθειας Ε.Τ.Β.Α., Μάρτιος 1965.

¹⁵ Η καπνοβιομηχανία Ματσάγγο σύμφωνα με την *Καπνική Επιθεώρηση* αποτελούσε πρότυπη μονάδα κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, διαθέτοντας υψηλό επίπεδο τεχνολογικών υποδομών και εγκαταστάσεων, συγκρινόμενο με τις μεγάλες σύγχρονες καπνοβιομηχανίες της Γερμανίας. Βλ. *Καπνική Επιθεώρησης*, Φεβρουάριος 1949.

¹⁶ Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Μαγνησίας, Δελτίο Εργατικού Κέντρου Βόλου, φακ. 69.1. Οι 1.980 καπνεργάτες και καπνεργάτριες που αναφέρονται στον πίνακα απασχολούνται στα καπνομάγαζα (καπναποθήκες) που είναι διασκορπισμένα σε διάφορα σημεία της πόλης.

513 είναι άντρες.¹⁷ Η δεκαετία του 1950 «έκλεισε» σημειώνοντας σημαντική μείωση των εργαζομένων: τον Αύγουστο του 1959 το συνολικό εργατοτεχνικό προσωπικό της καπνοβιομηχανίας είναι 953 άτομα: 685 είναι οι εργάτριες και 268 οι εργάτες.¹⁸ Στη δεκαετία του 1960 το προσωπικό μειωνόταν συνεχώς με αποτέλεσμα το 1969 να απασχολεί 650 άτομα, ενώ το 1971 μόλις 300, μαρτυρώντας την πτωτική πορεία του εργοστασίου το οποίο έπαψε να λειτουργεί οριστικά το 1972. Η κυριαρχία της γυναικείας εργασίας σε όλες τις περιόδους της λειτουργίας του υπήρξε αναμφισβήτητη.

Η περίοδος του Μεσοπολέμου

Μια εικόνα αναφορικά με τα τμήματα και τον καταμερισμό εργασίας στην καπνοβιομηχανία του Βόλου κατά τον Μεσοπόλεμο μάς την προσφέρει το μητρώο των εργαζομένων της επιχείρησης των ετών 1928-1932. Σε αυτό το μητρώο είναι καταγεγραμμένα 859 άτομα. Από αυτά 732 είναι γυναίκες και μόλις 127 είναι άνδρες. Στο μητρώο καταγράφεται η χρονολογία πρόσληψης και αποχώρησης, καθώς και το τμήμα που απασχολούνταν. Τα τμήματα εργασίας που καταγράφονται σε αυτό το μητρώο είναι τα εξής: πακετάρισμα, συσκευασία, κυτιοποιία, σιγαρομηχανές και κοπής-χαρμάνια. Στο μητρώο αυτό δεν περιλαμβάνεται το τμήμα της επεξεργασίας και συντήρησης των καπνών.¹⁹ Ο σημαντικότερος όγκος της γυναικείας εργασίας παρατηρείται στα τμήματα της κυτιοποιίας, του πακεταρίσματος και της συσκευασίας, όπως φαίνεται και στον Πίνακα 1. Αντίθετα, στα τμήματα εκείνα τα οποία έχουν εκμηχανιστεί –τουλάχιστον έως ένα βαθμό– παρατηρείται κυριαρχία του ανδρικού εργατικού δυναμικού. Στο τμήμα των σιγαρομηχανών, ο αριθμός ανδρών-γυναικών είναι ίσος: 49 άνδρες και 49 γυναίκες. Ωστόσο, άνδρες και γυναίκες εκτελούσαν διαφορετικές εργασίες. Οι άνδρες του τμήματος ήταν επιφορτισμένοι με τη χρήση των μηχανών –ως χειριστές, τροφοδότες, βοηθοί και μαθητευόμενοι– ενώ οι γυναίκες συνέλεγαν τα τσιγάρα. Στο τμήμα της κοπής επίσης οι άνδρες απασχολούνταν στα μηχανήματα: ως χειριστές των κοπτικών μηχανών, βοηθοί μηχανών, τροχιστές και αχθοφόροι.²⁰

¹⁷ Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος, *Αριθμός καταστημάτων και απασχολούμενων κατά την απογραφική προσώπων κατά κλάδους: Απρίλιος 1951*, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1955, σ. 211.

¹⁸ Αρχείο Εργατικού Κέντρου Βόλου, Κατάστασις καταβαλλομένων ημερομισθίων εις το εργατοτεχνικόν προσωπικόν της Καπνοβιομηχανίας, Αύγουστος 1959.

¹⁹ Αρχείο Ματσάγγου, Μητρώον Εργαζομένων 1928-1932.

²⁰ *Αρχείο Ματσάγγου*, Μητρώον Εργαζομένων 1928-1932.

Πίνακας 1**Εργαζόμενοι ανά τμήμα και φύλο στο Ματσάγγο, 1928-1932**

Τμήμα	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
Πακετάρισμα	2	112	114
Συσκευασία	16	113	129
Κυτιοποιία	27	329	356
Σιγαρομηχαναί	49	49	98
Κοπή	32	1	33
Σύνολο	127	732	859

Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου, *Μητρώων Εργαζομένων 1928-1932*.

Στο εργοστάσιο Ματσάγγου συνυπάρχουν τις δεκαετίες 1920 και 1930 διάφορες μορφές αμοιβής: ημερομίσθιο, μηνιαίος μισθός και αμοιβή με βάση την απόδοση, δηλαδή «κατ' αποκοπήν» αμοιβή. Με μηνιαίο μισθό αμειβόταν ένα πολύ μικρό μέρος της επιχείρησης, το υπαλληλικό προσωπικό. Με ημερομίσθιο πληρώνονταν όλοι οι εργάτες και οι εργάτριες όλων των τμημάτων της επιχείρησης εκτός από τις εργάτριες του πακεταρίσματος, της κυτιοποιίας, των λαιμών και των ταινιών, οι οποίες αμείβονταν «κατ' αποκοπήν».²¹ Τα βιβλία πληρωμής των εργατών αυτών των δεκαετιών μάς παρέχουν τη δυνατότητα να παρακολουθήσουμε την τιμή του ημερομισθίου αναλυτικά σε κάθε τμήμα εργασίας, χωριστά για τους εργάτες και τις εργάτριες. Εκεί καταγράφονται -εκτός από το ύψος του ημερομισθίου- οι ημέρες εργασίας, το σύνολο των ημερών εργασίας και η τελική αξία των εβδομαδιαίων ημερομισθίων. Η εικόνα που σχηματίζεται μέσα από αυτά είναι η ανισότητα των ημερομισθίων μεταξύ ομάδων και τμημάτων του εργατικού προσωπικού. Η ανισότητα εντοπίζεται κυρίως μεταξύ των ανδρικών και των γυναικείων ημερομισθίων, αλλά δεν περιορίζεται μόνο σε αυτό το δίπολο. Μισθολογικές ανισότητες παρατηρούνται επίσης μεταξύ των εργαζομένων σε διαφορετικά τμήματα εργασίας. Η γυναικεία εργασία αμείβεται πολύ χαμηλότερα από την ανδρική. Για παράδειγμα, το Μάρτιο του 1926 το χαμηλότερο γυναικείο ημερομίσθιο είναι 12 δρχ. και το αντίστοιχο ανδρικό είναι 17 δρχ. Το μέσο γυναικείο ημερομίσθιο την ίδια περίοδο κυμαινόταν από 18 μέχρι 28 και το ανδρικό μεταξύ 25 και 50 δρχ. ανάλογα με το τμήμα

²¹ Συναντήσαμε σε έγγραφα της επιχείρησης τους όρους «κατ' αποκοπήν αμοιβή» και «κατ' αποκοπήν εργασία». Και οι δύο αναφέρονται στην εργασία εκείνη που εκτελείται σε ορισμένα τμήματα και αμείβεται με βάση την απόδοση. Η ορολογία αυτή συναντάται και τη μεταπολεμική περίοδο και έχει το ίδιο περιεχόμενο.

απασχόλησης.²² Η ανισότητα, τέλος, μεταξύ ανδρικού και γυναικείου ημερομισθίου είναι πολύ μεγαλύτερη όσον αφορά τις υψηλότερες τιμές. Το υψηλότερο γυναικείο ημερομίσθιο ανέρχεται στις 35 δρχ. ενώ το αντίστοιχο ανδρικό στις 80 δρχ.²³

Μισθολογικές ανισότητες παρατηρούνται μεταξύ των εργαζομένων του ίδιου φύλου, που απασχολούνται στο ίδιο τμήμα. Το φαινόμενο αφορά κυρίως τα ανδρικά ημερομίσθια. Τα γυναικεία ημερομίσθια παρουσιάζουν μεγαλύτερη ομοιομορφία σε σχέση με τα ανδρικά. Στα τμήματα, ωστόσο, όπου υπήρχε αμοιβή με βάση την απόδοση παρατηρούνται μεγάλες μισθολογικές διαφορές και μεταξύ των εργατριών. Μισθολογικές διαφορές μεταξύ των ανδρικών ημερομισθίων εντοπίζονται σε μεγάλο βαθμό στα τμήματα σιγαρομηχανών και κυτιοποιίας, στα οποία συγκεντρώνεται το μεγαλύτερο μέρος του τεχνολογικού εξοπλισμού της επιχείρησης. Τον Μάρτιο του 1926 στο τμήμα των σιγαροποιητικών μηχανών απασχολούνται συνολικά 59 άτομα. Από αυτά οι 26 είναι άνδρες και οι 33 γυναίκες. Το υψηλότερο ανδρικό ημερομίσθιο ανέρχεται στις 80 δρχ. και το λαμβάνει μόνο ένα άτομο, που είναι και ο επικεφαλής του τμήματος. Πέντε εργαζόμενοι άνδρες έπαιρναν ημερομίσθιο πάνω από 70 δρχ., ενώ ο μέσος όρος του τμήματος για τα ανδρικά ημερομίσθια ήταν 50 δρχ.

Αναλυτικότερα, (Πίνακας 2) οι χειριστές των σιγαροποιητικών μηχανών αμείβονταν με ημερομίσθιο 70-75 δρχ., οι 'τροφοδότες' με 50 δρχ., ενώ οι μεταφορείς αμείβονταν με ημερομίσθιο που δεν ξεπερνούσε τις 45 δρχ. Το χαμηλότερο ημερομίσθιο στο τμήμα των σιγαροποιητικών μηχανών ήταν 32 δρχ. και με αυτό πληρώνονταν οι νεοπροσληφθέντες ανειδίκευτοι εργάτες.²⁴ Από την άλλη, το ημερομίσθιο των εργατριών στο τμήμα την ίδια περίοδο ήταν για τις περισσότερες 26 με 28 δρχ. Μία εργάτρια μόνο, η οποία καταγράφεται ως επιστάτρια αμειβόταν με 35 δρχ., ενώ με 22 δρχ. πληρώνονταν οι νεοπροσληφθείσες ανειδίκευτες εργάτριες. Βλέπουμε λοιπόν πως οι καλύτερα αμειβόμενοι στο τμήμα των σιγαρομηχανών ήταν εκείνοι οι εργαζόμενοι οι οποίοι είχαν τεχνικές γνώσεις και ήταν υπεύθυνοι για το χειρισμό και τη λειτουργία των μηχανημάτων.

²² Ως ονομαστικό μέσο ημερομίσθιο σε κάθε τμήμα υπολογίζω τη διάμεση τιμή.

²³ Αρχείο Ματσάγγου, Βιβλίων Ημερομισθίων Εργατών Καπνοβιομηχανίας Αδελφών Ν. Ματσάγγου.

Τμήμα Εργοστάσιον . Από 7 Μαρτίου – 4 Σεπτεμβρίου 1926.

²⁴ Αρχείο Ματσάγγου, Βιβλίων Ημερομισθίων Εργατών Καπνοβιομηχανίας Αδελφών Ν. Ματσάγγου.

Τμήμα Εργοστάσιον . Από 7 Μαρτίου – 4 Σεπτεμβρίου 1926.

Πίνακας 2**Ημερομίσθια ανδρών και γυναικών στο τμήμα ‘Σιγαρομηχαναί’,
Μάρτιος 1926 (σε δραχμές)**

<i>Ημερομίσθιο</i>	<i>Άνδρες</i>	<i>Γυναίκες</i>
Ανώτερο	80	35
Μέσο	50	28
Χαμηλότερο	32	26

Πηγή: *Αρχείο Ματσάγγου*, Βιβλίων Ημερομισθίων Εργατών Καπνοβιομηχανίας Α-δελφών Ν.Ματσάγγου. Τμήμα Εργοστάσιον . Από 7 Μαρτίου – 4 Σεπτεμβρίου 1926.

Σε ολόκληρη την περίοδο του μεσοπολέμου τα υψηλά ημερομίσθια αφορούν αποκλειστικά ελάχιστους άνδρες εργαζόμενους. Σε κάθε τμήμα του εργοστασίου ένας πολύ μικρός αριθμός ανδρών, που δεν ξεπερνά συνήθως τα τρία με τέσσερα άτομα αμείβεται με το υψηλότερο ημερομίσθιο. Πρόκειται για τους επικεφαλής του κάθε τμήματος οι οποίοι είναι καταγεγραμμένοι ως μηχανικοί-υπάλληλοι. Οι πιο ακριβά αμειβόμενοι στην καπνοβιομηχανία ήταν επίσης οι λεγόμενοι «χαρματζήδες», οι οποίοι απασχολούνταν στα παραγωγικά καπνά. Ήταν συνήθως δύο έως τρία άτομα και είχαν την ευθύνη του τελικού μείγματος του καπνού, που χρησιμοποιούνταν χωριστά σε κάθε μάρκα τσιγάρου.²⁵ Για παράδειγμα, τον Οκτώβριο το 1926 το υψηλότερο ανδρικό ημερομίσθιο στο τμήμα των Χαρμανιών ανέρχεται στις 75 δρχ. και το χαμηλότερο στις 50 δρχ., ενώ τα αντίστοιχα γυναικεία είναι 22 δρχ. και 18 δρχ.²⁶

Μισθολογικές διαφορές δεν υπάρχουν μόνο ανάμεσα στα ανδρικά και στα γυναικεία ημερομίσθια ούτε μόνο μεταξύ εργαζομένων στο ίδιο τμήμα, αλλά εντοπίζονται και μεταξύ των τμημάτων της καπνοβιομηχανίας σε ολόκληρη την περίοδο του μεσοπολέμου. Τον Μάρτιο του 1926 (Πίνακας 3) στην ανδρική μισθολογική ιεραρχία υψηλότερα – ως προς το ονομαστικό μέσο και ως προς το ανώτερο ημερομίσθιο – βρίσκεται το τμήμα των σιγαρομηχανών και ακολουθεί το τμήμα των χαρμανιών. Αντίθετα, στη χαμηλότερη μισθολογική ιεραρχία βρίσκονται τα τμήματα του κυτιοποιείου και της συσκευής.

²⁵ *Αρχείο Ματσάγγου*, Επεξεργασία «Βιβλίων Πληρωμής Εργατών Καπνεργοστασίου Αφών Ν. Ματσάγγου», των δεκαετιών 1920 και 1930.

²⁶ *Αρχείο Ματσάγγου*, Βιβλίων Ημερομισθίων Εργατών Χαρμανιών Ιανουάριος 1925-Δεκέμβριος 1926. Εβδομάδα 4 Οκτωβρίου – 9 Οκτωβρίου 1926.

Πίνακας 3

**Ανδρικά ημερομίσθια στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγος,
Μάρτιος 1926 (σε δραχμές)**

Ημερομίσθιο	Συσκευή	Κυτιοποιείο	Κοπής	Χαρμάνια	Σιγαρομηχαναί
Ανώτερο	72	60	60	75	80
Μέσο	25	28	40	55	50
Χαμηλότερο	17	18	35	50	32

Πηγή: *Αρχείο Ματσάγγου*, Βιβλίων Ημερομισθίων Εργατών Καπνοβιομηχανίας Αδελφών Ν. Ματσάγγου. Τμήμα Εργοστάσιον. Από 7 Μαρτίου – 4 Σεπτεμβρίου 1926.

Όσον αφορά, τέλος, στην αμοιβή των εργατριών, το κύριο χαρακτηριστικό –εκτός της χαμηλής τιμής– ήταν η σχετική ομοιογένεια της τιμής των ημερομισθίων. Τα γυναικεία ημερομίσθια δεν παρουσίαζαν σημαντικές αποκλίσεις μεταξύ τους, είτε πρόκειται για τις αμοιβές των εργατριών του ίδιου τμήματος, είτε μεταξύ εργατριών διαφορετικών τμημάτων.²⁷ Ωστόσο, οι εργάτριες στα τμήματα του πακεταρίσματος, κυτιοποιίας, λαιμών και ταινιών, πληρώνονταν «κατ’ αποκοπήν».²⁸ Αυτό αυτόματα δημιουργούσε μισθολογικές ανισότητες μεταξύ των εργατριών, καθώς η παραγωγή δεν ήταν κοινή για όλες τις εργάτριες. Στους μισθολογικούς καταλόγους του πακεταρίσματος, καταγράφονται με ακρίβεια ο αριθμός και το είδος των τελάρων που γέμισε η κάθε πακεταρίστρια χωριστά. Η κάθε εργάτρια αμειβόταν με βάση τον αριθμό των τελάρων που συμπλήρωνε. Στα βιβλία πληρωμής δίπλα από το όνομα της κάθε εργάτριας υπάρχουν 4 κατηγορίες τελάρων: Ε που αντιστοιχεί σε 8,5 δρχ., Α σε 8 δρχ., Μ σε 7 δρχ. και Β σε 6,50 δρχ. Για παράδειγμα, η Σ.Φ την εβδομάδα από 23-28 Νοεμβρίου 1925 συμπλήρωσε 10 τελάρα Β και πληρώθηκε 65 δρχ. (χαμηλότερο). Το ανώτερο βδομαδιαίο

²⁷ Για παράδειγμα, τον Μάρτιο του 1926 ο μ.ο. των γυναικείων ημερομισθίων κυμαινόταν από 16-18 δρχ. Οι γυναίκες κάθε τμήματος που πληρώνονταν με υψηλότερο ημερομίσθιο ήταν ελάχιστες. Επρόκειτο συνήθως για δύο έως τρεις εργάτριες, οι οποίες απασχολούνταν ως επικεφαλής ή επιστάτριες και αμείβονταν από 20 -28 δρχ. ανάλογα στο τμήμα απασχόλησης.

²⁸ Στα βιβλία πληρωμής αυτών των τμημάτων δίπλα στην ένδειξη ‘ημέραι εργασίας’ της κάθε εργάτριας σημειώνεται η εβδομαδιαία παραγωγή της. Ο τρόπος αμοιβής των εργατών και εργατριών αποκλειστικά με κατ’ αποκοπήν αμοιβή –και όχι με μισθό– συναντάται στην ελληνική βιομηχανία από πολύ νωρίς.

ήταν 269,15 δρχ. και το έλαβε η Α.Β.. Ο μέσος όρος της εβδομαδιαίας αμοιβής των εργατριών κυμαινόταν μεταξύ 140 και 150 δρχ.²⁹

Οι ανισότητες στην αμοιβή μεταξύ ανδρών και γυναικών συνεχίζονται και την επόμενη δεκαετία. Ο νόμος για τις συλλογικές συμβάσεις εργασίας του Νοεμβρίου του 1935 προέβλεπε «υποδιαίρεσεις» στα καθοριζόμενα όρια των μισθών, ανάλογα -εκτός των άλλων- και με το φύλο των εργαζομένων. Ο ισχύων έμφυλος καταμερισμός εργασίας μέσω των συλλογικών συμβάσεων εργασίας θεσμοποιήθηκε και απέκτησε μόνιμο χαρακτήρα. Η ανισότητα στις αμοιβές ανδρών και γυναικών αίρεται στην Ελλάδα μόνο την περίοδο της Κατοχής και επαναφέρεται το 1947.³⁰ Το 1936 άρχισαν να εφαρμόζονται οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας, με τις οποίες καθορίζονταν ως κατώτατα όρια αμοιβών οι 55 δρχ. για τους άνδρες εργάτες και οι 25 δρχ. για τις γυναίκες και τους μαθητευομένους.³¹

Στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου η πρώτη συλλογική σύμβαση εργασίας υπογράφηκε το 1940.³² Δυστυχώς, δεν έχουμε περισσότερη πληροφόρηση για το θέμα αυτό. Όταν αναφερόμαστε, λοιπόν, στα κατώτερα ημερομίσθια καταγράφουμε την πιο χαμηλή τιμή του ημερομισθίου -που εντοπίσαμε στους μισθολογικούς καταλόγους- για τους νεοπροσληφθέντες εργάτες που έχουν συμπληρώσει το 20ό έτος της ηλικίας τους και για τις νεοπροσληφθείσες εργάτριες που έχουν συμπληρώσει το 18ο έτος. Όσον αφορά στο ζήτημα της καταγραφής των αμοιβών των εργατών και των εργατριών μικρότερης ηλικίας τα πράγματα γίνονται πιο συγκεχυμένα, καθώς σε ελάχιστες περιπτώσεις καταγράφονται αναλυτικά τα ημερομίσθιά τους.

Μεταπολεμικά

Στη μεταπολεμική εποχή δεν θα αλλάξουν πολλά στη βολιώτικη καπνοβιομηχανία αναφορικά με την οργάνωση της εργασίας. Καθώς ο τεχνολογικός εξοπλισμός της δεν ανανεώθηκε ουσιαστικά μέχρι και τη δεκαετία του 1960, η εργασιακή διαδικασία δεν παρουσιάζει σημαντικές διαφορές μέχρι τότε. Ειδικότερα, τα τμήματα πακεταρίσματος, συσκευασίας και κυτιοποιίας, εκμηχανίστηκαν στα τέλη της δεκαετίας του 1950 και κυρίως στη δεκαετία του 1960. Το τμήμα της επεξεργασίας του καπνού εκμηχανίστηκε μόλις στα τέλη

²⁹ *Αρχείο Ματσάγγου*, Βιβλίο Πληρωμής Εργατών Ιδιωτικού Καπνεργοστασίου Αδελφών Ν. Ματσάγγου 1925-1926 (κατ' αποκοπήν εργασία): Τμήματα και αμοιβές. (23-28 Νοεμβρίου 1925).

³⁰ Αβδελά 1989, 354-360.

³¹ Ρηγίνος 1986, 176.

³² *Αρχείο Εργατικού Κέντρου Βόλου, Πρακτικά Συνέλευσης 'Σωματείου Εργατών και Εργατριών Ματσάγγου*, 15/9/1952.

της δεκαετίας του 1960. Ακόμα και τότε όμως η εκμηχάνιση σ' αυτά τα στάδια της παραγωγής ήταν μερική και περιορισμένη. Έτσι, συνυπήρχε 'μηχανοποίητο' και 'χειροποίητο' τμήμα. Στο τελευταίο μάλιστα συνέχισε να συγκεντρώνεται το μεγαλύτερο μέρος των εργατριών. Το βασικό χαρακτηριστικό της εργασιακής διαδικασίας και στο τμήμα των σιγαροποιητικών μηχανών -το οποίο ήταν από τα πρώτα που είχαν εκμηχανιστεί ήδη από τη δεκαετία του 1920- ήταν ο έμφυλος καταμερισμός εργασίας. Οι άνδρες εργάζονταν ως χειριστές, ως 'τροφοδότες' και ως συντηρητές των σιγαροποιητικών μηχανών και των φιλτρομηχανών -όταν αυτές εισήχθησαν στο εργοστάσιο στα τέλη της δεκαετίας του 1950 - και ως προϊστάμενοι του τμήματος. Αντίθετα, Οι γυναίκες σ' αυτό το τμήμα απασχολούνταν στις σιγαροποιητικές μηχανές και στις φιλτρομηχανές ως «συλλέκτριες» των τσιγάρων.³³

Οι εργάτριες Ε.Κ. και Π.Σ., παντρεμένες και οι δύο, το 1968 έχουν συμπληρώσει η πρώτη 18 και η δεύτερη 15 χρόνια συνεχή παρουσία στο εργοστάσιο και στο τμήμα των σιγαροποιητικών μηχανών. Αναφέρουν: *«Εδώ υπάρχουν δυο είδη μηχανών: σιγαρομηχανές και σιγαροφιλτρομηχανές. Από τις σιγαρομηχανές τα τσιγάρα μεταφέρονται στον πάγκο διαλογής. Είναι δουλειά λεπτή και δύσκολη. Γι' αυτό στο τμήμα αυτό τοποθετούν εργάτριες με πείρα, παρατηρητικότητα και ευσυνειδησία... Η δουλειά χρειάζεται επιδεξιότητα και σβελτάδα...»*.³⁴

Το τμήμα του πακεταρίσματος αποτελούνταν στο μεγαλύτερο μέρος του από γυναίκες. Οι λίγοι άνδρες ήταν προϊστάμενοι, βοηθοί προϊσταμένων, μεταφορείς και επιστάτες των εργατριών, που δούλευαν ως πακεταρίστριες.³⁵ Ο ρόλος των πακεταριστριών ήταν να τοποθετούν τις μάρκες τσιγάρων στα ανάλογα πακέτα. Οι εργάτριες κάθονταν σε διπλούς πάγκους και πακετάριζαν με τα χέρια τα τσιγάρα. Η καθεμιά όφειλε να πακετάρει μέσα σε ορισμένο χρόνο, τουλάχιστον ένα προκαθορισμένο αριθμό τσιγάρων. Οι εργάτριες έπρεπε να δουλεύουν τα χέρια τους πολύ γρήγορα και ασταμάτητα, ώστε να ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις της επιχείρησης. Όσες εργάτριες δεν ήταν αποδοτικές στο βαθμό που είχε ορίσει η επιχείρηση απολύονταν ή στην καλύτερη περίπτωση άλλαζαν τμήμα εργασίας.

Η Σωτηρία Ζάχου., η οποία εργάστηκε στην καπνοβιομηχανία 24 χρόνια από το 1948 μέχρι το 1972 -τα περισσότερα από αυτά ως

³³ Αρχείο Ματσάγγου, Επεξεργασία στοιχείων από Καταστάσεις Προσωπικού Τμήματος Σιγαρομηχανών, 1949-1968 και Αρχείο Ματσάγγου, Καπνεργοστάσιον. Θέσεις εργασίας Εργατοτεχνικού και Υπαλληλικού προσωπικού, 6 Ιουλίου 1965.

³⁴ *Θεσσαλία*, 11/12/1968.

³⁵ Αρχείο Ματσάγγου, Επεξεργασία στοιχείων από 'Σύνθεσις Προσωπικού Τμήματος Πακεταρίσματος', 1949-1960.

‘πακεταρίστρια’- θυμάται: «Στο πακετάρισμα δουλεύαμε οι καλύτερες και οι πιο γρήγορες εργάτριες, τα ‘πρώτα χέρια’». ³⁶ Η Μαρία Αγαθού απασχολήθηκε στον Ματσάγγο 13 χρόνια (1936-1959). Δούλεψε κυρίως ως πακεταρίστρια: «Τη δουλειά της πακεταρίστριας μας την έδειχναν οι πιο παλιές. Υπήρχε και μια υπεύθυνη που μας έδειχνε πώς να γεμίζουμε τα διάφορα πακέτα. Έπρεπε όμως να μάθουμε γρήγορα... Ήταν και πολλές που δεν μάθαιναν και τις έδιωχναν...». ³⁷

Η εργασία του πακεταρίσματος φαίνεται πως απαιτούσε ένα είδος δεξιοτεχνίας και ‘εξειδίκευσης’, που αποκτούσαν οι γυναίκες μετά από μια πολύ σύντομη «μαθητεία». Η επιδεξιότητα της χειρωνακτικής εργασίας των εργατριών στο τμήμα του πακεταρίσματος έπαιζε σημαντικό ρόλο στην παραγωγική διαδικασία. Όσο πιο γρήγορα δούλευαν οι εργάτριες τόσο αυξανόταν η παραγωγικότητα της εργασίας και συνεπώς τα κέρδη της επιχείρησης. Για το λόγο αυτό οι επιστάτες πίεζαν διαρκώς τις πακεταρίστριες να εντείνουν τους ρυθμούς της εργασίας τους και της απόδοσής τους. Αυτό είχε δύο συνέπειες για τις ίδιες. Από τη μια οι πακεταρίστριες εξαναγκάζονταν να δουλεύουν σε εξαντλητικούς ρυθμούς, αλλά από την άλλη μπορούσαν θεωρητικά τουλάχιστον να κερδίσουν περισσότερα χρήματα από τις εργάτριες που απασχολούνταν σε άλλα πόστα, καθώς αμείβονταν με βάση την παραγωγή τους.

Παράλληλα, ορισμένες από τις πιο γρήγορες πακεταρίστριες «αναβαθμίζονταν» ως υπεύθυνες και επικεφαλής των εργατριών. Κατ’ αυτό τον τρόπο, εκτός από το μεγαλύτερο ημερομίσθιο που λάμβαναν σε σχέση με τις υπόλοιπες, φαίνεται πως αποκτούσαν φήμη και κύρος μεταξύ των εργατριών. Η Μαρία Μοναχού εργάστηκε στην καπνοβιομηχανία –κυρίως ως πακεταρίστρια- κατά τη μεταπολεμική περίοδο, από το 1953 έως το 1967. Αναφέρει σχετικά: «Υπήρχαν κάποιες εργάτριες που τα χέρια τους δούλευαν πιο γρήγορα και από τις μηχανές... Αυτές ξεχώριζαν και οι καλύτερες με τα χρόνια γίνονταν υπεύθυνες... επιστάτριες... Κέρδιζαν περισσότερα... και τα αφεντικά τις σεβόντουσαν». ³⁸ Αυτή η σβελτάδα και η ευκινησία των εργατριών είχε προκαλέσει και το θαυμασμό της δημοσιογράφου της Θεσσαλίας: «Αν στο μηχανοποιήτο τμήμα [του πακεταρίσματος] θαυμάζεις την πρόοδο της τεχνικής στο χειροποίητο εκπλήσσεσαι με την ταχύτητα και την επιδεξιότητα. Οι

³⁶ Σωτηρία Ζάχου, Μαρτυρία. Αρχείο Μαρτυριών Τμήματος Ι.Α.Κ.Α., Παν/μιου Θεσσαλίας. Σ001 Καπνοβιομηχανία Ματσάγγου.

³⁷ Μαρία Αγαθού, Μαρτυρία. Αρχείο Μαρτυριών Τμήματος Ι.Α.Κ.Α., Παν/μιου Θεσσαλίας. Σ001 Καπνοβιομηχανία Ματσάγγου.

³⁸ Μαρία Μοναχού Μαρτυρία, Αρχείο Μαρτυριών Τμήματος Ι.Α.Κ.Α., Παν/μιου Θεσσαλίας. Σ001 Καπνοβιομηχανία Ματσάγγου.

*εργάτριες εδώ μοιάζουν με ταχυδακτυλουργούς.... 1.100 πακέτα ημερησίως πρέπει να δώσει η κάθε εργάτρια... μετατρέπουν τα χέρια τους σε μηχανή...».*³⁹ Η Α.Δ., νεαρή μητέρα δύο παιδιών δούλεψε ως πακεταρίστρια στην καπνοβιομηχανία. Αναφέρει στη Θεσσαλία: «Σε 10-20 μέρες το πολύ κάνοντας αυτή τη δουλειά μπορείς να δώσεις παραγωγή 1.000-1.100 κουτιά την ημέρα».⁴⁰

Στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου, λοιπόν, ακόμα και όταν εισήχθησαν νέα μηχανήματα σε διάφορα στάδια της παραγωγής, οι παλιοί –παραδοσιακοί- τρόποι και μέθοδοι εργασίας που στηρίζονταν αποκλειστικά στη χειρωνακτική εργασία, συνέχισαν να συνυπάρχουν με τους νέους. Αυτές οι πολυεπίπεδες ρυθμίσεις της παραγωγικής διαδικασίας αναδύονταν προκειμένου να περιοριστεί το κόστος. Ο έμφυλος και ο τεχνικός καταμερισμός εργασίας ήταν ο βασικός παράγοντας που προσδιόριζε τους διαφορετικούς ρόλους μεταξύ των εργατών και των εργατριών στην παραγωγική διαδικασία. Οι πιο αναβαθμισμένες ειδικότητες, που απαιτούσαν τεχνογνωσία καλύπτονταν αποκλειστικά από άνδρες, ενώ οι γυναίκες, μαζί με λίγους άνδρες ανειδίκεντους, φαίνεται πως εκτελούσαν ‘υποδεέστερες’ θεωρητικά εργασίες.

Με ημερομίσθιο συνέχισε να αμείβεται και τη μεταπολεμική εποχή το μεγαλύτερο μέρος του εργατικού δυναμικού της επιχείρησης. Υπαλληλικό προσωπικό, τεχνικοί, προϊστάμενοι και διευθυντές πληρώνονταν με μηνιαίο μισθό. Παράλληλα, ένα μέρος του εργατικού δυναμικού αμείβονταν με βάση την απόδοση (κατ’ αποκοπήν). Αυτό το σύστημα πληρωμής το συναντάμε στα τμήματα του πακεταρίσματος, κυτιοποιίας, ταινιών και λαιμών, και αφορούσε αποκλειστικά στις γυναίκες εργάτριες. Η κατ’ αποκοπήν αμοιβή υφίσταται έντονα τη δεκαετία του 1950 και εξακολουθούσε να συντηρεί τις σημαντικές μισθολογικές ανισότητες που παρατηρήσαμε και σε προηγούμενες εποχές μεταξύ των εργατριών. Την επόμενη δεκαετία η κατ’ αποκοπήν αμοιβή φαίνεται πως σταδιακά έπαψε να υφίσταται. Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς. Ωστόσο, από το 1964 και μετά δεν συναντήσαμε σε κανέναν μισθολογικό κατάλογο ή άλλο έγγραφο της επιχείρησης που αφορά τη μισθοδοσία του εργατικού δυναμικού οποιαδήποτε αναφορά σε αμοιβή με βάση την απόδοση ή την καθιέρωση συστήματος «μπόνους». Οι εργάτριες πλέον όλων των τμημάτων αμείβονταν αποκλειστικά με ημερομίσθιο. Στο πακετάρισμα, ωστόσο, έπρεπε να συμπληρώσουν ένα καθορισμένο αριθμό πακέτων (1.100) για να πάρουν όλο το ημερομίσθιο. Στους μισθολογικούς καταλόγους συνέχισαν να καταγράφονται -εκτός από την τιμή του ημερομισθίου- οι

³⁹ Θεσσαλία, 11/12/1968.

⁴⁰ Θεσσαλία, 11/12/1968.

ημέρες εργασίας, το σύνολο των ημερών εργασίας και η τελική αξία των εβδομαδιαίων ημερομισθίων. Επίσης καταγράφονται οι υπερωρίες και οι κρατήσεις που γίνονταν στους μισθούς των εργαζομένων. Οι κρατήσεις ήταν για το ΙΚΑ, για τη ΓΣΕΕ, για το συνεταιρισμό του εργοστασίου και για τον Οργανισμό Εργατικής Κατοικίας.⁴¹

Η μισθολογική ανισότητα στον Ματσάγγο μεταξύ ανδρικών και γυναικείων ημερομισθίων διαγράφεται έντονα και τη μεταπολεμική περίοδο. Στη δεκαετία του 1950 οι γυναίκες σε όλα τα τμήματα του εργοστασίου συνέχισαν να αμείβονται με πολύ χαμηλότερα ημερομίσθια από τους άνδρες. Για παράδειγμα, τον Σεπτέμβριο του 1951 το χαμηλότερο γυναικείο ημερομίσθιο είναι 18.000 δρχ. και το αντίστοιχο ανδρικό είναι 23.000 δρχ.⁴² Το μέσο γυναικείο ημερομίσθιο την ίδια περίοδο είναι 18.500 δρχ. ενώ το ανδρικό κυμαίνεται μεταξύ 25.000 και 30.000 δρχ. ανάλογα με το τμήμα απασχόλησης. Η ανισότητα τέλος μεταξύ ανδρικού και γυναικείου ημερομισθίου είναι πολύ μεγαλύτερη όσον αφορά τις υψηλότερες τιμές. Το υψηλότερο γυναικείο ημερομίσθιο ανέρχεται τον Σεπτέμβριο του 1951 στις 23.000 δρχ. ενώ το αντίστοιχο ανδρικό στις 45.000δρχ. Στους μισθολογικούς καταλόγους σε ολόκληρη τη δεκαετία του 1950, τα υψηλά ημερομίσθια αφορούν αποκλειστικά ελάχιστους άνδρες εργαζόμενους. Η κατάσταση δεν διαφοροποιείται σε σχέση με τον Μεσοπόλεμο. Οι μηχανικοί και οι επικεφαλής του κάθε τμήματος ήταν οι πιο ακριβά αμειβόμενοι στο εργοστάσιο μαζί με τους καπνοτεχνικούς, δηλαδή τους «χαρματζήδες».⁴³

Μισθολογικές ανισότητες συνεχίζουν να παρατηρούνται και μεταξύ των εργαζομένων του ίδιου φύλου, που απασχολούνται στο ίδιο τμήμα. Το φαινόμενο, όπως και στον Μεσοπόλεμο, εμφανίζεται έντονα στα τμήματα σιγαρομηχανών και κυτιοποιίας και αφορά κυρίως τους άνδρες. Τον Σεπτέμβριο του 1951 στο τμήμα των σιγαροποιητικών μηχανών απασχολούνται 53 άνδρες. Δυο εργαζόμενοι μόλις, οι οποίοι αναφέρονται ως προϊστάμενοι-εργατοτεχνίτες (τεχνικοί μηχανημάτων) λαμβάνουν 45.000.⁴⁴ Οι χειριστές των

⁴¹ Για το ζήτημα της υποχρεωτικής εγγραφής των εργατών και εργατριών στα σωματεία και την υποχρεωτική εισφορά τους υπέρ της ΓΣΕΕ αυτή την περίοδο βλ. Κουκουλές 1984, 11-21.

⁴² Τον Νοέμβριο του 1954 το κατώτερο ανδρικό ημερομίσθιο που παρατηρείται στο Ματσάγγο είναι 43 δρχ., ενώ το κατώτερο γυναικείο είναι 32.50 δρχ. Τον Νοέμβριο του 1958 το κατώτερο ανδρικό ημερομίσθιο είναι 43.50 δρχ. και το αντίστοιχο γυναικείο είναι 33.50 δρχ. Αρχείο Ματσάγγου, *Μισθολογικοί κατάλογοι ετών 1951, 1954 και 1958*. Να σημειώσουμε πως από τον Μάιο του 1953 και μετά οι τιμές των ημερομισθίων είναι σε υποτιμημένες δραχμές, λόγω της νομισματικής μεταρρύθμισης που έγινε από την κυβέρνηση του Συναγερμού στις 9/4/1953.

⁴³ Αρχείο Ματσάγγου, *Επεξεργασία Μισθολογικών καταλόγων ετών 1949-1960*.

⁴⁴ Αρχείο Ματσάγγου, *Μισθολογικοί κατάλογοι τμήματος Σιγαρομηχανών 1951*.

σιγαροποιητικών μηχανών αμείβονταν με 40.000 ημερομίσθιο, οι ‘τροφοδό-
τες’ με 30.000, ενώ οι ‘μεταφορείς’ αμείβονταν με ημερομίσθιο που δεν ξε-
περνούσε τις 25.000 δρχ.⁴⁵ Το χαμηλότερο ημερομίσθιο στο τμήμα των σι-
γαροποιητικών μηχανών τον Σεπτέμβριο του 1951 ήταν 23.000 δρχ. και με
αυτό πληρώνονταν οι νεοπροσληφθέντες ανειδίκευτοι εργάτες (Πίνακας 4).

Οι χειριστές και εκείνοι που ήταν επιφορτισμένοι με τη συντήρηση και
λειτουργία των μηχανημάτων ήταν και εδώ οι καλύτερα αμειβόμενοι. Στο
τμήμα της κυτιοποιίας επίσης παρουσιάζονται μισθολογικές ανισότητες στα
ανδρικά ημερομίσθια σε ολόκληρη τη δεκαετία του 1950. Οι υπεύθυνοι προϊ-
στάμενοι των ‘συγκροτημάτων’, δηλαδή των μηχανημάτων, ήταν οι καλύ-
τερα αμειβόμενοι. Στη μισθολογική ιεραρχία του τμήματος ακολουθούσαν
οι συντηρητές και οι χειριστές των συγκροτημάτων, στη συνέχεια οι επιστά-
τες και τέλος οι μεταφορείς. Οι γυναίκες του τμήματος δούλευαν στις χαρα-
κωτικές μηχανές και στα συγκροτήματα και οι περισσότερες –εκτός ελάχι-
στων εξαιρέσεων- αμείβονταν με το χαμηλότερο ημερομίσθιο. Παρόλο που
στα ‘συγκροτήματα’ δούλευαν μαζί άνδρες και γυναίκες η διάκριση μεταξύ
των δύο φύλων καθίσταται εμφανής ακόμα και στον τρόπο που καταγράφο-
νται στους μισθολογικούς καταλόγους. Οι άνδρες αναφέρονται ως ‘χειριστές
συγκροτημάτων’, ενώ οι γυναίκες ως ‘εργάτριαι συγκροτημάτων’.⁴⁶

Πίνακας 4

**Ημερομίσθια ανδρών και γυναικών στο τμήμα ‘Σιγαρομηχαναί’,
Σεπτέμβριος 1951 (σε δραχμές)**

Ημερομίσθιο	Άνδρες	Γυναίκες
Ανώτερο	45.000	23.000
Μέσο	30.000 (περίπου)	19.500
Χαμηλότερο	23.000	19.000

Πηγή: Αρχείο Μασάγγου, *Μισθολόγια. Σιγαρομηχαναί, Σεπτέμβριος 1951*.

Από την άλλη, το ημερομίσθιο των εργατριών στο τμήμα των σιγαρομηχα-
νών ήταν για τις περισσότερες –τον Σεπτέμβριο του 1951-, 19.500 δρχ. Μία
εργάτρια μόνο, η οποία καταγράφεται ως επιστάτρια αμειβόταν με 23.000
δρχ., ενώ με 19.000 δρχ. πληρώνονταν οι νεοπροσληφθείσες (τέσσερις)

⁴⁵ Αρχείο Μασάγγου, *Σύνθεσις Προσωπικού Τμήματος Σιγαρομηχανών, Σεπτέμβριος 1951*.

⁴⁶ Αρχείο Μασάγγου, Μισθολογικοί κατάλογοι τμήματος Κυτιοποιίας δεκαετίας 1950.

ανειδίκευτες εργάτριες.⁴⁷ Γενικότερα, κύριο χαρακτηριστικό της αμοιβής της γυναικείας εργασίας –εκτός της χαμηλής τιμής– συνεχίζει να είναι και κατά τη δεκαετία του 1950 η σχετική ομοιογένεια του ύψους των ημερομισθίων. Τα γυναικεία ημερομίσθια δεν παρουσιάζουν σημαντικές αποκλίσεις μεταξύ τους είτε πρόκειται για τις αμοιβές των εργατριών του ίδιου τμήματος είτε μεταξύ εργατριών διαφορετικών τμημάτων. Για παράδειγμα, τον Ιανουάριο του 1955 το σύνολο σχεδόν των εργατριών της καπνοβιομηχανίας αμείβονταν με 29,50 δρχ. ημερομίσθιο.⁴⁸ Οι γυναίκες κάθε τμήματος που πληρώνονταν με υψηλότερο ημερομίσθιο ήταν ελάχιστες. Επρόκειτο συνήθως για δύο έως τρεις εργάτριες, οι οποίες απασχολούνταν ως επικεφαλής ή επιστάτριες.⁴⁹

Ενδιαφέρουσα είναι η μαρτυρία της Σωτηρίας Ζάχου η οποία εργάστηκε στην καπνοβιομηχανία –σε διάφορα τμήματα– από το 1948 έως το 1972, για το ζήτημα της αμοιβής των εργαζομένων στην επιχείρηση: «Ο μισθός για τους εργάτες και τις εργάτριες δεν ήταν ο ίδιος. Οι άνδρες πληρώνονταν παραπάνω γιατί ήταν διαφορετική η μορφή της εργασίας τους...».⁵⁰ Από τη μαρτυρία αυτή κρατάμε τη φράση «ήταν διαφορετική η μορφή της εργασίας τους». Τι σημαίνει άραγε «διαφορετική μορφή εργασίας»; Μήπως πάνω και σε αυτή την αντίληψη στηριζόταν η ανισότητα των ανδρικών και γυναικείων ημερομισθίων; Θα λέγαμε πως η «διαφορετική μορφή εργασίας» υποδηλώνει μάλλον το βαθμό που ο έμφυλος καταμερισμός είναι σχεδόν αυτονόητος για τους ίδιους τους εργαζόμενους, εγγράφεται δηλαδή στις βασικές, πολιτισμικού χαρακτήρα παραδοχές τους.

Στους μισθολογικούς καταλόγους των τμημάτων όπου υπάρχει «κατ' αποκοπήν» εργασία, –πακεταρίσματος, κυτιοποιίας, ταινιών και λαιμών– δίπλα στην ένδειξη 'ημέραι εργασίας' της κάθε εργάτριας σημειώνεται χωριστά η επιπλέον εβδομαδιαία παραγωγή της. Για παράδειγμα, στους μισθολογικούς καταλόγους του πακεταρίσματος, καταγράφονται με ακρίβεια ο αριθμός και το είδος των πακέτων που γέμισε η κάθε πακεταρίστρια χωριστά. Σύμφωνα με τον αριθμό των τσιγάρων που πακετάριζε η κάθε εργάτρια

⁴⁷ Αρχείο Ματσάγγου, *Μισθολογία. Σιγαρομηχαναί, Σεπτέμβριος 1951*.

⁴⁸ Στο βασικό γυναικείο ημερομίσθιο δεν περιλαμβάνεται η αμοιβή της 'κατ' αποκοπήν' εργασίας.

⁴⁹ Τον Ιανουάριο του 1955 από τις 75 γυναίκες του τμήματος σιγαρομηχανών, δύο μόλις αμείβονταν με 32 δρχ. ημερομίσθιο, οι οποίες αναφέρονται στους καταλόγους προσωπικού ως επιστάτριες. Αρχείο Ματσάγγου, *Σύνθεσις Προσωπικού Τμήματος Σιγαρομηχανών, Ιανουάριος 1955*.

⁵⁰ Σωτηρία Ζάχου, Μαρτυρία. Αρχείο Μαρτυριών Τμήματος Ι.Α.Κ.Α., Παν/μιου Θεσσαλίας. Σ001 Καπνοβιομηχανία Ματσάγγου.

αμειβόταν ανάλογα.⁵¹ Η Μαρία Αγαθού, η οποία δούλεψε κυρίως ως πακεταρίστρια στον Ματσάγγο από το 1936 έως το 1959, αφηγείται: «Μας έδιναν μάρκες. Μας τις έδιναν και τις φυλάγαμε. Οι 'σφραγιστούδες' μας φέρναν μάρκες και παίρναν τα κουτιά. Οι μάρκες ήταν χαρτόνια σκληρά και κάτι γράφαν πάνω. Άλλα ήταν τα Άριστα, άλλα τα Έξτρα τα μεγάλα και άλλα τα Έξτρα τα μικρά. Άλλες μάρκες για τα μεγάλα, άλλες για τα μικρά... Τις κλειδώναμε τις μάρκες γιατί ορισμένες δεν έβγαζαν παραγωγή και έκλεβαν από τις άλλες. Όταν ήταν να τις δηλώσουμε, ερχόταν ένας λογιστής από τα γραφεία, απλώνουμε τις μάρκες και αυτός έγραφε... τι είχαμε φτιάξει... τόσες μάρκες, τόσα κουτιά...».⁵² Η «κατ' αποκοπήν εργασία», εγγυόταν μικρότερο κόστος, δεν απαιτούσε υψηλή επιστασία και εξασφάλιζε την πειθαρχία και την αποδοτικότητα.⁵³ Το ύψος της αμοιβής καθοριζόταν από τη χρήση του χρόνου που είχε να κάνει ο εργαζόμενος από την πλευρά του.⁵⁴ Η αποδοτικότητα της κάθε εργάτριας καθόριζε και το ύψος της αμοιβής της. Η φυσική κατάσταση, η εμπειρία και η ηλικία της αποτελούσαν μάλλον μερικές από τις κύριες παραμέτρους που καθόριζαν το επίπεδο και το βαθμό της παραγωγικότητάς της.

Στην πρώτη μεταπολεμική δεκαετία συνεχίζουν να υφίστανται επίσης διαφοροποιήσεις και ανισότητες στο μισθό των ανδρών μεταξύ των τμημάτων του εργοστασίου. Για παράδειγμα, (Πίνακας 5) τον Ιανουάριο του 1955 στην ανδρική μισθολογική ιεραρχία υψηλότερα – ως προς το ονομαστικό μέσο και ως προς το ανώτερο ημερομίσθιο – βρίσκεται το τμήμα των σιγαρομηχανών και ακολουθεί το τμήμα του κυτιοποιείου. Αντίθετα, στη χαμηλότερη μισθολογική ιεραρχία βρίσκονται τα τμήματα του πακεταρίσματος και των χαρμανιών.

⁵¹ Αρχείο Ματσάγγου, *Μισθολόγια*.

⁵² Μαρία Αγαθού, Μαρτυρία, Αρχείο Μαρτυριών Τμήματος Ι.Α.Κ.Α. Παν/μιου Θεσσαλίας, Σ001 Καπνοβιομηχανία Ματσάγγου.

⁵³ Η Λήδα Παπαστεφανάκη υποστηρίζει πως οι διαφοροποιήσεις στις αμοιβές δίχάζαν τους εργάτες και τις εργάτριες, αφού οι αποδόσεις τους μπορεί να ήταν πολύ άνισες στο χώρο εργασίας. Η συγγραφέας επισημαίνει πως η 'κατ' αποκοπήν' αμοιβή διασπά τη συλλογικότητα στο χώρο εργασίας και ωθεί τους εργαζόμενους σε ανταγωνισμό μεταξύ τους. Παπαστεφανάκη 2009, 258. Ο Π. Πιζάνιας επίσης θεωρεί πως η κατ' αποκοπήν αμοιβή υποδηλώνει τη χειρότερη μορφή διαίρεσης του εργατικού πληθυσμού. Υποστηρίζει, πως η 'κατ' αποκοπήν' αμοιβή απομακρύνει τον εργαζόμενο από όποια συλλογικότητα δημιουργείται στο χώρο εργασίας. Πιζάνιας 1993, 30-34.

⁵⁴ Ο Κ. Μαρξ έχει υποστηρίξει πως η κατ' αποκοπήν αμοιβή αποτελεί την πιο συμφέρουσα και την πιο προσοδοφόρα για τον καπιταλισμό μορφή αμοιβής. Marx 2005, 569-577.

Πίνακας 5

**Ανδρικά ημερομίσθια στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου,
Ιανουάριος 1955 (σε δραχμές)**

Τμήμα Ημερομίσθιο Σιγαρομηχαναί		Πακετάρι- σμα	Χαρμάνια	Παραγω- γικά Καπνά	Κυτιο- ποιείο
Ανώτερο	63,65	46,15	54,90	56,75	61,15
Μέσο	45	38	38	-	40,50
Χαμηλότερο	37,50	37,50	37,50	-	37,50

Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου, *Μισθολόγια*. Ιανουάριος 1955

Τέλος να σημειώσουμε πως αποκλίσεις στο ύψος των ημερομισθίων παρατηρούνται μεταξύ του Ματσάγγου και των μεγάλων καπνοβιομηχανιών του κέντρου. Οι εργαζόμενοι στο εργοστάσιο του Βόλου κατά τη δεκαετία του 1950 αμείβονταν χαμηλότερα σε σχέση με τους αντίστοιχους εργαζόμενους στις καπνοβιομηχανίες του Πειραιά. Κατά τη δεκαετία του 1950 δεν υπογράφηκε καμία νέα συλλογική σύμβαση εργασίας μεταξύ της επιχείρησης και των εργαζομένων, παρά μόνο «συμβάσεις εξαρτημένης εργασίας σχέσεως ιδιωτικού δικαίου». Στις καπνοβιομηχανίες Παπαστράτου και Κεράνη, αντίθετα με τον Ματσάγγο, τα κατώτατα ημερομίσθια των εργατών και των εργατριών καθορίζονταν με συλλογικές συμβάσεις εργασίας. Σύμφωνα λοιπόν με τη συλλογική σύμβαση εργασίας, που υπεγράφη στις 29 Μαρτίου 1954 μεταξύ των εκπροσώπων των καπνοβιομηχανιών Παπαστράτου και Κεράνη και των εργαζομένων, το κατώτατο ανδρικό ημερομίσθιο ήταν 35.000 δρχ. και το αντίστοιχο γυναικείο ήταν 23.500 δρχ.⁵⁵ Την ίδια περίοδο τα αντίστοιχα ημερομίσθια στο Ματσάγγο ήταν σαφώς χαμηλότερα: 25.500 δρχ. το ανδρικό και 20.500 δρχ. το γυναικείο.⁵⁶

Ανοίγοντας στο σημείο αυτό μία σύντομη παρένθεση αξίζει να επισημανθεί ότι το ζήτημα των συλλογικών συμβάσεων εργασίας υπήρξε γενικότερα βασική επιδίωξη των μισθωτών στη μεταπολεμική περίοδο. Στόχος

⁵⁵ Σύμφωνα με αυτή τη συλλογική σύμβαση εργασίας στις καπνοβιομηχανίες Παπαστράτου και Κεράνη τα κατώτερα όρια των ημερομισθίων αφορούσαν στους νεοπροσληφθέντες εργάτες που είχαν συμπληρώσει το 20^ο έτος της ηλικίας τους και στις νεοπροσληφθείσες εργάτριες που είχαν συμπληρώσει το 18^ο έτος. Οι άνδρες κάτω των 18 ετών αμείβονταν με ημερομίσθιο 25.000 δρχ. Οι γυναίκες που ήταν κάτω των 16 ετών αμείβονταν με 18.000 δρχ. *Ταχυδρόμος*, 30/1/1954. Η συλλογική αυτή σύμβαση συνδέεται μάλλον με την απόφαση της κυβέρνησης Παπάγου, στα μέσα του Φεβρουαρίου του 1954, να επαναφέρει τις ελεύθερες συλλογικές συμβάσεις. Λιναρδάτος 1978, 143.

⁵⁶ Αρχείο Ματσάγγου, Μισθολογικοί κατάλογοι Μαρτίου 1954.

ήταν η διατύπωση μιας εθνικής συλλογικής σύμβασης για τον καθορισμό νέων κατώτατων αμοιβών, έτσι ώστε να ευθυγραμμιστούν όλα τα ημερομίσθια και οι μισθοί με το κόστος ζωής.⁵⁷ Ο Χρ. Ιορδάνογλου, αναφερόμενος στην ιδέα των ελεύθερων συλλογικών διαπραγματεύσεων εργοδοτών και εργαζομένων κατά τη δεκαετία του 1950, σημειώνει πως αυτή θεωρούνταν από την κρατική πολιτική ανεδαφική, καθώς «την απέκλειαν οι υποβόσκουσες μετεμφυλιακές φορτίσεις και οι παραδοσιακές αδυναμίες του εργατικού κινήματος». Έτσι, κυριάρχησε η αντίληψη ότι το κράτος είχε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των αποδοχών των εργαζομένων στον ιδιωτικό τομέα και ήταν υποχρέωσή του να μπορεί να τις επιβάλλει. Σε αυτό, κατά τον Ιορδάνογλου, έπαιξε καθοριστικό ρόλο η νομοθεσία και ο έλεγχος της ΓΣΕΕ και των εργατικών συνδικάτων. Όσον αφορά στη νομοθεσία καθοριστικός για τη διαμόρφωση των εργασιακών σχέσεων υπήρξε ο νόμος 3239 του 1955. Το αντικείμενο του νόμου ήταν η ρύθμιση της διαδικασίας των συλλογικών διαπραγματεύσεων για τον καθορισμό των μισθών και των συνθηκών εργασίας. Ο νόμος, επισημαίνει ο συγγραφέας, «καθόριζε ποιου είδους συμβάσεις ανάμεσα σε εργοδότες και εργαζόμενους ήταν νόμιμες και ποιες όχι, καθώς επίσης εξασφάλιζε, μέσα από το θεσμό της αναγκαστικής διαιτησίας, τον καθοριστικό ρόλο του Υπουργείου Εργασίας στη διαδικασία διαμόρφωσης μισθών και ημερομισθίων».⁵⁸

Εκείνο που χαρακτηρίζει την αμοιβή της εργασίας στον Ματσάγγο – αλλά και στα άλλα εργοστάσια του Βόλου- είναι οι πολύ χαμηλές αποδοχές του μεγαλύτερου μέρους του εργατικού δυναμικού. Ο τοπικός τύπος επισημαίνει με καθημερινές αναφορές το γενικότερο πρόβλημα των χαμηλών ημερομισθίων. Το μέσο ανδρικό και γυναικείο ημερομίσθιο φαίνεται πως ήταν πολύ παρακάτω από το κόστος ζωής. Η εφημερίδα *Ταχυδρόμος* κάνει λόγο για ημερομίσθια «μιζέριας και στερήσεων»: «Εάν εσκέφτοντο οι κύριοι βιομήχανοι και οι άλλοι μεγαλοεπιχειρηματίαι ότι οι εργάται και αι εργάτριαι δεν μπορούν να ζήσουν με 15.000 και 20.000 δρχ. ημερησίως θα έκαναν αυξήσεις μέχρι το διπλάσιον. Διότι μόνον με 40.000 δύναται μιαν οικογένειαν να ψευτοζήση. Τα ημερομίσθια των 15.000 και 20.000 δρχ. οδηγούν εις υποσιτισμόν την εργατικήν οικογένειαν. Οι επιχειρήσεις ευημερούν και δυστυχή και πάσχει το προσωπικό των...».⁵⁹

Τον Οκτώβριο του 1950 το χαμηλότερο ανδρικό ημερομίσθιο στο Ματσάγγο ανέρχεται στις 20.000 δρχ. και το αντίστοιχο γυναικείο στις 14.500

⁵⁷ Τζεκίνης 1987, 130-152.

⁵⁸ Ιορδάνογλου 2003, 74-75.

⁵⁹ *Ταχυδρόμος*, 27/10/1950.

δρχ.⁶⁰ Παρακολουθώντας τις τιμές των βασικών προϊόντων το μήνα Οκτώβριο στην αγορά του Βόλου, διαπιστώνουμε ότι πράγματι τα ημερομίσθια των εργατών και των εργατριών δεν ανταποκρίνονταν στο κόστος ζωής. Για παράδειγμα, η τιμή του ψωμιού ήταν 3.000 δρχ. το κιλό, τα φασόλια είχαν από 4.000 έως 7.000 το κιλό, το γάλα 4.000 δρχ. το λίτρο και τα λαχανικά 4.000δρχ.το κιλό. Η τιμή του κρέατος κυμαινόταν από 18.000 δρχ. έως 24.000 δρχ. το κιλό, όσο δηλαδή ήταν περίπου το ημερομίσθιο ενός εργάτη.⁶¹ Γίνεται φανερό πως η ανεπάρκεια του εργατικού εισοδήματος δημιουργούσε προϋποθέσεις υποσιτισμού των ίδιων των εργατών και εργατριών και των οικογενειών τους.⁶²

Δύο χρόνια αργότερα, τον Σεπτέμβριο του 1952, η εφημερίδα *Ταχυδρόμος* αναφέρει στο πρωτοσέλιδο φύλλο της πως οι περισσότεροι από τους εργάτες και τις εργάτριες της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου αμείβονταν «...με το γλίσχρον και ανεπαρκές ημερομίσθιον 18 έως 22 χιλ. δραχμών... Είναι οφθαλμοφανές ότι δεν μπορούν με τόσα χρήματα να συντηρήσουν οικογένειαν. Αδικοούνται. Πεινούν...».⁶³ Η αγοραστική δύναμη των εργαζομένων στην καπνοβιομηχανία και στα άλλα εργοστάσια της πόλης μειωνόταν συνεχώς, λόγω της ανόδου του τιμαρίθμου. Το ζήτημα της αναπροσαρμογής των μισθών και των ημερομισθίων απασχολεί τους εργαζομένους του Ματσάγγου σε ολόκληρη τη δεκαετία του 1950 και αποτέλεσε το κυρίαρχο αίτημα των διεκδικήσεων τους.

Την επόμενη δεκαετία η αμοιβή της εργασίας των εργαζομένων στη βιομηχανία Ματσάγγου καλυτέρευσε. Αλλά όχι σημαντικά και όχι για όλους.⁶⁴

⁶⁰ Αρχείο Ματσάγγου, *Επεξεργασία μισθολογικών καταλόγων έτους 1950*.

⁶¹ *Ταχυδρόμος*, 15/10/50.

⁶² Αντίστοιχες καταστάσεις, αδυναμία δηλαδή επιβίωσης των εργατικών στρωμάτων, παρατηρούνται και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες του νότου. Ο Sebastian Balfour κάνει λόγο για μισθούς πείνας των εργατών στην Ισπανία, οι οποίοι δεν επαρκούσαν ούτε για την εξασφάλιση του βασικού φαγητού. Η κατανάλωση κρέατος, επισημαίνει, στις ισπανικές πόλεις το 1950 ήταν στα μισά επίπεδα σε σχέση με τα έτη 1922-1926 και τα εργατικά στρώματα κατανάλωναν τη μισή ποσότητα ψωμιού σε σχέση με το 1936. Balfour 1989, 20-23.

⁶³ *Ταχυδρόμος*, 21/9/1952. Την επόμενη χρονιά η κατάσταση ήταν ακόμα χειρότερη. Η υποτίμηση της δρχ. το 1953 αν και θα έχει μακροπρόθεσμα θετική επίδραση στην οικονομία της χώρας επιδεινώσε δραματικά το βιοτικό επίπεδο των μισθωτών, κυρίως λόγω των ανατιμήσεων των ειδών πρώτης ανάγκης. Σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτει ο Σπύρος Λιναρδάτος τα βασικά είδη διατροφής μεταξύ 9 Απριλίου και 25 Μαΐου ανατιμήθηκαν από 25-60%. Λιναρδάτος 1978, 79. Το 1953 υποστηρίζει ο Χρ. Ιορδάνογλου παγιώθηκαν οι συνθήκες ανισότητας στη διανομή πλούτου στην Ελλάδα. Ιορδάνογλου 2003, 84.

⁶⁴ Γενικότερα, η μέση αύξηση των μισθών στην Ελλάδα (6,7% το χρόνο) ήταν σημαντική στα 1960-1973 αλλά μικρότερη από την αντίστοιχη αύξηση της παραγωγικότητας, -κατά 9% ετησίως την ίδια περίοδο- όπως επισημαίνει ο Χρ. Ιορδάνογλου. Η άνοδος της παραγωγικότητας επέτρεψε τη χορήγηση σημαντικών αυξήσεων στους ονομαστικούς μισθούς που όμως,

Οι εργαζόμενοι αμείβονταν με μισθό και με ημερομίσθιο. Το σύστημα της κατ' αποκοπήν αμοιβής των εργατριών εξασθενεί σταδιακά στη δεκαετία του 1960. Μια μάλλον αξιόπιστη εικόνα αναφορικά με το ζήτημα της αμοιβής της εργασίας μάς δίνει ο διευθυντής του εργοστασίου. Σε επιστολή του προς τη διοίκηση της εταιρείας τον Ιούνιο του 1965, με την οποία παρουσιάζει αναλυτικά τις αποδοχές του προσωπικού του εργοστασίου –υπαλληλικού και εργατοτεχνικού–, επισημαίνει: «Ως θα διαπιστώσετε αι αποδοχαί του υπαλληλικού προσωπικού ευρίσκονται εις τόσον χαμηλά επίπεδα, ώστε να μη παρέρχουν ούτε τα στοιχειώδη μέσα διαβιώσεως. Ο ζήλος των δια την εργασίαν και η απόδοσίς των οφείλονται εις τον δεσμόν των με την Καπνοβιομηχανίαν και εις την ελπίδα ότι συντόμως θα βελτιωθή η θέσις των. Την ελπίδα όμως αυτήν δεν δυνάμεθα να την διατηρώμεν δι' υποσχέσεων αι οποίαι μένουν απραγματοποίητοι και λαμβάνουν πλέον τον χαρακτήρα του εμπαιγμού».⁶⁵ Τα κατώτατα ημερομίσθια ανδρών και γυναικών του εργατοτεχνικού προσωπικού του Ματσάγγου τον Ιούνιο του 1965 παρουσιάζονται αναλυτικά στους Πίνακες 6 και 7.⁶⁶

Πίνακας 6

Τα κατώτατα ημερομίσθια του εργατοτεχνικού προσωπικού (άνδρες) στο Ματσάγγο ανά ειδικότητα, Ιούνιος 1965

<i>Ειδικότητα</i>	<i>Ημερομίσθιο (σε δραχμές)</i>
Χειριστές σιγαροποιητικών μηχανών	96,50
Καπνοκόπτες και τροχιστές	87,25
Συντηρητές καπνού σε φύλλα (στοιβαδόροι)	90,35

σύμφωνα με τον συγγραφέα, δεν επιβάρυναν το κόστος παραγωγής και τις τιμές, κρατώντας την άνοδο του κόστους εργασίας σε χαμηλότερο επίπεδο από αυτό των περισσότερων ευρωπαϊκών χωρών. Ο χαμηλός πληθωρισμός σήμαινε ότι το μεγαλύτερο μέρος των αυξήσεων των ονομαστικών μισθών μεταφράζονταν σε αυξήσεις πραγματικών μισθών. Ιορδάνογλου 2003, 64. Οι αυξήσεις των μισθών του εργατικού δυναμικού του Ματσάγγου, ωστόσο, φαίνεται πως δεν ακολουθούσαν αυτούς τους ρυθμούς και ήταν σε χαμηλότερα επίπεδα, για παράδειγμα, σε σύγκριση με τις καπνοβιομηχανίες του κέντρου.

⁶⁵ Αρχείο Ματσάγγου, φάκελος Προσωπικών, Επιστολή του Διευθυντή του εργοστασίου Ρ. Πατσιαντά προς την Ε.Τ.Β.Α., Υπηρεσία Διαχείρισεως της Ελληνικής Καπνοβιομηχανίας “Ματσάγγου”, 30/6/1965.

⁶⁶ Τα κατώτατα ημερομίσθια καθορίζονταν βάση των αποφάσεων υπ’ αριθμ. α) 60538/61 των Υπουργών Συντονισμού και Εργασίας, β) 4/63 Δ.Δ.Δ.. Πειραιώς και γ) 15/64 Δ.Δ.Δ.. Πειραιώς. Αρχείο Ματσάγγου, φάκελος Προσωπικών, Επιστολή του Διευθυντή του εργοστασίου Ρ. Πατσιαντά προς την Ε.Τ.Β.Α., Υπηρεσία Διαχείρισεως της Ελληνικής Καπνοβιομηχανίας “Ματσάγγου”, 30/6/1965.

Μεταφορείς καπνού σε φύλλα- εργάτες χαρμανιών και υγραντηρίου	82,95
Εργάτες υγραντηρίου εντός ειδικών θαλάμων ύγρανσης	84,80
Χειριστές επικεφαλής κυτιοποιητικών συγκροτημάτων	87,25
Βοηθοί χειριστές επιμέρους κυτιοποιητικών συγκροτημάτων	77,40
Χαρτοκόπτες	82,95
Χειριστές πακεταριστικών, ταινιारιστικών μηχανών και δεματοποίησης	84,80
Δόκιμοι Χειριστές πακεταριστικών, ταινιारιστικών μηχανών και δεματοποίησης	79,25
Εργάτες σιλό	77,40
Εργάτες ανειδίκευτοι	73,10
Εργάτες ηλικίας κάτω των 18 ετών	47,40

Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου, φάκελος Προσωπικών, Επιστολή του Διευθυντή του εργοστασίου Ρ. Πατσιαντά προς την Ε.Τ.Β.Α., Υπηρεσία Διαχείρισεως της Ελληνικής Καπνοβιομηχανίας “Ματσάγγου”, 30/6/1965.

Πίνακας 7

Τα κατώτατα ημερομίσθια των εργατριών στον Ματσάγγο ανά ειδικότητα, Ιούνιος 1965

Ειδικότητα	Ημερομίσθιο (σε δραχμές)
Εργάτριες χαρμανιών, ύγρανσης, και δεματοποίησης (τόγκα)	54
Εργάτριες λοιπών τμημάτων	52,75
Εργάτριες ηλικίας κάτω των 17 ετών	38

Πηγή: Αρχείο Ματσάγγου, φάκελος Προσωπικών, Επιστολή του Διευθυντή του εργοστασίου Ρ. Πατσιαντά προς την Ε.Τ.Β.Α., Υπηρεσία Διαχείρισεως της Ελληνικής Καπνοβιομηχανίας “Ματσάγγου”, 30/6/1965.

Η εικόνα αναφορικά με τις ανισότητες στην αμοιβή της εργασίας μεταξύ των ειδικοτήτων και μεταξύ ανδρών και γυναικών δεν διαφοροποιείται σε σχέση με προηγούμενες περιόδους. Στη χαμηλότερη μισθολογική βαθμίδα βρίσκονται οι γυναίκες: οι εργάτριες όλων των τμημάτων πλην των χαρμανιών αμείβονται με το χαμηλότερο ημερομίσθιο που ήταν 52,75 δρχ., ενώ οι εργάτριες των χαρμανιών με 54 δρχ. Το γυναικείο κατώτερο ημερομίσθιο ήταν

σχεδόν στα ίδια επίπεδα με αυτό που λάμβαναν οι νεαροί άνδρες, όσοι δεν είχαν ξεπεράσει το 18^ο έτος της ηλικίας τους (47,40 δρχ.). Αντίθετα, το πιο υψηλό κατώτερο ανδρικό ημερομίσθιο, ήταν σχεδόν διπλάσιο από το αντίστοιχο γυναικείο (96,50 δρχ.) και αφορούσε τους χειριστές των σιγαροποιητικών μηχανών. Γενικότερα, με το πιο υψηλό κατώτατο ημερομίσθιο αμείβονταν οι χειριστές των μηχανών μαζί με τους συντηρητές καπνού. Το χαμηλότερο ανδρικό κατώτατο ημερομίσθιο ανερχόταν σε 73,10 δρχ. και αφορούσε τους ανειδίκευτους εργάτες. Από το ανδρικό προσωπικό ελάχιστοι λάμβαναν ημερομίσθιο μεγαλύτερο από αυτό που όριζε η σύμβαση και ήταν μόνο οι αρχιτεχνίτες (μέγιστο ημερομίσθιο 112δρχ.). Οι καπνοβιομηχανίες Παπαστράτου και Κεράνη κατέβαλαν ημερομίσθια γενικά μεγαλύτερα από του Ματσάγγου, πολύ μεγαλύτερα σε διάφορες ειδικότητες, όπως οι χειριστές των μηχανών.

Οι δύσκολες συνθήκες της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου, κατά τον διευθυντή της επιχείρησης, δεν την επέτρεπε να αντιπαραβληθεί με τις άλλες μεγάλες καπνοβιομηχανίες και να καταβάλει στο εργατικό προσωπικό αντίστοιχα ημερομίσθια. Τα χαμηλά ημερομίσθια, όμως, σε συνδυασμό με την αύξηση του τιμαρίθμου, υπογραμμίζει, εγκυμονούν τον κίνδυνο αντιδράσεων και διαμαρτυριών από την πλευρά των εργαζομένων. Ο Σύλλογος των Εργαζομένων είχε υποβάλει από καιρό αίτημα για την αύξηση των ημερομισθίων κατά 20%. Ο διευθυντής τονίζει πως με επιχειρήματα απορρίπτεται επανειλημμένα η ικανοποίηση αυτού του αιτήματος. Η πίεση, ωστόσο, για αύξηση των ημερομισθίων εντείνεται διαρκώς και προέρχεται από το σύνολο των εργαζομένων και όχι από την ηγεσία τους, η οποία κατανοεί –κατά τον διευθυντή– μέχρι ενός σημείου την κατάσταση. Καθώς *«η κατανόησις κάμπτεται σήμερον υπό την όντως επιτακτικήν ανάγκην της επιβιώσεως»*, εισηγείται τη χορήγηση αύξησης 10% σε όλα τα ημερομίσθια, *«ήτις αύξεις θα αποτελή προληπτικήν ενέργειαν και ένδειξιν φιλεργατικής τακτικής»*.⁶⁷ Το αίτημα του διευθυντή τελικά δεν έγινε αποδεκτό από τη διοίκηση της Εταιρείας. Τα κατώτερα ημερομίσθια στο Ματσάγγο όπως και γενικότερα στις καπνοβιομηχανίες της χώρας αυξήθηκαν το Φεβρουάριο του 1967 με βάση την υπ' αριθμ. 520/15.3.1967 απόφαση εφαρμογής της Εθνικής Συλλογικής Σύμβασης Εργασίας για το εργατοτεχνικό προσωπικό της

⁶⁷ Αρχείο Ματσάγγου, φάκελος Προσωπικών, Επιστολή του Διευθυντή του εργοστασίου Ρ. Πατισιαντά προς την Ε.Τ.Β.Α., Υπηρεσία Διαχείρισεως της Ελληνικής Καπνοβιομηχανίας “Ματσάγγου”, 30/6/1965.

Καπνοβιομηχανίας (υπ' αριθμ. 18180/1083/67 του Υπουργού Εργασίας).⁶⁸ Σύμφωνα με αυτή την απόφαση καθορίστηκαν τα κατώτερα ημερομίσθια στο εργοστάσιο.

Το κατώτερο ημερομίσθιο των ανδρών εργατοτεχνιτών, που είχαν συμπληρώσει το 19^ο έτος της ηλικίας τους ή μετά τη συμπλήρωση του 18^{ου} έτους έχοντας όμως προϋπηρεσία τουλάχιστον ενός έτους στον κλάδο, οριζόταν από 1/2/1967 σε 85 δρχ. και από 1/7/1967 σε 90 δρχ. Των εργατριών γενικά μετά τη συμπλήρωση του 17^{ου} έτους της ηλικίας τους ασχέτως προϋπηρεσίας ή μετά τη συμπλήρωση του 16^{ου} έτους και ενός τουλάχιστον έτους σε οποιοδήποτε εργοδότη σε 70 δρχ., από 1/2/1967 και σε 75 δρχ. μετά την 1/7/1967. Οι μαθητευόμενοι και των δύο φύλων που δεν «συγκεντρώνονται» στις δυο προηγούμενες περιπτώσεις σε 45 δρχ. και σε 50 δρχ. για τις αντίστοιχες περιόδους.⁶⁹

Παράλληλα, την τριετία 1965-1968 παρατηρούνται επιλεκτικές αυξήσεις σε μισθούς και σε ημερομίσθια σε ορισμένα πρόσωπα και ειδικότητες. Για παράδειγμα, η διεύθυνση του εργοστασίου τον Σεπτέμβριο του 1965 εισηγήθηκε την αύξηση του ημερομισθίου τριών προϊσταμένων των σιγαρομηχανών και των φιλτρομηχανών, από 96,50 δρχ. σε 110 δρχ. Η αύξηση αυτή υποστηρίχτηκε για δύο λόγους. Αρχικά, καθώς οι συντηρητές μηχανών και οι τεχνικοί προϊστάμενοι των τμημάτων κυτιοποιείου, πακεταρίσματος και μηχανουργείου χαρακτηρίζονταν «αρχιτεχνίτες» και λάμβαναν ημερομίσθιο 115 δρχ., έπρεπε και οι τρεις εργαζόμενοι των σιγαρομηχανών να τύχουν ειδικής μεταχείρισης, για να μην ατονήσει το ενδιαφέρον και η αφοσίωσή τους. Ο δεύτερος λόγος σχετίζεται με την επαγγελματική συμπεριφορά τους: *«Η εργατικότητα των, η απόδοσής των και η μεθοδικότης των υπερέβησαν τις προβλέψεις μας και μένομεν απολύτως ικανοποιημένοι»*.⁷⁰

⁶⁸ Ο νόμος 3239/55, που είδαμε νωρίτερα σε αυτό το κεφάλαιο, οδήγησε, όπως επισημαίνει ο Χ. Ιορδάνογλου, σ' ένα συγκεντρωτικό σύστημα διαμόρφωσης των μισθών που είχε ως επίκεντρο την Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας (ΕΣΓΣΣΕ). Με αυτή καθορίζονταν οι κατώτατοι μισθοί και τα ημερομίσθια σε εθνικό επίπεδο και αποτελούσε «την έκφραση της επίσημης εισοδηματικής πολιτικής παίζοντας ρόλο «οδηγού» στη διαμόρφωση ολόκληρης της κλίμακας των αμοιβών». Ιορδάνογλου 2003, 75.

⁶⁹ Αρχείο Ματσάγγου, φάκελος 'Αυξήσεις μισθών και ημερομισθίων', Επιστολή του Μ. Γεωργούλα, αντιπροέδρου του Δ. Συμβουλίου και Διευθύνων Σύμβουλος της Εταιρείας προς Εργοστάσιο Ελληνικής Καπνοβιομηχανίας 'Ματσάγγος', 15/3/1967.

⁷⁰ Αρχείο Ματσάγγου, φάκελος 'Αυξήσεις μισθών και ημερομισθίων', Επιστολή Ρ. Πατσιαντά προς επιτροπή Διαχειρίσεως Ελληνικής Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου, 15/9/1965. Η αύξηση εγκρίθηκε και δόθηκε στους χειριστές των μηχανών, οι οποίοι χαρακτηρίστηκαν αρχιτεχνίτες και από τις 24/2/1966 λάμβαναν μεροκάματο 120 δρχ. Αρχείο Ματσάγγου, φάκελος 'Αυξήσεις μισθών και ημερομισθίων', Επιστολή του Προέδρου του Δ. Συμβουλίου Ν. Σαρρή προς το Εργοστάσιο της Ελληνικής Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγος, 3/3/1966.

Αιτήματα επίσης εργαζομένων ορισμένων ειδικοτήτων και τμημάτων για αύξηση των αποδοχών τους ικανοποιούνται. Στις αρχές του 1966 οι 19 λιθογράφοι της επιχείρησης, οι οποίοι δεν υπάγονταν στις συλλογικές συμβάσεις των τυπογράφων αλλά ακολουθούσαν τη μισθοδοτική κατάσταση των εργαζομένων της Καπνοβιομηχανίας, διεκδικούσαν αύξηση των ημερομισθίων τους κατά 5 δρχ. ημερησίως. Το αίτημά τους έγινε αποδεκτό.⁷¹ Στο λιθογραφείο εκείνη την εποχή εργάζονταν και έξι γυναίκες στις οποίες ωστόσο, δεν χορηγήθηκε καμία αύξηση. Η Ένωση Τυπογράφων Βόλου, εκπροσωπώντας και τους λιθογράφους που εργάζονται στον Ματσάγγο, αφού ευχαρίστησε με επιστολή της τον πρόεδρο του διοικητικού συμβουλίου της καπνοβιομηχανίας, εξέφρασε την επιθυμία η βελτίωση του ημερομισθίου να επεκταθεί και στις γυναίκες του λιθογραφείου της επιχείρησης, αφού «*προσφέρουν και αυτά τεχνικήν υπηρεσίαν*».⁷²

Οι επιλεκτικές αυτές αυξήσεις φανερώνουν αρχικά πως το εργοστάσιο αυτή την περίοδο καταφέρνει να ξεπερνά τις οικονομικές αντιξοότητες και να αρχίζει να βρίσκεται σε μια περίοδο αναζωογόνησης. Οι αυξήσεις που εισηγείται η διεύθυνση σε ορισμένα άτομα μαρτυρούν, επίσης, πως σημαντικό ρόλο στην παραγωγική διαδικασία και στην οργάνωσή της διαδραματίζουν οι ειδικότητες που σχετίζονται με τη χρήση, την επιστασία και τη συντήρηση των μηχανών. Όσοι διακρίνονται για αρετές όπως εργατικότητα, αποδοτικότητα και μεθοδικότητα, ανταμείβονται με αύξηση του ημερομισθίου και με ανέλιξη στην επαγγελματική ιεραρχία του χώρου παραγωγής. Οι γυναίκες, από την άλλη, ακόμα και αν ασκούσαν «τεχνική» εργασία, όμοια με εκείνη των ανδρών, όπως οι εργάτριες στο τμήμα του λιθογραφείου, αυτή φαίνεται να μην αναγνωρίζεται ως τέτοια και γι' αυτό δεν ακολουθεί τις αντίστοιχες αυξήσεις του ανδρικού ημερομισθίου. Στα τέλη της δεκαετίας του 1960 οι έμφυλες διακρίσεις στην καπνοβιομηχανία συνεχίζουν να υφίστανται, σχεδόν με τον ίδιο τρόπο όπως πριν από σαράντα χρόνια και αντικατοπτρίζονται στην αμοιβή της εργασίας, στη θέση που κατέχει ο καθένας στην παραγωγή και στις δυνατότητες ανέλιξης.

⁷¹ Αρχείο Ματσάγγου, φάκελος 'Αυξήσεις μισθών και ημερομισθίων', Απόσπασμα Πρακτικών Δ. Συμβουλίου της 24/2/1966.

⁷² Αρχείο Ματσάγγου, φάκελος 'Αυξήσεις μισθών και ημερομισθίων', Ένωσης Τυπογράφων Βόλου, (Τμήμα Ομοσπονδίας Τύπου και Βιομηχανίας Χάρτου Γ.Σ.Ε.Ε.), 7/3/1966.

Συμπεράσματα

Στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου, καθ' όλη τη διάρκεια της λειτουργίας της, οι καλά αμειβόμενες θέσεις ήταν πολύ λίγες και αφορούσαν ένα μικρό μέρος του ανδρικού εργατικού δυναμικού. Το ύψος του ημερομισθίου – τουλάχιστον στα ανδρικά ημερομίσθια – διαμορφωνόταν σε σημαντικό βαθμό με βάση την ιεραρχία που δημιουργούταν από τις ειδικότητες. Οι εργαζόμενοι που διέθεταν τεχνογνωσία ήταν οι πλέον ειδικευμένοι στο εργοστάσιο και πέρα από τη μισθολογική υπεροχή τους θα λέγαμε πως ασκούσαν σημαντική εξουσία σε όσους και όσες εξαρτιόνταν από τις γνώσεις τους. Αντίθετα, όσοι στερούνταν ειδικών τεχνικών γνώσεων απασχολούνταν σε εργασίες που θεωρούνταν βοηθητικές και δευτερεύουσες και αμείβονταν χαμηλότερα. Οι υψηλές ιεραρχικά θέσεις συνδέονταν με την ειδικευση που την εξασφάλιζε η τεχνική γνώση, η χρήση, ρύθμιση και επιδιόρθωση των μηχανών. Η πρόσβαση σε αυτή την τεχνική γνώση εξασφαλιζόταν μέσω των εκπαιδευτικών θεσμών –τεχνική εκπαίδευση- αλλά κυρίως μέσα από την «εμπειρική μαθητεία», το διάστημα δηλαδή που περνούσε ο μαθητευόμενος δίπλα σε κάποιον παλαιότερο τεχνικό-ειδικό για να μάθει τη «δουλειά», τα μυστικά της ειδικότητας, όπως λόγου χάρη συμβαίνει στην καπνοβιομηχανία με τους καπνοτενικούς, δηλαδή τους «χαρμαντζήδες», οι οποίοι θεωρούνταν από τους πλέον ειδικευμένους εργαζόμενους και ο μισθός τους ήταν αρκετά πιο υψηλός, όχι μόνο από το γυναικείο αλλά και από τον ανδρικό μέσο όρο.

Η απουσία αναγνωρισμένης τεχνικής εκπαίδευσης για τις γυναίκες τους στερούσε τη δυνατότητα να απασχοληθούν σε θέσεις εργασίας μέσα στο εργοστάσιο που συνδέονταν με νέες τεχνολογίες και μηχανήματα και κατά συνέπεια σε ό, τι θεωρείται «ειδικευμένη» εργασία. Πάνω σε αυτή τη βάση θεμελιωνόνταν σε μεγάλο βαθμό και οι ανισότητες στην αμοιβή. Παράλληλα, η «παράδοση των ειδικοτήτων», αν μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε αυτό τον όρο, έπαιξε σημαντικό ρόλο στο ποια εργασία θα εκτελούνταν και από ποιον. Υπήρξαν πόστα που συνδέθηκαν αποκλειστικά με το γυναικείο φύλο στα οποία οι άνδρες δεν δούλεψαν ποτέ, όπως λόγου χάρη οι πακεταρίστριες και αντίθετα θέσεις –που δεν συνδέονταν με την τεχνολογία, αλλά θεωρούνταν τα πλέον σημαντικά στάδια της παραγωγικής διαδικασίας-, όπου οι γυναίκες επίσης δεν δούλεψαν ποτέ, όπως οι «χαρμαντζήδες». Η «σπουδαιότητα» του κάθε σταδίου της παραγωγής προκαλούσε έμφυλους διαχωρισμούς και δημιουργούσε «παραδόσεις». Η αμοιβή της γυναικείας εργασίας κυμαινόταν σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα. Η γυναικεία εργασία, ωστόσο, δεν ήταν αδιαφοροποίητη στο σύνολό της. Υπήρχαν αντιθέσεις στο εσωτερικό της που αφορούσαν στο είδος της εργασίας, στις ειδικότητες και στο ύψος της αμοιβής της. Η έννοια της 'ειδίκευσης', που αφορά στη γυναικεία

εργασία στην καπνοβιομηχανία δεν συνδεόταν με τεχνικές γνώσεις, αλλά με τη δεξιοτεχνία και την ικανότητα των εργατριών να εργάζονται όσο το δυνατό πιο γρήγορα και αποτελεσματικά. Αυτή η 'ικανότητα' καθόριζε και διαφοροποιούσε το ύψος της αμοιβής της κάθε εργάτριας.

Οι μισθολογικές ανισότητες, λοιπόν, μεταξύ ανδρών-γυναικών και 'ειδικευμένων' – 'ανειδίκευτων' θεμελιώνονταν στο είδος της εργασίας που έκαναν οι άνδρες και οι γυναίκες. Με αυτό τον τρόπο, με την αμοιβή δηλαδή υψηλών ημερομισθίων σε λίγους εργαζόμενους και την πλειοψηφία του εργατικού δυναμικού να αμείβεται με ιδιαίτερα χαμηλά ημερομίσθια, η διοίκηση της καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου, καθ' όλη τη διάρκεια της λειτουργίας της, επιδίωκε να διατηρεί το κόστος της εργασίας σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα. Ταυτόχρονα, με τα διαφορετικά συστήματα αμοιβής, όπως η «κατ' αποκοπήν» αμοιβή, οι ιεραρχίες και οι ανισότητες που διαμορφώνονταν μεταξύ του εργατικού δυναμικού επιτείνονταν, υπονομεύοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη συλλογικότητα, την ενότητα, τον διεκδικητικό λόγο, τις μορφές διαμαρτυρίας και αντίστασής του.

Σε κάθε περίπτωση, κλείνοντας, ήταν πιο οικονομικό για την επιχείρηση να παρέχει υψηλές αμοιβές σε λίγους διευθυντές, επιστάτες και μηχανικούς και η πλειονότητα της εργατικής δύναμης που ήταν γυναίκες να περιορίζεται στις πιο επαναληπτικές εργασίες, ημειδικευμένες ή ανειδίκευτες και συνεπώς να αμείβεται πιο χαμηλά. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η εργοδοτική πρακτική για τον έλεγχο της εργασιακής διαδικασίας και το κόστος της εργασίας διασταυρωνόταν στην καπνοβιομηχανία Ματσάγγου με τις έμφυλες αντιλήψεις για την τεχνολογία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Αβδελά 1987 Αβδελά, Έ., «Μισθωτές σχέσεις εργασίας και φυλετικός καταμερισμός της εργασίας: οι γυναίκες δημόσιοι υπάλληλοι στην Ελλάδα, στο πρώτο μισό του 20ου αιώνα», *Μνήμων*, 11(1987), 234-246.
- Αβδελά 1989 Αβδελά, Έ., «Το αντιφατικό περιεχόμενο της κοινωνικής προστασίας: η νομοθεσία για την εργασία των γυναικών στη βιομηχανία (19ος -20ος αι.)», *Τα Ιστορικά*, 11 (1989), 354-360.
- Αβδελά 1990 Αβδελά, Έ., *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός εργασίας κατά φύλα στο δημόσιο τομέα 1908-1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας, Αθήνα 1990.
- Balfour 1989 Balfour, S., *Dictators, Workers and the City. Labour in Greater Barcelona Since 1939*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1989.
- Baron 1992 Baron, A., “The Masculinization of Production: The Gendering of Work and Skill in U.S. Newspaper printing, 1850-1920”, στο: Dorothy Helly – Susan Reverby (επιμ.), *Gender Domains: Rethinking Public and Private in Women's History*, Cornell University Press, Νέα Υόρκη 1992.
- Downs 1995 Downs, L. L., *Manufacturing Inequality: Gender Division in the French and British Metal Working Industries, 1914-1939*, Cornell University Press, Νέα Υόρκη 1995.
- Ιορδάνογλου 2003 Ιορδάνογλου, Χρ., «Η οικονομία 1949-1974. Ανάπτυξη και νομισματική σταθερότητα», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*. τόμος 9: *Νικητές και ηττημένοι 1949-1974*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003.
- Κουκουλές 1984 Κουκουλές, Γ., *Ελληνικά Συνδικάτα: Οικονομική αυτονομία και εξάρτηση*, Οδυσσέας, Αθήνα 1984.
- Landes 2009 Landes, D., *Ο Προμηθέας χωρίς δεσμά. Τεχνολογική αλλαγή και βιομηχανική ανάπτυξη στη δυτική Ευρώπη από το 1750 μέχρι σήμερα*, (μτφ. Χρυσούλα Μεντζαλίρα), Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2009.
- Λιναρδάτος 1978 Λιναρδάτος, Σ., *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, τόμος Β': *1952-1955 (Η τριετία του Συναγερμού)*, Παπαζήσης, Αθήνα 1978.
- Mac Gaw 1982 MacGaw, J., “Women and the History of American Technology”, *Signs*, 7 (1982), 798-828.
- Marx 2005 Marx, K., *Το Κεφάλαιο*, τόμος 1, μτφ. Π. Μαυρομάτης, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2005.

- Παπαστεφανάκη 2009 Παπαστεφανάκη, Λήδα, *Εργασία, τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία. Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009.
- Παπαστεφανάκη 2006 Παπαστεφανάκη, Λήδα, «Μισθωτή εργασία», Κώστας Κωστής & Σωκράτης Πετμεζάς (επιμ.), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας κατά τον 19ο αιώνα (1830-1914)*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.
- Philips –Taylor 1986 Philips, A. – Taylor, B., “Sex and Skill”, *Waged Work: A reader, Feminist Review*, Λονδίνο 1986, 54-66.
- Πιζάνιας 1993 Πιζάνιας, Π., *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.
- Ρεντετζή 2012 Ρεντετζή, Μ. (επιμ.), *Το φύλο της τεχνολογίας και η τεχνολογία του φύλου*, Αμαλία Χατζηνεγενιάδου (μτφ), Εκκρεμές, Αθήνα 2012.
- Ρηγίνος 1986 Ρηγίνος, Μ., «Οι διακυμάνσεις των βιομηχανικών ημερομισθίων στην Ελλάδα, 1912-1936», *Τα Ιστορικά* 5 (1986), 176.
- Rose 1992 Rose, S. O., *Limited Livelihoods, Gender and Class in Nineteenth Century England*, Routledge, Λονδίνο 1992.
- Schwarzkopf 1999 Schwarzkopf, J., “Gender and Tecnology: Invering established patterns. The Lancashire CottonWeaving Industry at the start of the 20th century”, στο M. Walsh (επιμ.), *Working out gender perspectives from labour history*, Άλντερσποτ 1999.
- Τζεκίνης 1987 Τζεκίνης, Χ., *1870-1987. Το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα*, Γαλαίος, Αθήνα 1987.

ABSTRACT

THANASIS BETAS

**(UN)EQUAL PAY FOR EQUAL (?) WORK
GENDERED PAY SYSTEMS AND WAGES
IN MATSAGOS TOBACCO INDUSTRY, 1920-1972**

In this paper we draw our attention on the issue of pay of work in a Greek Tobacco Industry, “Matsagos Tobacco Industry”, between 1910-1972. How much money male and female workers earned and in which way they were paid, as well as which factors determined and shaped the level of the remuneration are the main questions we are going to deal with. To examine these issues, we have selected directly relevant material from the firm’s archive: staff records, employee cards, labour union records, board of director records, technical compositions and payrolls. In Matsagos Tobacco Industry the gender division of labour was clear throughout of its operation. There was a clear differentiation concerning the relationship of men and women with the technology and the roles they assumed in the labour process. The well-paid jobs were very few and concerned a small part of the male workforce. The wage ceiling was formed to a great extent on the basis of the hierarchy that emerged from the specialties. The employees with technical knowledge were the most skilled in the factory and besides their higher wages they wielded significant power over those men and women who were dependent on their knowledge. In contrast, those who lacked special technical knowledge were occupied in jobs that on the whole were considered auxiliary and secondary and were paid lower. Female labour was paid much lower than male. It is indicative that even the best-paid female wage was lower than the lowest male wage. As far as female labour was concerned, it could be argued that it was not homogeneous. There were contrasts in its interior, concerning the kind of labour, the particular specialties and the salary levels. Finally, it was quite more economical and profitable for the enterprise to pay high wages to a few directors, consultants and mechanics whereas the vast majority of the workforce—that is female workers—were restricted to strictly repetitive work, were semiskilled or unskilled, being paid much lower. In this context, the employers’ practices concerning the control of the labour process were intersected with gender notions about technology.

**ΑΜΟΙΒΗ, ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ ΚΑΙ ΦΥΛΟ
ΣΤΙΣ ΣΥΛΛΟΓΙΚΕΣ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
ΤΗΣ ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, 1964-1971***

**I. Επαγγελματικές σχέσεις, συστήματα συλλογικών διαπραγματεύσεων
και οι επιστημονικές προσεγγίσεις**

Ως «βιομηχανικές σχέσεις» (*industrial relations*) ορίζονται όλες οι κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις που προκύπτουν από τη χρήση εξαρτημένης εργασίας, σε οποιονδήποτε κλάδο οικονομικής δραστηριότητας των βιομηχανικών κοινωνιών. Στην Ελλάδα, χρησιμοποιούνται εναλλακτικά και οι όροι «επαγγελματικές σχέσεις» ή «εργασιακές σχέσεις», για να μην δημιουργηθεί η παρανόηση ότι αυτές εμφανίζονται μόνο στον βιομηχανικό κλάδο. Θεωρούνται ως σχέσεις εκ προοιμίου ανταγωνιστικές. Η νομική επιστήμη χρησιμοποιεί τον όρο «συλλογικές εργασιακές σχέσεις» για να περιγράψει τη συλλογική διάσταση των επαγγελματικών σχέσεων. Το περιεχόμενο των συλλογικών εργασιακών σχέσεων αφορά τις συλλογικές διαφορές μεταξύ μισθωτών και εργοδοτών, και τους τρόπους διευθέτησής τους.¹

Η υπαγωγή των συλλογικών διαφορών σε θεσμοθετημένα συστήματα συλλογικών διαπραγματεύσεων (*collective bargaining*), στηρίχθηκε, ιστορικά, σε δύο προϋποθέσεις: στην οργανωτική συσπείρωση μισθωτών και εργοδοτών, και στον κρατικό παρεμβατισμό. Τα συνδικάτα, συλλογικά όργανα εκπροσώπησης των μισθωτών, και οι απεργίες ανάγκασαν τους εργοδότες να δημιουργήσουν και αυτοί συλλόγους. Καθώς ο κρατικός παρεμβατισμός κέρδιζε έδαφος έναντι των φιλελεύθερων ιδεών, με σημείο καμπής τη «Μεγάλη Ύφεση» του 1929, η οικονομική και κοινωνική σταθερότητα

* Το παρόν άρθρο είχε παρουσιαστεί, σε πρωιμότερη μορφή, στην επιστημονική ημερίδα «Βιομηχανική ιστορία: οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές, τεχνολογικές προσαρμογές, πολιτικές διαπραγματεύσεις, 19ος-20ός αιώνας», η οποία συνδιοργανώθηκε από το τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και το Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, σε συνεργασία με την Ελληνική Εταιρεία Οικονομικής Ιστορίας (Αθήνα, 15.4.2022).

¹ Κουκιάδης 1983², 25-45· Ιωάννου 1989, 22. Κατά την περίοδο που εξετάζεται εδώ, σε πολλές χώρες υπήρχαν θεσμοί μεικτής εκπροσώπησης εντός των επιχειρήσεων (συμβούλια, επιτροπές). Είχαν μάλλον χαρακτήρα συνεργασίας παρά ανταγωνισμού, ενώ δεν υπέγραφαν συλλογικές συμβάσεις (ΔΓΕ 1965, 17-19).

αναζητήθηκε στους συμβιβασμούς που θα επιτυγχάνονταν μέσα σε τριμερή συστήματα συλλογικών διαπραγματεύσεων.²

Η συνδικαλιστική οργάνωση και οι συλλογικές διαπραγματεύσεις ακολούθησαν, διεθνώς, μια πορεία επέκτασης από τους ειδικευμένους τεχνίτες προς τους ανειδίκευτους εργάτες και έπειτα προς τους «μη χειρώνακτες». Όσον αφορά την Ελλάδα, έχει προταθεί η διαίρεση του συνδικαλιστικού κινήματος, λαμβάνοντας υπ' όψιν και τις ευρύτερες κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις, σε τρεις φάσεις: από τις πρώτες απεργίες στη Σύρο (1879) έως την ίδρυση της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών Ελλάδος (ΓΣΕΕ, 1918)· από το 1918 έως τη δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά (1936)· και από το 1936 έως τη Μεταπολίτευση (1974). Η περίοδος η οποία εξετάζεται εδώ εντάσσεται, με βάση αυτό το σχήμα, στην τρίτη φάση του συνδικαλιστικού κινήματος, αυτή του «κρατικού συνδικαλισμού».³

Το ελληνικό κράτος διαδραμάτισε εξ αρχής καθοριστικό ρόλο στην οργάνωση της εκπροσώπησης των κοινωνικών ομάδων, πρωτοστατώντας στην ίδρυση και προώθηση κοινωνικών θεσμών. Το 1914, η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων του Ελευθερίου Βενιζέλου, συνεπικουρούμενη από τους «Κοινωνιολόγους» του Αλέξανδρου Παπαναστασίου, εισήγαγε τον Ν. 281/14 περί σωματείων. Τα εργατικά σωματεία θα τελούσαν υπό την εποπτεία της Επιθεώρησης Εργασίας ή του Νομάρχη και θα είχαν δικαίωμα σύναψης «ομαδικών συμβάσεων» με φυσικά ή νομικά πρόσωπα και ομάδες. Δεν θεσμοθετήθηκε, όμως, σύστημα συλλογικών διαπραγματεύσεων· επαγγέλματα με συνδικαλιστική ισχύ (καπνεργάτες, υποδηματεργάτες, αρτεργάτες, φορτοεκφορτωτές) επιδίωκαν μέσω απεργιών την υπογραφή «πρωτοκόλλων» για τη ρύθμιση των όρων της εργασίας. Βενιζελικοί και σοσιαλιστές συνέπραξαν στην ίδρυση της ΓΣΕΕ το 1918, ενώ ο Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων (ΣΕΒ) είχε ήδη ιδρυθεί από το 1907.⁴

² Λόγος ίδρυσης των συνδικάτων ήταν η ενίσχυση της διαπραγματευτικής θέσης των μισθωτών απέναντι στην ισχύ των μεμονωμένων εργοδοτών (Παλαιολόγος 2006, 23-41). Ο όρος *collective bargaining* αποδίδεται στους διάσημους ιστορικούς του βρετανικού εργατικού κινήματος Sidney και Beatrice Webb. Εισήχθη στις ΗΠΑ από τον πρώτο ηγέτη της Αμερικάνικης Ομοσπονδίας Εργασίας (AFL), Samuel Gompers (Davey 1972³, 3). Οι απαρχές των συστημάτων συλλογικών διαπραγματεύσεων εντοπίζονται στις μεταξοβιομηχανίες και τα ναυπηγεία της Βρετανίας του 18ου αιώνα, αλλά η επέκτασή τους είναι προϊόν του 20ού αιώνα. Τα ποσοστά κάλυψης των μισθωτών από τα συστήματα διαπραγματεύσεων εμφάνιζαν ποικιλία από χώρα σε χώρα (Jackson 1982, 104). Οι λειτουργίες τους μπορούν να διακριθούν στις φάσεις της διαπραγμάτευσης, της εκτέλεσης και της ερμηνείας των αποφάσεων-συμβάσεων (Davey, *ό.π.*).

³ Ιωάννου 1989, 54.

⁴ Katsanevas 1984, 84-86· Φουντανόπουλος 1999, 104-118· Φουντανόπουλος 2002, 306-310· 320-329. Στα μόνιμα οργανωτικά προβλήματα και τις ιδιαιτερότητες του εργατικού συνδικαλισμού στην Ελλάδα συγκαταλέγονται ο οργανωτικός κατακερματισμός, η έντονη

Η επιλογή του τρόπου ρύθμισης των διενέξεων μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, που θα διαρκούσε, με ορισμένες τροποποιήσεις, έως το 1990, έγινε στα χρόνια του Μεσοπολέμου. Ο συνδυασμός της έντασης των απεργιών με την ήττα στον Μικρασιατικό Πόλεμο (1922) και τις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις που την ακολούθησαν (άφιξη προσφύγων, στρατιωτικά πραξικοπήματα, παρακμή κοινοβουλευτισμού) ενέτειναν τον κρατικό παρεμβατισμό, με πρότυπο την Ιταλία του Μουσολίνι. Οι εξελίξεις στα εργατικά ζητήματα, από το 1920 και έπειτα, δεν αφήνουν περιθώριο για παρερμηνεία του χαρακτήρα του συστήματος που υιοθετήθηκε το 1935: αύξηση του ελέγχου στα συνδικάτα και πρακτική απαγόρευση των απεργιών (Ν. 2151/1920, Ν. 2111/20)· πρόταση τριμερούς επιτροπής για μείωση των ημερομισθίων κατά 25%-35%· χρησιμοποίηση του στρατού για την αιματηρή καταστολή απεργίας (Πειραιάς, Αύγουστος 1923)· προσωρινή απαγόρευση των συνδικάτων (Αύγουστος-Νοέμβριος 1923). Το χαμηλό κόστος της εργασίας έγινε βασικός πυλώνας της βιομηχανικής πολιτικής, την οποία η Ελλάδα διαμόρφωνε για πρώτη φορά στην ιστορία της. Οι εισηγήσεις –ήδη από το 1923– για τη δημιουργία οργάνου διαιτησίας στις συλλογικές διαφορές, καρποφόρησαν το 1935 και εφαρμόστηκαν επί δικτατορίας Μεταξά. Παράλληλα, ασκούνταν πιέσεις από το Διεθνές Γραφείο Εργασίας (ILO) για εργατική νομοθέτηση, η οποία όμως υπήρξε διάσπαρτη, επεκτεινόταν αργά (π.χ. οκτάωρη εργασία) και παραβιαζόταν ευρέως (π.χ. εργασία ανηλίκων). Μέσα από αυτές τις διαδικασίες, διαμορφώθηκε ένα μοντέλο που συνδύαζε την απευθείας νομοθέτηση των κύριων όρων και συνθηκών της εργασίας με την τάση κρατικού ελέγχου των εργατικών αποδοχών, προεξοφλώντας τη στρεβλή εφαρμογή των διεθνών προτύπων συλλογικών διαπραγματεύσεων.⁵

Η επιβολή ενός αντικομμουνιστικού καθεστώτος ελέγχου των κοινωνικών φρονημάτων και των κοινωνικών οργανώσεων μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο (1946-1949) παγίωσε τα χαρακτηριστικά της κρατικής παρέμβασης στη ρύθμιση των επαγγελματικών σχέσεων. Τα συνδικάτα τέθηκαν υπό τον έλεγχο ομάδας κρατικά επιδοτούμενων φιλοκυβερνητικών συνδικαλιστών, οι οποίοι με οργανωτικές μεθόδους (σωματεία-«σφραγίδες», διαγραφές

παραταξιοποίηση, η βαρύνουσα σημασία των Εργατικών Κέντρων, η οικονομική εξάρτηση από το κράτος και η προσπάθεια ελέγχου των συνδικάτων, ιδίως της ΓΣΕΕ, από τις κυβερνήσεις (Μαυρογορδάτος 1998², 91 κ.ε).

⁵ Χατζηιωσήφ 1993, 264-303. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, οι εργοδότες δεν αρνήθηκαν την έντονη κρατική επέμβαση, λόγω της καθοριστικής σημασίας του εργατικού κόστους για την ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων. Εξάλλου την ίδια περίοδο εντείνεται η πολιτικοποίηση των Ελλήνων βιομηχάνων, με αποκορύφωμα την υπουργοποίηση του βιομήχανου τσιμέντων και προέδρου του ΣΕΒ, Ανδρέα Χατζηκυριάκου (επί Στυλιανού Γονατά το 1922 και επί Ιωάννη Μεταξά το 1936). Για τον ρόλο του ΔΓΕ βλ. Λιάκος 2016².

σωματείων, συνεργασία με την αστυνομία) απέκλειαν την Αριστερά από το «επίσημο» συνδικαλιστικό κίνημα και διασφάλιζαν τον κυβερνητικό έλεγχο πάνω στη ΓΣΕΕ και στην πλειοψηφία των δευτεροβάθμιων συνδικαλιστικών ενώσεων. Τα αντιπολιτευόμενα συνδικάτα, απομονωμένα από τους μηχανισμούς διαπραγμάτευσης και διαιτησίας που αναδιαμορφώθηκαν με τη νομοθεσία του 1955-1957 (Ν. 3239/55, Ν.Δ. 3755/57), συνεργάζονταν μεταξύ τους, συστήνοντας άτυπες δευτεροβάθμιες ενώσεις και προέβαιναν σε κινητοποιήσεις που λάμβαναν και πολιτικό χαρακτήρα.⁶ Η δικτατορία των Συνταγματαρχών (1967-1974) διέλυσε «αντεθνικά» σωματεία και για ένα διάστημα απαγόρευσε τις απεργίες. Επιβάλλοντας ένα καθεστώς αστυνομοκρατίας και βασανιστηρίων, δημιούργησε ασφυκτικές συνθήκες για την ελεύθερη συνδικαλιστική έκφραση και τη συλλογική δράση. Οι εξελίξεις αυτές εξηγούν το γιατί η περί ΣΣΕ και διαιτησίας νομοθεσία του 1955-1957 δεν διαφοροποιήθηκε ουσιαστικά από την αντίστοιχη του 1935. Εξάλλου, διατηρήθηκαν και τα είδη των ΣΣΕ, όπως είχαν καθοριστεί το 1938.⁷ Μετά τη Μεταπολίτευση, η ανθεκτικότητα της νομοθεσίας του 1955-1957 έως το 1990 (Ν. 1876/90) θα πρέπει να συσχετιστεί με την προσπάθεια διατήρησης του κυβερνητικού ελέγχου πάνω στο συνδικαλιστικό κίνημα.⁸

Το ερευνητικό ενδιαφέρον των νομικών και κοινωνικών επιστημών στο πεδίο των επαγγελματικών σχέσεων εστιάζει στον βαθμό της κρατικής επέμβασης στις συλλογικές διαπραγματεύσεις και στο επίπεδο της διεξαγωγής τους. Στην Ελλάδα επικράτησε, όπως έχει φανεί, η νομοθέτηση των θεσμών επαγγελματικών σχέσεων, με εξάρτηση των οργανώσεων από το κράτος.

⁶ Στα συνδικάτα επιβλήθηκε επί μία εικοσαετία η ομάδα των Φώτη Μακρή (γενικός γραμματέας της ΓΣΕΕ) και Δημήτρη Θεοδώρου (πρόεδρος του Εργατικού Κέντρου Θεσσαλονίκης). Για τον έλεγχο φρονιμάτων βλ. Καραμανωλάκης 2019. Για τις εξελίξεις στα συνδικάτα ειδικά μεταξύ 1964-1966, βλ. Κουκουλές 2000. Γενικότερα για τη μετεμφυλιακή περίοδο στον συνδικαλιστικό χώρο βλ. Ιωάννου 1989, 63-69.

⁷ Βλ. Α.Ν. «Περί ρυθμίσεως συλλογικών διαφορών εργασίας», ΦΕΚ 585/Α/20.11.1935· Α.Ν. «Περί συλλογικών συμβάσεων εργασίας», ΦΕΚ 587/Α/21.11.1935. Για τα είδη των ΣΣΕ, βλ. Α.Ν. 1367/38.

⁸ Για την «ελεγχόμενη μετάβαση» στον συνδικαλιστικό χώρο μετά το 1974 βλ. Κουκουλές 2013. Η νομοθεσία του 1990 θέσπισε για πρώτη φορά πραγματικό σύστημα διαπραγματεύσεων, ενώ αυτονόμησε τη διαιτησία από τον κυβερνητικό έλεγχο. Όμως, υπήρχαν διατάξεις που υποχρέωναν το ένα από τα δύο μέρη να αποδέχεται τη μεσολάβηση και τη διαιτησία, αλλά και να εφαρμόζει τη διαιτητική απόφαση, εάν το άλλο μέρος την ενέκρινε (Κουκουλές 1998, 108-109). Χαρακτηριστική του προβλήματος είναι η περιγραφή του Γ. Κουζή: Το 1990 αφενός «καθιερώνονται οι ελεύθερες συλλογικές διαπραγματεύσεις», αφετέρου «οι εργοδότες [...] υποχρεώνονται από τα συνδικάτα σε διεξαγωγή διαπραγματεύσεων και, σε περίπτωση αδιεξόδου, οι συλλογικές διαφορές [...] επιλύονται από τον αυτόνομο Οργανισμό Μεσολάβησης και Διαιτησίας» (Κουζής 2007, 231-232). Για διαφορετικές εκτιμήσεις σχετικά με την υποχρεωτικότητα της διαιτησίας μετά το 1990 βλ. Ληξουριώτης 2015· Κουκουλές 1997, 73-74.

Διαμορφώθηκε ένα συγκεντρωτικό σύστημα: Πάνω στη βάση τριών εθνικών κατώτατων μισθών ανειδίκευτων (ανδρών, γυναικών, μαθητευόμενων), που ορίζονταν από την Εθνική Γενική Συλλογική Σύμβαση Εργασίας (ΕΓΣΣΕ), οικοδομήθηκε η κυριαρχία των εθνικών και, δευτερευόντως, των τοπικών ομοιοεπαγγελματικών Συλλογικών Συμβάσεων Εργασίας (ΣΣΕ). Έως το 1990 αποθαρρυνόταν η παράλληλη διαπραγμάτευση στο κατώτερο επίπεδο (επιχείρησης ή παραγωγικής μονάδας).⁹

Η κοινωνική ιστορία και η ιστορία της εργασίας εκκινούν από μια πιο σύνθετη αντίληψη τόσο του μισθού –του πρωτεύοντος αντικειμένου των διαπραγματεύσεων– όσο και των κοινωνικών ομάδων που συνάπτουν επαγγελματικές σχέσεις. Από το 1980, ερευνούν τον μισθό όχι μόνο από οικονομική άποψη (ως κόστος εργασίας και βιοτικό επίπεδο) αλλά και από κοινωνική-πολιτισμική άποψη. Συνεκτιμούν τη φύση της εργασίας, τη μορφή της αμοιβής, τον τρόπο πρόσληψης των μισθωτών, το συνολικό εισόδημα, τις εργασιακές διενέξεις, το «νόημα» του μισθού και την έμφυλη διάστασή του.¹⁰ Αναλύουν τη συγκεκριμένη κοινωνική θέση του εργάτη, η οποία, ιστορικά, δεν ήταν πάντοτε αποκλειστική σχέση μισθωτής εργασίας.

Στην Ελλάδα, τις δεκαετίες του 1980 και 1990, η οικονομική ιστορία είχε συνδέσει τον δευτερεύοντα ρόλο της βιομηχανίας στην οικονομία με τη θέση περί «ανολοκλήρωτης» εργατικής τάξης.¹¹ Μία άποψη από την κοινωνική ιστορία αντιπρότεινε ότι η εργατική τάξη είχε μεν συγκροτηθεί, αλλά στη βάση μιας προκαπιταλιστικής «ηθικής οικονομίας».¹² Μια τρίτη άποψη, προκρίνοντας την αξιοποίηση βιομηχανικών αρχείων, εξήγησε την

⁹ Κουκιάδης 1983², 25-45· Zisimopoulos 2019. Την περίοδο η οποία εξετάζεται εδώ, οι διαπραγματεύσεις με μεμονωμένους εργοδότες ή επιχειρήσεις ήταν συχνό φαινόμενο στις ΗΠΑ και τον Καναδά, ενώ στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες επικρατούσαν οι ομοιοεπαγγελματικές και κλαδικές διαπραγματεύσεις (ΔΓΕ 1965, 16).

¹⁰ Η εκβιομηχάνιση προώθησε την αμοιβή με το κομμάτι, η οποία ήδη κυριαρχούσε έναντι του ημερομισθίου. Μετά το 1900 και την ανάπτυξη του επιστημονικού μανάτζμεντ, στα συστήματα αμοιβών προστέθηκαν επιμίσθια, συνδεδεμένα με την παραγωγικότητα ή τα επιχειρηματικά κέρδη. Η αμοιβή σε είδος εκτοπίστηκε, αλλά εμφανίστηκε ένας νέος μη χρηματικός μισθός (π.χ. δωρεάν γεύματα, κουπόνια, παροχή αυτοκινήτου), καθώς και ένας έμμεσος μισθός (σύνταξη, περίθαλψη, πληρωμένη άδεια). Άνδρες και γυναίκες, ήδη από τον 14ο αιώνα, αμείβονταν με διαφορετικούς τρόπους και λάμβαναν διαφορετικά χρηματικά ποσά – ή ακόμη και διαφορετικά είδη, στην περίπτωση πληρωμής σε είδος (Scholliers 2004, 3-24).

¹¹ Βασιζόμενη κυρίως σε τραπεζικά αρχεία και στατιστικές (Lambropoulou 2006). Η πιο ακραία άποψη ήταν αυτή περί πλήρους ανυπαρξίας εργατικής τάξης, με την έννοια της «διάχυσης» της πλειοψηφίας του «εργατικού πληθυσμού» στον «λαό» μέσω της επαγγελματικής κινητικότητας. Αυτή η δομή της εργασίας επισφραγίστηκε, σύμφωνα με την άποψη αυτή, από την άφιξη των προσφύγων του 1922 και τις εργασιακές στρατηγικές που ανέπτυξαν με σκοπό την οικογενειακή τους ανάρκεια (Πιζάνιας 1993).

¹² Φουντανόπουλος 2005.

προσωρινότητα και κινητικότητα στην εργασία ως τρόπο λειτουργίας των βιομηχανιών και ως εργοδοτική τακτική μείωσης του κόστους, παρά ως προσπάθεια των μισθωτών να αποτρέψουν την ταξική τους διαμόρφωση· στη θέση περί «ηθικής οικονομίας» αντιπρότεινε ότι τα εργατικά αιτήματα προωθούνταν σε συνθήκες βιομηχανικού καπιταλισμού.¹³ Παράλληλα, οι σπουδές φύλου εμπλούτιζαν τις έρευνες, αναδεικνύοντας τις σχέσεις μεταξύ των έμφυλων ανισοτήτων στην εργασία με τις αντίστοιχες ανισότητες στα υπόλοιπα πεδία.¹⁴

II. Το σύστημα συλλογικών συλλογικών διαπραγματεύσεων και διαιτησίας στην Ελλάδα

Οι κοινωνικο-ιστορικές προσεγγίσεις άρχισαν σχετικά πρόσφατα να καταπιάνονται με τη μελέτη της μεταπολεμικής περιόδου, όταν και επεκτάθηκε το σύστημα των ΣΣΕ.¹⁵ Η έρευνα που αφορά στις ΣΣΕ εξακολουθεί να προέρχεται κυρίως από τις κοινωνικές και νομικές επιστήμες, και να αφορά πρωτίστως την «υποχρεωτική διαιτησία», η οποία στην Ελλάδα λειτούργησε εξαρχής ως υποκατάστατο των συλλογικών διαπραγματεύσεων.¹⁶

Οι ΣΣΕ υπογράφονταν μεταξύ οργανώσεων εργοδοτών και μισθωτών, και δημοσιεύονταν σε ΦΕΚ (τεύχος Β΄) έπειτα από έγκριση του υπουργού Εργασίας (πριν το 1955 κατατίθενταν στο Ειρηνοδικείο). Οι όροι κάθε ΣΣΕ θεωρούνταν ενσωματωμένοι στις ατομικές συμβάσεις εργασίας που σύνεπταν οι αποδεχόμενοι την ΣΣΕ. Σε περίπτωση διαφωνίας, το καθένα από τα μέρη μπορούσε να ζητήσει τη μεσολάβηση υπαλλήλου του Υπουργείου Εργασίας. Ο υπουργός Εργασίας μπορούσε, υπό προϋποθέσεις, να κηρύξει μια ΣΣΕ υποχρεωτική για την περιφέρεια του Ειρηνοδικείου όπου αυτή

¹³ Παπαστεφανάκη 2009.

¹⁴ Lambropoulou 2006.

¹⁵ Λαμπροπούλου 2009.

¹⁶ Η νομοθετική κατοχύρωση της διαιτησίας είχε λάβει χώρα ήδη από το 1926 (Ληξουριώτης 2015). Η υποχρεωτική διαιτησία πρωτοεμφανίστηκε στην Αυστραλία και τη Νέα Ζηλανδία στις αρχές του 20ού αιώνα. Η υποχρεωτικότητα αφορά τόσο στην υπαγωγή της διαφοράς σε διαιτητικό δικαστήριο, όσο και στην εφαρμογή της απόφασής του. Η διαιτησία συνοδεύεται κατά κανόνα από προσωρινή απαγόρευση της απεργιακής δράσης. Αποσκοπεί καταρχήν στον προσδιορισμό των κατώτατων επιτρεπόμενων αμοιβών ειδικευμένων και ανειδίκευτων εργατών, ως βάση για τη δημιουργία συστημάτων μισθολογικής ιεράρχησης (ΔΓΕ 1965, 151-173). Στις αρχές της δεκαετίας του 1980, η Ελλάδα ήταν η μοναδική ευρωπαϊκή χώρα που διατηρούσε τον θεσμό (Κουκιάδης 1983², 210-217).

συντάχθηκε.¹⁷ Πέραν της ΕΓΣΣΕ, που αναφέρθηκε ήδη και κάλυπτε τους μισθωτούς όλης της χώρας, οι ΣΣΕ διακρίνονταν σε εθνικές ομοιοεπαγγελματικές (για τους μισθωτούς ορισμένου επαγγέλματος και των «συναφών κλάδων» όλης της χώρας), τοπικές ομοιοεπαγγελματικές (για ορισμένη πόλη ή περιφέρεια, εφόσον δεν υπήρχε εθνική ομοιοεπαγγελματική), τοπικές γενικές και ειδικές. Η τελευταία κατηγορία περιελάμβανε τις επιχειρησιακές ΣΣΕ, αλλά εμπόδιο στην υπογραφή τους στεκόταν η προϋπόθεση της μη κάλυψης των μισθωτών από εθνική ομοιοεπαγγελματική ΣΣΕ, καθώς και η υποχρέωση διαπραγμάτευσης με ένωση εργοδοτών και όχι με μεμονωμένο εργοδότη.¹⁸ Οι ΣΣΕ κάθε επιπέδου υπογράφονταν από τις αντίστοιχες επαγγελματικές ενώσεις, κάτι που ουσιαστικά περιόριζε τον ρόλο των πρωτοβάθμιων εργατικών σωματείων στη σύναψη τοπικών ΣΣΕ, ενώ αποτελούσε τροχοπέδη για τη συνδικαλιστική οργάνωση των μισθωτών σε επίπεδο επιχείρησης.¹⁹

Αντικείμενο των ΕΓΣΣΕ ήταν οι «γενικοί όροι και συνθήκες εργασίας», καθώς και τα κατώτατα όρια αποδοχών, τα επιδόματα και οι προσαντήσεις. Οι υπόλοιπες συμβάσεις ρύθμιζαν, αντίστοιχα, την αμοιβή της εργασίας και τους «ειδικούς» όρους και συνθήκες αυτής κατά επάγγελμα.²⁰ Οι διατάξεις εφαρμόστηκαν περιοριστικά: Οι «γενικοί όροι και συνθήκες εργασίας» μπορούσαν να ρυθμίζονται μόνο από το νομοθέτη ή την ΕΓΣΣΕ· δεν μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενο διαπραγμάτευσης και βελτίωσης σε κατώτερο επίπεδο.²¹

Οι συλλογικές διαφορές που δεν επιλύονταν συναινετικά, παραπέμπονταν υποχρεωτικά στα μόνιμα κατά τόπους Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Διοικητικά Διαιτητικά Δικαστηρία (ΠΔΔΔ και ΔΔΔΔ). Σε αυτά συμμετείχαν, υπό την προεδρία ενός δικαστικού με υπερισχύουσα σε περίπτωση ισοψηφίας ψήφο, εκπρόσωποι των επαγγελματικών οργανώσεων και του

¹⁷ Εφόσον η ΣΣΕ κάλυπτε τα τρία πέμπτα των μισθωτών του επαγγέλματος. Από το 1955, οι ΣΣΕ που καταρτιζόνταν παρουσία εκπροσώπου του Υπουργείου Εργασίας δέσμευαν αυτομάτως το σύνολο των εργοδοτών και των μισθωτών του επαγγέλματος της περιφέρειας ισχύος.

¹⁸ Πλην των επιχειρήσεων κοινής ωφελείας και των τραπεζών, όπου η ΣΣΕ μπορούσε να υπογραφεί από εκπρόσωπο της επιχείρησης. Ο περιορισμός αυτός δεν υπήρχε στη νομοθεσία του 1938. Οι προβλέψεις για τις ειδικές ΣΣΕ γενικότερα δημιουργούσαν σύγχυση (Κουκιάδης 1983², 171-174).

¹⁹ Για την πλευρά των μισθωτών, οι ειδικές ΣΣΕ υπογράφονταν από την «επαγγελματική οργάνωση των μισθωτών» της επιχείρησης, δίχως να διευκρινίζεται το είδος ή η βαθμίδα της.

²⁰ Απαγορευόταν η σύσταση ταμείων και η τροποποίηση εισφορών μέσω των ΣΣΕ. Προβλεπόταν η δυνατότητα συνομολόγησης υποχρέωσης των εργοδοτών να παρακρατούν τη συνδικαλιστική εισφορά των μισθωτών (για την πολύπλοκη ιστορία της εισφοράς αυτής βλ. Κουκουλές 1994).

²¹ Κουκιάδης 1983², 167-169· Κουκουλές 1998.

Υπουργείου Εργασίας.²² Κάθε πλευρά που δεν αποδεχόταν την πρωτόδικη διαιτητική απόφαση μπορούσε να προσφύγει στο δεύτερο βαθμό διαιτησίας χωρίς προϋποθέσεις.²³ Οι Διαιτητικές Αποφάσεις (ΔΑ) είχαν την ισχύ ΣΣΕ. Ο Υπουργός Εργασίας μπορούσε να παραπέμψει οποιαδήποτε διένεξη απευθείας στη διαιτησία. Ειδικά για αποφάσεις αύξησης ημερομισθίων, η διαιτησία θα έπρεπε να συνεκτιμά παράγοντες όπως οι κοινωνικές και οικονομικές ανάγκες, η αντοχή των επιχειρήσεων, το επίπεδο του τιμάριθμου και το «γενικότερο συμφέρον» της εθνικής οικονομίας. Έως την έκδοση της απόφασης, απαγορευόταν σε μισθωτούς και εργοδότες η «διακοπή της εργασίας» και η μεταβολή των όρων της.²⁴

Με τις τροποποιήσεις του 1957, όλες οι σχετικές με τη διαιτησία χρονικές προθεσμίες συντομεύθηκαν, πιθανότατα με σκοπό να περιοριστούν τα καταβαλλόμενα αναδρομικά.²⁵ Οι Υπουργοί Εργασίας και Συντονισμού μπορούσαν, έως το 1974, να τροποποιούν ή να απορρίπτουν από κοινού κάθε ΣΣΕ ή ΔΑ, ή μέρος αυτών, που αντιτίθονταν στη «γενική ή ειδική οικονομική ή κοινωνική πολιτική», έπειτα από γνωμοδότηση του Εθνικού Γνωμοδοτικού Συμβουλίου Κοινωνικής Πολιτικής (ΕΓΣΚΠ).²⁶

²² Το κείμενο του ΔΓΕ που αξιοποιείται εδώ (ΔΓΕ, 1965) δεν αναφέρει την περίπτωση συμμετοχής μη νομικών στα διαιτητικά δικαστήρια, σε αντίθεση με την ελληνική εμπειρία. Η ίδρυση πέντε ΠΔΔΔ και ενός ΔΔΔΔ είχε καταρχάς προβλεφθεί με το Ν.Δ. 3086/54 (ΦΕΚ 248/Α/11.10.1954). Από το 1955 λειτουργούσαν ένα ΠΔΔΔ σε κάθε περιφέρεια Πρωτοδικείου, όπου υπήρχε Επιθεώρηση Εργασίας, και έξι ΔΔΔΔ, στις μεγαλύτερες πόλεις της χώρας.

²³ Στη νομοθεσία του 1935, οι πρωτοβάθμιες επιτροπές διαιτησίας ήταν έκτακτες και η προσφυγή των ενδιαφερομένων στις δευτεροβάθμιες (μόνιμες) επιτροπές επιτρεπόταν μόνο υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις.

²⁴ Στη νομοθεσία του 1935, οι παραβάτες, εργοδότες ή μισθωτοί, υποχρεώνονταν στην καταβολή αποζημιώσεων προς το προσωπικό, αλλά οι διατάξεις στόχευαν καταφανώς στους μισθωτούς. Προβλεπόταν επιπλέον χρηματική ποινή, ποινή φυλάκισης και έκπτωση από τα συνδικαλιστικά αξιώματα για τους «πρωταιτίους και υποκινητές», καθώς και για όσους είχαν προκαλέσει απεργίες και σε άλλες επιχειρήσεις. Οι ποινές διπλασιάζονταν σε περίπτωση που μια απεργία είχε επιφέρει και διαταραχή της τάξης. Στη νομοθεσία του 1955, η χρηματική αποζημίωση βάρυνε τους εργοδότες, ενώ οι παραβάτες μισθωτοί απολύονταν αυτοδίκαια· η ποινή της έκπτωσης από το συνδικαλιστικό αξίωμα απαλείφθηκε.

²⁵ Για διευκόλυνση των εργοδοτών, πολλές ΔΑ προέβλεπαν καταβολή των αναδρομικών σε ολιγάριθμες μηνιαίες δόσεις. Εντοπίστηκαν και περιπτώσεις όπου τα αναδρομικά περικλοπτόνταν: Στην καπνοβιομηχανία το 1961 (ΦΕΚ 286/Β/22.8.1961), στη χαρτοποιία ΕΓΛ στην Πάτρα το 1970 (ΙΚΑ 1970, 80-84) και, το ίδιο έτος, στα ζαχαρώδη προϊόντα (στο ίδιο, 133).

²⁶ Δεν επιτρεπόταν τροποποίηση ή μη έγκριση αυξήσεων αποδοχών ύψους έως 3%, εφόσον είχε παρέλθει ένα έτος από την προηγούμενη αύξηση. Το 16μελές ΕΓΣΚΠ, με πρόεδρο επιστήμονα της κοινωνικής πολιτικής, υπαγόταν στο Υπουργείο Εργασίας. Αποτελούσε συνέχεια του Ανώτατου Συμβουλίου Εργασίας που είχαν συστήσει οι Φιλελεύθεροι το 1911. Τα υπόλοιπα μέλη του ήταν διευθυντές υπουργείων, εκπρόσωποι των εργοδοτικών συλλόγων και εκπρόσωποι της ΓΣΕΕ. Διέθετε τμήμα Αμοιβής και Όρων Εργασίας, το οποίο γνωμοδοτούσε

Οι τροποποιήσεις της δικτατορίας των Συνταγματαρχών το 1969 περιέπλεξαν τις διαδικασίες σύναψης ΣΣΕ και προσφυγής στη διαιτησία. Για να διασφαλιστεί ο έλεγχος των συνδικάτων που υπέγραφαν τις ΣΣΕ, έγινε διάκριση σε «πλέον αντιπροσωπευτικές» και «απλώς αντιπροσωπευτικές» οργανώσεις. Το στάδιο της μεσολάβησης έγινε πιο σύνθετο. Ο έλεγχος στα συνδικάτα εντάθηκε μέσω της «έκτακτης οικονομικής ενίσχυσής» τους, κατά την κρίση του Υπουργού Εργασίας. Τα κατώτατα εθνικά όρια μισθών και ημερομισθίων θα μπορούσαν να καθορίζονται και με απλή απόφαση της κυβέρνησης.²⁷ Προβλεπόταν, τέλος, η συμβιβαστική αντιμετώπιση διενέξεων, που δεν συνιστούσαν συλλογικές διαφορές, σε επιτροπές τριμερούς συνεργασίας.²⁸ Νομοθετικό διάταγμα του 1972 διαχώρισε τους μισθωτούς με σχέση ιδιωτικού δικαίου στο Δημόσιο, τους ΟΤΑ και τα ΝΠΔΔ από τους υπόλοιπους μισθωτούς με την ίδια σχέση εργασίας.²⁹

Με βάση αυτά τα δεδομένα, δεν προκαλεί εντύπωση η συμφωνία των ερευνητών πάνω στον προσχηματικό χαρακτήρα της καθιέρωσης των συλλογικών διαπραγματεύσεων στην Ελλάδα. Δημιουργήθηκε ένα σύστημα «μονομερών επεμβάσεων, μονομερών αποφάσεων και μονομερών επιλογών».³⁰ Ο ν. 3239/55 χαρακτηρίστηκε «φενάκη» και τα διαιτητικά δικαστήρια «δικαστήρια σκοπιμότητας», που έδιναν αποτελέσματα «εκ των προτέρων γνωστά».³¹ Έχει υποστηριχθεί ακόμη και ότι ο κρατικός εκπρόσωπος στη διαιτησία υπαγόρευε τις αποφάσεις, καθιστώντας την όργανο προώθησης της εισοδηματικής πολιτικής της κυβέρνησης.³² Γενικότερα, το σύστημα

άμεσα επί των υπουργικών τροποποιήσεων. Το 1969 η δικτατορία μετονόμασε το ΕΓΣΚΠ εκ νέου σε Ανώτατο Συμβούλιο Εργασίας (Ν.Δ. 184/1969).

²⁷ Ν.Δ. 186/69, ΦΕΚ 86/Α/10.5.1969. Σε περίπτωση αμφισβήτησης του αντιπροσωπευτικού χαρακτήρα μιας οργάνωσης, ο Πρόεδρος του ΠΔΔΔ μπορούσε να αποφαινεται σχετικά, με κριτήρια που συμπεριελάμβαναν τη «στάση απολύτου ανεξαρτησίας» και τη «γνήσια συνδικαλιστική δράση» της οργάνωσης.

²⁸ Αυτή η διάταξη, παρ' ό,τι δεν αφορούσε συλλογικές διαφορές, φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε μετά τη Μεταπολίτευση για την υπογραφή συμφωνιών σε επιχειρησιακό επίπεδο (Ιωάννου 1986, 43-44).

²⁹ Ν.Δ. 1198/72, ΦΕΚ 109/Α/5.7.1972. Οι όροι εργασίας των μισθωτών αυτών θα μπορούσαν να ρυθμίζονται μόνο με ειδικές (επιχειρησιακές) ΣΣΕ ή αντίστοιχες ΔΑ, ενώ δεν θα ίσχυε για αυτούς καμία άλλη ρύθμιση, παρά μόνο τα εκάστοτε κατώτατα μισθολογικά όρια που όριζε η κυβέρνηση. Στο Ανώτατο Συμβούλιο Εργασίας (το πρώην ΕΓΣΚΠ), το τμήμα Αμοιβής και Όρων Εργασίας διαρρέθηκε σε δύο τμήματα: ένα για τους μισθωτούς του ιδιωτικού τομέα και ένα για αυτούς του δημοσίου (συμπεριλαμβανομένων των μισθωτών με σχέση εργασίας ιδιωτικού δικαίου σε Δημόσιο-ΟΤΑ-ΝΠΔΔ).

³⁰ Κουκιάδης 1983², 139.

³¹ Κουκουλές 1997, 27· 72.

³² Ιωάννου 1989, 74-75.

θεωρήθηκε ως κεκαλυμμένος τρόπος εξασφάλισης φθηνής εργασίας με γραφειοκρατικό τρόπο.³³ Η αρνητική συνέπεια αυτής της θεώρησης ήταν η τάση να προεξοφλείται το περιεχόμενο των ΣΣΕ/ΔΑ. Όταν δεν αγνοούνταν εντελώς, οι ΣΣΕ/ΔΑ εξετάζονταν μόνο από ποσοτική άποψη, αξιοποιώντας τα προεπεξεργασμένα δεδομένα του Υπουργείου Εργασίας.³⁴

Συνεπώς, στο περιεχόμενο των εργασιακών ρυθμίσεων της περιόδου δεν έχουν ακόμη τεθεί ερωτήματα από τη σκοπιά της κοινωνικής ιστορίας. Πέρα από το ζήτημα του μισθού, το οποίο η έρευνα προεξοφλεί, οι ΣΣΕ καθόριζαν τον τρόπο ένταξης στον κάθε κλάδο οικονομικής δραστηριότητας, απαριθμώντας τις προβλεπόμενες επαγγελματικές κατηγορίες και τη συνδεδεμένη με αυτές μισθολογική εξέλιξη.³⁵ Αποτελούσαν, συνεπώς, τμήμα της διαδικασίας απόκτησης επαγγελματικής συνείδησης και της ταξικής συγκρότησης. Επίσης, δεν έχει ερευνηθεί ο τρόπος με τον οποίο μια σειρά από κοινωνικά νοήματα που παράγονται και αναπαράγονται στους εργασιακούς χώρους και αφορούν στη μαθητεία, στην ειδικευση και στο φύλο, συνοψίζονται και προωθούνται διαμέσου των εργασιακών ρυθμίσεων.

Το παρόν κείμενο επιχειρεί μια πρώτη, απ' όσο γνωρίζουμε, προσπάθεια ανάλυσης του περιεχομένου των ΣΣΕ/ΔΑ της μεταποίησης (βιομηχανίας και βιοτεχνίας) την περίοδο 1964-1971. Η επιλογή του συγκεκριμένου χρονικού πλαισίου επιβλήθηκε από την περιορισμένη διαθεσιμότητα των σχετικών ρυθμίσεων, οι οποίες εκδόθηκαν σε ειδικά τεύχη από το ΙΚΑ.³⁶ Ακόμη όμως και αυτά τα λίγα τεύχη δεν περιλαμβάνουν με βεβαιότητα όλες τις ΣΣΕ, καθώς άλλες δημοσιεύονταν σε ΦΕΚ (τεύχος Β') και άλλες κατατίθενταν στο Ειρηνοδικείο. Είναι όμως ευτυχές ότι αυτό το σύντομο χρονικό διάστημα καλύπτει ακριβώς το μέσο της περιόδου της πρωτοφανούς επέκτασης της μεταποίησης στη μεταπολεμική Ελλάδα, από τις αρχές της δεκαετίας

³³ Μεταξύ άλλων βλ. Μαυρογορδάτος 1998², 129· Σεφέρης 1978, 78· Ιωάννου 1986, 37· Νικολόπουλος 1987, 20.

³⁴ Ζαμπάρλουκου 1997, 170-171. Η συγγραφέας επαναλαμβάνει, ουσιαστικά, τη θέση του Χ. Ιωάννου (1986, 43-44) ότι η αύξηση των ειδικών (επιχειρησιακών) ΣΣΕ μετά το 1976 αποτύπωνε την ενδυνάμωση των μισθωτών σε επίπεδο επιχείρησης και οδήγησε σε ένα παράλληλο, ανεπίσημο σύστημα διαπραγματεύσεων. Σε καμία από τις δύο μελέτες δεν διερευνήθηκε το περιεχόμενο είτε των νέων επιχειρησιακών ρυθμίσεων, είτε των ομοιοεπαγγελματικών. Εξάλλου η εμβάθυνση στο περιεχόμενο των ΣΣΕ δεν εναρμονιζόταν με την επικρατούσα τάση να παράγονται συνολικότερες, γενικευτικές αναλύσεις, συχνά με διάθεση παροχής συμβουλών στον νομοθέτη (Κατσανέβας 1996⁴· Φακιολάς 1978· Τζεκίνης 1987).

³⁵ Η σημασία των ΣΣΕ είναι αυξημένη, καθώς η Ελλάδα ανήκει σε μια ομάδα χωρών (μαζί με την Αυστρία, το Βέλγιο, τη Γαλλία, την Ιταλία, τη Σλοβενία και τη Σουηδία) που χαρακτηρίζονται από πολύ μεγάλα ποσοστά κάλυψης των μισθωτών από ΣΣΕ (Κουζής 2007, 157).

³⁶ Οι ρυθμίσεις του έτους 1969 δεν έχουν εντοπιστεί και δεν είναι βέβαιο ότι έχουν εκδοθεί από το ΙΚΑ.

του 1960 έως την ύφεση του 1974.³⁷ Πρόκειται για την περίοδο συγκρότησης του νέου εργατικού και υπαλληλικού δυναμικού του κλάδου, που αναδείχθηκε σε αυτόνομη συνδικαλιστική δύναμη μετά τη Μεταπολίτευση. Η εστίαση στις ΣΣΕ της μεταποίησης, παρά τις σημαντικές κατά κλάδο διαφορές στο εσωτερικό της, επιτρέπει την εμβάθυνση σε ορισμένες από τις πλευρές της συγκρότησης του κοινωνικού αυτού υποκειμένου, που αφορούν στις αμοιβές, στην έμφυλη διάσταση της εργασίας και στη διχοτομία ειδικευμένης/ανειδίκευτης εργασίας.

III. Το περιεχόμενο των ΣΣΕ και οι πιέσεις για διεύρυνσή του

Αναφορικά με το περιεχόμενο των ΣΣΕ, έχει ορθά παρατηρηθεί ότι καταγράφει όρους και ιδιότητες, αλλά δεν εκθέτει διαδικασίες.³⁸ Σε μια ευρύτερη διατύπωση, η εργασιακή πραγματικότητα είναι κατά πολύ πιο σύνθετη από ό,τι οι εργασιακές ρυθμίσεις αφήνουν να φανεί. Στη μεταποίηση, οι ΣΣΕ λειτουργούσαν σχεδόν αποκλειστικά ως κείμενα ρύθμισης των κατώτατων αμοιβών. Αναφέρθηκε ήδη ότι το ζήτημα των μισθών είναι παντού το πρωταρχικό ζητούμενο στις συλλογικές διαπραγματεύσεις. Ωστόσο, την υπό εξέταση περίοδο, το ΔΓΕ παρατηρούσε ότι σε ΣΣΕ διαφόρων χωρών συμπεριλαμβάνονταν και ζητήματα που αφορούσαν τις άδειες, τις απολύσεις, τη μαθητεία, τους κανόνες και τις προδιαγραφές της παραγωγής, τις απεργίες ή τους τρόπους επίλυσης μελλοντικών διενέξεων.³⁹ Στις ΗΠΑ, θεωρούνταν δεδομένο ότι αντικείμενο των ΣΣΕ ήταν και η ρύθμιση των όρων διεξαγωγής της εργασίας, με στόχο την αποφυγή της αυθαιρεσίας των επιστατών.⁴⁰ Αλλά και στην Ευρώπη, η Βρετανία θεωρούνταν ως μία από τις λίγες χώρες όπου αντικείμενο των διαπραγματεύσεων ήταν μόνον οι μισθοί.⁴¹

Παλαιότερη έρευνα, χρησιμοποιώντας διαφορετική πηγή, συγκέντρωσε τις ρήτρες που εμφανίζονταν στις ΣΣΕ και ΔΑ διαφόρων επιπέδων και επαγγελμαμάτων, μεταξύ 1960 και 1978. Η έρευνα καταμέτρησε, πέραν των κύριων μισθολογικών ρυθμίσεων, 433 ρήτρες που αφορούσαν μισθολογικά θέματα και αποζημιώσεις (κυρίως επιδόματα), 217 ρήτρες που αφορούσαν στο χρόνο εργασίας (και πάλι κυρίως σε σχέση με την αμοιβή, π.χ. πληρωμή

³⁷ Για τα γενικά χαρακτηριστικά της οικονομικής ανάπτυξης της περιόδου βλ., μεταξύ άλλων, Φραγκιάδης 2007, 179 κ.εξ· Κωστής 2019, 357 κ.εξ.

³⁸ Λαμπροπούλου 2009, 184.

³⁹ ΔΓΕ 1965, 74-77.

⁴⁰ Davey 1972³, 6-7.

⁴¹ Jackson 1982, 105.

υπερωριών, αργιών και νυκτερινής εργασίας), 175 ρήτρες για διάφορες εργοδοτικές παροχές (κυρίως χρήσης πραγμάτων, π.χ. ρουχισμού-υποδημάτων) και 143 ρήτρες για άδειες (κυρίως αναψυχής και γάμου).⁴² Ακόμη και από αυτήν την κάπως προβληματική καταγραφή,⁴³ γίνεται φανερό ότι οι ΣΣΕ/ΔΑ λειτουργούσαν κατά κύριο λόγο ως κείμενα ρύθμισης των κατώτατων αμοιβών. Δεν αναφαίνονται παρά ελάχιστα οι «ειδικοί όροι» της εργασίας, που θα ρυθμίζονταν, με βάση τη νομοθεσία, από τις ομοιοεπαγγελματικές ΣΣΕ. Είναι έκδηλη η απουσία ρυθμίσεων για τους όρους διεξαγωγής της εργασίας, το καθεστώς της μαθητείας, τα κίνητρα παραμονής στην εργασία, τις μη μισθολογικές παροχές (πέραν του ρουχισμού και προστατευτικού εξοπλισμού) ή τους τρόπους επίλυσης των διενέξεων εργατών και εργοδοτών.

Το γεγονός ότι οι «γενικοί όροι και συνθήκες» της εργασίας δεν μπορούσαν να αποτελούν αντικείμενο των ομοιοεπαγγελματικών ΣΣΕ, μπορεί μόνο εν μέρει να εξηγήσει την τάση αυτή. Ένας ακόμη παράγοντας που πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν είναι το γεγονός ότι οι ομοιοεπαγγελματικές ΣΣΕ κάλυπταν επιχειρήσεις με μεγάλη διαφοροποίηση. Ενδεικτικά, η ΣΣΕ χημικής βιομηχανίας του 1967 προέβλεπε κοινά ημερομίσθια για 30 κλάδους παραγωγής, με ένα εύρος προϊόντων που εκτεινόταν από τα φάρμακα ως τα αεριούχα ποτά.⁴⁴ Αναμενόμενα, απουσιάζουν και κίνητρα παραμονής στον ίδιο εργοδότη.⁴⁵ Με ελάχιστες εξαιρέσεις, προβλεπόταν αμοιβή μόνο με βάση το χρόνο εργασίας, υποθέτοντας το πλήρες ωράριο, δίχως να αποκλείονται ρητά άλλα συστήματα.⁴⁶ Οι εργοδότες ήταν συνεπώς ελεύθεροι να εφαρμόζουν

⁴² Κουκιάδης 1983², 584-603. Η έρευνα στηρίχθηκε σε ΣΣΕ δημοσιευμένες στο περιοδικό *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*.

⁴³ Το μεγάλο χρονικό εύρος της έρευνας, η απόφαση να συμπεριληφθούν σε αυτήν οι ρυθμίσεις κάθε επιπέδου και επαγγέλματος, ο τρόπος κατηγοριοποίησης των ρητρών και, κυρίως, η μη συσχέτιση των εμφανιζόμενων ρητρών με τις επαγγελματικές κατηγορίες καθιστά δυσχερή την εξαγωγή συμπερασμάτων.

⁴⁴ ΙΚΑ 1968, 252-254.

⁴⁵ Υπήρχαν δύο εξαιρέσεις. Επίδομα προϋπηρεσίας στον ίδιο εργοδότη χορηγούνταν στην χαρτοποιία-χαρτονοποιία Θεσσαλονίκης, αλλά περικόπηκε από την κυβέρνηση το 1968 σε μία μόνο πενταετία αντί για δύο, για να μην επιβαρύνει υπέρμετρα τους εργοδότες (ΦΕΚ 386/Β/4.11.1968). Ανάλογο επίδομα, αλλά για δύο πενταετίες, χορηγούνταν στη ζυθοποιία-παγοποιία (ΦΕΚ 332/Β/12.7.1968).

⁴⁶ Κατ' αποκοπήν, αλλά και με ημερομίσθιο, εργάζονταν οι ραπτεργάτες-τριες, οι εφαπλωματοποιοί και ορισμένοι σιδερωτές-τριες. Βάσεις παραγωγής ορίζονταν στη ΣΣΕ αγγειοπλαστών (ΦΕΚ 302/Β/27.6.1968). Αναφορές στην κατ' αποκοπήν αμοιβή υπήρχαν και στις ΣΣΕ των κεραμοποιών (για ορισμένους καμινευτές και εκκαμινευτές) και κλωστοϋφαντουργίας (όπου αναφερόταν η υποχρέωση του εργοδότη να αναρτά σχετικό πίνακα με τις αποδόσεις και τις αμοιβές). Οι κατ' οίκον ή σε εργαστήρια μισθωτοί ταπητεργάτες-τριες Θεσσαλονίκης αμείβονταν ανά χιλιάδα κόμπων (ΙΚΑ 1968, 100-101). Σε κάθε περίπτωση οι αποδοχές των

συστήματα αμοιβής με βάση την παραγωγικότητα, αμείβοντας τους μισθωτούς πάνω από τα συμφωνημένα στις ομοιοεπαγγελματικές ΣΣΕ ελάχιστα όρια, τα οποία, ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο, σε ορισμένους κλάδους κινούνταν στο επίπεδο της κατώτατης εθνικής αμοιβής της ΕΓΣΣΕ.⁴⁷ Δευτερεύοντες όροι, όπου υπήρχαν, είχαν επίσης μισθολογικό χαρακτήρα (καταβολή επιδομάτων, κυρίως του επιδόματος ανθυγιεινής εργασίας) ή αφορούσαν την παροχή προστατευτικού εξοπλισμού, ρουχισμού-υπόδησης ή γάλακτος. Κατά κανόνα, κάθε επόμενη ΣΣΕ/ΔΑ διατηρούσε αμετάβλητους όλους τους όρους της προηγούμενης ρύθμισης, πλην των ημερομισθίων. Ρητές αναφορές σε εκκρεμή ζητήματα, ή ζητήματα που θα ανέκυπταν, αφορούσαν συνήθως στο επίδομα ανθυγιεινής εργασίας, όπου συμφωνούνταν η αναμονή της κρίσης των δικαστηρίων.⁴⁸ Εντοπίστηκε μόνο μία ρύθμιση, στον κλάδο βυρσοδεψίας, η οποία διαφοροποιούνταν σημαντικά από τον κανόνα, καθώς υπεισέρχονταν με λεπτομέρεια σε ζητήματα της παραγωγικής διαδικασίας.⁴⁹

Στις ΣΣΕ απουσιάζει, επιπλέον, οποιαδήποτε διάκριση των επιχειρήσεων κατά μέγεθος, με αντίστοιχη κλιμάκωση των ημερομισθίων. Σχεδόν ποτέ δεν γινόταν διάκριση μεταξύ βιοτεχνίας και βιομηχανίας.⁵⁰ Η υποχρέωση όλων των επιχειρήσεων ενός κλάδου να καταβάλουν το ίδιο κατώτατο ημερομίσθιο λειτουργούσε ανασχετικά στην τάση αύξησης των ημερομισθίων, ενώ θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και ως εργαλείο ρύθμισης της αγοράς. Την ίδια στιγμή, η απουσία προβλέψεων για οργανωμένη συνεργασία εργοδοτών και μισθωτών το διάστημα ανάμεσα σε δύο ΣΣΕ, ενίσχυε το διευθυντικό δικαίωμα σε καθεστώς συνδικαλιστικής αδυναμίας των μισθωτών. Η αναγωγή των ΣΣΕ σε κείμενα ρύθμισης των κατώτατων αμοιβών

μισθωτών δεν μπορούσαν να είναι μικρότερες της ΕΓΣΣΕ. Η κατ' αποκοπήν εργασία απαγορευόταν ρητά μόνο στα εργοστάσια παστερίωσης γάλακτος (ΦΕΚ 352/Β/12.8.1963).

⁴⁷ Έχει διατυπωθεί και η αντίθετη υπόθεση: ότι οι κατώτατες αμοιβές στις ΣΣΕ λειτουργούσαν, στην πράξη, ως ανώτατα όρια (Λαμπροπούλου 2009, 205-206).

⁴⁸ Σε μία εξαίρεση, οι ΣΣΕ των υποδηματοποιών προέβλεπαν τη συγκρότηση δύο μόνιμων μεικτών πενταμελών επιτροπών, στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Αυτές θα τροποποιούσαν τις καθορισμένες περιόδους δεκαπενθήμερης αργίας των εργοστασίων, με σκοπό την εξασφάλιση επαρκούς απασχόλησης για τους μισθωτούς καθ' όλο το έτος (ΙΚΑ 1967, 338-341). Στη ΣΣΕ του 1967 τα δύο μέρη συμφώνησαν να συνεργαστούν και με στόχο τον κοινό σχεδιασμό των σχολών μετεκπαίδευσης υποδηματεργατών (ΙΚΑ 1968, 314).

⁴⁹ ΙΚΑ 1968, 155-157.

⁵⁰ Οι δύο εξαιρέσεις ήταν η τυροκομία και η λιθογραφία. Στην τυροκομία, τα ημερομίσθια των τεχνιτών και των βοηθών τους ήταν μεγαλύτερα στις βιοτεχνίες. Οι τελευταίες όφειλαν επίσης να παρέχουν στους μισθωτούς τροφή, στέγη και ποσότητα των παραγόμενων προϊόντων. Οι βιομηχανίες απαλλάσσονταν από την υποχρέωση αυτή (ΙΚΑ 1967, 317-321). Στους λιθογράφους, η διάκριση βιοτεχνικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων επηρέαζε μόνο την αμοιβή των μαθητευόμενων, που ήταν ελαφρά αυξημένη στη βιομηχανία (ΦΕΚ 154/Β/10.4.1962).

φαίνεται να μην αμφισβητήθηκε από τα συνδικάτα πριν τη Μεταπολίτευση. Ακόμη και το 1984, συνδικαλιστές του εργοστασιακού χώρου ζητούσαν το θεωρητικό εξοπλισμό του συνδικαλιστικού κινήματος, ώστε «να επεκτείνει τη θεματική των συλλογικών συμβάσεων [...] πέρα από το ζήτημα του ημερομισθίου».⁵¹

Σε αντιστοιχία με το περιορισμένο περιεχόμενο των ΣΣΕ/ΔΑ, οι υπουργικές τροποποιήσεις επί των ρυθμίσεων αφορούσαν σχεδόν πάντοτε τις αποδοχές. Οι κυβερνήσεις περιόριζαν τις αυξήσεις επικαλούμενες τη νομισματική σταθερότητα, τη βιωσιμότητα των επιχειρήσεων, ακόμη και την ίση μεταχείριση του προσωπικού των ομοειδών επιχειρήσεων.⁵² Δευτερεύον, αλλά αρκετά συχνό, πεδίο παρέμβασης αποτέλεσαν οι κλίμακες μισθολογικής εξέλιξης του προσωπικού. Στις λοιπές παρεμβάσεις ξεχωρίζει μια μοναδική περίπτωση μείωσης ειδικά του ποσοστού αύξησης των γυναικείων ημερομισθίων (στην καπνοβιομηχανία Παπαστράτος το 1970), «προς αποφυγήν δημιουργίας δυσχερειών εις τας επιχειρήσεις» αλλά και γιατί η αύξηση ήταν μεγαλύτερη της αντίστοιχης που είχε δοθεί με την πρόσφατη ΕΓΣΣΕ.⁵³ Εντοπίστηκε μόνο μία περίπτωση, προδικτατορικά, όπου αύξηση που είχε χορηγηθεί από ΔΔΔ αναπροσαρμόστηκε προς τα πάνω.⁵⁴ Στις λίγες περιπτώσεις όπου επιχειρούνταν ο έλεγχος της προσφοράς εργασίας μέσω θέσπισης βιβλιαρίων εργασίας, οι υπουργοί απάλειψαν τη σχετική πρόβλεψη.⁵⁵ Από τις τροποποιήσεις δεν εξαιρούνταν, παρά τον τίτλο τους, ούτε οι ειδικές ΣΣΕ/ΔΑ. Στη χαρτοβιομηχανία ΕΓΛ στην Πάτρα, ο υπουργός Εργασίας μεταρρύθμισε το 1970 την επιχειρησιακή ρύθμιση, ακριβώς με σκοπό την εναρμόνισή της με την ισχύουσα τοπική ομοιοεπαγγελματική ΣΣΕ της Αττικής.⁵⁶ Στη συνέχεια, η ειδική ΣΣΕ στο εργοστάσιο χαρτοποιίας στο Αίγιο, της ίδιας ιδιοκτησίας, προσαρμόστηκε στην τροποποιημένη ρύθμιση του εργοστασίου Πατρών.⁵⁷ Ο πίνακας Ι του παραρτήματος περιλαμβάνει τις εντοπισμένες υπουργικές τροποποιήσεις επί ΣΣΕ ή ΔΑ της περιόδου.

⁵¹ Μανίκας 1984, 7.

⁵² Η τελευταία δικαιολόγηση ανέφασκε με την πρακτική να προβλέπονται, στις εθνικές ομοιοεπαγγελματικές ΣΣΕ, μεγαλύτερα ημερομίσθια για την περιοχή Αθήνας-Πειραιά σε σχέση με την υπόλοιπη χώρα. Ορισμένες φορές οι μισθωτοί της Θεσσαλονίκης τοποθετούνταν σε ενδιάμεση κλίμακα.

⁵³ Κάτι που δείχνει τη διάθεση εργοδοτών και κράτους να καθυστερήσουν, κατά το δυνατόν, την εξίσωση των ανδρικών και γυναικείων ημερομισθίων (ΙΚΑ 1971, 249-253).

⁵⁴ Στους χαρτεργάτες Θεσσαλονίκης, το 1965 (ΙΚΑ 1966, 254).

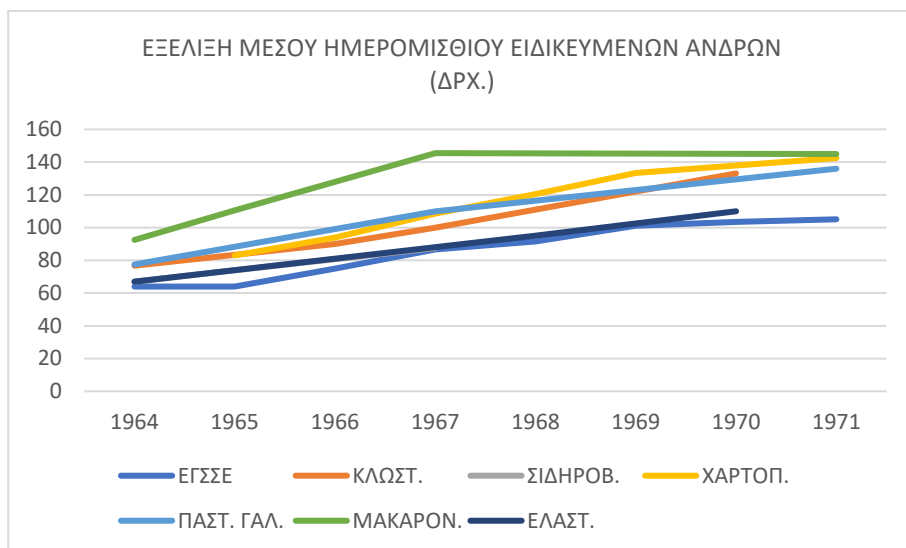
⁵⁵ Ακόμη και όταν μισθωτοί και εργοδότες είχαν συμφωνήσει, σε ΣΣΕ, για τη διαδικασία χορήγησης των βιβλιαρίων, όπως στους επιπλοποιούς Θεσσαλονίκης (ΙΚΑ 1966, 83).

⁵⁶ ΙΚΑ 1971, 80-84.

⁵⁷ ΙΚΑ 1971, 111-113.

Τα δεδομένα που αντλήθηκαν από τις ΣΣΕ επιβεβαιώνουν την άποψη ότι τα κατώτατα όρια των αμοιβών κατά κλάδο ήταν συνδεδεμένα με την εξέλιξη των ημερομισθίων ασφαλείας της ΕΓΣΣΕ (διάγραμμα Ι).

Διάγραμμα Ι (πηγή: ΙΚΑ)

Οι αλλαγές που σημειώθηκαν από ποιοτική άποψη στο περιεχόμενο των συμβάσεων υπήρξαν ήσσονος σημασίας. Η αναδιάρθρωση της μεταποίησης κατά τη δεκαετία του 1960 δεν συνοδεύτηκε σε σημαντικό βαθμό από τη σύναψη νέων ΣΣΕ ή από τη διάσπαση των υφιστάμενων ρυθμίσεων σε ειδικότερες. Είναι έκδηλη, για παράδειγμα, η απουσία ρύθμισης για τον δυναμικό κλάδο παραγωγής οικιακών ηλεκτρικών συσκευών, οι μισθωτοί του οποίου εξακολουθούσαν προφανώς να καλύπτονται κυρίως από τη ΣΣΕ σιδηροβιομηχανίας.⁵⁸ Η μοναδική ρύθμιση της περιόδου που ήταν με βεβαιότητα νέα, ήταν η ΣΣΕ στην κατασκευή δοχείων από λευκοσίδηρο Αθήνας-Πειραιά, το 1964.⁵⁹ Το 1966 διασπάστηκε η ΣΣΕ ελαιουργοσαπωνοποιών (που

⁵⁸ Στην ιταλική βιομηχανία είχε τεθεί ήδη από τις αρχές του 1960 το ζήτημα της διάσπασης της αντίστοιχης ΣΣΕ και της υπογραφής ειδικότερων συμβάσεων, αλλά και επιχειρησιακών ρυθμίσεων, για τις οικιακές ηλεκτρικές συσκευές. Γενικότερα, μόνο το έτος 1960 έλαβαν χώρα σε όλη την ιταλική οικονομία διαπραγματεύσεις για σχεδόν 600 επιχειρησιακές συμβάσεις, που θα κάλυπταν 700.000 εργάτες (Ross 1962).

⁵⁹ Κάλυπτε τους μισθωτούς στα αυτόματα και ημιαυτόματα μηχανήματα κυτιοποιίας (πρέσες, ψαλλίδια, κλειστικά κ.λπ.), τους διά κασσιτέρου συγκολλητές και τους προϊσταμένους τμημάτων. Οι μηχανοτεχνίτες των εργοστασίων αυτών εξακολουθούσαν να καλύπτονται από τη ΣΣΕ σιδηροβιομηχανίας. Η νέα ΣΣΕ κάλυπτε και τα εργοστάσια κονσερβοποιίας, καθώς

κάλυπτε, με ξεχωριστά μέρη, σπορελαιουργούς, πυρηνελαιουργούς και σαπωνοποιούς) στα τρία επαγγέλματα, με υπογραφή ξεχωριστών ΣΣΕ.⁶⁰ Εμφανίστηκαν όμως και οι αντίρροπες τάσεις, με την ενοποίηση ομοιοεπαγγελματικών ΣΣΕ. Από το 1968, οι όροι αμοιβής και εργασίας των εργαζομένων στην κατασκευή συσσωρευτών τόσο ξηρών όσο και υγρών στοιχείων (μπαταριών) ρυθμίζονταν πλέον σε ένα κείμενο, ενώ ρύθμιση με πανελλαδική εμβέλεια, αντί δύο τοπικών, θεσπίστηκε στην κατεργασία ξύλου.⁶¹ Το 1971 ενοποιήθηκε ο κλάδος πλακοποιίας με αυτούς της κατασκευής τσιμεντολίθων και κοπής μαρμάρων,⁶² ενώ υπογράφηκε πανελλαδική σύμβαση για τη χαρτοποιία.⁶³ Νέα επαγγέλματα εντάσσονταν στις ήδη υπάρχουσες ομοιοεπαγγελματικές ρυθμίσεις.⁶⁴ Στο τέλος της εξεταζόμενης περιόδου, η επικρατούσα τάση ήταν μάλλον αυτή της ενοποίησης, ή έστω της διατήρησης των υπάρχοντων ρυθμίσεων, παρά της θέσπισης ειδικότερων ΣΣΕ.

Οι αλλαγές που υποδηλώνουν προσαρμογή των ΣΣΕ σε τεχνολογικές εξελίξεις απαριθμούνται και αυτές με ευκολία. Το 1961, τρεις νέες κατηγορίες μισθωτών προστέθηκαν στην σύμβαση της καπνοβιομηχανίας, που αφορούσαν εργασία στις μηχανές συσκευασίας πακεταρίσματος και τα τμήματα σιλό.⁶⁵ Στην κεραμοποιία, το 1968 υπήρξε επαναπροσδιορισμός ορισμένων ημειδικευμένων εργασιών, ως αποτέλεσμα «των επελθουσών τεχνολογικών εξελίξεων [...] και προς αποφυγήν προστριβών και εντεύθεν διενέξεων μεταξύ των ενδιαφερομένων».⁶⁶ Περισσότερες και συνεχείς αλλαγές εντοπίστηκαν μόνο στη μακαρονοποιία: Το 1965, η άλεση υπολειμμάτων ζυμαρικών στους σφυρομύλους προστέθηκε στις ειδικευμένες εργασίες και

και τα τμήματα κατασκευής δοχείων εντός άλλων εντός άλλων εργοστασίων (ΙΚΑ 1965, 178-179). Ανάλογη τοπική ομοιοεπαγγελματική για τη Θεσσαλονίκη εντοπίστηκε το 1967.

⁶⁰ Η σύμβαση των σπορελαιουργών ενσωμάτωσε στα ημερομίσθια το επίδομα ανθυγιεινής εργασίας που είχε εντωμεταξύ χορηγηθεί στον κλάδο (ΙΚΑ 1967, 284-289).

⁶¹ ΦΕΚ 378/Β/12.8.1968.

⁶² ΙΚΑ 1972, 141-144.

⁶³ Με ενοποίηση της ΣΣΕ Θεσ/νίκης και της ΣΣΕ της υπόλοιπης χώρας, και προσθήκη της πολτοποιίας. Αναφορικά με την τελευταία, ο σκοπός ήταν πιθανώς η κάλυψη των μισθωτών του μοναδικού εργοστασίου παραγωγής πολτού από άχυρο, της Θεσσαλικής Βιομηχανίας Πολτού και Χάρτου (ΙΚΑ 1972, 298-301).

⁶⁴ Για παράδειγμα, στη χημική βιομηχανία, υπουργική απόφαση του 1967 ενέταξε στην κλαδική ΣΣΕ και τους εργαζόμενους στα φωτοευπαθή προϊόντα και το φωτοαντιγραφικό χαρτί (ΙΚΑ 1968, 352-354).

⁶⁵ ΦΕΚ 286/Β/22.8.1961.

⁶⁶ Ξεχώριζε ο προσδιορισμός μιας κατηγορίας γυναικών με σημαντικά αυξημένο ημερομίσθιο, που εργάζονταν στα γαλλικά κεραμείδια ή ήταν ψαλιδίστριες, βελονίστριες ή εργάτριες φυσικών ξηραντηρίων (ΦΕΚ 665/Β/28.11.1968).

αμείφθηκε με το ενδιάμεσο ημερομίσθιο (βοηθού).⁶⁷ Η σύμβαση του 1966 ανέφερε την ύπαρξη εργοστασίων «νέου τύπου» και «παλαιού τύπου», χωρίς ωστόσο να εξειδικεύει τους όρους της, και χορήγησε επίδομα «ειδικών συνθηκών», ύψους 10%, σε ορισμένες κατηγορίες μισθωτών.⁶⁸ Τέλος, η σύμβαση του 1971 διέκρινε δύο στάδια συσκευασίας.⁶⁹ Ο πίνακας II (παράρτημα) καταγράφει την περιορισμένη αυτή τάση προσαρμογής των ΣΣΕ της μεταποίησης σε νέα τεχνολογικά δεδομένα.

Συμπερασματικά, η κλαδική αναδιάρθρωση που συνόδευσε την ανάπτυξη της μεταποίησης κατά τη δεκαετία του 1960 δεν οδήγησε άμεσα στη σύναψη νέων ΣΣΕ. Δημιουργήθηκαν πιέσεις για την προσαρμογή των υφιστάμενων ρυθμίσεων στα νέα δεδομένα, αλλά τα αποτελέσματά τους υπήρξαν περιορισμένα. Το περιεχόμενο των ΣΣΕ δεν διευρύνθηκε πέρα από τον καθορισμό των κατώτατων αμοιβών. Η αντικειμενική ισχυροποίηση της πλευράς των μισθωτών κατά την περίοδο αυτή δεν καταγράφηκε στις ΣΣΕ με νέες μορφές εκπροσώπησης ή διαβούλευσης με την εργοδοσία. Συνολικά, διατηρήθηκαν οι προγενέστεροι όροι ρύθμισης της εργασίας, με καθοριστικό το ρόλο των διαιτητικών δικαστηρίων και του κράτους.

IV. Το επίδομα ανθυγιεινής εργασίας

Στη μεταπολεμική Ελλάδα γενικεύτηκε η καταβολή επιδομάτων επί των μισθών και ημερομισθίων. Δεν είναι αβάσιμη η υπόθεση ότι η επέκτασή τους σχετίζεται με το γεγονός ότι επιβάρυναν το εργατικό κόστος, τις συντάξεις και τις προνοιακές παροχές λιγότερο απ' ό,τι μια αντίστοιχη αύξηση μισθών. Γι' αυτόν τον λόγο, αποτελούσαν έναν συγκριτικά οικονομικότερο τρόπο συνδυασμού της ικανοποίησης των αιτημάτων των συνδικάτων με την προνομιακή μεταχείριση επιλεγμένων επαγγελματιών.⁷⁰ Οι αντιφάσεις μεταξύ, αφενός, της δημιουργίας μεγάλων εργοστασίων, με εξειδικευμένα προϊόντα και ιδιαίτερη παραγωγική διαδικασία και, αφετέρου, της διατήρησης των

⁶⁷ ΙΚΑ 1966, 155.

⁶⁸ Στους εργαζόμενους στους θαλάμους αυτόματης παρασκευής ζυμαρικών, σε όσους τοποθετούσαν, ανακινούσαν ή εξήγαγαν τα ζυμαρικά από τα ξηραντήρια, καθώς και σε όσους μετέφεραν τα ζυμαρικά στους παραπάνω χώρους (ΙΚΑ 1967, 209-211).

⁶⁹ Το στάδιο τροφοδοσίας όσων εργάζονταν στην καθαυτό συσκευασία θεωρήθηκε «εργασία ειδικού εργάτου ή εργάτριας» και αμείφθηκε με ημερομίσθιο που αντιστοιχούσε γενικά στην ανδρική εργασία χαμηλής ειδικευσης. Η «περαιτέρω διαδικασία της συσκευασίας» διαιρέθηκε, για πρώτη φορά, στη «χειροποίητον συσκευασίαν» και την αυτόματη – αμφότερες γυναικείες εργασίες, αμειβόμενες με τα κατώτατα όρια (ΙΚΑ 1972, 166-168).

⁷⁰ Πιζάνιας 1985, 213.

ομοιοεπαγγελματικών ΣΣΕ μεγάλου εύρους εκδηλώθηκε, μεταξύ άλλων, στο ζήτημα του επιδόματος ανθυγιεινής εργασίας.

Το επίδομα ανθυγιεινής εργασίας προσδιοριζόταν ως ποσοστό επί των κατώτατων αποδοχών, συνήθως της τάξης του 8%-20%. Χορηγούνταν σε όσους εργάζονταν σε τμήματα εργοστασίων που κρίνονταν ως ανθυγιεινά από επιτροπή υγιεινολόγων γιατρών, ή εκτελούσαν ειδικές εργασίες εντός αυτών των τμημάτων.⁷¹ Σπανιότερα, το επίδομα θεωρούνταν ενσωματωμένο στα προβλεπόμενα ημερομίσθια, όπως συνέβαινε στους κλάδους αμύλου-αμυλοσακχάρου και σπορελαιουργίας.⁷² Το «επίδομα θέσεως» στους εργαζόμενους εντός ψυγείων (στον κλάδο ζυθοποιίας-παγοποιίας-ψυγείων και στον κλάδο παστερίωσης γάλακτος) φαίνεται να διέφερε μόνο ονομαστικά από το επίδομα ανθυγιεινής εργασίας.⁷³ Η ΣΣΕ του κλάδου απορρυπαντικών, με αυξημένα ημερομίσθια (έπειτα από διετή απασχόληση) σε σχέση με τη ΣΣΕ χημικής βιομηχανίας, πιθανώς όφειλε την ύπαρξή της ακριβώς στη χορήγηση του επιδόματος.⁷⁴ Σε επίπεδο υπουργικών τροποποιήσεων, εντοπίστηκαν περιπτώσεις όπου η κυβέρνηση περιόρισε την αύξηση του επιδόματος, αλλά όχι περιπτώσεις κατάργησης ή μείωσης ήδη χορηγούμενου επιδόματος ως συνέπεια επανελέγχου των επιτροπών.⁷⁵

Η περιπέτεια της χορήγησης του επιδόματος ανθυγιεινής εργασίας στον κλάδο ελαστικών διαφωτίζει τον τρόπο λειτουργίας του συστήματος αναφορικά με τη σημαντική αυτή ρύθμιση. Παράλληλα, δείχνει τους τρόπους με τους οποίους μεμονωμένες, μεγάλες βιομηχανίες αλλά και το ίδιο το κράτος

⁷¹ Τα δύο μέλη της επιτροπής υποδεικνύονταν από τις επαγγελματικές οργανώσεις, ενώ ο τρίτος, και προεδρεύων, από το Υπουργείο Εργασίας. Όμως επί δικτατορίας, στη ΣΣΕ χαρτοποιίας Θεσσαλονίκης ορίστηκε, για πρώτη ίσως φορά, ότι η τριμελής επιτροπή θα συγκροτούνταν «δι' αποφάσεως του Υπουργού Εργασίας», δίχως αναφορά στις επαγγελματικές οργανώσεις (ΙΚΑ 1971, σ. 231-234). Το 1971 η ρύθμιση για τους πλακοποιούς, κατασκευαστές τσιμεντολίθου κ.λπ. όρισε σαφώς ότι την πραγματογνωμοσύνη θα διεξήγαγε διμελής επιτροπή, ιατρών υγιεινολόγων του δημοσίου, την οποία θα επέλεγε ο υπουργός Εργασίας (ΙΚΑ 1972, 142). Το ίδιο έγινε, το ίδιο έτος, και στη σύμβαση εργαζομένων σε εργοστάσια/εργοτάξια μαρμαροψηφίδων κ.λπ. (στο ίδιο, 146).

⁷² ΙΚΑ 1971, 53-55· ΙΚΑ 1972, 36-37.

⁷³ ΙΚΑ 1968, 94-96· ΙΚΑ 1969, 5-6. Στην αντίστοιχη ΣΣΕ της Θεσσαλονίκης, στα τμήματα πλυντηρίων χορηγούνταν, υπό προϋποθέσεις, επίδομα λόγω της επικινδυνότητας της εργασίας (ΙΚΑ 1965, 131).

⁷⁴ Κάλυπτε τους εργαζόμενους του κλάδου οι οποίοι δεν λάμβαναν επίδομα ανθυγιεινής εργασίας αντίστοιχου ύψους (ΦΕΚ 498/Β/6.11.1964).

⁷⁵ Το 1966, η κυβέρνηση έκρινε ότι δεν συνέτρεχε λόγος αύξησης του επιδόματος ανθυγιεινής εργασίας των κατασκευαστών/επισκευαστών μπαταριών από 10% σε 15%, όπως είχε αποφασίσει το ΔΔΔΔ, διότι δεν είχε λάβει χώρα ανάλογη αλλαγή των συνθηκών εργασίας στον κλάδο (ΙΚΑ 1967, 383-385). Για τη δυνατότητα μείωσης ή κατάργησης του επιδόματος βλ. σχετική πρόβλεψη σε ΣΣΕ του ίδιου κλάδου στο ΙΚΑ 1971, 58-59.

προσπαθούσαν να ξεπεράσουν τη δυσκαμψία των οριζόντιων ρυθμίσεων των ομοιοεπαγγελματικών ΣΣΕ. Το 1965, το ΔΔΔΔ Αθηνών αποφάσισε τη χορήγηση επιδόματος ύψους 12% σε ορισμένες μόνο εργασίες, εντός συγκεκριμένων τμημάτων στα εργοστάσια του κλάδου ελαστικών. Προηγουμένως, το ΠΔΔΔ είχε χορηγήσει αύξηση 10%, αλλά σε όλους τους εργαζόμενους των τμημάτων αυτών. Οι υπουργοί Συντονισμού και Εργασίας μεταρρύθμισαν την απόφαση του ΔΔΔΔ, αφενός επαναφέροντας την απόφαση του ΠΔΔΔ και αφετέρου εξαιρώντας το εργοστάσιο ελαστικών αυτοκινήτων της Πιρέλι στην Πάτρα, με τη διεύθυνση να υποστηρίζει ότι δεν υπήρχαν ανθυγιεινές συνθήκες στους χώρους εργασίας. Με την ίδια απόφαση εξαιρέθηκαν οι εργαζόμενοι στο πακετάρισμα και στις ραπτομηχανές, εφόσον εργάζονταν σε ξεχωριστούς χώρους.⁷⁶ Στη Θεσσαλονίκη, αξιώσεις ανάλογες με αυτές της Πιρέλι ήγειρε η Γκουντ Γίαρ. Η αντίστοιχη τοπική ΣΣΕ του 1970 προέβλεπε επίδομα ύψους 10%, αλλά σημείωνε ότι η εταιρεία αρνούνταν την ύπαρξη ανθυγιεινών συνθηκών, δεχόμενη όμως να καταβάλει εθελοντικά την αύξηση ως ειδικό εργοστασιακό επίδομα.⁷⁷

V. Οι επιχειρησιακές ΣΣΕ

Οι ειδικές (επιχειρησιακές) ΣΣΕ της βιομηχανίας αφορούσαν άλλοτε μόνο το εργατικό προσωπικό μιας επιχείρησης και άλλοτε και τους υπαλλήλους της. Εξάλλου, όπως φαίνεται στον πίνακα ΙΙΙ (παράρτημα), υπήρχε ποικιλία ως προς την επαγγελματική οργάνωση που εκπροσωπούσε την πλευρά των μισθωτών. Είναι βέβαιο ότι υπήρχαν τύποις ομοιοεπαγγελματικά συνδικάτα που λειτουργούσαν ως επιχειρησιακά, και το ίδιο θα πρέπει να ίσχυε και για ορισμένες ΣΣΕ.⁷⁸ Μισθωτοί που καλύπτονταν από ομοιοεπαγγελματικές ΣΣΕ εξαιρούνταν κάποιες φορές ρητά από τις επιχειρησιακές.⁷⁹

Οι περισσότερες από τις ειδικές ΣΣΕ που εντοπίστηκαν στο πλαίσιο της έρευνας, δεν παρουσίαζαν αξιόλογες διαφοροποιήσεις είτε σε σχέση με τις αντίστοιχες ομοιοεπαγγελματικές ΣΣΕ, όπου αυτές υπήρχαν, είτε με το εν γένει περιεχόμενο των ΣΣΕ της περιόδου. Στη χαρτοποιία ΕΓΛ στην Πάτρα και στην Χαρτοποιία Αιγίου (της ίδιας ιδιοκτησίας), οι επιχειρησιακές ΣΣΕ

⁷⁶ ΙΚΑ 1967, 120-122.

⁷⁷ ΙΚΑ 1971, 239-241.

⁷⁸ Κουκιάδης 1983², 145-146, όπου αναφέρεται η περίπτωση του εργοστασίου της Πιρέλι. Σε μια άλλη περίπτωση, η ΣΣΕ «διθειούχου άνθρακος Ελευσίνος», που πρωτοεμφανίστηκε το 1967, ίσως αφορούσε μόνο τους μισθωτούς στο εργοστάσιο Βότρυς (ΙΚΑ 1968, 420-421).

⁷⁹ Όπως αναφερόταν, π.χ., στις συμβάσεις της ΕΛΒΥΝ (ΙΚΑ 1965, 109-110) και της ΕΓΛ (ΙΚΑ 1967, 397-400).

του 1964 δεν διέφεραν παρά ελάχιστα από την τοπική ομοιοεπαγγελματική ΣΣΕ χαρτεργατών της Θεσσαλονίκης του ίδιου έτους.⁸⁰ Στην καπνοβιομηχανία, φαίνεται ότι η ομοιοεπαγγελματική σύμβαση που εντοπίζεται το 1966 και 1968 είχε δώσει τη θέση της ως το 1970-1971 σε τρεις πανομοιότυπες ειδικές ΣΣΕ (σε Παπαστράτο, Καρέλια και Ματσάγγο), που προέβλεπαν τις ίδιες κατηγορίες εργαζομένων και ίδια ή συγκρίσιμα ημερομίσθια. Παρά τον «ειδικό» τους χαρακτήρα, το περιεχόμενο των επιχειρησιακών συμβάσεων δεν ήταν διευρυμένο. Διαιτητική απόφαση για το εργοστάσιο χαρτοκιβωτίων Καργκάλ στην Κόρινθο αφορούσε μόνο τα ημερομίσθια, την παροχή φόρμας εργασίας και τη μεταφορά του προσωπικού.⁸¹

Συνεπώς, δεν είναι πάντοτε ξεκάθαροι οι λόγοι για τους οποίους προτιμήθηκε η υπογραφή ειδικών ΣΣΕ έναντι των ομοιοεπαγγελματικών, ή γιατί ορισμένες βιομηχανίες δεν εντάχθηκαν σε υφιστάμενες ρυθμίσεις. Εάν σε κάποιες περιπτώσεις η υποστήριξη του «ειδικού» χαρακτήρα μιας βιομηχανίας θα μπορούσε να θεωρηθεί βάσιμη –όπως στα ναυπηγεία Σκαρामανγκά, στην ΑΕΕΧΠΛ ή την ΕΛΒΥΝ–⁸² σε άλλες περιπτώσεις αυτό φαντάζει δύσκολο – όπως στο εργοστάσιο παιδικών/γυναικείων ενδυμάτων και εσωρούχων Φον Μπάουμ στη Θεσσαλονίκη ή στις χαρτοβιομηχανίες Λαδόπουλου. Λαμβάνοντας υπ' όψιν το πλαίσιο παραγωγής ΣΣΕ που αναλύθηκε παραπάνω, προκύπτει η υπόθεση ότι ήταν η εργοδοσία, κρατική ή ιδιωτική, που προέκρινε και επέβαλε σε ορισμένες περιπτώσεις την υπογραφή των ειδικών ΣΣΕ. Ο κοινός παρονομαστής των ειδικών ΣΣΕ της περιόδου φαίνεται να είναι η μονομερής επιβολή των όρων, ευνοϊκών ή δυσμενών, από τους εργοδότες στους μισθωτούς και όχι η πίεση των εργατών για εξαίρεση από τις τοπικές ή εθνικές ρυθμίσεις.

Αρκετές ειδικές ΣΣΕ, ιδίως αυτές κρατικών εργοστασίων, παρείχαν αυξημένες αποδοχές μέσω επιδομάτων και πολλαπλών μισθολογικών κλιμακίων. Στο νεοιδρυθέν εργοστάσιο λιπασμάτων της ΑΕΒΑΛ στην Πτολεμαΐδα, η ειδική ΣΣΕ το 1966 παρείχε επίδομα 5% για κάθε τριετία και έως πέντε τριετίες, καθώς και «επίδομα γάμου» (για τη μη εργαζόμενη και μη συνταξιοδοτούμενη σύζυγο). Εξάλλου, το κατώτερο ημερομίσθιο στο εργοστάσιο ήταν 10% μεγαλύτερο από το εθνικό ημερομίσθιο ασφαλείας.⁸³ Επιδόματα

⁸⁰ ΙΚΑ 1965, 317-322.

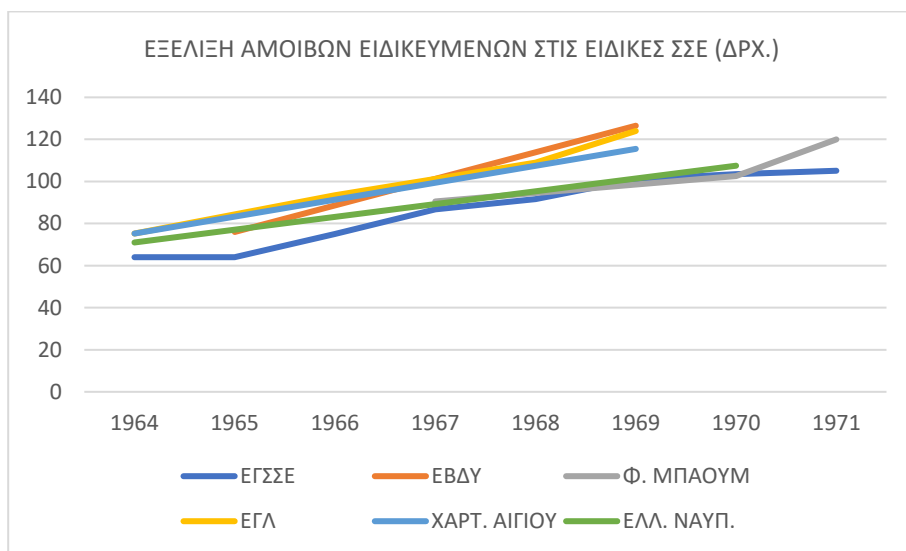
⁸¹ ΙΚΑ 1965, 322. Ο όρος, πάντως, για τη μεταφορά του προσωπικού, έως ότου αυτό εξυπηρετούνταν από τη δημοτική συγκοινωνία, δεν εντοπίστηκε σε άλλη σύμβαση της περιόδου.

⁸² Το εργοστάσιο λιπαντικών της Ελληνικής Βιομηχανίας Υπολειμμάτων Νάφθης (ΕΛΒΥΝ) στην οδό Πειραιώς, που είχε ιδρυθεί στο Μεσοπόλεμο, χαρακτηριζόταν από ποικίλες τεχνολογικές καινοτομίες (Κώνστας 2012).

⁸³ ΙΚΑ 1967, 200-204.

«οικογενειακών βαρών», τέκνων και πολυετούς υπηρεσίας (το τελευταίο ύψους 5%, για έξι πενταετίες), παρέχονταν στην ΑΕΕΧΠΛ στη Δραπετσώνα.⁸⁴ Στο εργοστάσιο της Ηλεκτροχημικής Ελλάδος χορηγούνταν σε όλο το προσωπικό επίδομα ανθυγιεινής εργασίας ύψους 35%.⁸⁵ Η σύμβαση της ΕΛΒΥΝ προέβλεπε μισθολογικό κλιμάκιο έως και 20ετίας.⁸⁶ Σε άλλες βιομηχανίες, κυρίως τις ιδιωτικές, οι επιπλέον παροχές ήταν πολύ πιο φειδωλές. Στην ΕΒΔΥ (Ελληνίτ), οι ανειδίκεντοι εργάτες λάμβαναν ελαφρώς αυξημένο ημερομίσθιο έπειτα από έξι μήνες στην εργασία, κάτι που όμως απαντάται σε πολλές ομοιοεπαγγελματικές ΣΣΕ.⁸⁷ Σε κάθε περίπτωση, η εξέλιξη των αμοιβών ακολουθούσε γενικά, την εξεταζόμενη περίοδο, την εξέλιξη του κατώτατου ημερομισθίου, όπως συνέβαινε και με τις ομοιοεπαγγελματικές ΣΣΕ (διάγραμμα ΙΙ).

Διάγραμμα ΙΙ

⁸⁴ ΙΚΑ 1965, 328.

⁸⁵ ΦΕΚ 337/Β/15.7.1968.

⁸⁶ ΙΚΑ 1965, 110. Το προσωπικό της ΕΛΒΥΝ στο Πέραμα καλυπτόταν από τη ΣΣΕ εμπορίας-εισαγωγής πετρελαιοειδών (ΙΚΑ 1971, 165-166).

⁸⁷ ΙΚΑ 1965, 98.

Εξαίρεση σε αυτό το μοτίβο αποτέλεσε η σύμβαση στο εργοστάσιο Φον Μπάουμ. Έχοντας διευρυμένο περιεχόμενο, αναδεικνύει τις δυνατότητες εξειδικευμένης ρύθμισης εργασιακών ζητημάτων στο πλαίσιο των ειδικών ΣΣΕ, οι οποίες έμειναν αναξιοποίητες κατά τη δεκαετία του 1960. Πριν την υπογραφή της, οι εργαζόμενες στη Φον Μπάουμ θα πρέπει να καλύπτονταν από τη ΣΣΕ γυναικείων εσωρρούχων Θεσσαλονίκης, που υπογραφόταν από το ίδιο συνδικάτο, και ίσως πρωτοϋπογράφηκε το 1965.⁸⁸ Η προσθήκη πρωτότυπων αλλά δυσμενών για την εργατική πλευρά όρων στην ειδική ΣΣΕ οδηγεί, σε συνδυασμό με άλλες πηγές, στην υπόθεση περί ύπαρξης καθεστώτος συναλλαγής μεταξύ της εργοδοσίας και του τοπικού συνδικάτου γυναικείων εσωρρούχων. Το τελευταίο φαίνεται ότι ισχυροποιούνταν στο συνδικαλιστικό κίνημα της πόλης, εξασφαλίζοντας τον έλεγχο της παροχής γυναικείας εργασίας στο επεκτεινόμενο εργοστάσιο, σε μια δυσχερή περίοδο για την κλωστοϋφαντουργία στη Β. Ελλάδα.⁸⁹

Η ειδική ΣΣΕ υπογράφηκε από εκπρόσωπο της επιχείρησης, τον Κάρολο Σλόιντερ, με την ιδιότητα του εξουσιοδοτημένου εκπροσώπου του Συνδέσμου Βιομηχάνων Μακεδονίας-Θράκης. Περιελάμβανε τη ρητή δέσμευση ότι στο εργοστάσιο δεν θα ίσχυε καμία άλλη ΣΣΕ. Η πρωτοτυπία της απουσίας διάκρισης ανδρικών-γυναικείων ημερομισθίων οφείλεται προφανώς στη χρήση αποκλειστικά γυναικείας εργασίας στο εργοστάσιο. Το προσωπικό χωρίστηκε σε δεκατρείς κατηγορίες. Όλες οι μισθωτές θα λάμβαναν μία μόνη αύξηση μετά τους έξι μήνες. Εργαζόμενη που μετακινούνταν σε θέση με υψηλότερη αμοιβή θα δοκιμαζόταν επί τρίμηνο, με ελαφρώς μειωμένο ημερομίσθιο και δυνατότητα ανάκλησης. Ρυθμιζόταν σειρά ζητημάτων που αφορούσαν ιδιαίτερα εργασιακά σχήματα και ανάγκες της εργασιακής διαδικασίας (προσωρινή αντικατάσταση της ομαδάρχη, ανάθεση άλλης

⁸⁸ Σε αυτήν την τοπική ομοιοεπαγγελματική σύμβαση αναφερόταν ότι οι μισθωτές του κλάδου παραιτούνταν από κάθε άλλη ΣΣΕ – πρωτότυπος όρος που εντοπίζεται και στην επιχειρησιακή της Φον Μπάουμ (ΙΚΑ 1966, 114-115). Εξάλλου η σύμβαση εσωρρούχων δεν εντοπίστηκε μετά το 1967, όταν και εμφανίστηκε η πρώτη ΣΣΕ για τη Φον Μπάουμ.

⁸⁹ Στο αρχείο του Εργατικού Κέντρου Θεσσαλονίκης σώζεται υλικό που καταδεικνύει τον οξύ ανταγωνισμό μεταξύ του σωματείου κλωστοϋφαντουργών και αυτού των ραπτεργατών, τον Σεπτέμβριο-Οκτώβριο του 1960. Οι ραπτεργάτες ζήτησαν παρέμβαση του ΕΚΘ, υποστηρίζοντας ότι το σωματείο κλωστοϋφαντουργίας, αξιοποιώντας προνομιακές σχέσεις που είχε με τον εργοδότη, είχε εγγράψει στη δύναμή του τις εργάτριες της Φον Μπάουμ, και στη συνέχεια τις απειλούσε με απόλυση. Το σωματείο κλωστοϋφαντουργών απέρριψε τις κατηγορίες και τόνισε την προσπάθειά του για βελτίωση των χαμηλών αποδοχών στο εργοστάσιο. Καθώς το όνομα του προέδρου του σωματείου ετοιμών ενδυμάτων, που υπέγραφε την ειδική ΣΣΕ (και προηγουμένως και την τοπική ομοιοεπαγγελματική ετοιμών ενδυμάτων) είναι ίδιο με αυτό του σωματείου ραπτεργατών, προκύπτει η υπόθεση ότι είχε συστηθεί από τους ραπτεργάτες με αποκλειστικό σκοπό την υπογραφή της ΣΣΕ, στο πλαίσιο αυτού του ανταγωνισμού (βλ. το αρχείο του ΕΚΘ στο Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης, φάκ. 30Α).

εργασίας από τη συνηθισμένη, μόνιμη απασχόληση σε δύο θέσεις παραγωγής) και συμφωνούνταν συνεργασία εργοδοσίας-συνδικάτου για τη ρύθμιση νεοεμφανιζόμενων εργασιών. Οι μισθωτοί συμφωνούσαν να πληρώνονται τις αργίες μόνο εφόσον δεν είχαν απουσιάσει την προηγούμενη και την επόμενη από την αργία μέρα, εξαιρουμένης της περίπτωσης ασθένειας. Προβλεπόταν η δυνατότητα επιπλέον αμοιβής με βάση την απόδοση και την παραγωγικότητα. Η εργοδοσία θα παρακρατούσε, σε εθελοντική βάση, τις εισφορές των εργαζομένων προς το σωματείο. Η σύμβαση θα ίσχυε για όλα τα μέλη του συγκεκριμένου σωματείου.⁹⁰ Στη σύμβαση για τα έτη 1972-1973 προστέθηκε προβλέψη για περίοδο «επαγγελματικής προσαρμογής» των ενηλίκων γυναικών, με το κατώτατο εθνικό ημερομίσθιο και απροσδιόριστη διάρκεια.⁹¹

Η επισκόπηση των επιχειρησιακών ΣΣΕ της περιόδου δείχνει τη διάθεση κράτους και εργοδοτών, σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, να δημιουργήσουν θύλακες εργασίας στον κλάδο της μεταποίησης, όπου θα υπήρχε μεγαλύτερη ελευθερία στην αμοιβή και διαχείριση του προσωπικού απ' ό,τι στις υπόλοιπες επιχειρήσεις. Προκύπτει η υπόθεση ότι οι βελτιωμένες αποδοχές στα κρατικά εργοστάσια θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την εξασφάλιση πολιτικής υποστήριξης από τους μισθωτούς. Η εξέταση της ΣΣΕ στη Φον Μπάουμ έδειξε ότι οι επιχειρησιακές ρυθμίσεις δεν λειτουργούσαν αυτομάτως υπέρ των μισθωτών. Οι συνδικαλιστές μπορούσαν να συναινέσουν σε δυσμενείς όρους, με αντάλλαγμα τον έλεγχο της παροχής εργασίας σε κλάδους όπου υπήρχαν προβλήματα ανεργίας και στο πλαίσιο του ενδο-συνδικαλιστικού ανταγωνισμού.

VI. Η εργασία των γυναικών στις ΣΣΕ της βιομηχανίας

Η κοινωνική ιστορία μετά το 1990 αντιλαμβάνεται τους ανδροκρατούμενους εργασιακούς χώρους ως τόπους όπου συγκροτείται ο ανδρισμός και η ανδρική ταυτότητα.⁹² Εκεί συνεχίζεται η διάπλαση του ανδρικού ρόλου, που ξεκινά από τις εμπειρίες των αγοριών στο σπίτι, το σχολείο και στο δρόμο.⁹³ Συνεπώς, η ανάλυση της θέσης των γυναικών στην εργασία δεν αποσκοπεί μόνο στην καταγραφή του δεδομένα υποδεέστερου χαρακτήρα της, αλλά και στον εντοπισμό του τρόπου με τον οποίο αυτή η θέση μετέχει στη δόμηση

⁹⁰ IKA 1968, 412-416.

⁹¹ ΦΕΚ 287/Β/27.4.1972.

⁹² Baron 2006.

⁹³ Heron 2006.

των ανδρικών και γυναικείων επαγγελματικών ταυτοτήτων. Στο πλαίσιο του ανδροκρατούμενου συνδικαλισμού στη μεταπολεμική Ελλάδα, οι συλλογικές διαπραγματεύσεις ήταν κατεξοχήν ανδρική υπόθεση, όπως και κατά το παρελθόν. Ακόμη και στον κλάδο ετοιμών γυναικείων ενδυμάτων/εσωρουχών, που αναφέρθηκε παραπάνω, ο πρόεδρος του συνδικάτου της Θεσσαλονίκης, που υπέγραφε τις ΣΣΕ που εφαρμόζονταν σε ένα κατά κόρον γυναικείο προσωπικό, ήταν άνδρας.⁹⁴

Η ανδρική κυριαρχία κατά τη διαδικασία παραγωγής ΣΣΕ συνέβαλε στην αποτύπωση, σε αυτές τις συμβάσεις, των κυρίαρχων έμφυλων αντιλήψεων για τη γυναικεία εργασία στη βιομηχανία, τις οποίες αποδέχονταν και τα συνδικάτα. Δεν πρόκειται για νέες ιδέες: Στο πιο συγκροτημένο τμήμα της εργατικής τάξης τον 19ο αιώνα, στον μεταλλευτικό κλάδο, η ανδρική εργασία νοούνταν ως ειδικευμένη, ενώ οι γυναίκες αντιμετωπίζονταν ως βιολογική κατηγορία.⁹⁵ Στα εργοστάσια κλωστοϋφαντουργίας, οι γυναίκες αμείβονταν χαμηλότερα απ' ό,τι οι άνδρες ακριβώς επειδή η εργασία τους θεωρούνταν ως συμπληρωματική στο οικογενειακό εισόδημα ή ως εργασία που αποσκοπούσε στη συγκέντρωση προκαθορισμένου χρηματικού ποσού (κυρίως προίκας). Η ανδρική εργασία, ανεξαρτήτως ειδίκευσης, πάντοτε υπερεπεξεργάστηκε έναντι της αντίστοιχης γυναικείας, λόγω της ύπαρξης διπλών κριτηρίων για την αξιολόγηση της εργασίας του κάθε φύλου, καθώς και λόγω του αποκλεισμού των γυναικών από την τεχνική γνώση, την ανέλιξη στην ιεραρχία μέσω της μαθητείας και τις θέσεις επιστασίας.⁹⁶ Γενικότερα, στη βιομηχανική απασχόληση στις αρχές του 20ού αιώνα, η κατηγορία «γυναίκα» ήταν συνώνυμη της «ανειδίκευτης» και της «εργάτριας».⁹⁷

Ταυτόχρονα, οι ΣΣΕ αντανakλούν και την πραγματικότητα της ετεροβαρούς και ποικιλότροπης συμμετοχής των γυναικών στη μισθωτή εργασία κάθε κλάδου. Ορισμένες ΣΣΕ (π.χ. βυρσοδεψεργατών, τεχνιτών ναλουργών, επιπλοποιών, κοπής μαρμάρων) δεν αναφέρουν καθόλου την εργασία γυναικών. Στις περισσότερες ρυθμίσεις, οι γυναίκες εμφανίζονταν, κυρίως ή αποκλειστικά, ως «ανειδίκευτες» ή απλώς ως «γυναίκες», δίχως προσδιορισμό του είδους της εργασίας που εκτελούσαν. Αυτή η συχνή «αορατότητα» του συγκεκριμένου εργασιακού ρόλου της γυναίκας στη μεταποίηση δεν είναι ασύνδετη με την εξίσου «αόρατη» απλήρωτη εργασία της στο σπίτι, όχι μόνο για την παροχή φροντίδας στα οικογενειακά μέλη αλλά και ως εργασία για

⁹⁴ ΙΚΑ 1968, 376-378.

⁹⁵ Παπαστεφανάνη 2017, 214-225.

⁹⁶ Παπαστεφανάνη 2009, 259-274· 316-318.

⁹⁷ Ρηγίνος 1987, 30.

την αγορά.⁹⁸ Σε άλλες ΣΣΕ αναφέρονταν «ειδικότητες» γυναικών, δηλαδή θέσεις εργασίας που περιγραφόταν με θηλυκούς γραμματικούς τύπους, χωρίς ωστόσο να αμείβονται απαραίτητα πάνω από το εθνικό ημερομίσθιο ασφαλείας ανειδίκευτης. Φυσικά, σε κλάδους όπου κυριαρχούσαν οι γυναίκες, όπως η κλωστοϋφαντουργία, η εργασία τους απαντάται σε όλο το φάσμα της εργασιακής διαδικασίας, πλην της επισκευής των μηχανών.

Στους ανδροκρατούμενους κλάδους, οι ειδικές ονομασίες που δίνονταν στις εργασίες που εκτελούνταν από γυναίκες, τις τοποθετούσαν στο τελευταίο άκρο της εργασιακής διαδικασίας (στη συσκευασία και τις συναφείς εργασίες) ή σε «βοηθητικές» εργασίες, όπως η διαλογή ή το αράδιασμα. Οι γυναίκες της μεταποίησης ήταν «πακεταρίστριαι» στην παρασκευή ζύμης αρτοποιίας, «συσκευάστριαι» στην παραγωγή μακαρονιών, «εργάτριαι κατασκευής ειδικών σχημάτων» στο εργοστάσιο της Ελληνίτ, εργάτριες διαλογής στη χαρτοποιία, «καρφώτριες» στο εργοστάσιο χαρτοκιβωτίων Καργκάλ στην Κόρινθο, «τυλίκτριαι – εργάτριαι» και «αραδιάστριαι – εργάτριαι» στη ζαχαροπλαστική, και «εργάτριαι επισκευής σάκκων» στα εργοστάσια μαρμαροπηφίδων. Σε όλους αυτούς τους κλάδους, αμείβονταν με το εκάστοτε κατώτατο ημερομίσθιο της ΕΓΣΣΕ, ή ελάχιστα πάνω από αυτό, με εξαίρεση τον κλάδο ζύμης. Σύμφωνα με έρευνα του ΣΕΒ για το 1968, λιγότεροι από έναν στους δέκα άνδρες, αλλά περισσότερες από μία στις τέσσερεις γυναίκες, δεν λάμβαναν αμοιβή μεγαλύτερη του εθνικού ημερομισθίου ασφαλείας.⁹⁹

Σε θέσεις εργασίας όπως οι παραπάνω, οι γυναίκες θεωρούνταν, αυθαίρετα, ως βρισκόμενες εκτός της «παραγωγικής διαδικασίας». Η σύμβαση των μακαρονοτεχνιτών όριζε ότι η παραγωγική διαδικασία «άρχεται από της τροφοδοσίας της πρώτης ύλης εις τα Μποράτα και περατούται διά του γυμνού προϊόντος εκ των ξηραντηρίων και της μεταφοράς αυτού μέχρι της συσκευασίας». Από την «παραγωγική διαδικασία» εξαιρούνταν, συνεπώς, οι γυναίκες που αναλάμβαναν το ζύγισμα, το περιτύλιγμα και την επικόλληση ετικεττών στις συσκευασίες μακαρονιών.¹⁰⁰ Η ίδια λογική ακολουθούνταν και σε κλάδους όπου κυριαρχούσε η γυναικεία εργασία: Η ΣΣΕ κλωστοϋφαντουργών, που περιελάμβανε τρεις εργασιακές κατηγορίες για τις γυναίκες (ανειδίκευται, ειδικευμένοι β' και ειδικευμένοι α'), εξηγούσε ότι ως

⁹⁸ Για την απλήρωτη εργασία των γυναικών από το σπίτι γενικά, βλ. Martini 2014. Για την εργασία των γυναικών από το σπίτι με ραπτομηχανές στην Ελλάδα βλ. Papastefanaki 2022. Γενικότερα, πολλές μορφές εργασίας στο σπίτι, εκτελούμενες με έμφυλο καταμερισμό και κυρίως από γυναίκες και παιδιά, θεωρούνταν ανέκαθεν ως «μη-εργασία» (Sarti 2018).

⁹⁹ Μπαμπανάσης 1981, 128.

¹⁰⁰ ΙΚΑ 1966, 155.

ειδικευμένες νοούνταν οι εργασίες που συνδέονταν «αμέσως με την διαδικασία παραγωγής και τελειοποιήσεως του προϊόντος».¹⁰¹

Στις ΣΣΕ βιοτεχνικών κλάδων, οι γυναίκες, όπως και οι μαθητευόμενοι, αποκλείονταν από την ειδικευμένη εργασία μέσω της περιγραφής της «τέχνης» και του «τεχνίτη». Στη ζαχαροπλαστική, ως τεχνίτης προσδιοριζόταν «ο γνωρίζων καλώς την τέχνην ζαχαροπλαστικής, δυνάμενος να παρασκευάζη τα απαιτούμενα είδη του καταστήματος και να ανταποκρίνεται γενικώς εις τας απαιτήσεις της τέχνης και της καταναλώσεως».¹⁰² Στον κλάδο αυτόν, η περιγραφή των εργασιών των γυναικών με τους ειδικούς όρους «αραδιάστριαι» και «τυλίκτριαι» δεν αποτύπωνε, συνεπώς, κάποια ειδίκευση αλλά, αντίθετα, δήλωνε την απουσία ειδίκευσης, καθώς επρόκειτο για εργασία που δεν επιδείκνυε κατοχή του συνόλου της «τέχνης». Στην ίδια σύμβαση, οι γυναίκες βοηθοί τεχνιτών («βοηθοί εργάτριαι») αμείβονταν με το κατώτατο εθνικό όριο, ενώ οι άνδρες συνάδελφοί τους (απλώς «βοηθοί») λάμβαναν λίγες δραχμές παραπάνω από το αντίστοιχο δικό τους όριο. Και στην κατασκευή δοχείων λευκοσιδήρου, οι γυναίκες βοηθοί τεχνιτών (ανδρών ή γυναικών) θεωρούνταν, σε αντίθεση με τους αντίστοιχους άνδρες, ως ανειδίκευτες.¹⁰³ Θύματα του στενού ορισμού της παραγωγικής διαδικασίας έπεφταν και οι άνδρες. Οι «εργάται αυλής», βρισκόμενοι στο πρώτο άκρο της εργασιακής διαδικασίας, αμείβονταν επίσης με τα κατώτατα εθνικά όρια. Το ίδιο ίσχυε και για βοηθητικές ανδρικές εργασίες που δεν υποβοηθούσαν άμεσα την εργασία τεχνίτη, όπως η μεταφορά προϊόντων ή η εργασία στις αποθήκες.¹⁰⁴

Στις περισσότερες ΣΣΕ δεν προβλεπόταν ρητά η τοποθέτηση γυναικών σε «ειδικευμένες», ανδρικές θέσεις, κάτι που ενίσχυε τον κατά φύλο εργασιακό καταμερισμό. Στις περιπτώσεις όπου υπήρχε σχετική πρόβλεψη, εμφανιζόταν ποικιλία. Στα βαφεία, καθαριστήρια κ.λπ., στον κλάδο ελαστικού Θεσ/νίκης, στη μακαρονοποιία και την ελαιουργία-σαπωνοποιία, οι γυναίκες θα λάμβαναν, θεωρητικά, το ίδιο ημερομίσθιο με τους αντίστοιχους άνδρες. Το ίδιο ίσχυε και στην καπνοβιομηχανία, για όσες φόρτωναν εμπορεύματα σε αυτοκίνητα «κατά τον αυτόν τρόπον ως και οι άνδρες».¹⁰⁵ Στους τυπογράφους και στους υποδηματοποιούς, το προβλεπόμενο ημερομίσθιο κάθε

¹⁰¹ ΙΚΑ 1966, 141-143.

¹⁰² ΙΚΑ 1966, 117.

¹⁰³ ΙΚΑ 1972, 235-238.

¹⁰⁴ Στο ίδιο.

¹⁰⁵ ΙΚΑ 1965, 159.

ειδικότητας ήταν εξαρχής κοινό και για τα δύο φύλα.¹⁰⁶ Οι προβλέψεις αυτές θα πρέπει να διερευνηθούν καταρχάς με την υπόθεση ότι αποσκοπούσαν στην προστασία του ημερομισθίου των ειδικευμένων ανδρών, από τη θεωρητική περίπτωση υποκατάστασής τους από γυναίκες, ή ότι ενσωματώθηκαν στις ΣΣΕ ως γενικές προβλέψεις τυπικού χαρακτήρα. Είναι ενδεικτικό ότι η ΣΣΕ μηχανοξυλουργών Θεσ/νίκης, η οποία το 1964 δεν ανέφερε καθόλου τις γυναίκες, το 1967 συμπεριέλαβε όρο που θα τις άμοιβε, θεωρητικά, με το ίδιο ημερομίσθιο. Όμως η χρήση μηχανημάτων κατεργασίας ξύλου, βάσει νόμου του 1937, μπορούσε να ανατίθεται μόνο σε άνδρες άνω των 18 ετών, με τουλάχιστον διετή προϋπηρεσία.¹⁰⁷ Ανάλογη πρόβλεψη, δίχως άλλη αναφορά σε εργασία γυναικών, προστέθηκε στους βυρσοδευεργάτες και στους τεχνίτες μωσαϊκών πλακών.¹⁰⁸

Σε αντίθεση με τις παραπάνω διατάξεις, στη σιδηροβιομηχανία, οι γυναίκες που θα εργάζονταν σε οποιαδήποτε ειδικευμένη θέση θα λάμβαναν το 75% του ημερομισθίου των αντίστοιχων ανδρών.¹⁰⁹ Παρομοίως, στην κατεργασία υάλου στη Θεσσαλονίκη, η ΣΣΕ προέβλεπε ότι «διά το θήλυ προσωπικόν, τα ανωτέρω [ανδρικά] ημερομίσθια [ίσχυαν] μειωμένα κατά 10%». ¹¹⁰ Η λογική αυτή αντιστρεφόταν για τους άνδρες: Στην παραγωγή γυναικειών ενδυμάτων/εσωρρούχων Θεσ/νίκης, οι άνδρες που θα τοποθετούνταν, θεωρητικά, στη θέση «μηχανικού» (χειρίστριας μηχανής) ή εργάτριας (ρέγουλας, κουμποτρύπων κ.λπ.), θα λάμβαναν ημερομίσθιο αυξημένο κατά 20% σε σχέση με αυτό του ανειδίκευτου εργάτη, ενώ οι γυναίκες αυτών των θέσεων αμείβονταν ελάχιστα πάνω από το δικό τους κατώτατο όριο.¹¹¹

Επιπλέον, σε ορισμένες ΣΣΕ προβλέπονταν περισσότερα κλιμάκια προϋπηρεσίας (ή μεγαλύτερες αυξήσεις με βάση την προϋπηρεσία) για τους άνδρες, που οδηγούσαν με την πάροδο του χρόνου σε ακόμη μεγαλύτερες αποκλίσεις. Τέτοιοι όροι λειτουργούσαν ως ελαφρά κίνητρα παραμονής των ανδρών στον κλάδο και καταδεικνύουν, ίσως, στενότητες των αγορών εργασίας. Αντίστροφα, για τις γυναίκες, αυτή η άνιση μεταχείριση θα πρέπει να αναζητηθεί, κατά κλάδο, στην τοποθέτησή τους σε εργασίες όπου ήταν πιο εύκολα αντικαταστήσιμες, καθώς και στη μεγαλύτερη και σταθερότερη προσφορά γυναικειάς εργασίας. Η άνιση αυτή μεταχείριση δημιουργούσε την

¹⁰⁶ ΙΚΑ 1967, 311-313· ΙΚΑ 1972, 218-223.

¹⁰⁷ ΙΚΑ 1968, 41-42.

¹⁰⁸ ΙΚΑ 1968, 155-157· ΙΚΑ 1968, 357-359.

¹⁰⁹ ΙΚΑ 1965, 271.

¹¹⁰ ΙΚΑ 1967, 324-325.

¹¹¹ ΙΚΑ 1966, 114-115.

αντίληψη ότι μόνο η ανδρική εργασία γινόταν πιο παραγωγική με την πάροδο του χρόνου. Στην παραγωγή δοχείων από λευκοσίδηρο, με βάση τη σύμβαση του 1964, οι γυναίκες που θα εργάζονταν σε ειδικευμένες, παραγωγικές θέσεις (σε μηχανήματα ή ως συγκολλήτριες) θα έβλεπαν έπειτα από πέντε χρόνια το ημερομίσθιό τους να αυξάνει από 52 δρχ. σε 58 δρχ., αλλά οι αντίστοιχοι άνδρες από 66 δρχ. σε 81 δρχ.¹¹² Στην ποτοποιία, το 1965, όσες παρέμεναν στον κλάδο για ένα εξάμηνο θα αύξαναν τις ημερήσιες αποδοχές τους από 52 δρχ. σε 60 δρχ., όμως οι άνδρες λάμβαναν και μία τρίτη, μικρή αύξηση στη διατή, φτάνοντας τελικά από τις 64 δρχ. τις 78 δρχ.¹¹³ Στην αλλαντοποιία, με τους όρους της σύμβασης του 1966, οι γυναίκες αύξαναν το ημερομίσθιό τους έπειτα από δύο έτη από 60 δρχ. σε 67 δρχ., ενώ οι άνδρες από 75 σε 91 δρχ.¹¹⁴ Στην οινοποιία προβλέπονταν, το 1971, τρεις κλίμακες προϋπηρεσίας για τους ανειδίκευτους άνδρες, αλλά μόνο μία για τις γυναίκες.¹¹⁵

Στις ΣΣΕ του 1964-71 αποτυπώνονται καθαρά, συνεπώς, οι κυρίαρχες έμφυλες τάσεις αντιμετώπισης της εργασίας των γυναικών στη βιομηχανία: Η εργασία τους θεωρούνταν βοηθητική, συχνά μη παραγωγική και κατά κανόνα υποκαταστήσιμη. Γι' αυτούς τους λόγους ήταν χειρότερα αμειβόμενη. Μια σειρά από προβλέψεις, από τα χαμηλότερα ημερομίσθια σ' όλες τις θέσεις έως τους φραγμούς στην απόκτηση ειδίκευσης ή στην αναρρίχηση σε υψηλότερα μισθολογικά κλιμάκια, επιβεβαίωναν την *a priori* υποτίμηση της εργασίας των γυναικών. Η γυναικεία εργασία, ειδικά η τοποθετούμενη εκτός της «παραγωγικής διαδικασίας» προβάλλει στις ΣΣΕ ως το μέτρο κάθε ανειδίκευτης εργασίας.

VII. Μαθητεία: Πραγματικό καθεστώς εκμάθησης ή υποβαθμισμένη εργασιακή σχέση;

Στις ΕΓΣΣΕ της περιόδου, ως άνδρες μισθωτοί λογίζονταν όσοι είχαν συμπληρώσει το 19^ο έτος της ηλικίας τους, ανεξαρτήτως προϋπηρεσίας, καθώς και όσοι είχαν συμπληρώσει το 18^ο έτος, και διέθεταν προϋπηρεσία ενός έτους σε οποιονδήποτε κλάδο.¹¹⁶ Τα αντίστοιχα ηλικιακά όρια για τις γυναίκες

¹¹² ΙΚΑ 1965, 178-179.

¹¹³ ΙΚΑ 1966, 180-181.

¹¹⁴ ΙΚΑ 1967, 33.

¹¹⁵ ΙΚΑ, 1972, 256.

¹¹⁶ Εξάιρεση αποτελούσαν οι άνδρες σιδηροτεχνίτες, οι οποίοι έπρεπε να είναι 19 ετών και να έχουν προϋπηρεσία ενός έτους.

ήταν τα 17 και 16 έτη, με την ίδια προϋπόθεση προϋπηρεσίας. Όσοι δεν πληρούσαν αυτές τις προϋποθέσεις χαρακτηρίζονταν ως «μαθητευόμενοι». Γι' αυτούς, οι ΕΓΣΣΕ προέβλεπαν κατώτατο ημερομίσθιο, κοινό και για τα δύο φύλα, που κινούνταν περίπου στο ήμισυ του ανδρικού ημερομισθίου ασφαλείας.¹¹⁷ Με βάση τις προβλέψεις αυτές, αρκετές ομοιοεπαγγελματικές ΣΣΕ στη μεταποίηση προέβλεπαν την εργασία «μαθητευόμενων», άλλες όμως αναφέρονταν μόνο στη μη πλήρωση των ηλικιακών προϋποθέσεων. Με ελάχιστες εξαιρέσεις, δεν γινόταν καμία αναφορά σε επιδιωκόμενους σκοπούς, μεθόδους, χρονική διάρκεια ή αξιολόγηση της μαθητείας, ούτε και σε συγκεκριμένα εργασιακά καθήκοντα των μαθητευόμενων.¹¹⁸ Σε κανονιστικό, συνεπώς, επίπεδο, η μαθητεία αποτελούσε μια ειδική σχέση εργασίας, αρθρωμένη γύρω από το νεαρό της ηλικίας και το χαμηλό ημερομίσθιο – μια μη προσδιορισμένη εργασία ανηλίκου. Αυτού του είδους η «μαθητεία» μπορούσε να αποτελεί προθάλαμο και για την ανειδίκευτη εργασία, καθώς ο λογιζόμενος τυπικά ως μαθητευόμενος δεν οδηγούνταν απαραίτητα στην απόκτηση ειδίκευσης. Αντίστροφα, η πλήρωση των προϋποθέσεων για αμοιβή με βάση τα ημερομίσθια ασφαλείας ανδρών ή γυναικών δεν διέκοπτε, θεωρητικά, την όποια πραγματική διαδικασία εκμάθησης της εργασίας σε μια ορισμένη θέση της παραγωγής.

Ωστόσο, στους κλάδους σιδηροβιομηχανίας, λευκοσιδηρουργίας, κατεργασίας ξύλου, επιλοποιίας και τυπογραφίας, οι ιδιοτυπίες των ΣΣΕ μαρτυρούν την λειτουργία πραγματικών καθεστώτων απόκτησης ειδίκευσης. Στις συμβάσεις αυτών των κλάδων προβλέπονταν πολλαπλές ετήσιες μισθολογικές κλίμακες, με ημερομίσθιο μικρότερο του ημερομισθίου ασφαλείας άνδρα εργάτη. Φαίνεται να ισχύει εδώ η παρατήρηση που έχει γίνει αναφορικά με τις ΣΣΕ του οικοδομικού κλάδου, όπου, σε ένα σύστημα που προσιδιάζει σε συντεχνία, η βαθμίδα στην οποία εντάσσεται ο μισθωτός έχει μεγαλύτερη σημασία από την ειδικότητά του για τον προσδιορισμό του ημερομισθίου.¹¹⁹ Στη σιδηροβιομηχανία, οι περισσότερες κατηγορίες τεχνιτών (μηχανοτεχνίτες, σιδηρουργοί, λεβητοποιοί, ορειχαλκουργοί, σιδηροχύτες,

¹¹⁷ Στις ομοιοεπαγγελματικές ΣΣΕ, οι μαθητευόμενοι αμείβονταν με αυτά τα κατώτατα εθνικά όρια, με λίγες εξαιρέσεις. Η σημαντικότερη ήταν στους κεραμοποιούς, όπου προβλέπονταν αμοιβές κατά πολύ υψηλότερες.

¹¹⁸ Ακριβής περιγραφή της εργασίας των μαθητευόμενων υπήρχε μόνο στη ΣΣΕ του βιοτεχνικού κλάδου παραγωγής φύλλου κρούστας και κατσίφιου (ΙΚΑ 1967, 392-393). Μόνο σε μία ΣΣΕ, αυτή των αγγειοπλαστών (ΙΚΑ 1971, 272), αναφέρονταν οι όροι με τους οποίους ο μαθητευόμενος θα μπορούσε να λάβει το ημερομίσθιο του τεχνίτη ακόμη και πριν τη συμπλήρωση των ηλικιακών προϋποθέσεων (εφόσον γινόταν ικανός να «πιάσει» τις βάσεις παραγωγής).

¹¹⁹ Λαμπροπούλου 2009, 176-199.

κλινεργάτες, βουρτσαδόροι), λάμβαναν ημερομίσθιο κατώτερο του εθνικού ορίου για τα πρώτα τέσσερα έτη εργασίας, οι πρεσσαδόροι για τα πρώτα τρία έτη και οι εργάτες χαλυβουργίας για τα πρώτα δύο έτη.¹²⁰ Η ΣΣΕ λευκοσιδηρουργών κατασκευής δοχείων Θεσσαλονίκης διέκρινε το προσωπικό μόνο σε μαθητευόμενους (άνδρες) και γυναίκες, ορίζοντας ότι η τέταρτη κλίμακα προϋπηρεσίας του μαθητευόμενου (4-5 έτη υπηρεσίας) θα αντιστοιχούσε στον βοηθό τεχνίτη και η επόμενη (5 έτη και άνω) στον τεχνίτη.¹²¹ Παρομοίως, στα ξυλουργικά εργοστάσια της Θεσσαλονίκης, ένας εργάτης γινόταν τεχνίτης έπειτα από πενταετή υπηρεσία.¹²² Αντίστοιχη λογική ακολουθούσε και η ΣΣΕ των τυπογράφων, στην οποία προσδιορίζονταν τα ημερομίσθια όσων είχαν συμπληρώσει τα 19 έτη, αλλά και είχαν συγχρόνως περάσει από τριετή μαθητεία.¹²³ Παρόμοιες προβλέψεις υπήρχαν και για όλες τις κατηγορίες τεχνιτών στην ειδική ΣΣΕ για τα Ελληνικά Ναυπηγεία (Σκαρामανγκά): Λεβητοποιοί, εργάτες λεβήτων, ναυπηγοσιδηροτεχνίτες κ.λπ. ξεπερνούσαν το ημερομίσθιο ασφαλείας της ΕΓΣΣΕ μόνο έπειτα από τέσσερα έτη εργασίας.¹²⁴

Εξάλλου, σε ορισμένους από τους παραπάνω κλάδους υπήρχαν μαθητευόμενοι που αποκτούσαν την ειδίκευσή τους μέσω προγραμμάτων του Υπουργείου Εργασίας. Τα κατώτατα όρια αμοιβής αυτών των μαθητών-τεχνιτών ορίζονταν ως ποσοστό της αμοιβής του τεχνίτη της αντίστοιχης ειδικότητας και κυμαίνονταν, ανάλογα με τη συνολική διάρκεια της μαθητείας και το εξάμηνο το οποίο διένυε ο μαθητευόμενος, από 15% έως 75%.¹²⁵ Στη σιδηροβιομηχανία, απόφαση του ΔΔΔΔ του 1967 έκανε αναφορά στο καθεστώς που αφορούσε τους αποφοίτους τεχνικών σχολών σε ειδικότητες του κλάδου. Οι απόφοιτοι διακρίνονταν σε αυτούς που είχαν παρακολουθήσει τεχνικές σχολές και σχολές μαθητείας του υπουργείου Εργασίας, και οι οποίοι είχαν πραγματοποιήσει την πρακτική τους στον εργοδότη ή τη σχολή, και σε αυτούς που είχαν αποφοιτήσει από τα Κέντρα Ταχύρρυθμης Επαγγελματικής Εκπαιδύσεως του υπουργείου. Οι απόφοιτοι εντάσσονταν σε κλιμάκια προϋπηρεσίας τεσσάρων έως έξι ετών.¹²⁶

¹²⁰ ΙΚΑ 1966, 212-213.

¹²¹ ΙΚΑ 1968, 77-79.

¹²² ΙΚΑ 1968, 90-92.

¹²³ ΦΕΚ 337/Β/15.7.1968.

¹²⁴ ΙΚΑ 1965, 197-204.

¹²⁵ ΙΚΑ 1971, 30-32.

¹²⁶ ΙΚΑ 1968, 356-357.

Από τα παραπάνω προκύπτει, αφενός, η ποικιλομορφία που χαρακτηρίζει τη μαθητεία στο μεταποιητικό τομέα της ελληνικής οικονομίας κατά τη δεκαετία του 1960, και, αφετέρου, ο ιδιόμορφος τρόπος έκφρασης των εκαστοτε πραγματικών σχημάτων μαθητείας στις εργασιακές ρυθμίσεις. Οι διαφορετικές μορφές που λάμβανε η μαθητεία δεν συνάδουν με τη γενικευτική θέση που υποστηρίζει τη μη ενεργό συμμετοχή των μαθητευόμενων στην παραγωγή.¹²⁷ Στους κλάδους όπου η μαθητεία είχε πραγματικό περιεχόμενο, οι μαθητευόμενοι ενδεχομένως ήταν περισσότερο ανεκτικοί απέναντι σε δυσμενείς όρους αμοιβής και εργασίας, προσδοκώντας την άνοδο στην επόμενη βαθμίδα. Αντίθετα, εκεί όπου η μαθητεία στερούνταν ουσίας, μπορεί να αποτελούσε αιτία αποχώρησης από το εργοστάσιο.¹²⁸ Σε κάθε περίπτωση, το νομικό πλαίσιο, συγχωνεύοντας την έννοια του μαθητευόμενου με αυτήν του ανηλίκου, έδινε τη δυνατότητα στην εργοδοσία να αποσυνδέει την πραγματική πρόοδο των ανηλίκων μισθωτών ως προς την απόκτηση ειδικευσης ή την εν γένει προσαρμογή τους στην εργασία, δηλαδή την αύξηση της ατομικής τους παραγωγικότητας, από την αμοιβή με το κατώτατο ημερομίσθιο άνδρα. Στους κλάδους που δεν κυριαρχούνταν από την εργασία ειδικευμένων τεχνιτών, ένα ζητούμενο είναι το κατά πόσον αυτό το καθεστώς επέτρεπε στις επιχειρήσεις να υιοθετούν πολιτικές διαρκούς αντικατάστασης των ανηλίκων, ώστε να εξασφαλίζουν σταθερούς θύλακες χαμηλά αμειβόμενης εργασίας.

VIII. Συμπεράσματα

Η κοινωνική ιστορία και η ιστορία της εργασίας έχουν αξιοποιήσει ελάχιστα τις ΣΣΕ/ΔΑ της μεταποίησης στη μεταπολεμική Ελλάδα ως ιστορική πηγή. Από την άποψη της διερεύνησης της εξέλιξης των κατώτατων αποδοχών, επιβεβαιώνονται οι υποθέσεις που έκαναν λόγο για παρακολούθηση της εξέλιξης των εθνικών ημερομισθίων ασφαλείας. Όμως τα κατώτατα μισθολογικά όρια δεν θα πρέπει να μελετώνται ανεξάρτητα από τον «κοινωνικό μισθό» και το σύνολο των εργασιακών σχέσεων. Αποτελούσαν την ελάχιστη βάση πάνω στην οποία η εργοδοσία οικοδομούσε τα προτιμητέα συστήματα οργάνωσης και αμοιβής της εργασίας, η μελέτη των οποίων, από άλλες πηγές, θα πρέπει να αντιπαραβληθεί με το περιεχόμενο των συμβάσεων εργασίας. Επιπλέον, οι προβλεπόμενες στις ΣΣΕ αμοιβές δεν θα πρέπει να

¹²⁷ Ρηγίνος 1987, 136-141.

¹²⁸ Στη μεγάλη κλωστοϋφαντουργία «Αιγαίον» στο Λαύριο, η διεύθυνση συζήτησε την πιθανότητα εξίσωσης των ημερομισθίων μαθητευόμενων και ειδικευμένων ως μέσο περιορισμού των παραιτήσεων των νεοπροσληφθέντων (Πετράκη 2002, 319-338).

εξετάζονται απομονωμένα από την κατηγοριοποίηση των μισθωτών και τα κοινωνικά νοήματα που τη συνόδευαν. Η εργασία και η αμοιβή της ήταν οργανωμένες με βάση αντιθετικά εννοιολογικά ζεύγη: μαθητεία/ανηλικότητα και εργασία ανδρών/γυναικών, απουσία ειδίκευσης και αναγνώρισή της, ανδρικό και γυναικείο φύλο.

Η έννοια της ειδίκευσης, που αποτελεί τη βάση της υψηλότερα αμειβόμενης εργασίας, αναδείχθηκε όχι ως μια αντικειμενική πραγματικότητα εντός της παραγωγικής διαδικασίας, αλλά ως μια υποκειμενική κατασκευή, βασισμένη στις εργασιακές ποικιλίες, δύσκολα προσδιορίσιμη, και με σημαντικές κατά κλάδο διαφορές. Άλλοτε εμφανιζόταν συνδεδεμένη με την αυθαίρετα ορισμένη «παραγωγική διαδικασία» (από την οποία εξαιρούνταν, στους «ανδρικούς» κλάδους, οι γυναίκες αλλά και ορισμένοι άνδρες) και άλλοτε με την πλημμελώς προσδιορισμένη κατοχή της «τέχνης» από τον άνδρα εργάτη.

Συνεπώς, πέρα από το δεδομένο πλαίσιο κρατικής παρέμβασης στη ρύθμιση των εργασιακών σχέσεων, καταγράφεται η ύπαρξη πεδίων ανταγωνισμού, αρθρωμένων γύρω από τις πολλαπλές έννοιες της ειδίκευσης και της απουσίας της, μεταξύ εργοδοτών και μισθωτών, μεταξύ των φύλων και μεταξύ «ανηλικών» και «ενηλικών». Τα πολλαπλά κοινωνικά νοήματα που εξάγονταν από αυτές τις αντιθέσεις οφείλουν να διερευνηθούν περαιτέρω, κατά κλάδο, τόπο και επιχείρηση. Το ζητούμενο είναι η εξακρίβωση του τρόπου με τον οποίο οι τυπικές εργασιακές ρυθμίσεις συναρθρώνονταν με τις πραγματικές εμπειρίες στο χώρο εργασίας, διαμορφώνοντας, τελικά, επαγγελματικές ταυτότητες.

Κατά τη δεκαετία του 1960 και στις αρχές του 1970, το υφιστάμενο πλαίσιο παραγωγής ΣΣΕ δέχθηκε πιέσεις που δεν αφορούσαν μόνο τη βελτίωση των αποδοχών, αλλά και τη διεύρυνση και επικαιροποίηση του περιεχομένου των ρυθμίσεων. Η δημιουργία εργοστασιακών σωματείων, η υπογραφή άτυπων επιχειρησιακών συμβάσεων εργασίας και οι αυξήσεις των αποδοχών μετά τη Μεταπολίτευση είναι μόνο ένα τμήμα της ιστορίας της εργασίας στον κλάδο. Ένα ακόμη ζητούμενο είναι το κατά πόσον, μέσα στο νέο περιβάλλον εκδημοκρατισμού, υπήρξε μια νέα διαπραγμάτευση και διευθέτηση των διαιρέσεων στο εσωτερικό της μισθωτής εργασίας, που είχαν τις ρίζες τους στη δεκαετία του 1960.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

Υπουργικές τροποποιήσεις επί ΣΣΕ ή ΔΑ, 1964-1971 (πηγή: ΙΚΑ)

ΚΛΑΔΟΣ/ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ	ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ
Χαρτοποιία ΕΓΛ	Περιορισμός αυξήσεων, απαλοιφή επιδόματος οικογενειακών βαρών (1970) Προσαρμογή της ειδικής ΣΣΕ στην τοπική ομοιοεπαγγελματική
Ταπητεργάτες	Περιορισμός αυξήσεων
Εργατοτεχνίτες ξύλου Α-Π	Περιορισμός αυξήσεων
Εργαζόμενοι ζαχαροπλαστικής	Περιορισμός αυξήσεων
Υποδηματεργάτες	Περιορισμός αυξήσεων
Εργατοτεχνίτες μωσαϊκών πλακών	Διάσπαση ενιαίου ημερομισθίου τεχνιτών, απαλοιφή επιδόματος γάμου
Εργάτες παρασκευής απορρυπαντικών	Περιορισμός αυξήσεων
Κεραμοποιοί	Περιορισμός αυξήσεων
Εργάτες χημικής βιομηχανίας	Απαλοιφή κλιμακίου δεκαετούς υπηρεσίας
Κατασκευαστές μπαταριών	Περιορισμός αυξήσεων
Χαρτοποιία Αιγίου	Περιορισμός αυξήσεων, αλλαγή ιεράρχησης ημερομισθίων
Υποδηματεργάτες	Περιορισμός αυξήσεων
Προσωπικό εταιρειών εμπορίας πετρελαιοειδών	Περιορισμός αυξήσεων, ανώτατη κλίμακα χορήγησης αυξήσεων, ύψος επιδόματος γάμου
Χαρτοποιία Θεσσαλονίκης	Περιορισμός αυξήσεων
Υδραυλικοί-λευκοσιδηρουργοί Θεσσαλονίκης	Περιορισμός αυξήσεων
Εργάτες ελαστικού Θεσσαλονίκης	Περιορισμός αυξήσεων
Καπνοβιομηχανία Παπαστράτος	Περιορισμός αυξήσεων, επιβράδυνση σύγκλισης ανδρικού-γυναικείου ημερομισθίου
Καπνοβιομηχανία Μασάγγου	Περιορισμός αυξήσεων
Κεραμοποιοί	Περιορισμός αυξήσεων

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ

Προσαρμογές στο περιεχόμενο των ΣΣΕ, 1964-1971 (πηγή: ΙΚΑ)

ΣΥΜΒΑΣΗ	ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ
Παραγωγής μωσαϊκών πλακών	Αύξηση βάσεων παραγωγής στα εργοστάσια με χειροκίνητες πρέσες
Κεραμοποιίας	Επαναπροσδιορισμός ημειδικευμένων εργασιών
Ελαιουργοσαπωναποιών	Διάσπαση σε σπορελαιουργών, πυρηνελαιουργών και σαπωνοποιών
Χημικής βιομηχανίας	Ένταξη φωτοευπαθών προϊόντων/ φωτοαντιγραφικού χαρτιού
Μακαροντεχνιτών (διαδοχικές προσαρμογές)	Αναγνώριση νέας ειδικότητας, διάκριση δύο σταδίων συσκευασίας
Κατασκευής δοχείων από λευκοσίδηρο	Νέα σύμβαση (1964)
Συσσωρευτών υγρών και ξηρών στοιχείων	Ρύθμιση κλάδων σε ένα κείμενο
Εργατοτεχνιτών ξύλου	Πανελλήνια ρύθμιση
Πλακοποιίας-τσιμεντολίθων-κοπής μαρμάρων	Ρύθμιση κλάδων σε ένα κείμενο
Χαρτοποιίας – πολτοποιίας	Πανελλήνια ρύθμιση, προσθήκη πολτοποιίας

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙΙ

Ειδικές (επιχειρησιακές) ΣΣΕ και αντίστοιχες ΔΑ, 1964-1971 (πηγή: ΙΚΑ)

ΣΥΜΒΑΣΗ - ΑΠΟΦΑΣΗ	ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ	ΕΡΓΟΔΟΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ / Ε-ΠΙΧΕΙΡΗΣΗ
Εργατοτεχνιτών Εργοστασίου ΕΒΔΥ	Ομοσπ. Εργατο/τών-Υπαλλήλων Τσιμέντων Ελλάδος, Ένωσις Προσ. ΕΒΔΥ	ΣΕΒ
Προσωπικού Ανων. Ελλ. Μεταλλ. και Βιομηχ. Εταιρ. Λιγνιτωρυχείων Πτολεμαΐδας	Έν. Εργατ/τών-Υπαλλήλων ΛΙΠΤΟΛ Πτολεμαΐδος, Σύλλογος Μισθωτών ΛΙΠΤΟΛ	ΛΙΠΤΟΛ
Εργατικού Προσωπικού ΚΑΡΓΚΑΛ ΕΛΛΑΣ	Σωμ. Εργατ/τών Χαρτοκιβωτίων Ποσειδωνίας Κορίνθου	ΕΒΕ Κορίνθου
Εργατοτεχνιτών Α.Ε. «ΕΛΒΥΝ»	Σύνδ. Εργατ/τών-Υπαλλήλων Διύλιστηρίου Ορυκτελαίων Πετρελαίων	ΣΕΒ
Εργατ/τών-Υπαλλήλων του εν Πτολεμαΐδι Εργοστασίου της ΑΕΒΑΛ	Σωματείο Εργατ/τών-Υπαλλήλων του Εργοστασίου Αζωτούχων Λιπασμάτων	ΑΕΒΑΛ
Εργατοτεχν. Προσ. Χαρτοπ. Ε.Γ. Λαδόπουλου Πατρών	Σύλλ. Προσ. Χαρτοπ. Πατρών (1968: Σωμ. Εργατοτεχν. Προσ.)	ΕΒΕ Πατρών, Σύνδ. Βιομ. Πατρών
Ραπτεργατών-τριών «ΦΟΝ ΜΠΑΟΥΜ»	Σωμ. Εργατών-τριών Ετ. Ενδυμ. Θεσ/νίκης	Σύνδ. Βιομ. Μακεδονίας-Θράκης
Εργατοτεχν. Προσ. Χαρτοποιίας Αιγίου	Έν. Υπαλλ.-Εργατοτεχν. Χαρτοπ.-Χαρτοβ. Αιγίου	Σύνδ. Βιομ. Αιγίου
Εργατ/τών Α.Ε. «ΗΛΕΚΤΡΟ-ΧΗΜΙΚΗ»	ΟΕΧΒΕ	ΣΕΒ, Αν. Συνομ. Βιοτεχνών Ελλάδος
Εργατοτεχν. Προσ. «ΕΛΛ. ΝΑΥΠΗΓΕΙΑ»	Σωμ. Εργατοτεχν.-Υπαλλήλων Ναυπ. Σκαραμανγκά και Πληρωμάτων Ρυμουλκών Βιομηχ. Επιχ.	ΣΕΒ
Εργατοτεχν. καπνοβιομηχ. Παπαστράτου	Σωματείο Εργατ/λων Καπνοβ. Παπαστράτου	ΣΕΒ
Προσ. Καπνοβιομηχανίας Ματσάγγου	Σωμ. Υπαλλ.-Εργατ/τών Βιομηχανιών Καπνού Μαγνησίας	Ελληνική Καπνοβιομηχανία Ματσάγγου
Εργατ/τών Καπνοβ. Αφοί Γ. Καρέλια Α.Ε.	Σωμ. Μισθ. Βιομηχ. Καπνού Καλαμάτας	ΣΕΒ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Baron 2006 Baron, A., “Masculinity, the embodied male worker, and the historian’s gaze”, *International Labor and Working-Class History* 69 (Spring 2006), 143-160.
- Davey 1972 Davey, H., *Contemporary Collective Bargaining*, Prentice-Hall, 1972 (α’ έκδ. 1951).
- ΔΓΕ 1965 Διεθνές Γραφείον Εργασίας, *Αι Συλλογικαί Διαπραγματεύσεις. Σειρά Μαθημάτων Εργατικής Εκπαιδεύσεως*, μτφρ. Ν.Ι. Πολύζος, Αθήνα 1965 (αρχική έκδ. Γενεύη 1960).
- Ζαμπαρλούκου 1997 Ζαμπαρλούκου, Σ., *Κράτος και Εργατικός Συνδικαλισμός στην Ελλάδα, 1936-1990. Μια Συγκριτική Προσέγγιση*, Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 1997.
- Zisimopoulos 2019 Zisimopoulos, I., Fagogenis, K. & Economakis, G, “Decentralization of the Collective Bargaining System in Greece: Between Dismantling, Survival and Restoration”, στο Halit Saglam & Cemre Peker (επιμ.), *If Globalism is Dead, Long Live What?*, Abstracts and Proceedings, ICOPEC, 2019, σ. 249-259.
- Heron 2006 Heron, C. (2006), “Boys Will Be Boys: Working-Class Masculinities in the Age of Mass Production”, *International Labor and Working-Class History* 69, 6-34.
- ΙΚΑ 1965 Συλλογικαί Συμβάσεις Εργασίας Έτους 1964, Παράρτημα Δελτίου ΙΚΑ μηνών Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου 1965, Αθήνα 1965.
- ΙΚΑ 1966 Συλλογικαί Συμβάσεις Εργασίας Έτους 1965, Παράρτημα Δελτίου ΙΚΑ μηνών Αυγούστου-Σεπτεμβρίου 1966, επιμ. Μ. Κουγιουμουτζάκη και Α. Χριστόπουλου, Αθήνα 1966.
- ΙΚΑ 1967 Συλλογικαί Συμβάσεις Εργασίας Έτους 1966, Παράρτημα Δελτίου ΙΚΑ μηνών Ιουλίου-Σεπτεμβρίου 1967, επιμ. Π. Παπαδοπούλου, Αθήνα 1967
- ΙΚΑ 1968 Συλλογικαί Συμβάσεις Εργασίας Έτους 1967, Παράρτημα Δελτίου ΙΚΑ τευχών Φεβρουαρίου-Ιουνίου 1968, επιμ. Α. Χριστόπουλου, Αθήνα 1968.
- ΙΚΑ 1969 Συλλογικαί Συμβάσεις Εργασίας κατατεθείσαι εις το Ειρηνοδικεῖον, Παράρτημα Δελτίου ΙΚΑ τευχούς Αυγούστου 1969, Αθήνα 1969.

- ΙΚΑ 1971 Συλλογικαί Συμβάσεις Εργασίας Έτους 1970, Παράρτημα Δελτίου ΙΚΑ έτους 1971, επιμ. Δ. Σολδάτου, Αθήνα 1971.
- ΙΚΑ 1972 Συλλογικαί Συμβάσεις Εργασίας Έτους 1971, Παράρτημα Δελτίου ΙΚΑ έτους 1971, επιμ. Δ. Σολδάτου, Αθήνα 1972.
- Ιωάννου 1986 Ιωάννου, Χ., «Η βιομηχανική εργατική τάξη στο συνδικαλιστικό κίνημα 1974-1984», στο *Κοινωνικές Τάξεις, Κοινωνική Αλλαγή και Οικονομική Ανάπτυξη στη Μεσόγειο*, τόμ. Α', Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1986.
- Ιωάννου 1989 Ιωάννου, Χ., *Μισθωτή Απασχόληση και Συνδικαλισμός στην Ελλάδα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1989.
- Jackson 1982 Jackson, M., *Trade Unions*, Logman, Νέα Υόρκη 1982.
- Καραμανωλάκης 2019 Ανεπιθύμητο Παρελθόν. Οι Φάκελοι Κοινωνικών Φρονημάτων στον 20ό αι. και η Καταστροφή τους, Θεμέλιο, Αθήνα 2019.
- Katsanevas 1984 Katsanevas, Th., *Trade Unions in Greece*, National Centre of Social Research, Αθήνα 1984.
- Κατσανέβας 1996 Κατσανέβας, Θ., *Το Σύγχρονο Συνδικαλιστικό Κίνημα στην Ελλάδα*, Παπαζήσης, Αθήνα 1996 (α' έκδ. 1981).
- Κουζής 2007 Κουζής, Γ., *Τα Χαρακτηριστικά του Ελληνικού Συνδικαλιστικού Κινήματος. Αποκλίσεις και Συγκλίσεις με τον Ευρωπαϊκό Χώρο*, Gutenberg, Αθήνα 2007.
- Κουκιάδης 1983² Κουκιάδης, Ι.Δ., *Εργατικό Δίκαιο. Συλλογικές Εργασιακές Σχέσεις*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1983 (α' έκδ. 1981).
- Κουκουλές 1994 Κουκουλές Γ.Φ., *Ελληνικά Συνδικάτα: Οικονομική Αυτονομία και Εξάρτηση (1938-1984)*, Οδυσσέας, Αθήνα 1994.
- Κουκουλές 1997 Κουκουλές, Γ.Φ., «Αναδρομή σ' ένα αμφιλεγόμενο παρελθόν», στο Κ. Κασσιμάτη (επιμ.), *Το Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα στο Τέλος του 20ού Αιώνα*, Gutenberg, Αθήνα 1997, 25-84.
- Κουκουλές 1998 Κουκουλές, Γ.Φ., «Συλλογικές εργασιακές σχέσεις», στο Πετρινιώτη, Ξ., Κουκουλές Γ.Φ. (επιμ.), *Επετηρίδα Εργασίας 1998*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Παντείου, 1998.

- Κουκουλές 2000 Κουκουλές, Γ.Φ., *Το Εργατικό Κίνημα και ο Μύθος του Σίσσυφου (1964-1966)*, Οδυσσέας, Αθήνα 2000.
- Κουκουλές 2013 Κουκουλές Γ.Φ., «Μεταπολίτευση και συνδικαλιστικό κίνημα», *Αρχειοτάξιο* 15 (Σεπτέμβριος 2013), 88-96.
- Κώνστας 2012 Κώνστας, Σ., «ΕΛΒΥΝ Α.Ε. Ελληνική τεχνολογία παραγωγής λιπαντικών με διεθνή εφαρμογή», στο *170 Χρόνια Πολυτεχνείο. Οι Μηχανικοί και η Τεχνολογία στην Ελλάδα*, ΕΜΠ, Αθήνα 2012, τόμ. Β΄, 44-56.
- Κωστής 2019 Κωστής, Κ., *Ο Πλούτος της Ελλάδας. Η Ελληνική Οικονομία από τους Βαλκανικούς Πολέμους μέχρι Σήμερα*, Πατάκης, Αθήνα 2019.
- Ληξουριώτης 2015 Ληξουριώτης, Ι., «Τι κατάλαβε το Συμβούλιο της Επικρατείας για τη διαιτησία;», *Επιθεώρησης Εργατικού Δικαίου* 74:1 (Ιανουάριος 2015), 137-152.
- Λιάκος 2016² Λιάκος, Α., *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η Ανάδυση των Κοινωνικών Θεσμών*, 2η έκδ., Νεφέλη, Αθήνα 2016 (α΄ εκδ. 1993).
- Lambropoulou 2006 Lambropoulou, D., Liakos, A. & Yannitsiotis, Y., “Work and gender in Greek historiography during the last three decades”, στο Berteke Waaldijk (επιμ.), *Professions and Social Identity: New European Historical Research on Work, Gender and Society*, Edizioni Plus - Pisa University Press, Πίζα 2006, σ. 1-14.
- Λαμπροπούλου 2009 Λαμπροπούλου, Δ., *Οικοδόμοι. Οι Άνθρωποι που Έχτισαν την Αθήνα, 1950-1967*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009.
- Μανίκας 1984 Μανίκας, Ν. – Χαραλαμπίδης, Μ., *Για Ένα Νέο Συνδικαλιστικό Κίνημα*, Αλέτρι, Αθήνα 1984.
- Martini 2014 Martini, M. – Bellavitis, A., “Household economies, social norms and practices of unpaid market work in Europe from the sixteenth century to the present”, *The History of the Family* 19:3 (2014), 273-282.
- Μαυρογορδάτος 1998² Μαυρογορδάτος, Γ.Θ., *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη. Οι Επαγγελματικές Οργανώσεις στη Σημερινή Ελλάδα*, 2η έκδ., Οδυσσέας, Αθήνα 1998.
- Μπαμπανάσης 1981 Μπαμπανάσης Σ., «Η διαμόρφωση της φτώχειας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα (1900-1981),

- Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 42-43 (Μάιος-Δεκέμβριος 1981), 110-144.
- Νικολόπουλος 1987 Νικολόπουλος, Α., *Ο Συνδικαλισμός στις Ελληνικές Επιχειρήσεις. Προσδιοριστικοί Παράγοντες, Διεθνείς Συγκρίσεις, Εξελικτικές Τάσεις, Στρατηγικές*, Παπαζήσης, Αθήνα 1987, σ. 20.
- Παλαιολόγος 2006 Παλαιολόγος, Ν., *Εργασία και Συνδικάτα στον 21ο Αιώνα*, ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Αθήνα 2006.
- Παπαστεφανάκη 2009 Παπαστεφανάκη, Λ., *Εργασία, Τεχνολογία και Φύλο στην Ελληνική Βιομηχανία. Η Κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2009.
- Παπαστεφανάκη 2017 Παπαστεφανάκη, Λ., *Η Φλέβα της Γης. Τα Μεταλλεία της Ελλάδας, 19ος – 20ός Αιώνας*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2017.
- Papastefanaki 2022 Papastefanaki, L., “Sewing at home in Greece, 1870s to 1930s. A global history perspective”, στο Nilsson, M., Mazumdar, I. & Neunsinger, S., *Home-based Work and Home-based Workers (1800-2021)*, Brill, 2021, σ. 74-95.
- Πετράκη 2002 Πετράκη, Γ., *Από το Χωράφι στο Εργοστάσιο. Η Διαμόρφωση του Βιομηχανικού Προλεταριάτου στο Σύγχρονο Λαύριο*, Τυπωθήτω, Αθήνα 2002.
- Πιζάνιας 1985 Πιζάνιας, Π., *Μισθοί και Εισοδήματα στην Ελλάδα, 1842-1923. Το Παράδειγμα των Υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985.
- Πιζάνιας 1993 Πιζάνιας, Π., *Οι Φτωχοί των Πόλεων. Η Τεχνογνωσία της Επιβίωσης στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.
- Ρηγίνος 1987 Ρηγίνος, Μ., *Παραγωγικές Δομές και Εργατικά Ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936*, Εμπορική Τράπεζα Ελλάδος, Αθήνα 1987.
- Ross 1962 Ross, A.M., “Prosperity and Labor Relations in Western Europe: Italy and France”, *Industrial and Labor Relations Review* 16:1 (Οκτώβριος 1962), 63-85.
- Sarti 2018 Sarti, R., Bellavitis, A. & Martini M., “Introduction”, στο *What is Work? Gender at the Crossroads of Home, Family, and Business from the Early Modern Era to the Present*, Berghan, Νέα Υόρκη – Οξφόρδη, 2018.
- Sholliers 2004 Sholliers, P. & Schwarz, L., “Introduction”, στο Sholliers, P. & Schwarz, L. (επιμ.) *Experiencing*

- Wages. Social and Cultural Aspects of Wage Forms in Europe since 1500*, Berghan books, Νέα Υόρκη – Οξφόρδη 2004, σ. 3-24.
- Σεφέρης 1978 Σεφέρης Κ., *Ελληνικό Συνδικαλιστικό Κίνημα 1860-1975*, Αθήνα 1978.
- Τζεκίνης 1987 Τζεκίνης, Χ., *Το Εργατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα στην Ελλάδα, 1870-1987*, Γαλαίος, Αθήνα 1987.
- Φακιολάς 1978 Φακιολάς, Ρ., *Ο Εργατικός Συνδικαλισμός στην Ελλάδα. Οικονομική Ανάλυση των Βασικών Δραστηριοτήτων, Οργανωτικά Προβλήματα, Θέματα Συνδικαλιστικής Πολιτικής*, Παπαζήσης, Αθήνα 1978.
- Φουντανόπουλος 1999 Φουντανόπουλος, Κ., «Μισθωτή Εργασία», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα*, τ. Α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 87-121.
- Φουντανόπουλος 2002 Φουντανόπουλος, Κ., «Εργασία και Εργατικό Κίνημα στην Ελλάδα», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα*, τ. Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 295-335.
- Φουντανόπουλος 2005 Φουντανόπουλος, Κ., *Εργασία και Εργατικό Κίνημα στη Θεσσαλονίκη, 1908-1936. Ηθική Οικονομία και Συλλογική Δράση στο Μεσοπόλεμο*, Νεφέλη, Αθήνα 2005.
- Φραγκιάδης 2007 Φραγκιάδης, Α., *Ελληνική Οικονομία, 19ος-20ός αιώνας. Από τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, Νεφέλη, Αθήνα 2007.
- Χατζηιωσήφ 1993 *Η Γηραιά Σελήνη. Η Βιομηχανία στην Ελληνική Οικονομία, 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

STEFANOS IOANNIDIS

WAGES, QUALIFICATION AND GENDER IN THE COLLECTIVE LABOUR AGREEMENTS IN MANUFACTURING IN GREECE, 1964-1971

The article discusses the role of collective labor agreements in the manufacturing sector in Greece between 1964 and 1971, from the perspective of social history and the history of work. From 1935 until 1990, a system of compulsory arbitration under government control reduced the scope of collective agreements and contracts to the regulation of minimum wages across broad manufacturing sectors and professions. However, despite their limited scope, collective agreements were actually rich in social meaning regarding work in manufacture. The categorization of the workforce along age, gender and skill lines produced subjective and often contradictory perceptions of skilled, unskilled, “underage”, male and female work. Further research is needed to identify the ways in which these meanings were interpreted and contested by workers, employers and trade unions in the various production sectors and professions.

**ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΕΛΙΚΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ – ΠΡΩΙΜΗΣ
ΕΠΟΧΗΣ ΧΑΛΚΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ.
ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΕΠΑΦΩΝ***

Εισαγωγή

Κατά τη διάρκεια των εργασιών για την κατασκευή της Εγνατίας Οδού εντοπίστηκε ο οικισμός στην Αγία Μαρίνα Πεδινής Ιωαννίνων. Ο οικισμός χρονολογήθηκε στο τέλος της 4^{ης} χιλιετίας π.Χ., περίοδο για την οποία πολύ λίγα ήταν γνωστά για την Ήπειρο σε αντίθεση με τα δεδομένα για την Ύστερη Εποχή του Χαλκού που είναι περισσότερα.

Η ανασκαφή του οικισμού στην Αγία Μαρίνα και η πρώιμη χρονολόγησή του με ώθησαν να μελετήσω τη συγκεκριμένη θέση και γενικότερα την 4^η και 3^η χιλιετία π.Χ. στην Ήπειρο, βάσει των νέων δεδομένων¹. Στο άρθρο αυτό παρουσιάζονται τα έως τώρα βεβαιωμένα ευρήματα της ΤΝ και της ΠΕΧ από την Ήπειρο και οι επαφές των κατοίκων της Ηπείρου με πληθυσμούς άλλων περιοχών όπως αποτυπώνονται σε αυτά.

Ι. Θέσεις ΤΝ και ΠΕΧ στην Ήπειρο

Δολιανά Ιωαννίνων

Η θέση στα Δολιανά αποτελεί μικρή εγκατάσταση στην κοιλάδα Καλπακίου Δολιανών, κοντά στην αποξηραμένη σήμερα λίμνη Γράμμουςτι και κοντά στις πηγές του ποταμού Καλαμά. Η θέση εντοπισμού της αποτελεί το βόρειο άκρο της κοιλάδας που ανοίγεται μεταξύ των ορεινών όγκων, σε υψόμετρο 285 μ. (Χάρτης 1)².

* Οφείλω θερμές ευχαριστίες στους καθηγητές Μ. Φωτιάδη, Γ. Λώλο και Α. Βλαχόπουλο, καθηγητές μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα και μέλη της τριμελούς επιτροπής της Διπλωματικής Εργασίας μου. Η διδασκαλία τους, η καθοδήγηση και η στήριξη τους υπήρξε πολύτιμη. Ευχαριστώ ακόμη τους συμφοιτητές μου Γ. Βαρσάνη, Φ. Δημόπουλο, Σ. Τριάντο και Θ. Τσιφογιάννη για την ουσιαστική συνεργασία και υποστήριξη τους. Πολλές ευχαριστίες οφείλω και στον αρχαιολόγο Δρα Χ. Κλείτσα για τη βοήθειά του.

¹ Η χρονική αυτή περίοδος στην Ήπειρο αποτέλεσε το θέμα της διπλωματικής εργασίας μου που εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Μεταπτυχιακού Προγράμματος Σπουδών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων «Αρχαίος κόσμος: Ιστορία και Αρχαιολογία», στην κατεύθυνση της Προϊστορικής Αρχαιολογίας. Το άρθρο αποτελεί μία πιο σύντομη παρουσίαση της εργασίας αυτής.

² Ντούζουγλη – Ζάχος 1994, 14· Ντούζουγλη 1996, 46· Douzougli – Zachos 2002, 124-125, εικ. 5 (1).

Κατά την ανασκαφή στη θέση βρέθηκαν τα λείψανα δαπέδου δύο διαδοχικών φάσεων μίας καλύβας που χρονολογείται στο τέλος της ΤΝ και στην αρχή της ΠΕΧ. Η χρονολόγηση στηρίχτηκε στα αποτελέσματα ραδιοχρονολόγησης τεσσάρων δειγμάτων άνθρακα που έδωσαν ηλικίες με χρονολογικό εύρος από 3770 π.Χ. έως 2925 π.Χ.³

Από τα δύο επάλληλα δάπεδα της καλύβας συγκεντρώθηκε μεγάλη ποσότητα χειροποίητης κεραμικής⁴. Την πολυπληθέστερη κατηγορία κεραμικής αποτελούν χονδρότοιχα αγγεία, τα οποία συχνά κοσμούνται με εγχάρακτη, εμπίεστη και πλαστική διακόσμηση⁵. Άλλες κατηγορίες κεραμικής αποτελούν οι μελανόχρωμες βαθιές ή ρηχές λεκάνες με περίγραμμα S και χείλος που κλίνει προς τα έξω⁶, λεπτότοιχες φιάλες με πορτοκαλέρυθρο στιλβωμένο επίχρυσμα⁷, και ρηχές μελανές φιάλες με πλατύ οριζόντιο χείλος και εγχάρακτη σπειροειδή διακόσμηση στην εξωτερική επιφάνεια, ενίοτε γεμισμένη με λευκή ουσία, οι οποίες είναι γνωστές ως φιάλες «τύπου Μπρατισλάβα»⁸.

Εκτός από την κεραμική στην καλύβα των Δολιανών βρέθηκαν λίγα πήλινα σφονδύλια, διάτρητες οστέινες χάντρες και πυριτολιθικά εργαλεία. Τα ευρήματα συμπληρώνουν λιγοστοί απανθρακωμένοι σπόροι μονόκοκκου σιταριού και μεγάλη ποσότητα οστών ζώων. Το 87 % από τα οστά προέρχεται από οικόσιτα ζώα και το 13% από άγρια⁹.

Αγία Μαρίνα Πεδινής Ιωαννίνων

Η θέση αποτελεί μικρή εγκατάσταση στον λόφο της Αγίας Μαρίνας Πεδινής, στο ΝΔ άκρο του λεκανοπεδίου Ιωαννίνων. Στα δυτικά της υπάρχουν λοφοσειρές στις υπώρειες του όρους Τόμαρος και στα ανατολικά πεδινές εκτάσεις και υδροτοπικά λιβάδια. Η θέση εντοπίστηκε στο κατώτερο σημείο του

³ Ντούζουγλη – Ζάχος 1994, 16-17, πίν. 3/Ι, α· Ντούζουγλη 1996, 46-47· Douzougli – Zachos 2002, 125-126, εικ. 5 (2)· Γιούνη 2008, 35-36.

⁴ Ντούζουγλη – Ζάχος 1994, 16· Ντούζουγλη 1996, 117· Γιούνη 2008, 42.

⁵ Ντούζουγλη – Ζάχος 1994, 16, πίν. 3/Ι, β, 5, α-β· Ντούζουγλη 1996, 117-118· Douzougli – Zachos 2002, 127, εικ. 5 (3-4), 6, 8 (5-7), 12· Γιούνη 2008, 42.

⁶ Douzougli – Zachos 2002, 127, εικ. 7, 10 (1-2)· Γιούνη 2008, 42.

⁷ Ντούζουγλη – Ζάχος 1994, 16· Ντούζουγλη 1996, 118· Douzougli – Zachos 2002, 127, εικ. 8 (1-4), 9 (1-6), 10 (3)· Γιούνη 2008, 42.

⁸ Ντούζουγλη – Ζάχος 1994, 16, πίν. 4/Ι/ΙΙ· Ντούζουγλη 1996, 118· Douzougli – Zachos 2002, 127, 132, εικ. 9 (7-11), 10 (4-6), 11 (1-2)· Γιούνη 2008, 42.

⁹ Ντούζουγλη – Ζάχος 1994, 17· Ντούζουγλη 1996, 47· Γιούνη 2008, 36-37, 40· Deckwirth 2016, 278 (σημ. 73).

βόρειου πρανούς του λόφου¹⁰, σε υψόμετρο μεταξύ 542 μ. και 546 μ. (Χάρτης 2).

Στο σημείο πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα¹¹ σε δύο τομές διαστάσεων 4,00 X 4,00 μ. Και στις δύο τομές βρέθηκαν σχηματισμοί λίθων από μικρού, μετρίου και μεγάλου μεγέθους ακατέργαστους λίθους, οι οποίοι αποτελούσαν τμήματα θεμελίων καλυβών, η ανωδομή των οποίων ήταν από φθαρτά υλικά (εικ. 1-2). Ακριβώς νότια των λίθων στην τομή Β βρέθηκε στρώμα καταστροφής με όστρακα αγγείων, μάζες πηλού και ένα πήλινο σφονδύλι (εικ. 3)¹². Από το στρώμα καταστροφής συνελέγη τμήμα άνθρακα το οποίο εστάλη για ραδιοχρονολόγηση στο ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος». Το αποτέλεσμα της ανάλυσης έδωσε τη χρονολόγηση 3330-3030 π.Χ.¹³

Άφθονη χειροποίητη κεραμική συγκεντρώθηκε και από τις δύο τομές. Την πλειονότητα της κεραμικής αποτελούν όστρακα χρηστικών αγγείων. Πρόκειται για όστρακα χονδρότοιχα, άβαφα, με αδρή επεξεργασία. Λίγα όστρακα είναι μελανά στιλβωμένα και σε λίγα παρατηρείται ερυθρόχρωμο επίχρυσμα στην εξωτερική ή/και στην εσωτερική επιφάνεια. Ο πηλός τους περιέχει εγκλείσματα. Από την όπτηση παρατηρούνται συχνά στην επιφάνεια των αγγείων χρωματικές διακυμάνσεις, νέφη και κηλίδες ενώ ο πυρήνας τους είναι συνήθως μελανότεφρος (εικ. 4)¹⁴. Αρκετά από τα όστρακα έχουν πλαστική, εμπίεστη και εγχάρακτη διακόσμηση. Η πλαστική διακόσμηση συνίσταται από πλαστικές ταινίες, κομβία, μαστοειδείς αποφύσεις και τραχεία εξωτερική επιφάνεια ενίοτε συνδυαζόμενη με πλαστική ταινία ή κομβία¹⁵. (εικ. 5) Η εμπίεστη διακόσμηση αποτελείται από σειρές μικρών εμπίεσεων περιμετρικά του χείλους και από εμπίεστες κοιλότητες περιμετρικά στο άκρο ωτόσχημων λαβών (εικ. 6). Εγχάρακτη διακόσμηση παρατηρείται ακριβώς εξωτερικά του χείλους με μικρές εγχαράξεις σε οριζόντια διάταξη (εικ. 7)¹⁶.

¹⁰ Αδάμ 1998, 485-486· Αδάμ 1999, 453-454.

¹¹ Η ανασκαφή της θέσης έγινε από τη γράφουσα από τον Νοέμβριο του 1998 έως και τον Ιανουάριο του 1999. Θερμές ευχαριστίες στη Δρα Ευγενία Αδάμ, επιβλέπουσα του έργου (1998-1999), για την πρόσβαση στο υλικό και την υποστήριξή της. Ευχαριστώ την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων για την παροχή της άδειας και τη φιλοξενία στις αποθήκες του μουσείου. Η φωτογράφιση των ευρημάτων έγινε από τον Π. Τσιγκούλη, τον ευχαριστώ θερμά.

¹² Σιώζου 2022, 41-42.

¹³ Αδάμ 1999, 454· Αδάμ 2002, 45.

¹⁴ Σιώζου 2022, 42.

¹⁵ Σιώζου 2022, 42-43· Βασιλείου 2018, 75.

¹⁶ Σιώζου 2022, 43.

Σε συνάφεια με τα όστρακα των μεγάλων χρηστικών αγγείων βρέθηκαν και όστρακα που έχουν πιο επιμελημένη κατασκευή. Πρόκειται για όστρακα λεπτότερα, κυρίως γκριζόχρωμα–μαύρα και λίγα καστανόχρωμα, με καλή λείανση της επιφάνειας και πηλό πιο καθαρό. Σε κάποια από τα όστρακα παρατηρούνται χρωματικές διακυμάνσεις στην επιφάνεια που δημιουργήθηκαν κατά την όπτηση (εικ. 8). Την κεραμική συμπληρώνουν πολύ λίγα όστρακα άβαφης πορτοκαλέρυθρης κεραμικής μικρών αγγείων. Είναι μικρά και πολύ λεπτά όστρακα, με πορτοκαλόχρωμο, καθαρό πηλό που αφήνει ίχνη στα χέρια (εικ. 9).

Αρκετές μάζες πηλού βρέθηκαν και στις δύο τομές· κάποιες έχουν μεγάλο μέγεθος, ενώ σε μερικές παρατηρούνται ίχνη από κλαδιά και καλάμια. Η ύπαρξή τους στα ευρήματα της ανασκαφής υποδεικνύει ότι είχαν χρησιμοποιηθεί στην ανωδομή των καλυβών (εικ. 10).

Στη θέση βρέθηκαν ακόμη δύο πήλινα σφονδύλια (εικ. 11), λίγα οστά ζώων και μία ταφή. Η ταφή βρέθηκε στη ΒΔ γωνία της τομής Β, εν μέρει κάτω από το σχηματισμό των λίθων και αποκαλύφθηκε μετά την αφαίρεση αυτών. Πρόκειται για ακτέριστη ταφή, σε συνεσταλμένη στάση και με προσανατολισμό από Δ προς Α (εικ. 12)¹⁷.

Γκούτσουρα Παραμυθιάς Θεσπρωτίας

Πρόκειται για εγκατάσταση της ΠΕΧ στο χαμηλότερο σημείο της ανατολικής πλαγιάς του λόφου Λιμινάρι, νότια της Παραμυθιάς¹⁸. Η θέση βρίσκεται στο δυτικό άκρο πλατιάς επίπεδης πεδιάδας που ανοίγεται μεταξύ των ορεινών όγκων και διατρέχεται από τον Κωκυτό ποταμό, σε υψόμετρο μεταξύ 104 και 116 μ.(Χάρτης 3)¹⁹.

Σύμφωνα με τις ραδιοχρονολογήσεις και τη μελέτη της κεραμικής, η εγκατάσταση στη θέση χρονολογείται κατά τη διάρκεια της πρώιμης και μέσης φάσης της ΠΕΧ (περίπου 2920-2400 π.Χ.) και εγκαταλείφθηκε κατά τη διάρκεια της ύστερης φάσης της ΠΕΧ²⁰.

Το αρχαιολογικό στρώμα της ΠΕΧ της Γκούτσουρας ήταν αδιατάρακτο και ομοιογενές με πληθώρα ευρημάτων. Ένα τμήμα του ανασκαμμένου χώρου απέδωσε πιθανώς εστία, ενώ μάζες πηλού και τμήματα καμένου πηλού

¹⁷ Σιώζου 2022, 43.

¹⁸ Forsén B. 2016, 121, εικ. 1.

¹⁹ Lavento – Kouki 2016, 147, 154.

²⁰ Forsén B. 2016, 137, 141-143, εικ. 5-6, 8-11, 15.

μαρτυρούν την ύπαρξη καλυβών στο σημείο, ακριβή περιγράμμάτά τους, όμως, δεν εντοπίστηκαν²¹.

Η κεραμική είναι γενικά σκουρόχρωμη, μελανή ή καστανόχρωμη, με αδρή επεξεργασία, απλή ή στιλβωμένη στην εσωτερική επιφάνεια. Παρατηρούνται και όστρακα αγγείων με ερυθρό επίχρισμα, ενίοτε στιλβωμένο στην εξωτερική επιφάνεια. 11 όστρακα αποτελούν τμήματα κοχλιαρίων σε δύο μεγέθη²². Αρκετά από τα όστρακα φέρουν εγχάρακτη, εμπίεστη ή πλαστική διακόσμηση. Εγχάρακτη διακόσμηση παρατηρείται στην κορυφή του χείλους με παράλληλες μικρές εγχαράξεις και με εγχαράξεις διάσπαρτες στο σώμα του αγγείου κάποιες φορές σε συμμετρικά σχέδια²³. Η εμπίεστη διακόσμηση συνίσταται σε αποτυπώματα νυχιών σε κάθετες σειρές ή σε ορθή γωνία, σε σφηνοειδή αποτυπώματα που έχουν δημιουργηθεί με μικρά κλαδιά ή άχυρο και σε μικρές διάσπαρτες εμπίεστες κοιλότητες²⁴. Πολλά όστρακα με εμπίεστη διακόσμηση ανήκουν στην κατηγορία corded ware· φέρουν εμπίεστη διακόσμηση σε παράλληλες γραμμές σαν κορδόνι που καλύπτει τμήμα του αγγείου και εντάσσεται σε σχήματα. Δύο από τα όστρακα της κατηγορίας αυτής έχουν και λευκή κρούστα στη διακόσμηση²⁵. Η πλαστική διακόσμηση είναι συχνή και αφορά σε πλαστικές ταινίες ενίοτε με εμπίεστες κοιλότητες ή αποτελείται από μικρότερα ή μεγαλύτερα ωτία²⁶.

Στην εγκατάσταση της ΠΕΧ στην Γκούτσουρα βρέθηκαν αρκετά λίθινα τέχνηρα²⁷, και αρκετά μικροευρήματα από πηλό, οστό και μέταλλο²⁸. Στα μετάλλινα αντικείμενα ανήκουν ένας οπέας, ένα αγκίστρι και ένα μικρό σταγονόσχημο αντικείμενο²⁹. Ο οπέας βρέθηκε στο στρώμα της ΠΕΧ, ενώ τα άλλα δύο σε μεταγενέστερα χρονολογικά στρώματα χρήσης της θέσης³⁰. Τα τρία μεταλλικά αντικείμενα αναλύθηκαν στο εργαστήριο αρχαιομετρίας του Εθνικού Κέντρου Έρευνας Φυσικών Επιστημών «Δημόκριτος» με τη μη επεμβατική τεχνική της φορητής διάταξης αναλύσεων με φθορισμό ακτίνων

²¹ Forsén B. 2016, 135, 137.

²² Forsén J. 2016, 191-192, 204-207, 204-207, εικ. 2-5, 9-10.

Ευχαριστώ θερμά τον Δρα Björn Forsén, διευθυντή του Φινλανδικού Ινστιτούτου Αθηνών, για τη δυνατότητα που μου παρείχε να δω την κεραμική και να αποκτήσω πληρέστερη εικόνα.

²³ Forsén J. 2016, 204, εικ. 3 (24-27), εικ. 4 (31).

²⁴ Forsén J. 2016, 204, εικ. 2 (13, 15-19, 22), εικ. 3 (23-24), εικ. 4 (29-30), εικ. 5 (35), εικ. 10.

²⁵ Forsén J. 2016, 204, εικ. 2 (10-12, 14), εικ. 3 (28).

²⁶ Forsén J. 2016, 204, 206, εικ. 4 (32-33).

²⁷ Doulkeridou 2016, 212-217, εικ. 1, 2-7· Forsén κ.ά. 2011, 82· Deckwirth 2016, 263.

²⁸ Papayiannis 2016, 227-239, εικ. 1-13, 18-19.

²⁹ Papayiannis 2016, 229-231, εικ. 6-9.

³⁰ Papayiannis 2016, 229-230· Forsén B. 2016, 141-143.

X (p XRF) με στόχο την πιστοποίηση της επιφανειακής χημικής σύστασής τους³¹. Όπως προέκυψε από την ανάλυση, και τα τρία μεταλλικά αντικείμενα είναι κατασκευασμένα από κράμα χαλκού και αρσενικού. Η παρουσία αρσενικού και όχι κασσίτερου στο κράμα των χαλκών αντικειμένων αποτελεί ισχυρή ένδειξη πρωιμότητας των αντικειμένων, πριν τη 2^η χιλιετία π.Χ.³². Τα χάλκινα αντικείμενα από την Γκούτσουρα, συνεπώς, χρονολογούνται στην περίοδο εγκατάστασης της θέσης κατά την 3^η χιλιετία π.Χ. και αποδεικνύουν τη χρήση χάλκινων αντικειμένων από τους κατοίκους της. Το μικρό σταγονόσχημο αντικείμενο αποτελεί πιθανώς απολέπισμα του κράματος που προέκυψε κατά την κατασκευή κάποιου αντικειμένου και μπορεί να υποδεικνύει μεταλλουργικές δραστηριότητες στη θέση³³.

Τέλος, στην εγκατάσταση της ΠΕΧ στην Γκούτσουρα βρέθηκαν λίγοι απανθρακωμένοι σπόροι που υποδεικνύουν καλλιέργεια οσπρίων³⁴, και αρκετά οστά ζώων. Από τα οστά το 89,68 % είναι οικόσιτα και το 10,32 % άγρια είδη³⁵.

II. Σύνθεση δεδομένων

Οι τρεις βεβαιωμένες θέσεις της ΤΝ και ΠΕΧ στην Ήπειρο βρίσκονται στο εσωτερικό της Ηπείρου, μακριά από τις παράκτιες περιοχές και σε απόσταση μεταξύ τους. Παρουσιάζουν, όμως, κοινά χαρακτηριστικά όσον αφορά στις οικιστικές επιλογές, την οικονομία και τις επαφές με άλλες περιοχές.

Βρίσκονται σε ημιορεινές περιοχές, σε κοιλάδες που ανοίγονται μεταξύ των ορεινών όγκων. Είναι εγκαταστάσεις στο πρानές ενός λόφου για την αποφυγή της υγρασίας. Πολύ κοντά στις θέσεις υπήρχε άφθονο νερό για τις ανάγκες των ανθρώπων και εκτάσεις γης κατάλληλες για τη βοσκή των ζώων και καλλιέργεια³⁶.

Οι χαμηλοί λόφοι με ήπια κλίση, η εγγύτητα σε νερό και η ύπαρξη εκτάσεων γης για βόσκηση των ποιμνίων και καλλιέργεια αποτελούσαν τους

³¹ Οι αναλύσεις διενεργήθηκαν από τον Δρα Ιωάννη Μπασιάκο, στο πλαίσιο μελέτης της γράφουσας με σκοπό τη δημοσίευση θέσεων της ΤΝ και ΠΕΧ της Ηπείρου. Αυτονόητες είναι οι θερμές ευχαριστίες προς τον Δρα Ι. Μπασιάκο.

³² Papadimitriou 2008, 271-287.

³³ Papayiannis 2016, 231.

³⁴ Forsén B. 2011, 7.

³⁵ Deckwirth 2016, 267-276, εικ. 3c, 7.

³⁶ Η θέση στην Αγία Μαρίνα δε βρίσκεται κοντά σε ποταμό ή λίμνη, όπως οι άλλες δύο θέσεις. Πολύ κοντά της όμως, στα ανατολικά, ακόμη και σήμερα παρατηρούνται σημεία με λιμνάζοντα ύδατα για μεγάλη περίοδο του χρόνου. Επιπλέον, η λίμνη Παμβώτις, κατά την περίοδο κατοίκησης του οικισμού, ήταν πιο κοντά σε σχέση με σήμερα (Κατσίκης 2016, 34-35).

κύριους παράγοντες επιλογής της θέσης για την ίδρυση των οικισμών. Οι οικίες είχαν τη μορφή καλυβών με λίθινα θεμέλια και ανωδομή από φθαρτά υλικά, όπως φαίνεται από τα Δολιανά και την Αγία Μαρίνα, όπου αποκαλύφθηκαν λείψανα κατασκευών, καθώς και την εύρεση μαζών πηλού σε όλες τις θέσεις. Η φθαρτότητα των υλικών υποδεικνύει τον εφήμερο χαρακτήρα των οικισμών. Η έλλειψη μεγάλων εύφορων πεδιάδων δεν επέτρεπε τη μόνιμη εγκατάσταση και επέβαλε τη μετακίνηση για την ανεύρεση του κατάλληλου μέρους για κατοίκηση. Έτσι, απουσιάζουν από την Ήπειρο οι μαγούλες και τούμπες επάλληλων οικιστικών φάσεων μέσα στους αιώνες, όπως τις γνωρίζουμε από τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία.

Η οικονομία των οικισμών της ΤΝ/ΠΕΧ στην Ήπειρο στηριζόταν κατά κύριο λόγο στην κτηνοτροφία. Αυτό μαρτυρείται από την εύρεση πολλών οστών ζώων, η πλειονότητα των οποίων προέρχεται από εξημερωμένα είδη. Η μεικτή σύνθεση των ζώων παρείχε μεγάλη ποικιλία πρωτευνόντων και δευτερευόντων προϊόντων και ταυτόχρονα μείωνε τις πιθανότητες έλλειψης τροφής σε περίπτωση δυσμενών φυσικών φαινομένων³⁷. Η εύρεση οστών άγριων ζώων, πτηνών και ψαριών, καθώς και η εύρεση ενός χάλκινου αγκιστριού στην Γκούτσουρα μαρτυρούν πως το κυνήγι και η αλιεία λειτουργούσαν συμπληρωματικά στην οικονομία. Η εύρεση σπόρων μονόκοκκου σιταριού και οσπρίων υποδεικνύει την άσκηση καλλιέργειας στις εκτάσεις πέριξ των λόφων των οικισμών. Για την άσκηση των παραγωγικών διαδικασιών κατασκεύαζαν εργαλεία από τοπικό πυριτόλιθο³⁸.

Η πλούσια κεραμική που βρέθηκε υποδεικνύει την παραγωγή αγγείων. Τα περισσότερα αγγεία που παρήγαν σχετίζονταν με την αποθήκευση, την παρασκευή και την κατανάλωση της τροφής. Μεγάλα χονδρότοιχα πιθοειδή αγγεία προορίζονταν για την αποθήκευση της τροφής και την παρασκευή της στη φωτιά. Μικρού και μεσαίου μεγέθους αγγεία, με πιο επιμελημένη κατασκευή, προορίζονταν για την κατανάλωση φαγητών και ποτών, όπως οι φιάλες και τα κοχλιάρια³⁹. Δεν έλειπαν όμως και αγγεία επίδειξης ή γοήτρου, όπως τα αγγεία «τύπου Μπρατισλάβα» από τα Δολιανά. Στην παραγωγή των αγγείων συχνά διαφαίνονται επιδράσεις από περιοχές εκτός Ηπείρου.

³⁷ Deckwirth 2016, 280.

³⁸ Οι παρατηρήσεις αυτές αναφέρονται κυρίως στα Δολιανά και την Γκούτσουρα από όπου τα ζωικά και φυτικά κατάλοιπα έχουν μελετηθεί. Στην Αγία Μαρίνα τα λίγα οστά ζώων και ένας σπόρος δεν έχουν μελετηθεί ακόμη ενώ δε βρέθηκαν και λίθινα εργαλεία. Σημαντικό ακόμη είναι να αναφερθεί πως στην ανασκαφή των τριών θέσεων δε χρησιμοποιήθηκε κόσκινο, η χρήση του οποίου θα έδινε πιθανώς περισσότερα στοιχεία για την οικονομία τους.

³⁹ Tartaron 2004, 71-79.

Τα πήλινα σφονδύλια και το πηνίο που βρέθηκαν υποδεικνύουν την παραγωγή υφάσματος με πρώτη ύλη πιθανώς το μαλλί των αιγοπροβάτων ή φυτικές ίνες, όπως το λινάρι.

Οι οικισμοί, λοιπόν, στα Δολιανά Ιωαννίνων, στην Αγία Μαρίνα Πεδινης Ιωαννίνων και στην Γκούτσουρα Παραμυθιάς ήταν εφήμερες εγκαταστάσεις. Η μικτή γεωργοκτηνοτροφική οικονομία, όπως αυτή αποτυπώνεται στα ευρήματα, δεν τους παρείχε αυτάρκεια και έτσι, μέσω ενός πλαισίου μετακινήσεων, σχέσεων και ανταλλαγών οι κοινότητες αυτές κάλυπταν τις ελλείψεις τους⁴⁰. Οι μετακινήσεις δεν πραγματοποιούνταν σύμφωνα με το μοντέλο των νομάδων κτηνοτρόφων, το οποίο αντιπροσωπεύεται στην Ήπειρο από την ΥΕΧ και εξής⁴¹. Οι επαφές και οι ανταλλαγές αποτυπώνονται στα υλικά κατάλοιπά τους, όπως η κεραμική, θα λειτουργούσαν, όμως, στο ευρύτερο πολιτισμικό επίπεδο.

Τέχνηρα μεταλλοτεχνίας

Εκτός από τους βεβαιωμένους οικισμούς, 11 χάλκινοι μονόστομοι πελέκεις και μία χάλκινη σμίλη, που βρέθηκαν σε επτά θέσεις της Ηπείρου, δίνουν έμμεσες πληροφορίες για την ΠΕΧ στην Ήπειρο.

Οι τέσσερις χάλκινοι μονόστομοι πελέκεις αποτελούν το σύνολο του θησαυρού του Ροδοτοπίου Ιωαννίνων, στο ΒΔ άκρο του λεκανοπεδίου⁴². Στην περιοχή του Ροδοτοπίου βρέθηκε και η σμίλη⁴³. Ένας μονόστομος πέλεκυς βρέθηκε στην περιοχή του Λοφίσκου Ιωαννίνων, λίγα χιλιόμετρα νότια του Ροδοτοπίου⁴⁴. Δύο πελέκεις βρέθηκαν στην περιοχή του Τερόβου Ιωαννίνων⁴⁵. Τέσσερις ακόμη μονόστομοι πελέκεις προέρχονται από την περιοχή της Άρτας (Πιστιανά, Άρτα, Βλαχέρνα) και το Ζηρό Φιλιππιάδος⁴⁶.

Όλοι οι πελέκεις είναι χάλκινοι χυτοί με κυκλική οπή στειλέωσης⁴⁷. Ανήκουν στον βαλκανικό τύπο μονόστομων πελέκεων με τη συμβατική ονομασία Veselinovo⁴⁸. Με βάση τα τυπολογικά χαρακτηριστικά τους, που

⁴⁰ Κωτσάκης 1996, 168-170.

⁴¹ Andreou – Fotiadis – Kotsakis 1996, 594· Halstead 1996, 63-64, 70.

⁴² Κλείτσας 2013, 35, 50, 52, 108, εικ. 28, 102-109, 194-198· Kleitsas 2019, 15-16, 19· Hansen 2021, 67, εικ. 54.

⁴³ Κλείτσας 2013, 123, εικ. 137-138.

⁴⁴ Κλείτσας 2013, 108, εικ. 110-111· Kleitsas 2019, 19.

⁴⁵ Κλείτσας 2013, 108, 165, εικ. 112-113, 206-209· Kleitsas 2019, 19-20.

⁴⁶ Κλείτσας 2013, 109, εικ. 114-121· Kleitsas 2019, 20.

⁴⁷ Kleitsas 2019, 34.

⁴⁸ Κλείτσας 2013, 108, 110, 165.

βρίσκουν παράλληλα σε θέσεις της βόρειας Ελλάδος και των Βαλκανίων, χρονολογούνται στην 3^η χιλιετία π.Χ. Η ένταξή τους στην ΠΕΧ στηρίζεται και από τις δειγματοληπτικές αναλύσεις χημικής σύστασης. Τα αποτελέσματα των αναλύσεων έδειξαν ότι περιέχουν χαλκό (96-99 %), αρσενικό (0,76-2,55 %) και άλλα στοιχεία σε ποσότητα κάτω του 1 %⁴⁹. Αποτελούν κράμα χαλκού με αρσενικό (αρσενικούχος χαλκός), το οποίο, όπως αναφέρθηκε για τα αναλυμένα αντικείμενα της Γκούτσουρας, είναι το παλαιότερο χρονολογικά κράμα χαλκού και χαρακτηρίζει την 3^η χιλιετία π.Χ.

II.1. Τεκμήρια επικοινωνίας και επαφών

Τα ευρήματα της ΤΝ και της ΠΕΧ από την Ήπειρο δείχνουν σημαντικές επαφές των εν λόγω κοινοτήτων/οικισμών με άλλους πληθυσμούς μέσα από ένα δίκτυο επικοινωνίας που καταλάμβανε μία μεγάλη περιοχή εκτός Ηπείρου.

Οι επικοινωνίες και οι επαφές με άλλες κοινότητες και οι αλληλεπιδράσεις με αυτές διαφαίνονται καλύτερα μέσα από την κεραμική και τους σημαντικούς χάλκινους πελέκεις που βρέθηκαν σε θέσεις της Ηπείρου.

Επιδράσεις στην κεραμική των οικιστικών θέσεων

Η κεραμική από τα Δολιανά Ιωαννίνων

Στην κεραμική από τα Δολιανά χαρακτηριστικά αγγεία που δείχνουν σαφείς επιρροές από περιοχές βόρεια της θέσης είναι τα αγγεία «τύπου Μπρατισλάβα». Πρόκειται για λίγα όστρακα ρηχών μελανόχρωμων φιαλών που φέρουν εγχάρακτη σπειροειδή διακόσμηση στην εξωτερική επιφάνεια, ενίοτε γεμισμένη με λευκή ουσία⁵⁰. Σύμφωνα με την ανασκαφέα Α. Ντούζουγλη, η κεραμική αυτή στα Δολιανά αναπτύχθηκε από τη συνάφεια με πολιτισμούς της ΝΑ Αλβανίας (Maliq II b, Tren I)⁵¹.

Τα αγγεία «τύπου Μπρατισλάβα» έχουν ευρεία διάδοση στην Κεντρική και ΝΑ Ευρώπη κατά την 4^η χιλιετία π.Χ. (εικ. 13)⁵². Είναι ρηχές φιάλες με επίπεδες ή στρογγυλές βάσεις και εγχάρακτη διακόσμηση στην εξωτερική επιφάνειά τους. Η διακόσμηση περιλαμβάνει δικτυωτά σχέδια, σπείρες, ομόκεντρους κύκλους, μοτίβα σε σχήμα V με πολλαπλές γραμμές, κλιμακωτά

⁴⁹ Κλείτσας 2013, 52, 110, 114, 123, 181, 184, 186, πίν. 7-10, 18· Kleitsas 2019, 31-33.

⁵⁰ Ντούζουγλη 1996, 118· Douzougli – Zachos 2002, 127, 131, εικ. 10 (4-5), 11 (1-2)· Γιούνη 2008, 39.

⁵¹ Ντούζουγλη 1996, 118.

⁵² Γιούνη 2008, 39· Coleman 2011, 27, εικ. 7.

μοτίβα σε ζώνες ή ταινίες. Οι σπείρες και οι ομόκεντροι κύκλοι συχνά ορίζονται εξωτερικά με τελείες ή ακτινωτά μοτίβα (εικ. 14)⁵³. Λόγω της περίτεχνης διακόσμησής τους, μέσα στο σύνολο της απλής κεραμικής, θεωρούνται ότι αποτελούσαν αντικείμενα κοινωνικού γοήτρου ή πλούτου⁵⁴ ή τελετουργικά αγγεία που επιδεικνύονταν σε μεγαλύτερο αριθμό ανθρώπων και γι' αυτό η διακόσμηση ήταν στο εξωτερικό/ορατό τοίχωμα του αγγείου⁵⁵.

Στον ελλαδικό χώρο, εκτός των Δολιανών, αγγεία «τύπου Μπρατισλάβα» έχουν βρεθεί σε τρεις θέσεις στη Θεσσαλία, στην Πετρομαγούλα κοντά στον Βόλο, στις Μικροθήβες στην πεδιάδα του Αλμυρού δυτικά του Βόλου και στη Ράχη Παναγιάς κοντά στον Δομοκό στη νότια Θεσσαλία (εικ.15)⁵⁶. Και οι τρεις θέσεις χρονολογούνται από τα μέσα σχεδόν της 4^{ης} χιλιετίας π.Χ. και στο δεύτερο μισό της, όπως και η θέση στα Δολιανά.

Επιπλέον αναφορές για εύρεση όμοιων αγγείων στον ελλαδικό χώρο προέρχονται από την Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου στη δυτική Θεσσαλία, χωρίς όμως διαθέσιμες πληροφορίες, από επιφανειακά ευρήματα στη Βουλοκαλίβα στην πεδιάδα του Αλμυρού και στο φαράγγι της Μεσσιανής στη λεκάνη του Αλιάκμονα στη δυτική Μακεδονία, και από επιφανειακά ευρήματα και μικρή δοκιμαστική τομή στην Πύρασο στη Νέα Αγχίαλο δυτικά του Βόλου⁵⁷.

Τα πλησιέστερα γεωγραφικά παράλληλα των αγγείων αυτών από τα Δολιανά βρίσκονται εκτός ελλαδικού χώρου, στις θέσεις Maliq και Tren στην περιφέρεια Κορυτσάς της ΝΑ Αλβανίας (εικ. 16). Ο προϊστορικός οικισμός στο Maliq χρονολογείται από την Ύστερη Νεολιθική περίοδο έως το τέλος της Εποχής του Χαλκού. Οι φάσεις Maliq IIa και IIb χρονολογούνται στη Χαλκολιθική περίοδο και η φάση Maliq IIb χρονικά ταυτίζεται με τον οικισμό στα Δολιανά⁵⁸. Στην κεραμική της φάσης Maliq IIa υπάρχουν ρηχές φιάλες με εγγάρακτη διακόσμηση, μερικές φορές τονισμένη με λευκή ή ερυθρή ουσία. Η διακόσμηση αποτελείται από σπείρες, γεωμετρικά σχήματα, σταυρούς και σχηματικούς βλαστούς⁵⁹. Στη φάση Maliq IIb τα αγγεία αυτά απουσιάζουν.

⁵³ Coleman 2011, 27, εικ. 5-6 (A-J).

⁵⁴ Γιούνη 2008, 39.

⁵⁵ Coleman 2011, 27.

⁵⁶ Coleman 2011, 25-26· Coleman – Facorellis 2018, 39· Adrymi-Sismani 2007, 73-78, πίν. XI, XIII (a-d).

⁵⁷ Coleman 2011, 24-25.

⁵⁸ Prendi 1966, 255-256, εικ. 1 (a-d)· Andrea 1984, 114, εικ. 1.

⁵⁹ Prendi 1966, 258-259, πίν. VII· Guilaine – Prendi 1991, 575, εικ. 2 (1, 11)· Korkuti 1995, 216-219, πίν. LXXX (14), 96 (15), 98 (13-15).

Ο οικισμός Tren βρίσκεται σε κοντινή σχετικά απόσταση από το Maliq και χρονολογείται από την Ύστερη Χαλκολιθική έως τη Μεσαιωνική εποχή, με έξι διακριτές φάσεις κατοίκησης (Tren I-Tren VI)⁶⁰. Η φάση Tren I της ύστερης Χαλκολιθικής συμπίπτει χρονικά με τη φάση κατοίκησης του οικισμού στα Δολιανά. Στην κεραμική από τη φάση Tren I υπάρχουν και φιάλες «τύπου Μπρατισλάβα» με εγχάρακτη διακόσμηση στην εξωτερική επιφάνεια⁶¹.

Στους υπόλοιπους οικισμούς της Χαλκολιθικής περιόδου στην Αλβανία (εικ. 16) δεν αναφέρονται αγγεία «τύπου Μπρατισλάβα»⁶². Φαίνεται λοιπόν ότι στην περιοχή της Αλβανίας τα αγγεία αυτά περιορίζονται στο ΝΑ τμήμα της.

Η ύπαρξη των αγγείων «τύπου Μπρατισλάβα» στον οικισμό των Δολιανών προήλθε μέσα από επαφές με τους πληθυσμούς των οικισμών Maliq και Tren. Η περιοχή της Κορυτσάς βρίσκεται σε μικρή σχετικά απόσταση ΒΑ της κοιλάδας των Δολιανών. Οι κάτοικοι των δύο περιοχών μπορούσαν εύκολα να μετακινούνται στον άξονα Β – Ν μέσα από την κοιλάδα της Πρεμετής και τις όχθες του ποταμού Αώου. Δύσκολα θα μπορούσαν τα αγγεία να έχουν προέλθει στα Δολιανά μέσα από επαφές των κατοίκων με τις θεσσαλικές θέσεις, όπου έχουν βρεθεί αντίστοιχα αγγεία. Οι υψηλές οροσειρές του Γράμμου, του Σμόλικα και της Τύμφης καθιστούσαν τις μετακινήσεις από δυτικά προς ανατολικά δύσκολες.

Η κεραμική από την Γκούτσουρα Παραμυθιάς

Η κεραμική από την Γκούτσουρα βρίσκει τα κύρια παράλληλά της στα βορειοδυτικά, στο νησί της Κέρκυρας. Στη θέση Αλμυρός Περίθιας, της βόρειας Κέρκυρας, ανασκάφηκαν κατά το 2005 δύο τύμβοι. Πρόκειται για δύο διαδοχικές ταφικές κατασκευές που υψώθηκαν στο ίδιο σημείο σε δύο διαφορετικές στιγμές. Οι τύμβοι αυτοί αποτελούν τα μοναδικά παραδείγματα τύμβων στην Κέρκυρα⁶³.

Η κεραμική από τον πρώτο-αρχαιότερο τύμβο χρονολογείται στο δεύτερο μισό της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. και περιλαμβάνει όστρακα αγγείων με εγχάρακτη και εμπιέστη διακόσμηση και όστρακα χονδρότοιχων αγγείων με πλαστικές ταινίες στις οποίες υπάρχουν εμπιέστες κοιλότητες⁶⁴. Παρουσιάζει

⁶⁰ Korkuti 1971, 46.

⁶¹ Korkuti 1971, 46, πίν. IV· Korkuti 1995, 223-225, πίν. 101 (15).

⁶² Μόνο στον οικισμό Nezir πιθανώς αναγνωρίζονται όστρακα βάσεων με εγχάρακτη διακόσμηση στην εξωτερική επιφάνεια. Korkuti 1995, πίν. 116 (14, 18-19).

⁶³ Metallinou 2017, 363-365, πίν. CXXV, CXXVI a.

⁶⁴ Metallinou 2017, 365-366, πίν. CXXVI b-d, CXXVII a-b.

πολλές ομοιότητες με την κεραμική από την Γκούτσουρα. Ομοιότητες στην κεραμική των δύο θέσεων φαίνονται στην εμπίεστη διακόσμηση. Τα αποτυπώματα με τα νύχια και τα σφηνοειδή αποτυπώματα με κλαδί ή άχυρο είναι ακριβώς ίδια⁶⁵. Η εμπίεστη αυτή κεραμική (κεραμική *impresso*) εμφανίζεται κατά τη διάρκεια όλης της Νεολιθικής Εποχής και η εύρεσή της στην Γκούτσουρα και στον Αλμυρό δείχνει καθαρά ότι η παραγωγή της συνεχίζεται και στην ΠΕΧ⁶⁶. Έχει βρεθεί και σε άλλες θέσεις στην Κέρκυρα και γενικότερα στα νησιά του Ιονίου. Βρέθηκε στο Σιδάρι της Κέρκυρας και τοποθετείται χρονολογικά στη ΜΝ⁶⁷. Στον οικισμό Αφιώνα της Κέρκυρας ίδιας μορφής εμπίεστη κεραμική βρέθηκε μαζί με εγχάρακτη και χρονολογείται στην ΠΕΧ⁶⁸. Στη Λευκάδα η κεραμική *impresso* βρέθηκε στο σπήλαιο της Χοιροσπηλιάς και χρονολογείται στη ΜΝ, και στην πεδιάδα Νυδρίου⁶⁹. Σε διάφορες θέσεις της Κεφαλονιάς έχουν αναγνωριστεί όστρακα αγγείων με εμπίεστη διακόσμηση νυχιών, δεν προέρχονται όμως από ανασκαφές και είναι δύσκολη η χρονολόγησή τους⁷⁰.

Η κεραμική *impresso* είναι κυρίως διαδεδομένη στις ακτές της Αδριατικής, όπου στις δυτικές ακτές της επικεντρώνεται στην ευρύτερη περιοχή της Απουλίας, ενώ στις ανατολικές ακτές εξαπλώνεται από τον Βορρά έως νότια στην Αλβανία. Στην ενδοχώρα της Βαλκανικής είναι λιγότερο διαδεδομένη. Στον ελλαδικό χώρο, εκτός από το Ιόνιο, έχει βρεθεί και σε θέσεις της ΑΝ στη Μακεδονία και Θεσσαλία⁷¹. Στην Αλβανία, που γειτνιάζει με την Ήπειρο και τα Ιόνια νησιά, έχει βρεθεί σε αρκετές θέσεις της Νεολιθικής Εποχής, π.χ. στη θέση Kolsh II (ΜΝ) στη βόρεια Αλβανία⁷² και στη νότια

⁶⁵ Πρβλ. Forsén J. 2016, εικ. 3 (24), εικ. 4 (29-30), εικ. 5, εικ. 10 και Metallinou 2017, πίν. CXXVI b, d.

⁶⁶ Forsén J. 2016, 206· Metallinou 2017, 365.

⁶⁷ Ζάχος – Ντούζουγλη 2003, 27· Παπαδόπουλος – Κοντορλή 2003, 159· Metallinou 2017, 365.

⁶⁸ Πρέκα-Αλεξανδρή 1994, 18· Παπαδόπουλος – Κοντορλή 2003, 159· Metallinou 2017, 365-366.

⁶⁹ Ντούζουγλη 1996, 118· Παπαδόπουλος – Κοντορλή 2003, 167· Ζάχος – Ντούζουγλη 2003, 25, 27.

⁷⁰ Παπαδόπουλος – Κοντορλή 2003, 232, 237.

⁷¹ Ζάχος – Ντούζουγλη 2003, 27.

⁷² Korkuti 1995, πίν. LXIII (1-8).

Αλβανία στις θέσεις Vashtëmi (AN)⁷³, Dunavec I (MN)⁷⁴, Cakran (MN)⁷⁵, Katundas II (MN)⁷⁶, Tren I (Χαλκολιθική)⁷⁷.

Εκτός από την *impresso* κεραμική από την Γκούτσουρα και τον Αλμυρό, που δείχνει επιρροές από περιοχές βόρεια και βορειοδυτικά, και η *corded ware* κεραμική που βρέθηκε και στις δύο θέσεις, μαρτυρά τις ίδιες επιδράσεις⁷⁸. Η *corded ware* κεραμική είναι κεραμική με εμπίεστη διακόσμηση στην οποία τα σχέδια δημιουργούνται με την πίεση ενός κορδονιού στην επιφάνεια του αγγείου⁷⁹. Θεωρείται ότι εμφανίστηκε στην περιοχή της βόρειας ακτής της Μαύρης Θάλασσας στο τελευταίο τέταρτο της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ. (4200/4150-4050 π.Χ.) και κατά το πρώτο μισό της 4^{ης} χιλιετίας π.Χ. διαδόθηκε στα κεντρικά Βαλκάνια⁸⁰. Στο τέλος της 4^{ης} και στις αρχές της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. εξαπλώνεται πιο νότια στα Βαλκάνια⁸¹. Μεγαλύτερη εξάπλωσή της προς τα νότια παρατηρείται κατά τη διάρκεια της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ., οπότε και παρατηρούνται τα περισσότερα δείγματα της κεραμικής αυτής σε όλο τον χώρο από την Αδριατική έως τη Μαύρη Θάλασσα (εικ. 17)⁸². Σε αυτή την περίοδο εντάσσεται και η εμφάνισή της σε μεγάλο μέρος του ελλαδικού χώρου⁸³. Η εξάπλωσή της προς τα νότια αυτή την περίοδο πραγματοποιείται μέσα από δύο διαδρομές· από τα κεντρικά Βαλκάνια προς τη βόρεια Ελλάδα και από τα δυτικά Βαλκάνια, μέσω Αδριατικής, προς τα νησιά του Ιονίου και την Πελοπόννησο⁸⁴.

Η εξάπλωση της *corded ware* κεραμικής στα κεντρικά και νότια Βαλκάνια συνδυάζεται με την εμφάνιση και άλλων στοιχείων που συνδέονται με τη σταδιακή επέκταση πληθυσμών από τις στέπες της νότιας Ρωσίας προς την κεντρική Ευρώπη και τα Βαλκάνια⁸⁵ και κυρίως τις ταφές σε τύμβους

⁷³ Korkuti 1995, πίν. XIV, XV (1-12).

⁷⁴ Korkuti 1995, πίν. XXXV (1-2, 4-8).

⁷⁵ Korkuti 1995, πίν. LVI.

⁷⁶ Korkuti 1995, πίν. LXIX (12-13).

⁷⁷ Korkuti 1995, πίν. LXX (B).

⁷⁸ Forsén J. 2016, 204-205, εικ. 2 (10-14), 3 (28)· Metallinou 2017, 366, πίν. CXXVII (a).

⁷⁹ Bulatović 2014, 101-102.

⁸⁰ Bulatović 2014, 103, 114, 116, χάρτης 1.

⁸¹ Bulatović 2014, 121, 131, χάρτης 2.

⁸² Bulatović 2014, 122, 132, χάρτης 3.

⁸³ Κεραμική *corded ware* έχει βρεθεί σε αρκετές θέσεις στον Ελλαδικό χώρο (Bulatović 2014, 123-125, χάρτης 3, εικ. 3). Στις θέσεις αυτές τώρα προστίθεται και η *corded ware* κεραμική από τον Αλμυρό Κέρκυρας.

⁸⁴ Bulatović 2014, 125-126.

⁸⁵ Bulatović 2014, 130, 133.

που κατά την 3^η χιλιετία π.Χ. εμφανίζονται σε μεγάλο τμήμα της βαλκανικής χερσονήσου⁸⁶. Στην περιοχή της Αλβανίας το έθιμο της ταφής σε τύμβους εμφανίζεται στο μέσο της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. και θα αποτελέσει τον κύριο τρόπο ταφής έως το τέλος της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου⁸⁷. Στην ΠΕΧ χρονολογούνται οι τύμβοι Barç (περιοχή Κορυτσάς), Piskona (περιοχή Πρεμετής), Pazhok (περιοχή Ελμπασάν) και Ducat (περιοχή Αυλώνα) στη νότια Αλβανία και οι τύμβοι Shtoji και Shkredi στην περιοχή της Σκόδρας στη βόρεια Αλβανία. Κεραμική από τους τύμβους στην περιοχή της Σκόδρας παρουσιάζει ομοιότητες με κεραμική από θέσεις στις Δαλματικές ακτές και στην περιοχή της Λουμπλιάνα⁸⁸. Την ίδια περίοδο οι τύμβοι επεκτείνονται και πιο νότια, στον ελλαδικό χώρο, κυρίως στο Ιόνιο και τη δυτική Ελλάδα, χωρίς όμως να αποτελέσουν τον κύριο τρόπο ταφής, αφού συνυπάρχουν με τους θολωτούς, θαλαμοειδείς και λακκοειδείς τάφους⁸⁹. Οι τύμβοι στον Αλμυρό Περίθιας στη βόρεια Κέρκυρα, στο Νυδρί Λευκάδος, στη Μόσχοβη Λουτρακίου Αιτωλοακαρνανίας και στην Ολυμπία (Νέο Μουσείο και Πελόπιο) χρονολογούνται στην ΠΕΧ⁹⁰. Διαφαίνεται, λοιπόν, πως οι τύμβοι στο Ιόνιο και τη δυτική Ελλάδα έφτασαν από τον Βορρά, όπως και η corded ware κεραμική, μέσα από επαφές με πολιτισμούς στα δυτικά Βαλκάνια.

Από τα παραπάνω διαπιστώνουμε ότι η κεραμική από την Γκούτσουρα Παραμυθιάς παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με την κεραμική από τον αρχαιότερο τύμβο στον Αλμυρό Κέρκυρας. Οι δύο θέσεις χρονολογικά συμπίπτουν στα μέσα της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ., αφού για τον τύμβο στον Αλμυρό έχει δοθεί μία πρώτη χρονολόγηση στο δεύτερο μισό αυτής της χιλιετίας, κυρίως βάσει της ομοιότητας της κεραμικής του με την κεραμική από τον Αφιώνα Κέρκυρας⁹¹. Και στις δύο θέσεις οι επιδράσεις στην κεραμική προέρχονται από βόρεια, από τα δυτικά Βαλκάνια και την ευρύτερη περιοχή της Αδριατικής. Η κεραμική αυτή έφτασε στην Γκούτσουρα από δυτικά, από τις παρακτιες περιοχές της Θεσπρωτίας που βρίσκονταν σε επαφές με τα νησιά του Ιονίου και τα δυτικά Βαλκάνια. Η θέση άλλωστε βρίσκεται σχετικά κοντά στις θεσπρωτικές ακτές.

⁸⁶ Bulatović 2014, 130-134.

⁸⁷ Lera et al 2017, 223.

⁸⁸ Bodinaku 1996, 12-15, εικ. 1-3, 5-10, πίν. I, II· Koka 1985, 247, εικ. 1, πίν. I (1, a-b).

⁸⁹ Lera κ.ά. 2017, 223.

⁹⁰ Metallinou 2017, 363-367· Ζάχος και Ντούζουγλη 2003, 32-38· Κολώνας 1990, 140-141· Müller-Celka 2011, 415-428.

⁹¹ Metallinou 2017, 366.

Η κεραμική από την Αγία Μαρίνα Πεδινής Ιωαννίνων

Αντίθετα με την κεραμική από τα Δολιανά και την Γκούτσουρα, η κεραμική από την Αγία Μαρίνα δεν παρουσιάζει στοιχεία που να τεκμηριώνουν επικοινωνίες και αλληλεπιδράσεις με πληθυσμούς άλλων περιοχών. Τα περισσότερα αγγεία ανήκουν στην κατηγορία των χρηστικών πήλινων σκευών που είναι γνωστά από τους οικισμούς της ΤΝ και ΠΕΧ στον βαλκανικό χώρο. Σε πολύ λίγα όστρακα μπορούμε να δούμε γενικές ομοιότητες με την κεραμική θέσεων της Νεολιθικής εποχής από τη Μακεδονία⁹² και τη Θεσσαλία⁹³.

Η κεραμική με τραχεία εξωτερική επιφάνεια, η οποία αποτελεί βασικό στοιχείο της κεραμικής από τη θέση, ομοιάζει σε γενικές γραμμές με την κεραμική barbotin που είναι διαδεδομένη στα Βαλκάνια κατά την ΑΝ και ΜΝ⁹⁴. Σε κοντινές στην Αγία Μαρίνα θέσεις, barbotin κεραμική έχει βρεθεί στις Γούβες Ιωαννίνων και χρονολογείται στην προχωρημένη Αρχαιότερη Νεολιθική/Μέση Νεολιθική περίοδο⁹⁵ και στις θέσεις της Αλβανίας Kolsh (Kolsh I, II) στη ΒΑ Αλβανία, Dunavec (Dunavec I, II) και Cakran στη Νότια Αλβανία που χρονολογούνται στην ΑΝ και ΜΝ⁹⁶.

Η έλλειψη τεκμηρίων που να πιστοποιούν επαφές των κατοίκων του οικισμού της Αγίας Μαρίνας με άλλους πληθυσμούς πιθανόν να οφείλεται στην τοπογραφία της θέσης και στο γεγονός ότι αυτή βρίσκεται στο εσωτερικό της Ηπείρου, μακριά από τις παράκτιες περιοχές και τις περιοχές με εύκολη πρόσβαση προς τον Βορρά.

Οι χάλκινοι πελέκεις

Επιδράσεις από περιοχές του βαλκανικού χώρου διαφαίνονται και στους χάλκινους πελέκεις που βρέθηκαν σε επτά θέσεις της Ηπείρου. Οι ένδεκα χάλκινοι μονόστομοι πελέκεις ανήκουν στον βαλκανικό τύπο μονόστομων πελέκεων με τη συμβατική ονομασία Veselinovo σύμφωνα με την τυπολογική κατάταξη των βαλκανικών πελέκεων από τον A. Vulpe. Ανήκουν στην πρώτη ποικιλία του τύπου αυτού (Veselinovo I), η οποία χρονολογείται στην ΠΕΧ⁹⁷.

⁹² Γραμμένος 1997, πίν. 24 (374, 378, 381), 26 (408).

⁹³ Weisshaar 1989, 41-42, πίν. 130 (182).

⁹⁴ Douzougli – Zachos 2002, 121.

⁹⁵ Douzougli – Zachos 2002, 121, εικ. 1 (7)· Γιούνη 2008, 40. Η θέση Γούβες αποτελεί βραχοσκεπή στο όρος Τόμαρος, στα δυτικά της Αγίας Μαρίνας (Γιούνη 2008, 35).

⁹⁶ Korkuti 1995, πίν. XX (1-10), XXXII (9-10), XL, XLV (11-18), LV, LXIII (9-14).

⁹⁷ Κλείτσας 2013, 110· Kleitsas 2019, 22.

Αντίστοιχοι πελέκεις της ίδιας κατηγορίας (Veselinovo I) βρέθηκαν στο Λουτρό Αμφιλοχίας και στη Χαλκιδική στις θέσεις Τούμπα Μεσημερίου και Τούμπα Πλαγιαρίου⁹⁸. Στα υπόλοιπα Βαλκάνια πελέκεις του ίδιου τύπου έχουν βρεθεί στη Ρουμανία (ένας στη θέση Crină, ένας από θησαυρό στη θέση Shitu-Pingălești, τρεις από πιθανό θησαυρό στη θέση Tulkea και ένας από άγνωστη θέση στη νότια Ρουμανία), στη Βουλγαρία (από τις θέσεις Veselinovo, Gabrovo, Sevlievo, Plovdiv, Bratsigovo και Stara Zagora δύο), ένας στη θέση Lapujtò της Ουγγαρίας και δύο στην Αλβανία, στις θέσεις Rëmbec-Korcë και Divjakë-Lushnje⁹⁹.

Τέσσερις διπλές λίθινες μήτρες για την κατασκευή πελέκεων τύπου Veselinovo I βρέθηκαν στον βαλκανικό χώρο. Οι δύο μήτρες βρέθηκαν στη Χαλκιδική, στις θέσεις Τούμπα Μεσημερίου και Τούμπα Αγίου Μάμαντος, μία στο Κρυσπήγαδο Αλιάκμονα Κοζάνης και μία στη θέση Cernavoda στη Ρουμανία. Οι λίθινες μήτρες που βρέθηκαν στην κεντρική και δυτική Μακεδονία δείχνουν σαφώς την άσκηση μεταλλουργικών εργασιών¹⁰⁰.

Η διάδοση των βαλκανικών τύπων πελέκεων στις περιοχές της βόρειας Ελλάδος προήλθε μέσα από επαφές με τους γειτονικούς βαλκανικούς πολιτισμούς, όπου η ανάπτυξη της μεταλλουργίας ξεκίνησε κατά την 6η χιλιετία π.Χ.¹⁰¹. Κατά την 3^η χιλιετία π.Χ. η διαδικασία παραγωγής συγκεκριμένων τύπων χάλκινων εργαλείων διαδίδεται και πιο νότια, στην περιοχή της Αλβανίας και στον βόρειο ελλαδικό χώρο. Η διάδοση αυτή αφορά στη διακίνηση έτοιμων προϊόντων ή/και στη γνώση της μεταλλουργικής διαδικασίας, αφού οι μήτρες που έχουν βρεθεί στην κεντρική και δυτική Μακεδονία αποδεικνύουν μεταλλουργικές εργασίες στην περιοχή. Την ίδια περίοδο, η διάδοση στοιχείων από τα κεντρικά Βαλκάνια προς τα νότια πιστοποιείται, όπως είδαμε, και από τη διάδοση της corded ware κεραμικής.

Τα πλησιέστερα παράλληλα των πελέκεων που βρέθηκαν στην Ήπειρο απαντούν στην περιοχή της νότιας Αλβανίας. Στις θέσεις Rëmbec-Korcë (επαρχία Κορυτσάς, ΝΑ Αλβανία) και Divjakë-Lushnje (επαρχία Φιέρι, ΝΔ Αλβανία) βρέθηκαν δύο πελέκεις που ανήκουν στον ίδιο τύπο με τους ηπειρωτικούς (Veselinovo I). Οι κάτοικοι της Ηπείρου είχαν επαφές με τις εύκολα προσβάσιμες περιοχές της νότιας Αλβανίας. Επαφές που πιστοποιούνται και κατά την 4^η χιλιετία π.Χ. με τη διάδοση των αγγείων «τύπου

⁹⁸ Κλείτσας 2013, 109, 111· Kleitsas 2019, 20-22.

⁹⁹ Κλείτσας 2013, 110-111· Kleitsas 2019, 23.

¹⁰⁰ Κλείτσας 2013, 110-111· Kleitsas 2019, 22-23.

¹⁰¹ Για το θέμα βλ. Κουρτέση 1996, 181-182· Παπαδημητρίου 2010, 23-24· Ζάχος 2010, 78-79· Τσιρτσώνη 2010, 93-95.

Μπρατισλάβα» στον οικισμό των Δολιανών. Διαφαίνεται, λοιπόν, πως μέσα από μετακινήσεις και επαφές των πληθυσμών στην ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου, της νότιας Αλβανίας και της δυτικής Μακεδονίας έφταναν στην Ήπειρο στοιχεία από περιοχές βορειότερες, από την ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων. Στοιχείο των επαφών αυτών αποτελούν και οι ένδεκα χάλκινοι πελέκεις που βρέθηκαν στην Ήπειρο.

III. Συμπεράσματα

Τα τεκμήρια επικοινωνίας και επαφών που παρουσιάστηκαν για τους μελετημένους οικισμούς και τους πελέκεις της ΤΝ/ΠΕΧ δείχνουν ότι οι κάτοικοι της Ηπείρου κατά την 4^η και 3^η χιλιετία π.Χ. δε ζούσαν απομονωμένοι. Είχαν επικοινωνίες και επαφές με πληθυσμιακές ομάδες που κατοικούσαν σε κοντινές και εύκολα προσβάσιμες περιοχές. Μέσα από τις επικοινωνίες αυτές έρχονταν έμμεσα σε επαφή και με στοιχεία πληθυσμών από πιο απομακρυσμένες περιοχές. Εντάσσουν την Ήπειρο σε ένα εκτεταμένο δίκτυο επαφών και ανταλλαγών στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο, του οποίου η Ελλάδα αποτελεί τη νοτιότερη απόληξη¹⁰².

Οι επαφές πραγματοποιούνταν μέσα από ένα δίκτυο χερσαίων και θαλάσσιων μετακινήσεων. Οι χερσαίες μετακινήσεις πραγματοποιούνταν μέσω των ποτάμιων λεκανών και των ορεινών περασμάτων. Στις κοιλάδες και τα οροπέδια που διανοίγονταν μεταξύ των ορεινών όγκων οι μετακινήσεις ήταν εύκολες, ενώ οι πιο μακρινές μετακινήσεις διευκολύνονταν από τους ποταμούς και παραπόταμους που διατρέχουν το ορεινό ανάγλυφο. Οι όχθες των ποταμών δημιουργούσαν διόδους μέσα από τις οποίες οι άνθρωποι κινούνταν σε μεγάλες αποστάσεις. Τμήματα των ποταμών ήταν πλωτά, ενώ στις εκβολές τους δημιουργούσαν προστατευτικούς βραχίονες για τον ελλιμενισμό. Οι ποταμοί της Ηπείρου διέσχιζαν την ενδοχώρα και οδηγούσαν στις ακτές της Αδριατικής και του Ιονίου πελάγους¹⁰³. Υπήρχε, έτσι, ένα μεγάλο δίκτυο μετακινήσεων με πυρήνες τους διάσπαρτους οικισμούς της ενδοχώρας που λειτουργούσαν ως ενδιάμεσοι παράγοντες. Η κινητικότητα αυτή είχε ως αποτέλεσμα την ύπαρξη πολλαπλών διασυνδέσεων μεταξύ των περιοχών και επιρροών, ανεξάρτητα από το πια πλευρά επηρέασε περισσότερο την άλλη¹⁰⁴.

¹⁰² Ένα σύνθετο και ευρύ δίκτυο επαφών στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο πιστοποιείται ήδη από την Αρχαιότερη Νεολιθική. Για το θέμα βλ. Ζάχος 2010, 84, 90· Ντούζουγλη 1996, 118-119.

¹⁰³ Hammond 1997, 12.

¹⁰⁴ Σουέρεφ 2004, 153-155.

Με την ανάπτυξη της ναυσιπλοΐας οι μετακινήσεις και ανταλλαγές προϊόντων πραγματοποιούνταν και διά θαλάσσης. Οι αναπαραστάσεις πλοίων σε βραχογραφίες στον Στρόφιλα της Άνδρου (4^η χιλιετία) και στο Βαθύ Αστυπάλειας (3^η χιλιετία)¹⁰⁵ μαρτυρούν την ύπαρξη μεγάλης κλίμακας πλοίων που μπορούσαν να κινούνται σε μεγάλες αποστάσεις και να μεταφέρουν μεγάλα φορτία. Δημιουργήθηκε έτσι ένα μεγάλο δίκτυο θαλάσσιων διαδρομών από την Αδριατική θάλασσα στα δυτικά έως τη Μαύρη θάλασσα στα ανατολικά¹⁰⁶. Η ασφάλεια των μετακινήσεων επέβαλε την αποφυγή της ανοικτής θάλασσας και τη σταδιακή πλεύση από ένα γνωστό σημείο σε ένα άλλο, μεταξύ των νησιών και των ακτών της ηπειρωτικής χώρας¹⁰⁷. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη παράκτιων οικισμών που εξυπηρετούσαν τις ανάγκες των ναυτικών.

Τα νησιά του Ιονίου και οι δυτικές ακτές της ηπειρωτικής χώρας ήταν τμήμα του θαλάσσιου μεταφορικού δικτύου, αφού αποτελούσαν κομβικό σημείο για τη διακίνηση προϊόντων από και προς τα δυτικά Βαλκάνια και τις ανατολικές ακτές της Ιταλίας. Μία σειρά παραλιακών θέσεων στα νησιά του Ιονίου και στις ακτές της Δ. Ελλάδος αποδεικνύει τον κομβικό αυτό ρόλο της περιοχής¹⁰⁸. Από τις ακτές της Δ. Ελλάδος τα προϊόντα διοχετεύονταν στην ηπειρωτική ενδοχώρα και στο Αιγαίο. Ο Κορινθιακός κόλπος αποτελούσε σημαντικό πέρασμα από το Αιγαίο προς το Ιόνιο πέλαγος και διευκόλυνε την ύπαρξη εμπορικού δικτύου κατά μήκος των ακτών της Στερεάς Ελλάδος και της Β. Πελοποννήσου¹⁰⁹.

Πιστοποιείται έτσι η ύπαρξη εκτεταμένων δικτύων μετακινήσεων, επαφών και ανταλλαγών στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων κατά τη Νεολιθική Εποχή και την ΠΕΧ. Τα ευρήματα της ΤΝ και της ΠΕΧ από την Ήπειρο, παρότι αποσπασματικά και από εγκαταστάσεις ελάχιστα ερευνημένες αρχαιολογικά, αποτελούν τεκμήρια επικοινωνίας και επαφών που εντάσσουν την Ήπειρο σε αυτό το δίκτυο και φανερώνουν πως η ευρεία και ποικιλόμορφη αυτή περιοχή ήταν εξίσου στραμμένη προς τον Αδριατικό Βορρά και

¹⁰⁵ Coleman – Facorellis 2018, 42, εικ. 5.5.

¹⁰⁶ Coleman – Facorellis 2018, 42.

¹⁰⁷ Gazis 2017, 463.

¹⁰⁸ Σιδάρι, Αφιώνας και Αλμυρός στη βόρεια Κέρκυρα (Αρβανίτου 2004, 39-42· Τσώνος 2000, 182-183· Metallinou 2017, 366), Πηλικάτα στην Ιθάκη (Παπαδόπουλος – Κοντορλή Παπαδοπούλου 2003, 190-193), Χοιροσπηλιά και Στενό στη Λευκάδα (Ζάχος – Ντούζουγλη 2003, 27-29, 34-38), Σπαρτοχώρι στο Μεγανήσι (Τσώνος 2000, 185), Άγιος Ανδρέας και Πλατυγάλι στον Αστακό Αιτωλοακαρνανίας (Τσώνος 2000, 182, 186. Δελαπόρτα και Σπονδύλης 1991, 39, 44-45. Haniotes – Voutiropoulos 1996, 78-80), Τείχος Δυμνίων στη ΒΔ ακτή της Πελοποννήσου (Gazis 2017, 463, 466).

¹⁰⁹ Τσώνος 2000, 185.

προς τα δυτικά και κεντρικά Βαλκάνια, μέσα στο πλέγμα επιλεγμένων και αμοιβαίων επαφών που χαρακτηρίζει τους προσανατολισμούς της 4^{ης} και 3^{ης} χιλιετίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδάμ 1998 Αδάμ, Ε., «Πεδινή. Θέση Αγία Μαρίνα», *ΑΔ* 53 (1998), *Χρονικά*, Β2, 485-486.
- Αδάμ 1999 Αδάμ, Ε., «Εντοπισμός αρχαιοτήτων κατά μήκος του άξονα της Εγνατίας Οδού. Δημοτικό Διαμέρισμα Πεδινής Δήμου Μπιζανίου, θέση Αγία Μαρίνα», *ΑΔ* 54 (1999), *Χρονικά*, Β1, 453-454.
- Αδάμ 2002 Αδάμ, Ε., «Ραδιοχρονολογήσεις», *ΑΔ* 57 (2002), *Χρονικά*, Β2, 45-46.
- Adrymi-Sismani 2007 Adrymi-Sismani, V., «Le site Chalcolithique de Microthèbes au Carrefour du monde Égéen et des Balkans du Nord», στο I. Galanaki, H. Tomas, Y. Galanakis and R. Laffineur (επιμ.), *Between the Aegean and Baltic Seas. Prehistory across borders. Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe*, University of Zagreb, April 2005, Liège 2007, 73-79.
- Andrea 1984 Andrea, Z., «Archaeology in Albania, 1973-83», *AR*, 30 (1983-1984), 102-119.
- Andreou – Fotiadis –
– Kotsakis 1996 Andreou, S. – Fotiadis, M. – Kotsakis, K., «Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece», *AJA*, 100 (1996), 537-597.
- Αρβανίτου 2004 Αρβανίτου-Μεταλληνού, Γ., «Η Προϊστορική έρευνα στην Κέρκυρα και η συμβολή του Αύγουστου Σορδίνια. Θεωρητικές προσεγγίσεις-προοπτικές», στο Γ. Αρβανίτου-Μεταλληνού (επιμ.), *Η Προϊστορική Κέρκυρα και ο ευρύτερος περίγυρός της. Προβλήματα-προοπτικές. Πρακτικά ημερίδας τιμητικής στον Αύγουστο Σορδίνια, Κέρκυρα 17 Δεκεμβρίου 2004, Κέρκυρα 2013*, 35-47.
- Βασιλείου 2018 Βασιλείου, Ε., «Προϊστορική Ήπειρος, αυτή η άγνωστος...: Τα νέα στοιχεία των τελευταίων χρόνων από την κεντρική Ήπειρο», στο *Το Αρχαιολογικό έργο στη*

- Βορειοδυτική Ελλάδα και τα νησιά του Ιονίου* 1, Αθήνα 2018, 73-80.
- Bodinaku 1996 Bodinaku, N., «Some tumulus burials of Early Bronze Age in Albania (Problem of Migrations)», στο *L' Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité III. Actes du IIIe colloque international de Chantilly (16-19 Octobre 1996) réunis par Pierre Cabanes*, Paris 1996, 11-17.
- Bulatović 2014 Bulatović, A. «Corded Ware in the Central and Southern Balkans: A Consequence of Cultural Interaction or an Indication of Ethnic Change?», *The Journal of Indo-European Studies*, 42, 101-143.
- Coleman 2011 Coleman, J. E., «The Petromagoula – Doliana Group and the Beginning of the Aegean Early Bronze Age», στο D. Katsonopoulou (επιμ.), *Helike IV. Ancient Helike and Aigialeia, Protoelladika, The Southern and Central Greek Mainland*, Athens 2011, 13-42.
- Coleman –
– Facorellis 2018 Coleman, J. E. – Facorellis, Y., «The shadowy “proto-Early Bronze Age” in the Aegean», στο S. Dietz – F. Mavridis – Z. Tankosić – T. Takaoğlu (επιμ.), *Communities in Transition. The Circum – Aegean Area during the 5th and 4th Millennia BC, Monographs of the Danish Institute at Athens* 20, Oxford 2018, 33-66.
- Deckwirth 2016 Deckwirth, V., «Faunal Remains of Goutsoura: The Early Bronze Age Strata», στο B. Forsén – N. Galanidou – E. Tikkala (επιμ.), *Thesprotia Expedition III. Landscapes of nomadism and sedentism*, Helsinki 2016, 261 - 287.
- Doulkeridou 2016 Doulkeridou, S., «The Chipped Stone Assemblage from Goutsoura», στο B. Forsén – N. Galanidou – E. Tikkala (επιμ.), *Thesprotia Expedition III. Landscapes of nomadism and sedentism*, Helsinki 2016, 211-226.
- Forsén 2011 Forsén, B., «The Emerging Settlement Patterns of the Kokytos Valley», στο B. Forsén – E. Tikkala (επιμ.), *Thesprotia Expedition II. Environment and Settlement Patterns*, Helsinki 2011, 1-37.
- Forsén κ.ά. 2011 Forsén, B. – Forsén, J. – Lazari, K. – Tikkala, E., «Catalogue of sites in the central Kokytos valley», στο B. Forsén – E. Tikkala (επιμ.), *Thesprotia Expedition II. Environment and Settlement Patterns*, Helsinki 2011, 73-122.
- Forsén 2016 Forsén, B., «The Bronze Age Site of Goutsoura: Location, Stratigraphy and Date», στο B. Forsén – N. Galanidou – E. Tikkala (επιμ.), *Thesprotia Expedition*

- III. *Landscapes of nomadism and sedentism*, Helsinki 2016, 121-144.
- Forsén 2016 Forsén, J., «Bronze Age Pottery from Goutsoura», στο B. Forsén, N. Galanidou και E. Tikkala (επιμ. έκδ.), *Thesprotia Expedition III. Landscapes of nomadism and sedentism*, Helsinki 2016, 191-210.
- Gazis 2017 Gazis, M., «Teichos Dymaion, Achaea. An Acropolis-Harbour of the Ionian Sea looking westwards», στο M. Fotiadis – R. Laffineur – Y. Lolos – A. Vlachopoulos (επιμ.), *Ἑσπερος/ Hesperos. The Aegean seen from the West. Proceedings of the 16th International Aegean Conference, University of Ioannina, Department of History and Archaeology, May 2016*, Ioannina, 463-472.
- Γιούνη 2008 Γιούνη, Π. «Η Νεολιθική Εποχή», στο Κ. Ζάχος (επιμ.), *Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 2008, 35-42.
- Γραμμένος 1997 Γραμμένος, Δ., *Νεολιθική Μακεδονία*, Αθήνα 1997.
- Douzougli – Zachos 2002 Douzougli, A. – Zachos, K., «L' Archéologie des zones montagneuses: modèles et interconnexions dans le néolithique de l'Épire et de l'Albanie méridionale», *BCH*, 42 Suppl., Athènes 2002, 11-143.
- Guilaine – Prendi 1991 Guilaine, J. – Prendi, F., «Dating the Copper Age in Albania», *Antiquity*, 65 (1991), 574 -578.
- Δελαπόρτα –
– Σπονδύλης 1991 Δελαπόρτα, Κ. – Σπονδύλης, Η., «Πλατυγάλι Αστακού: ένας βυθισμένος Πρωτοελλαδικός οικισμός», στο *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας. Μνημειακή κληρονομιά και ιστορία της Αιτωλοακαρνανίας*, Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988, Αγρίνιο 1991, 39-46.
- Ζάχος –
– Ντούζουγλη 2003 Ζάχος, Κ. – Ντούζουγλη, Α. *Λευκάδα, Ιστορική – αρχαιολογική επισκόπηση μέσα από τα εκθέματα του αρχαιολογικού μουσείου*, Αθήνα 2003.
- Ζάχος 2010 Ζάχος, Κ., «Η μεταλλουργία στην Ελλάδα και στη ΝΑ Ευρώπη κατά την 5^η και 4^η χιλιετία π.Χ.», στο Ν. Παπαδημητρίου (επιμ.), *Η Ελλάδα στο ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο των Βαλκανίων κατά την 5^η και 4^η χιλιετία π.Χ.*, Αθήνα 2010, 77-91.
- Halstead 1996 Halstead, P., «Μεσογειακή ορεινή οικονομία στην Πίνδο. Μετακινήσεις ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν», στο Β. Νιτσιάκος (επιμ.), *Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο*, Κόνιτσα 1996, 63-73.

- Hammond 1997 Hammond, N. G. L., «Γεωφυσικοί χαρακτήρες και ιστορική Γεωγραφία», στο Μ. Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *Ηπειρος. 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1997, 12-31.
- Haniotes –
– Voutiropoulos 1996 Haniotes, D. – Voutiropoulos, N., «New evidence from Platygiali, an Early Bronze Age settlement in Western Greece», *BSA*, 91 (1996), 59-80.
- Hansen 2021 Hansen, S., «Axes and Metal Deposits in the Caucasus from the 5th to the 2nd Millennium BCE», στο L. Giemsch – S. Hansen (επιμ.), *The Caucasus/Der Kaukasus. Bridge between the urban centers in Mesopotamia and the Pontic steppes in the 4th and 3rd millennium BC. The transfer of knowledge and technologies between East and West in the Bronze Age. Proceedings of the Caucasus conference, Frankfurt am Main, November 28 - December 1, 2018*, Frankfurt am Main 2021, 31-85.
- Κατσίκης 2016 Κατσίκης, Α., «Λεκανοπέδιο Ιωαννίνων. Φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον, διαχρονικές σχέσεις και αλληλεπιδράσεις», στο Κ. Σουέρεφ (επιμ.), *Αρχαιολογία του λεκανοπεδίου Ιωαννίνων. Από τις απαρχές ως την ύστερη αρχαιότητα*, Ιωάννινα 2016, 23-41.
- Κλείτσας 2013 Κλείτσας, Χ., *Η μεταλλοτεχνία της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στην Ήπειρο: Οι θησαυροί και τα εργαλεία*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2013 (αδ. διδ. διατριβή).
- Kleitsas 2019 Kleitsas, Ch. 2019: «The Hoard of Rodotopi in Ioannina (Epirus, NW Greece) and the Copper Single-Edged Shaft-Hole Axes of the Early Bronze Age in the Helladic Area», *AA*, 1 (2019), 15-41.
- Koka 1985 Koka, A., «Kultura e Varrezës Tumulare të Shtojit», *Iliria*, 2 (1985), 241-250.
- Κολώνας 1990 Κολώνας, Λ., «Νομός Αιτωλοακαρνανίας. Μόσχοβη Λουτρακίου Κατούνας», *AA* 45 (1990), *Χρονικά*, B1, 140-141.
- Korkuti 1971 Korkuti, M., «Vendbamini Prehistorik I Trenit», *Iliria*, 1 (1971), 31-48.
- Korkuti 1995 Korkuti, M., *Neolithikum und Chalkolithikum in Albanien*, Mainz am Rhein 1995.
- Κουρτέση 1996 Κουρτέση-Φιλιππάκη, Γ., «Ο Νεολιθικός Πολιτισμός στις όμορες περιοχές. Χερσόνησος του Αίμου», στο Γ. Α. Παπαθανασόπουλος (επιμ.), *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα 1996, 178-182.

- Κωτσάκης 1996 Κωτσάκης, Κ., «Ανταλλαγές και σχέσεις», στο Γ.Α. Παπαθανασόπουλος (επιμ.), *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα 1996, 168-170.
- Lavento – Kouki Lavento, M. – Kouki, P., «A Geoarchaeological Study of the Goutsoura Sediments», στο B. Forsén – N. Galanidou – E. Tikkala (επιμ.), *Thesprotia Expedition III. Landscapes of nomadism and sedentism*, Helsinki 2016, 145-156.
- Lera κ.ά. 2017 Lera, P. – Oikonomidis, S. – Papayiannis, A. – Tsonos, A., «The ancestral message of the dead: tumuli, settlements, landscape and the utility of memory in the prehistory of Albania and Western Greece», στο M. Fotiadis – R. Laffineur – Y. Lolos – A. Vlachopoulos (επιμ.), *Εσπερος/Hesperos, The Aegean seen from the West. Proceedings of the 16th International Aegean Conference, University of Ioannina, Department of History and Archaeology, May 2016*, Liège 2017, 223-233.
- Metallinou 2017 Metallinou, G., «Corfu in the Adriatic network of contacts in the second half of the third millennium BC», στο M. Fotiadis – R. Laffineur – Y. Lolos – A. Vlachopoulos (επιμ.), *Εσπερος/Hesperos. The Aegean seen from the West. Proceedings of the 16th International Aegean Conference, University of Ioannina, Department of History and Archaeology, May 2016*, Ioannina 2017, 363-368.
- Müller-Celka 2011 Müller-Celka, S., «Burial Mounds and “Ritual Tumuli” of the Aegean Early Bronze Age», στο E. Borgna – S. Müller-Celka (επιμ.), *Ancestral Landscapes Burial Mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe-Balkans-Adriatic-Aegean, 4th-2nd millennium BC)*, Lyon 2011, 415-428.
- Ντούζουγλη –
– Ζάχος 1994 Ντούζουγλη, Α. – Ζάχος, Κ., «Αρχαιολογικές έρευνες στην Ήπειρο και τη Λευκάδα: 1989-1990», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 31 (1994), 11-50.
- Ντούζουγλη 1996 Ντούζουγλη, Α., «Κατοίκηση – Κεραμική: Ήπειρος – Ιόνια νησιά», στο Γ.Α. Παπαθανασόπουλος (επιμ.), *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα 1996, 46- 48 και 117-119.
- Papadimitriou 2008 Papadimitriou, G., «The Technological Evolution of Copper Alloys in the Aegean during the Prehistoric Period», στο I. Tzachili (επιμ.), *Aegean Metallurgy in the Bronze Age. Proceedings of an International Symposium held at the University of Crete, Rethymnon 2004*, Athens 2008, 271-278.

- Παπαδημητρίου 2010 Παπαδημητρίου, Ν., «Εισαγωγή», στο Ν. Παπαδημητρίου (επιμ.), *Η Ελλάδα στο ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο των Βαλκανίων κατά την 5^η και 4^η χιλιετία π.Χ.*, Αθήνα 2010, 17-29.
- Παπαδόπουλος – Κοντορλή 2003 Παπαδόπουλος, Θ. – Κοντορλή-Παπαδοπούλου, Λ., *Προϊστορική Αρχαιολογία Δυτικής Ελλάδας Ιόνιων νησιών*, Ιωάννινα 2003.
- Papayiannis 2016 Papayiannis, A. 2016: «Small Finds from Bronze Age Goutsoura», στο B. Forsén – N. Galanidou – E. Tikkala (επιμ.), *Thesprotia Expedition III. Landscapes of nomadism and sedentism*, Helsinki 2016, 227-243.
- Prendi 1966 Prendi, F. «La civilisation prehistorique de Malique», *Studia Albanica*, 1 (1966), 255-280.
- Σιώζου 2022 Σιώζου, Β. «Αγ. Μαρίνα Πεδινής Ιωαννίνων: ένας οικισμός Τελικής Νεολιθικής/Πρώιμης Χαλκοκρατίας», στο *Το Αρχαιολογικό έργο στη Βορειοδυτική Ελλάδα και τα νησιά του Ιονίου 2, Πρακτικά, Ιωάννινα Νοέμβριος 2017*, Αθήνα 2022, 41-46.
- Σουέρεφ 2004 Σουέρεφ, Κ., «Χερσαίες επικοινωνίες στη βορειοδυτική Ελλάδα κατά την ύστερη εποχή του Χαλκού και την πρώιμη εποχή του Σιδήρου (1550 – 700 π.Χ.)», στο Γ. Αρβανίτου-Μεταλληνού (επιμ.), *Η Προϊστορική Κέρκυρα και ο ευρύτερος περίγυρός της. Προβλήματα-προοπτικές. Πρακτικά ημερίδας τιμητικής στον Αύγουστο Σορδίνια, Κέρκυρα 17 Δεκεμβρίου 2004*, Κέρκυρα 2013, 149-159.
- Tartaron 2004 Tartaron, T., *Bronze Age Landscape and Society in Southern Epirus, Greece*, Oxford 2004.
- Τσιρτσώνη 2010 Τσιρτσώνη, Ζ., «Το τέλος της Νεολιθικής Εποχής στην Ελλάδα και τα Βαλκάνια», στο Ν. Παπαδημητρίου (επιμ.), *Η Ελλάδα στο ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο των Βαλκανίων κατά την 5^η και 4^η χιλιετία π.Χ.*, Αθήνα 2010, 93-103.
- Τσώνος 2000 Τσώνος, Α. «Θαλάσσιοι δρόμοι και επικοινωνία στις ακτές της δυτικής Ελλάδας, στην Αλβανία, στα Ιόνια νησιά και στην Αδριατική κατά τη Νεολιθική Εποχή και κατά την Εποχή του Χαλκού», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 34, (2000), 179-238.
- Weisshaar 1989 Weisshaar, H.-J., *Die Deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien I, Das Späte Neolithikum und das Chalkolithikum*, Bonn 1989.

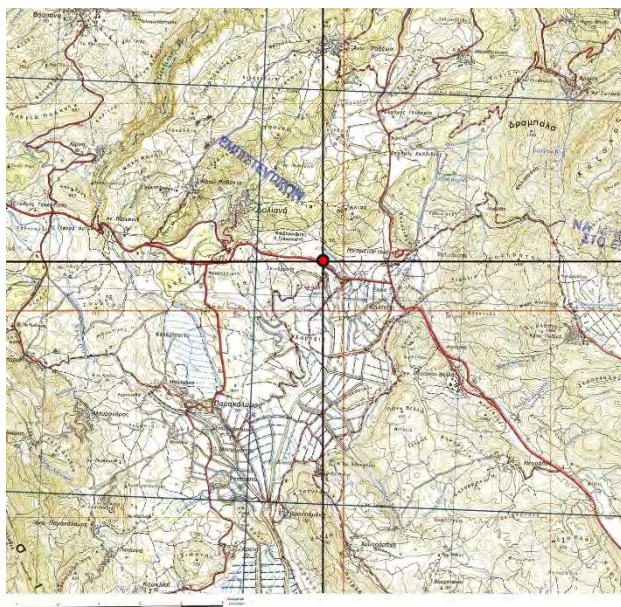
ABSTRACT

VASILIKI SIOZOU

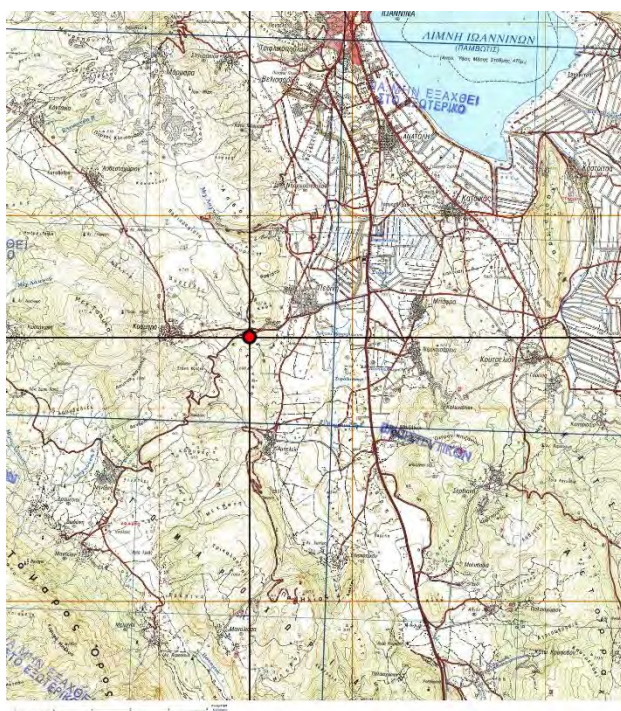
FINDS OF THE FINAL NEOLITHIC AND EARLY BRONZE AGE FROM EPIRUS. EVIDENCE OF COMMUNICATION AND CONTACTS

This contribution, originating from my master dissertation, focuses on the crucial for Epirus periods of the fourth and third millennia BC. The excavation of the settlement of Agia Marina at Pedini of Ioannina triggered the thorough study of the data from the Late Neolithic and Early Bronze Age including not only settlements, but also contemporary metal objects and particularly a number of bronze axes.

This synthetic study shows that these communities belonged to a wide network of communication, mobility and exchange with the north Adriatic area and the western and central Balkan region.

Χάρτης 1: Η θέση των Δολιανών.

Χάρτης 2: Η θέση της Αγίας Μαρίνας.

Χάρτης 3: Η θέση Γκούτσουρα.

Εικ. 1. Αγία Μαρίνα: σχηματισμοί λίθων (Τομή Α).

Εικ. 2. Αγία Μαρίνα: σχηματισμοί λίθων (Τομή Β).

Εικ. 3. Αγία Μαρίνα: στρώμα καταστροφής (Τομή Β).

Εικ. 4. Αγία Μαρίνα: όστρακα χονδρότοιχων χρηστικών αγγείων.

Εικ. 5. Αγία Μαρίνα: όστρακα με πλαστική διακόσμηση.

Εικ. 6. Αγία Μαρίνα: όστρακα με εμπύεστη διακόσμηση.

Εικ. 7. Αγία Μαρίνα: όστρακα με εγχάρακτη διακόσμηση.

Εικ. 8. Αγία Μαρίνα: όστρακα λεπτότερα, με πιο επιμελημένη κατασκευή.

Εικ. 9. Αγία Μαρίνα: όστρακα άβαφης πορτοκαλέρυθρης κεραμικής.

Εικ. 10. Αγία Μαρίνα: μάζες πηλού.

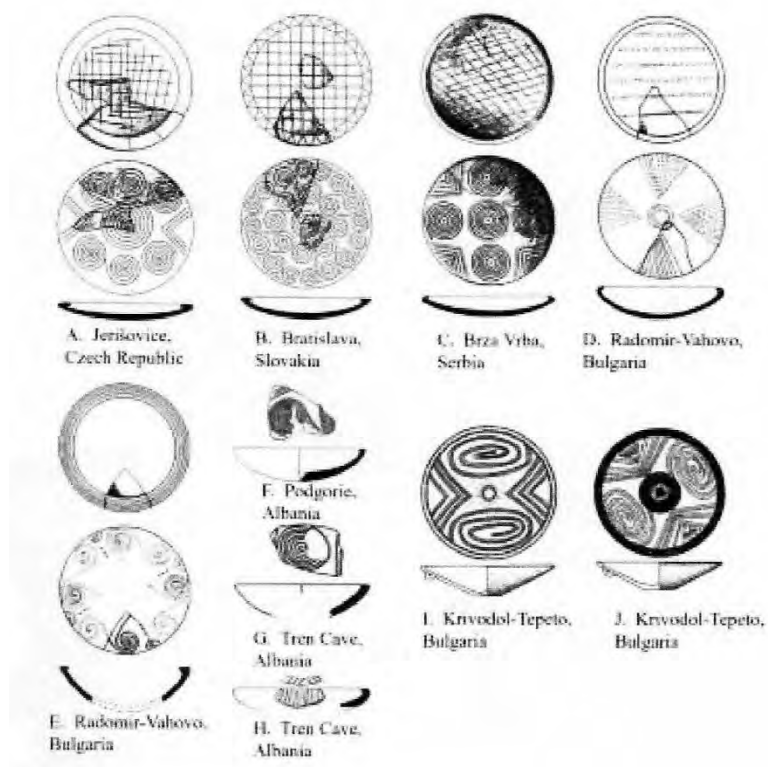
Εικ. 11. Αγία Μαρίνα: σφονδύλια.

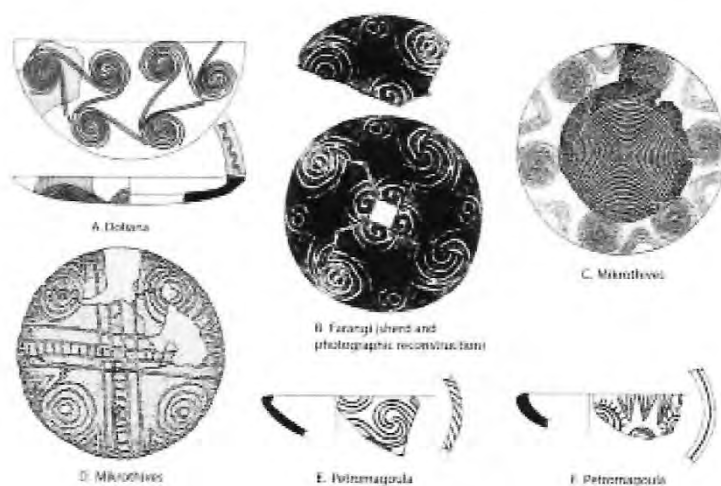
Εκ. 12. Αγία Μαρίνα: ταφή (τομή Β)

Εικ. 13. Διασπορά των αγγείων «τύπου Μπρατισλάβα» (Coleman 2011).

Εικ. 14. Διακοσμητικά μοτίβα των αγγείων «τύπου Μπρατισλάβα» (Coleman 2011).

Εικ. 15. Αγγεία «τύπου Μπρατισλάβα» από τον ελληνικό χώρο (Coleman 2011).

ΣΤΕΛΛΑ ΧΡΥΣΟΥΛΑΚΗ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΠΑΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΥΡΟΓΙΑΝΝΗ
(με την συμβολή του Flint Dibble)

ΤΑΦΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΣΤΟ ΔΕΛΤΑ ΤΟΥ ΦΑΛΗΡΟΥ. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΟΥ ΤΟΜΕΑ ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ*

Η ανασκαφή του νεκροταφείου του Δέλτα Φαλήρου

Το νεκροταφείο του Δέλτα Φαλήρου βρίσκεται στο μέσο του παλαιού κόλπου του Φαλήρου σε μία απόσταση 4,1 χιλιομέτρων νοτίως του σύγχρονου κέντρου των Αθηνών, σε μία περιοχή που πλέον έχει επιχωματωθεί για τις κατασκευαστικές ανάγκες των οδικών δικτύων της περιοχής. Έως και τα μέσα του 20^{ου} αιώνα στους τοπογραφικούς χάρτες χαρακτηριζόταν με το προσωνύμιο Βοϊδολίβαδο. Η πρώτη μαρτυρία για την ύπαρξη νεκροταφείου στο Δέλτα Φαλήρου είναι καταγεγραμμένη ήδη από το 1864¹, ενώ στις αρχές του 20^{ου} αιώνα πραγματοποιούνται δύο -μικρής έκτασης- ανασκαφικές έρευνες σωστικού χαρακτήρα, από τους Κ. Κουρουνιώτη², και Ε. Πελεκίδη³, η πρώτη για λογαριασμό του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και η δεύτερη από την Αρχαιολογική Υπηρεσία στο πλαίσιο της αναδάσωσης της περιοχής εκατέρωθεν της Λεωφόρου Α. Συγγρού. Από την τελευταία προέκυψε – μεταξύ άλλων – το ανορθόδοξο για τις αντιλήψεις της εποχής εύρημα της ομαδικής ταφής 18 ενηλίκων, οι οποίοι εκτελέστηκαν με αποτυμπανισμό⁴. Η ερμηνεία του ανασκαφέα που το ενέτασσε στον ορίζοντα του αρχαίου

* Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στα μέλη της ομάδας μελέτης, Κωνσταντίνα Δελή (σχεδιάστρια), Ιωάννη Ασβεστά (φωτογράφο), Τατιάνα Παναγοπούλου (Προϊσταμένη του Τμήματος Συντήρησης Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης της ΕΑΠΝ), Πέγκυ Πετεινάτου (συντηρήτρια), Βαρβάρα Γιαννάκενα (συντηρήτρια), γιατί χωρίς την συμβολή τους η παρούσα μελέτη δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί. Ξεχωριστές ευχαριστίες οφείλονται στον κ. Θανάση και Μαρίνα Μαρτίνου για την πολύτιμη στήριξη τους στο έργο της μελέτης του νεκροταφείου του Δέλτα Φαλήρου και στην επίκουρη καθήγηση του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κ. Αλεξάνδρα Αλεξανδρίδου για τις γόνιμες παρατηρήσεις επί του κειμένου.

¹ Πρακτικά των Συνόδων της Αρχαιολογικής Εταιρείας 25 Μαΐου, 8 & 15 Ιουνίου 1863 (ΠΣΑΕ). Πρακτικά των Μελών της Αρχαιολογικής Εταιρείας, 10 & 17 Νοεμβρίου 1863 (ΠΑΕ 1864).

² Κουρουνιώτης 1911, 246-250.

³ Πελεκίδης 1916, 13-64· Young 1942, 23-57.

⁴ Πελεκίδης 1916, 45-64· Κεραμόπουλλος 1923· Papadopoulou 2016-2017, 163-165.

νεκροταφείου, αν και βασιζόταν σε αδιαμφισβήτητα στοιχεία, αντιμετώπιστηκε με δυσπιστία. Η αντιπαράθεση αυτή οδήγησε εν τοις πράγμασι την ελληνική αρχαιολογία σε μία από τις πρώτες διεπιστημονικές προσεγγίσεις του αντικειμένου της, μιας και προς την επίρρωση των ανασκαφικών συμπερασμάτων ζητήθηκαν μελέτες από τον διευθυντή του Ανθρωπολογικού Μουσείου Ι. Κούμαρη⁵, τον μηχανικό του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου (ΕΜΠ) Α. Αργυριάδη και τους χημικούς Ο.Α. Ρουσόπουλο και Γ. Κομνηνό, επίσης από το ΕΜΠ⁶.

Η κατασκευή του υποδρόμου το 1925, η μακροχρόνια χρήση του, αλλά και η εγκατάλειψη της περιοχής από το 2004 οδήγησαν στην προσωρινή παύση οποιοδήποτε ανασκαφικών εργασιών στο συγκεκριμένο σημείο. Η εικόνα άλλαξε άρδην κατά τη διάρκεια της πρόσφατης κατασκευής του Κέντρου Πολιτισμού Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος (ΚΠΙΣΝ) στη θέση του παλαιού υποδρόμου όπου η Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων (ΕΑΠΝ) πραγματοποίησε σωστικές ανασκαφές κατά τις περιόδους 2012-2013 και 2015-2020 αποκαλύπτοντας ένα εκτεταμένο χωρικά και χρονικά παράλιο νεκροταφείο (τέλος 8^{ου} – 4^{ου} αι. π.Χ.)⁷.

Βασική προτεραιότητα του νέου ανασκαφικού προγράμματος ήταν ο εντοπισμός των χωρικών ορίων του νεκροταφείου. Έως το 2016, τμήματα του νεκροταφείου είχαν αποκαλυφθεί σε δύο περιοχές: στο κέντρο του χώρου του παλαιού υποδρόμου σε μια έκταση 9,3 στρεμμάτων και στο ΒΔ άκρο του υπό ανέγερση Κέντρου Πολιτισμού ΙΣΝ σε χώρο 1,65 στρέμματος.

Μετά το πέρας των ανασκαφών το τμήμα του φαληρικού νεκροταφείου που έχει έρθει στο φως μπορεί να διαχωρισθεί σε τέσσερεις κύριους τομείς: α) Τον ΒΔ Τομέα, β) τον Κεντρικό Τομέα, γ) Τον Τομέα της Εσπλανάδας και δ) τον ΝΑ Τομέα (Χάρτης 1)⁸. Μεταξύ του Κεντρικού και του ΒΔ Τομέα

⁵ Κούμαρης 1915.

⁶ Πελεκίδης 1916, 54. Στα αρχεία της Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού Αρχείου Μνημείων (ΔΔΕΑΜ) σώζονται τα αποτελέσματα των χημικών αναλύσεων, όπως τα απέστειλε ο Α. Ρουσόπουλος στον Υπουργό Παιδείας.

⁷ Πρόσφατες δημοσιεύσεις για το νεκροταφείο βλ. Χρυσουλάκη 2018, 89-92· Alexandropoulou 2018, 1-8· Alexandropoulou 2019, 261-286· Chrysoulaki 2019, 103-114· Ingvargsson - Bäckström 2019, 7-158· Prevedorou – Buikstra 2019, 60-67· Fragkopoulou 2019, 367-375· Χρυσουλάκη 2020, 132-141· Chrysoulaki – Pappas 2021· Χρυσουλάκη – Παππάς 2022, 41-49· Παππάς – Λουρεντζάτου 2022. Εντός του τρέχοντος έτους αναμένονται Chrysoulaki – Aggouras – Pappas (υπό έκδοση)· Χρυσουλάκη 2019 (υπό έκδοση)· Karakostis *et al.* 2021 (υπό έκδοση).

⁸ Ο συμβατικός αυτός προσδιορισμός αφορά αποκλειστικά στα τμήματα εκείνα που έχουν αποκαλυφθεί από τις ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας την περίοδο 2012-2020. Κατά συνέπεια, ο χωρικός προσδιορισμός των ανασκαφών του 1911 και 1915 θα δημοσιευθεί προσεχώς ενταγμένος στην παραπάνω συμβατική παραδοχή.

μεσολαβεί μία αδιερεύνητη περιοχή 57,8 στρεμμάτων, στα όρια της οποίας ήταν εμφανείς αδιερεύνητες ταφές (Χάρτης 1).

Τον Μάρτιο του 2016, ενώ η ανασκαφική διερεύνηση συνεχιζόταν απρόσκοπτα με τη συνεχή αποκάλυψη πλήθους ταφών διαφορετικών κατηγοριών και χρονολογικών περιόδων, στον Τομέα της Εσπλανάδας ήρθε στο φως –μεταξύ άλλων- ο ομαδικός τάφος 79 δεσμωτών διαρθρωμένος σε τρεις σειρές. Στην συγκεκριμένη περίπτωση, ο τρόπος απόθεσής των νεκρών⁹, και τα λιγοστά κινητά ευρήματά του που ανάγουν την χρονολόγησή του στον 7^ο αι. π.Χ., οδήγησαν στην απόφαση της προσωρινής διατήρησής τους κατά χώρα αλλά και της συνέχισης της ανασκαφικής διερεύνησης της Εσπλανάδας¹⁰ με τη φροντίδα του ίδιου του Υπουργείου Πολιτισμού.

Χάρτης 1: Η χωρική έκταση του νεκροταφείου, οι Τομείς και η θέση της Δοκ. Τομής VII.

⁹ Invgarsson – Bäckström 2019, 7-158.

¹⁰ Σύμφωνα με την ΑΔΑ:6ΙΚΜ4653Π4-Ψ41 Υπουργική Απόφαση στις 14/6/2016.

Μεθοδολογία

Η αποκάλυψη ενός πολύ μεγάλου αριθμού ταφών – που αριθμούν με το πέρας των ανασκαφών πάνω από 1950 – στο ίδιο αμμώδες στρώμα, συνδυαστικά με το σωστικό χαρακτήρα της ανασκαφής, δυσχεραίνουν μια ολιστική μελέτη των ταφικών εθίμων τόσο διαχρονικά όσο και χωροτακτικά.

Για τη διαμόρφωση μίας ενιαίας ερευνητικής προσέγγισης, τέθηκαν εξαρχής τρία βασικά ερωτήματα, τα οποία θα καθόριζαν και την πορεία της έρευνας

- α) ποια η υψομετρική σχέση μεταξύ ταφών διαφορετικών χρονολογικών περιόδων,
- β) κατά πόσον οι κτερισμένες ταφές με κοινό χρονολογικό ορίζοντα βρίσκονται στην ίδια υψομετρική στάθμη,
- γ) κατά πόσον ορισμένες ταφές, όπως για παράδειγμα οι ακτέριστοι εγχυτρισμοί, θα μπορούσαν να χρονολογηθούν με βάση τα κινητά ευρήματα από την ευρύτερη χωρική συνάφεια τους.

Η δυσκολία διάκρισης σαφούς στρωματογραφική αλληλουχίας σε συνδυασμό με την απουσία κτερισμάτων στις περισσότερες ταφές οδήγησαν στην υιοθέτηση ενός πλαισίου συμβατικών κανόνων αναφοράς για τη μελέτη του συνόλου του νεκροταφείου. Εξαιτίας της αδυναμίας σαφούς διάκρισης των ορίων των ταφών, λόγω της ομοιογένειας του αμμώδους στρώματος, ορίστηκε ως πρώτος κανόνας ότι το σημείο έναρξης καταγραφής της κάθε ταφής θα είναι το αποκαλυφθέν βάθος έδρασης της. Συνεπώς, για την διαμόρφωση του πίνακα της κάθετης στρωματογραφικής διάταξης των ταφών στο ενιαίο αμμώδες στρώμα, ορίστηκε συμβατικά το πάχος των στρώσεων ανά 0,20μ., με σκοπό την κοινή συσχέτιση των θέσεων όλων των ταφών στην τρίτη διάσταση, λαμβάνοντας ως αρχικό σημείο μέτρησης το βάθος έδρασης της κάθε ταφής (εικ. 1β).

Με αυτό το εργαλείο, η έρευνα ξεκίνησε με την καταγραφή των κτερισμένων ταφών, και στη συνέχεια, με την εξέταση των πιθανών διαφοροποιήσεων της υψομετρικής στάθμης κτερισμένων ταφών διαφορετικών περιόδων. Ακολούθως, εξετάστηκε η χωρική σχέση των κτερισμένων ταφών και των ταφών που εντάσσονται σε ένα ευρύτερο χρονολογικό πλαίσιο και τέλος, η ένταξη όλων των προηγούμενων στη μελέτη της χωρικής τους συνάφειας.

Το παρόν άρθρο εστιάζει στο ΝΑ Τομέα του νεκροταφείου που ανασκάφηκε κατά τις περιόδους 2017-2018. Πρόκειται για την πρώτη δημοσίευση μετά από εκείνη των ανασκαφών του Πελεκίδη που εστιάζει σε ένα μικρό αριθμητικά σύνολο ταφών, ικανό, ωστόσο να δια φωτίσει το μεγάλο χρονολογικό εύρος χρήσης του νεκροταφείου, τα ποικίλα έθιμα ταφής που

εφαρμόστηκαν, όπως αυτά προκύπτουν όχι μόνο από τους διαφορετικούς τύπους ταφών, αλλά και από τα αποτελέσματα της οστεολογικής ανάλυσης. Παράλληλα, η επιλογή της δημοσίευσης της Τομής VII, παρά την περιορισμένη έκταση (69,5 μ²) αναμενόταν να αποδώσει την πιθανή χωρική συνέχεια του νεκροταφείου προς τα ΝΑ, δηλαδή εκτός των ορίων του ΚΠΙΣΝ και να διερευνήσει την στρωματογραφική αλληλουχία των περιόδων χρήσης του νεκροταφείου στο ανατολικό του όριο¹¹.

Οι ταφές του ΝΑ Τομέα – Η Δοκιμαστική τομή VII

Στην περιοχή αμέσως Α/ΝΑ της ομαδική ταφής των 79 δεσμοτών δεν επετράπη η έρευνα του χώρου σε ενιαίο κανναβο. Συνεπώς αποφασίστηκε η διάνοιξη τριών διερευνητικών τομών (V, VII, XII). Και στις τρεις βρέθηκαν ταφές όλων των γνωστών τύπων, όπως λακκοειδείς, εγχυτρισμοί, καύσεις, κιβωτιόσχημοι, ταφικές λάρνακες και ταφές ζώων, γεγονός που επιβεβαίωσε τη χωρική συνέχεια του νεκροταφείου προς τα ΝΑ. Η Δοκιμαστική Τομή VII απέδωσε 18 ταφές, οι οποίες δεν παρουσιάζουν καμία ένδειξη χωροταξικής οργάνωσης (εικ. 1α). Χωροθετείται στο όριο του οικοπέδου με την λεωφόρο Α. Συγγρού (Χάρτης 1). Το νεκροταφείο που θα εκτεινόταν προς τα Α/ΝΑ έχει καταστραφεί από τον ανισόπεδο κόμβο και της γέφυρα της λεωφόρου. Τμήματα της ασφαλτόστρωσης της παλαιάς χάραξης της Συγγρού βρέθηκαν στις επιχώσεις της Τομής VII.

Το σύνολο των ταφών της Τομής VII βρέθηκε εντός αμμώδους στρώματος από βάθος -0,10μ. έως και -1,12μ. κάτω από την σημερινή στάθμη της θάλασσας¹². Το συγκεκριμένο στρώμα εντάσσεται, σύμφωνα με πρόσφατες γεωλογικές μελέτες, σε ένα σύνολο αμμωδών έως αργιλοαμμωδών αποθέσεων¹³ που βρίσκονται κάτω από μία μεγάλη σειρά διαδοχικών στρωμάτων, πάχους 3,00 έως 3,50μ., απόρροια τεχνητών επιχωματώσεων του τελευταίου αιώνα. Εντός του –συνήθως– αδιατάρακτου αμμώδους στρώματος εμφανίζονται κατά τόπους ελώδεις αποθέσεις που αποτελούνται από μαλακές αργιλώδεις ιλύες έως ιλυώδεις αργίλους, ιλυώδεις άμμους και χαλίκια. Συνεπώς, η Τομή VII εκτιμάται ότι θα ήταν είτε «...σε μία μεταβατική ζώνη, η οποία

¹¹ Για την νοτιοανατολική χωρική επέκταση του νεκροταφείου προς τη θάλασσα υπάρχει αναφορά ήδη από το 1916, βλ. Πελεκίδης 1916, 13.

¹² Σε όλες τις περιγραφές του κειμένου ως σταθερό σημείο λαμβάνεται η σημερινή στάθμη της επιφάνειας της θάλασσας (±0.00).

¹³ Το μεγαλύτερο τμήμα της Τομής VII αποτελούσε ένα καθαρό αμμώδες στρώμα που στο βόρειο και κεντρικό τμήμα είχε μία ελαφρώς αργιλώδη υφή, χωρίς ωστόσο να παρατηρείται κάποια ευδιάκριτη αλλαγή στην σύσταση του. Αυτή η διαφοροποίηση του στρώματος επαναλαμβανόταν σε πολλά και διαφορετικά σημεία του νεκροταφείου και συνήθως καταγραφόταν στα ανασκαφικά ημερολόγια με τον συμβατικό όρο «αργιλοαμμώδες στρώμα».

χερσεύει ή βυθίζεται ανάλογα με την κυματική δράση και θα αποτελεί της ζώνης της ακτογραμμής της περιόδου» είτε «... σε μία παράκτια – χερσαία (ζώνη) που έδινε τη δυνατότητα εκτεταμένης ανθρώπινης δραστηριότητας...»¹⁴. Η παρπάνω άποψη φαίνεται πως ενισχύεται από πρόσφατη γεωαρχαιολογική μελέτη της ακτογραμμής του κόλπου του Φαλήρου και της πιθανής ύπαρξης θαλάσσιου ύδατος μεταξύ του κόλπου και της περιοχής του Πειραιά (Αλίπεδον)¹⁵.

Οι ταφές της Δοκιμαστικής Τομής VII του ΝΑ Τομέα είναι τεσσάρων ειδών: λακκοειδείς¹⁶, εγχυτρισμοί, πρωτογενείς καύσεις, ταφή ζώου (εικ. 1α – πίν. 1). Οι λακκοειδείς αντιπροσωπεύουν το μεγαλύτερο ποσοστό (10 ταφές, 55,5%). Ακολουθούν οι εγχυτρισμοί (5 ταφές, 27,5%), οι πρωτογενείς καύσεις (2 ταφές, 11%) και μία ταφή υποειδούς (1 ταφή, 5,5%). Από το συγκεκριμένο ταφικό σύνολο, μόλις 4 ταφές ήταν κτερισμένες και μπορούν να χρονολογηθούν με σχετική βεβαιότητα. Επιπλέον, τρεις εγχυτρισμοί, αν και δεν έφεραν κτερισματικά αγγεία, η χρονολόγηση των οστεοδόχων αγγείων προσφέρει μία ante quem περίοδο χρονολόγησης της ταφικής τους χρήσης. Για τις ανάγκες της δημοσίευσης ακολουθείται ενιαία αρίθμηση για τις ταφές (πίν. 1).

Αριθμός Αριθμός	Ανασκαφικός Αριθμός	Είδος	Στάση	Χρονολόγηση
1	1484	Λακκοειδής	Ύπτια	
2	1489	Λακκοειδής	Ύπτια	
3	1486	Λακκοειδής	Ύπτια	
4	1482	Λακκοειδής	Ύπτια	450-425 π.Χ.
5	1483	Λακκοειδής	Συνεσταλμένη;	
6	1479	Λακκοειδής	Ύπτια	375-350 π.Χ.
7	1291	Εγχυτρισμός	Οριζόντια	500-450 π.Χ.
8	1480	Εγχυτρισμός		
9	1487	Εγχυτρισμός	Κάθετη	7 ^{ος} αι. π.Χ.

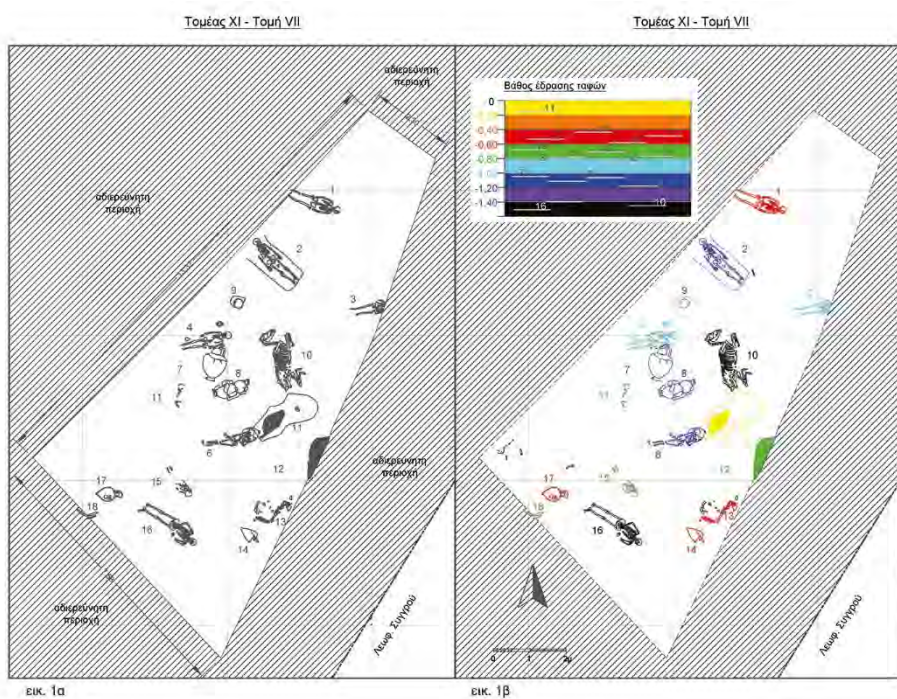
¹⁴ Ρίτσος 2017, 34, σχ. 26.

¹⁵ Goiran κ.ά. 2011, 531-535, εικ. 5D.

¹⁶ Για τις ανάγκες της παρούσας δημοσίευσης οι απλές εναποθέσεις στο αμμώδες στρώμα αποκαλούνται συμβατικά λακκοειδείς ταφές. Η ανθρωπολογική μελέτη μπορεί να προσφέρει περισσότερα στοιχεία για το αν είχε διαμορφωθεί κάποιο βαθύ ή αβαθές όρυγμα για τον ενταφιασμό ή αν απλά ο νεκρός εναποτέθηκε και καλύφθηκε με λεπτό στρώμα άμμου.

10	1488	Ζώου		
11	1474	Πυρά		
12	1478	Πυρά		
13	1477	Λακκοειδής	Πλάγια-πρηνή	
14	1476	Εγχυτρισμός	Οριζόντια	Τέλη 5ου - αρχές 4ου αι. π.Χ.
15	1485	Λακκοειδής	Ύπτια	
16	1490	Λακκοειδής	Ύπτια	575–550 π.Χ.
17	1475	Εγχυτρισμός	Οριζόντια	450-425 π.Χ.
18	1481	Λακκοειδής	Αδιάγνωστη	

Πίνακας 1: Οι ταφές της Δοκιμαστικής Τομής VII.

Εικ.1α-β. Η Δοκιμαστική Τομή VII και το βάθος έδρασης των ταφών.

Ταφονομία

Στο βόρειο τμήμα της Τομής VII (εικ. 1α-β), εντοπίστηκαν τρεις λακκοειδείς ταφές, όλες εντός του ίδιου αργιλοαμμώδους στρώματος.

Ταφή 1

(ανασκ.αριθ. 1484)

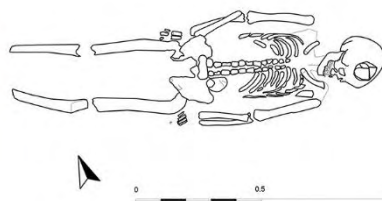
Τετρ. ΧΒ10

Λακκοειδής τάφος

Πιθανώς θήλυ, μη εξαγόμενης ηλικίας

Άγνωστη χρονολόγηση

Εικ. 2α-β

Εικ. 2α-β. Ο σκελετός της 1 μετά την πλήρη αποκάλυψη, λήψη από Ν.

Ο σκελετός βρέθηκε σε βάθος -0,128 έως -0,346 μ., σε ύπτια στάση, εκτάδην, με προσανατολισμό ΝΑ-ΒΔ, με το κρανίο στα ΝΑ και ελαφρά στραμμένο προς Ν. Από τον σκελετό δεν βρέθηκαν τα πέλματα των κάτω άκρων, ενώ δεν συνοδευόταν από κτέρισμα.

Ταφή 2

(ανασκ.αριθμ. 1489)

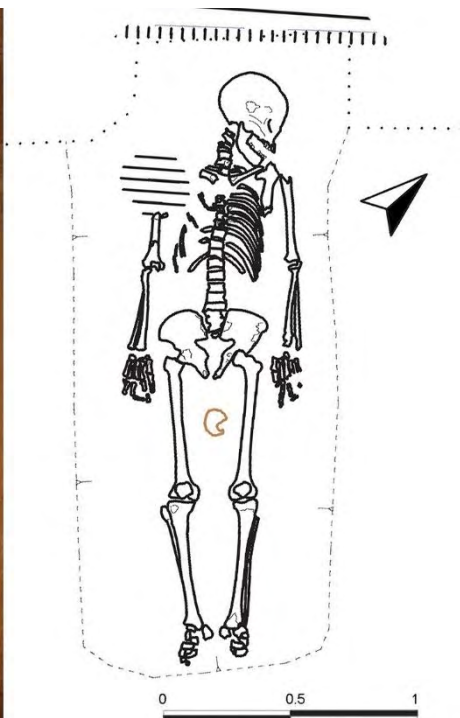
Τετρ. ΧΒ10

Λακκοειδής τάφος

Πιθανώς άρρεν, νεαρός ενήλικος.

Άγνωστη χρονολόγηση

Εικ. 3α-β

Εικ. 3α-β. Ο σκελετός της 2 μετά την πλήρη αποκάλυψη, λήψη από ΒΑ.

Αμέσως ΝΔ, σε μικρή απόσταση από την Ταφή 1, εντοπίστηκε στο ίδιο στρώμα η Ταφή 2. Το βάθος απόθεσης και έδρασης της διέφερε σημαντικά (-0,60 έως -1,03). Ο προσανατολισμός της ταφής ήταν ΒΔ-ΝΑ, (με το κρανίο στα ΒΔ). Ο σκελετός είχε εναποτεθεί σε ύπτια στάση, εκτάδην, ενώ το κρανίο ήταν στραμμένο προς τα Β. Από τον σκελετό δεν σώζονταν οι φάλαγγες των κάτω άκρων, ενώ ένα τμήμα της δεξιάς κλείδας και των ανώτερων πλευρών της θωρακικής περιοχής είχαν καταστραφεί από σύγχρονη δοκιμαστική τομή με μηχανικά μέσα. Η ταφή βρέθηκε ακτέριστη.

Ταφή 3

(ανασκ. αριθμ. 1486)

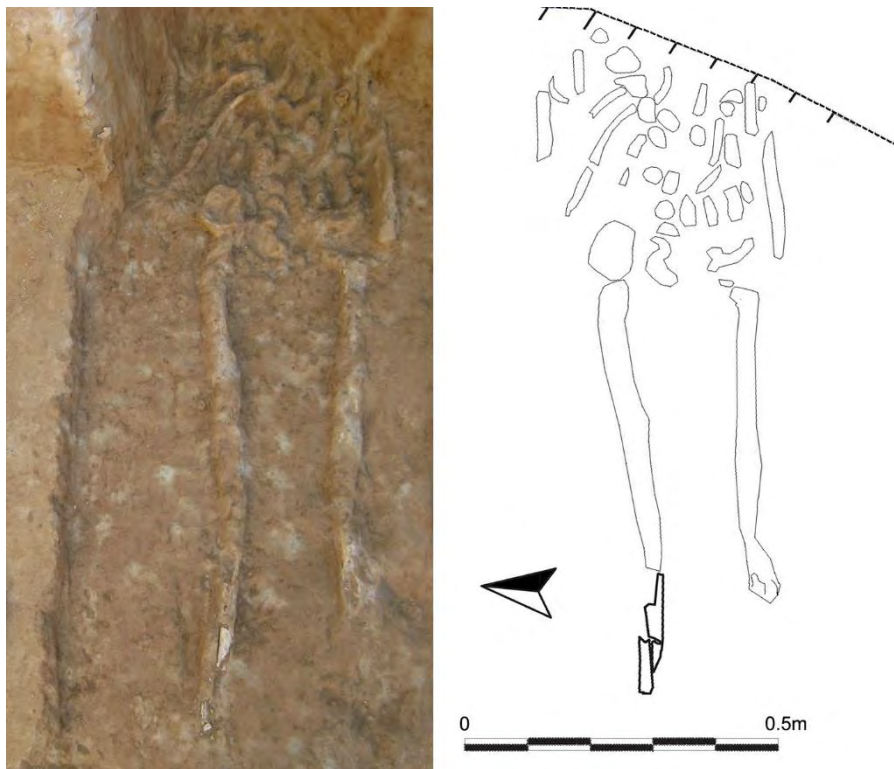
Τετρ. ΧΒ10-ΨΒ10

Λακκοειδής τάφος

Φύλο και ηλικία, μη εξαγόμενα

Άγνωστη χρονολόγηση

Εικ. 4α-β

Εικ. 4α-β. Τα σκελετικά κατάλοιπα της 3 μετά την πλήρη αποκάλυψή τους, λήψη από Δ

Λίγα μέτρα ΝΑ της Ταφής 2 και συγκεκριμένα στο Α όριο της Τομής VII, εντοπίστηκε η Ταφή 3 στο ίδιο αργιλοαμμώδες στρώμα (-0,62 έως -0,82 μ.). Είχε προσανατολισμό Α-Δ με το κρανίο στα Α. Η ταφή δε διερευνήθηκε στο σύνολό της, αφού ένα τμήμα του άνω κορμού και το κρανίο εισχωρούσε στο πρανές εκτός της Τομής VII¹⁷. Ο σκελετός ήταν επίσης σε ύπτια στάση, ενώ

¹⁷ Εξαιτίας του μεγάλου βάθους ανασκαφής από το σημερινό επίπεδο του εδάφους και της άμεσης γειτνίασης με τη λεωφόρο Α. Συγγρού, δεν ήταν ασφαλής για τους εργαζόμενους η ανασκαφή έξω από τα όρια της ανατολικής παρειάς.

όσα οστά συλλέχθηκαν ήταν σε εξαιρετικά κακή κατάσταση διατήρησης. Κανένα κτέρισμα δεν εντοπίστηκε.

Στο κεντρικό τμήμα της Δοκιμαστικής Τομής VII (εικ. 1α-β) εντοπίστηκαν τρεις λακκοειδείς τάφοι (4, 5, 6), τρεις εγχυτρισμοί (7, 8, 9), δύο ταφικές πυρές (11, 12) και μία ταφή ιπποειδούς (10).

Ταφή 4

(ανασκ. αριθμ. 1482)

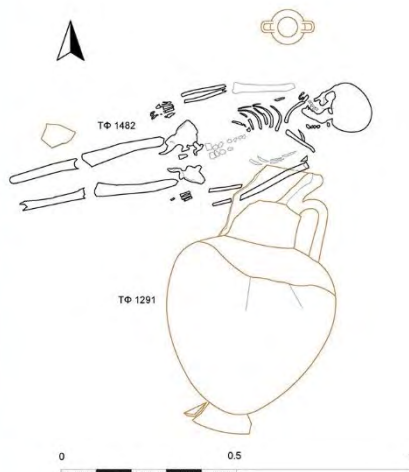
Τετρ. ΦΒ9

Λακκοειδής τάφος

Θήλυ, πιθανώς νεαρή ενήλικη

450-425 π.Χ.

Εικ. 5α-β, 6

Εικ. 5α-β. Η Ταφή 4 μετά την πλήρη αποκάλυψη, λήψη από Β.

Από τις λακκοειδείς, στα ΒΔ εντοπίστηκε η Ταφή 4 σε ελαφρώς υψηλότερη υψομετρική στάθμη (-0,44 έως -0,62 μ.) από τις Ταφές 2 και 3. Είχε προσανατολισμό Α-Δ, με το κρανίο στα Α και στραμμένο προς τα Β. Βρέθηκε σε ύπτια στάση, εκτάδην. Από τον σκελετό δεν σώζονταν οι άκροι πόδες, ενώ η συνολική κατάσταση διατήρησης των οστών ήταν μέτρια. Δίπλα στη δεξιά ωμοπλάτη του βρέθηκε μία άποδη κύλικα που χρονολογεί την ταφή στο γ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. (εικ. 6)¹⁸. Για τις ανάγκες διάνοιξης και τοποθέτησης

¹⁸ Κύλικα (Μ.Π.22530). Πρβλ. Boulter 1953, 77, αριθ. 35-36, πίν. 29· Sparkes – Talcott – Richter 1970, 268, αριθ. 471-473, πίν. 22, σχ. 5.

του σκελετού της ταφής καταστράφηκε τμήμα του γειτνιάζοντος εγχυτρισμού (7).

Εικ. 6. Η άποψη κύλικα της Ταφής 4.

Ταφή 5

(ανασκ. αριθμ. 1483)

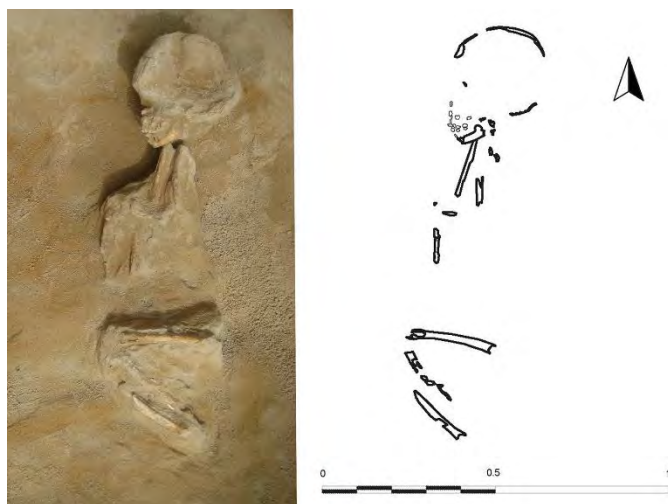
Τετρ. ΦΒ9

Λακκοειδής τάφος

Ανήλικος 4,5-5,5 ετών

Άγνωστη χρονολόγηση

Εικ. 7α-β

Εικ. 7α-β. Ο σκελετός της 5 μετά την πλήρη αποκάλυψη του, λήψη από Δ.

Σε πολύ κοντινή απόσταση νοτίως της 4, εντοπίστηκε ο λακκοειδής τάφος (Ταφή 5), σε ίδιο βάθος (-0,44 έως -0,56 μ.) με την 4. Βρέθηκε σε συνεσταλμένη στάση, είχε προσανατολισμό Β-Ν, με το κρανίο στα Β. Η κατάσταση διατήρησης των λίγων σωζόμενων οστών ήταν πολύ κακή, εξαιτίας της έντονης παρουσίας αλάτων στο αμμώδες στρώμα. Δεν εντοπίστηκαν κτερίσματα.

Ταφή 6

(ανασκ. αριθμ. 1479)

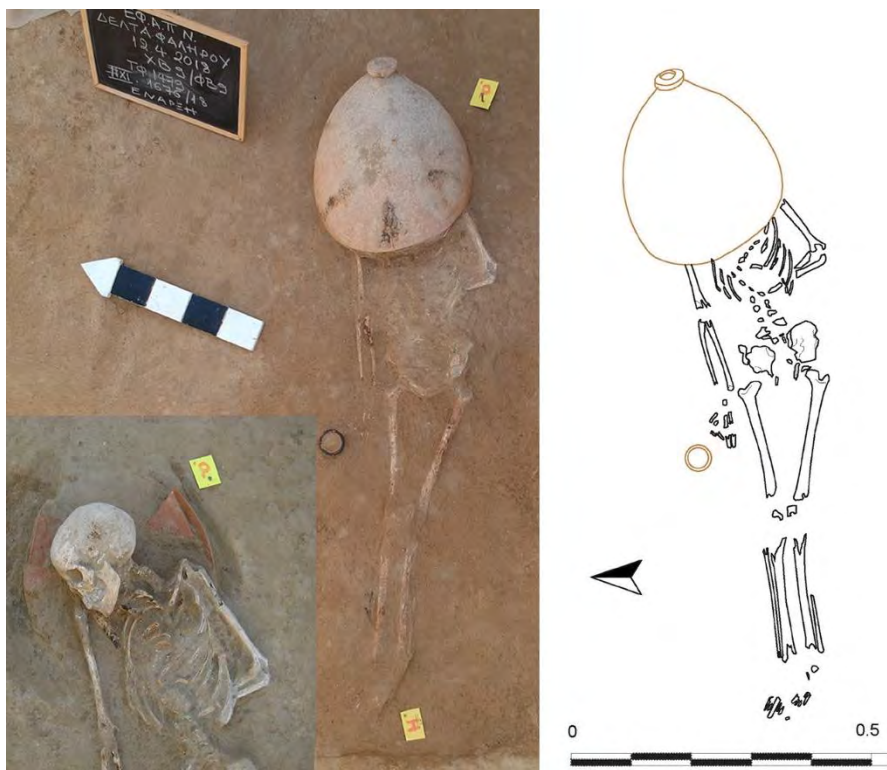
Τετρ. ΦΒ9-ΧΒ9

Λακκοειδής τάφος

Ανήλικος 11-11,5 ετών

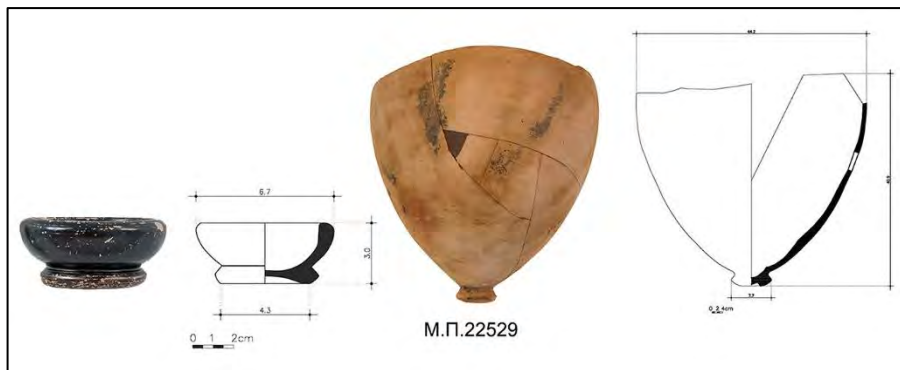
375-350 π.Χ.

Εικ. 8α-β, 9α-β

Εικ. 8α-β. Η 6 μετά την πλήρη αποκάλυψή της, λήψη από ΝΔ.

Σε κοντινή απόσταση στα ΝΑ της Ταφής 5, εγγράφεται ένας ακόμη λακκοειδής τάφος (βάθος -0,63 έως -0,78μ.) (εικ. 8). Είχε προσανατολισμό Α-Δ, με το κρανίο στα Α. Ο νεκρός βρέθηκε σε ύπτια στάση με τον αριστερό βραχίονα τοποθετημένο κάτω από τα θωρακικά οστά. Η κατάσταση διατήρησης των οστών ήταν μέτρια. Το κρανίο του σκελετού βρέθηκε προστατευμένο από τμήμα ενός άβαφου εμπορικού αμφορέα (εικ. 9β), ενώ, σε χαμηλότερη στάθμη, είχαν τοποθετηθεί τμήματα του ίδιου αγγείου, εκατέρωθεν του κρανίου. Τα χαρακτηριστικά του πηλού και το δακτυλιόσχημο κομβίο του παραπέμπουν στα εργαστήρια της Θάσου¹⁹ ή κάποιο εργαστήριο του Βόρειου Αιγαίου²⁰ με χρονολογικό ορίζοντα πρώτης χρήσης το β' ήμισυ του 5ου αι. π.Χ. Δίπλα από το δεξιό άνω άκρο είχε εναποτεθεί ένα μικρό μελαμβαφές αλατοδοχείο (εικ. 9α). Με βάση το κτερισματικό αγγείο η Ταφή 6 χρονολογείται στο β' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ.²¹.

Εικ. 9α-β. Το αγγείο κτέρισμα και το τμήμα εμπορικού αμφορέα.

Ταφή 7

(ανασκ. αριθμ. 1291)

Τετρ. ΦΒ9

Εγχυτρισμός,

Ανήλικος 4,5-5,5 ετών

Οστεοδόχο αγγείο (ΜΠ 22613) γ'-δ' τέταρτο 7^{ου} αι. π.Χ., τμήμα αμφορέα απ' το εσωτερικό του οστεοδόχου (ΜΠ 22613α) α' ήμισυ 5^{ου} αι. π.Χ.

Εκτιμώμενη περίοδος ταφής αρχές 6^{ου} αι. έως και α' μισό 5^{ου} αι. π.Χ.

Εικ. 10α-γ, 11α-β

¹⁹ Lawall 1995, 140-141, εικ. 51-52.

²⁰ Φίλης 2012, 316, εικ. 4Α' Φίλης 2019, 249, εικ. 5.

²¹ Sparkes – Talcott – Richter 1970, 302, αριθ. 944, εικ. 9' Schaeffer – Ramage – Greenewalt 1997, 119, αριθ. 579, σχ. 56.

Εικ. 10. α) μετά την πλήρη αποκάλυψη του οστεοδόχου αγγείου (Μ.Π. 22613), λήψη από Δ' β) σχεδιαστική απόδοση του εγχυτρισμού' γ) τα οστά και το τμήμα αμφορέα (Μ.Π. 22613α) όπως βρέθηκαν στο εσωτερικό του οστεοδόχου αγγείου.

Ανάμεσα στους τρεις προαναφερθέντες λακκοειδείς τάφους βρέθηκαν εντός αμμώδους στρώματος, δύο ενδιαφέρουσες ταφές (εικ. 1α-β). Πρόκειται για έναν παιδικό εγχυτρισμό (Ταφή 7) σε «μνημειακών» διαστάσεων αμφορέα, τοποθετημένο σε οριζόντια θέση, με προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ που αποδίδεται στο Ζωγράφο του Νέσσου²² (-0,10 έως -0,76 μ.) (εικ. 11α). Στο εσωτερικό του, χαμηλά στη βάση, ανασκάφηκαν οστά νηπίου, ενώ κοντά στο στόμιο βρέθηκαν τμήματα από βάση και χιακού σώμα εμπορικού αμφορέα με κομβιόσχημη απόληξη (εικ. 11β), ο οποίος χρονολογείται στο α' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ.²³.

²² Η απόδοση στο Ζωγράφο έγινε από τον Γ. Παππά. Θερμές ευχαριστίες για τις πολύτιμες πληροφορίες και παρατηρήσεις τους για την κεραμική του νεκροταφείου, οφείλονται στον ομότιμο καθηγητή Μ. Τιβέριο και την επικεφαλής Επιμελήτρια του Μουσείου του Λούβρου, Δρ. Anne Coulié. Μία σύντομη επισκόπηση της κεραμικής από το Δέλτα του Φαλήρου βλ. Αλεξανδρίδου 2022, 34-41.

²³ Lawall 1995, 91, εικ. 31' Monakhov 2003, 233, πίν. 3' Monakhov – Kuznetsova 2017, 67, εικ. 4.2.

Εικ. 11. α) τμήμα του οστεοδόχου αγγείου (Μ.Π. 22613), β) τμήμα εμπορικού αμφορέα από το εσωτερικό του (Μ.Π. 22613α).

Εξωτερικά του οστεοδόχου αγγείου και συγκεκριμένα στη βάση του, εντοπίστηκε τμήμα κρανίου, παρασυρμένο από άγνωστο σημείο (εικ. 10α). Το οστεοδόχο αγγείο δεν σώζει μία λαβή και τμήμα του χείλους και του λαιμού του που καταστράφηκαν όταν αργότερα διανοίχθηκε η Ταφή 4 (εικ. 5α).

Ταφή 8

(ανασκ. αριθμ. 1480)

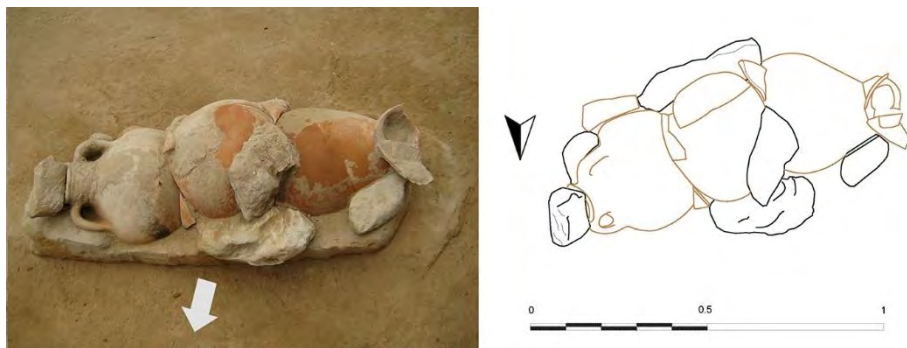
Τετρ. ΦΒ9-ΧΒ9

Εγχυτρισμός

Οστεοδόχο αγγείο β' ήμισυ 5^{ου} αι. π.Χ., αγγείο «προστασίας» β' ήμισυ 5^{ου} αι. π.Χ.

Εκτιμώμενη περίοδος ταφής τέλη 5^{ου} αι. π.Χ.

Εικ. 12α-β, 13α-β

Εικ. 12. Ταφή 8, α) μετά την πλήρη αποκάλυψη, β) σχεδιαστική απόδοση.

Αμέσως νότια του εγχυτρισμού εντοπίστηκε η Ταφή 8 (-0,53 έως -0,81μ.). Πρόκειται για ένα σύμπλεγμα εμπορικών αμφορέων, τοποθετημένων οριζόντια, σε σειρά και με προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ (εικ. 12α). Ο πρώτος σώζεται ακέραιος και το στόμιο του σφραγίζόταν με έναν λίθο. Προέρχεται από τη Θάσο και χρονολογείται στο β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ.²⁴ (εικ. 13β). Ο επόμενος σωζόταν τμηματικά και εκατέρωθεν του είχαν τοποθετηθεί τρεις λίθοι. Η προέλευση του ήταν πιθανώς θασιακή²⁵ ή από τα εργαστήρια της Βορείου Ελλάδας (εικ. 13α)²⁶.

Εικ. 13. Ταφή 8, α) Ο αμφορέας «προστασίας» του οστεοδόχου αγγείου, β) το οστεοδόχο αγγείο.

Κατά τη διερεύνηση του εσωτερικού των αγγείων διαπιστώθηκε ότι οι δύο αμφορείς ήταν τοποθετημένοι αντιδιαμετρικά και τμήματα του ενός ήταν τοποθετημένα επάνω σαν ένα είδος καλύμματος. Δεδομένου ότι μόνο εντός του ακέραιου πρώτου αμφορέα που έφερε και λίθο σφράγισης βρέθηκαν πέντε δόντια, συμπεραίνεται ότι πρόκειται για έναν εγχυτρισμό, επάνω στον οποίο τοποθετήθηκαν λίθοι και τμήματα άλλων αγγείων ως επιπλέον «προστασία» και σήμανση, μία πρακτική που δεν είναι άγνωστη στο συγκεκριμένο νεκροταφείο²⁷.

²⁴ Talcott 1936, 344-345, εικ. 12· Knigge 1976, 154, αριθ. 301.3, πίν. 66.3· 116, αριθ. 112.4, πίν. 52· Grandjean 1992, 549, αριθ. 19· Lawall 1995, 142-144· Monakhov – Kuznetsova 2017, 68, εικ. 4.3.

²⁵ Grandjean 1992, 544-545, εικ. 1.3.

²⁶ Φίλης 2012, 318, εικ. 4Α.

²⁷ Chrysoulaki 2019, 108· Chrysoulaki – Aggouras – Pappas (υπό έκδοση).

Ταφή 9

(ανασκ. αριθμ. 1487)

Τετρ. ΧΒ10

Εγχυτρισμός

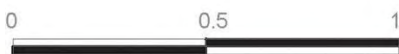
Ανήλικος 2,5-3,5 ετών.

Οστεοδόχο αγγείο 7^{ος} αι. π.Χ.Εκτιμώμενη περίοδος ταφής τέλη 7^{ου} αι. π.Χ.

Εικ. 14α-β, 15.

ΤΦ 1487

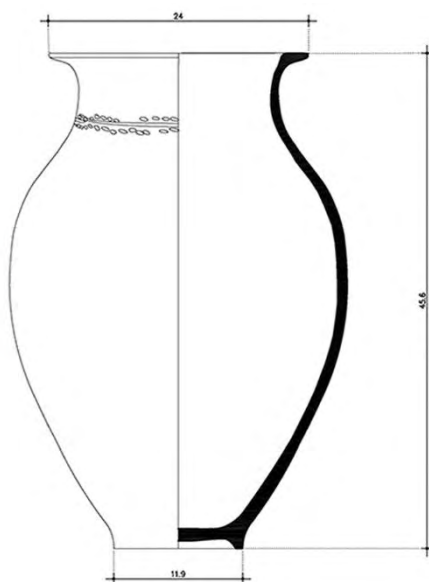
Εικ. 14. Ταφή 9, α) Ο εγχυτρισμός κατά την αποκάλυψη του, λήψη από Β, σχεδιαστική κάτοψη της ταφής.

Αμέσως βόρεια της Ταφής 4 εντοπίστηκε, μέσα σε αμμώδες στρώμα, η Ταφή 9 (-0,60 έως -0,99 μ.). Πρόκειται για ένα κάθετα τοποθετημένο μικρού μεγέθους πίθο της πρώιμης Αρχαϊκής περιόδου²⁸, μικρού μεγέθους, το στόμιο του οποίου σφραγίστηκε με έναν πλακοειδή λίθο. Ο εγχυτρισμός δεν συνοδεύονταν από κάποιο κτέρισμα, ενώ από το εσωτερικό του αγγείου συλλέχθηκαν ελάχιστα οστά.

²⁸ Boggess 1972, 132. Για εκτενέστερες βιβλιογραφικές παραπομπές και χρονολογικά παράλληλα βλ. παρακάτω.

Μ.Π.22617

Εικ. 15. Το οστεοδόχο αγγείο της Ταφής 9.

Ταφή 10

(ανασκ. αριθμ. 1488)

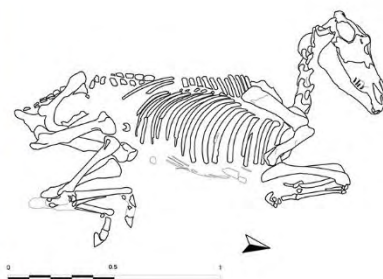
Τετρ. ΧΒ9-ΧΒ10

Λακκοειδής τάφος

Ιπποειδές, ηλικίας 6 ετών

Άγνωστη χρονολόγηση

Εικ. 16α-β.

Εικ. 16α-β. Η Ταφή 10, α) κατά την αποκάλυψη, λήψη από Α, β) σχεδιαστική απόδοση.

Αμέσως ΒΑ των Ταφών 7 και 8 εντοπίστηκε ο λακκοειδής τάφος ιπποειδούς (-0,68 έως -1,07 μ.) (εικ. 1β). Εντοπίστηκε σε αμμώδες στρώμα που η έδραση του σε αργιλοαμμώδες επέτρεξε στην ιχνηλάτηση αμυδρά των ορίων του λάκκου εναπόθεσης του. Είχε διαστάσεις 2,40 X 1,45 μ., με προσανατολισμό Β-Ν. Το ιπποειδές είχε τοποθετηθεί με τα άκρα του έντονα λυγισμένα (εικ. 16).

Ταφή 11

(ανασκ. αριθμ. 1474)

Τετρ. ΧΒ9

Ταφική πυρά

Πενιχρά οστικά κατάλοιπα, εξαιρούμενα μελέτης

Άγνωστη χρονολόγηση

Εικ. 17α-β.

Εικ. 17. Η Ταφή 11, α) κατά την αποκάλυψη λήψη από ΒΔ και β) η σχεδιαστική της αποτύπωση.

Αμέσως νότια της ταφής του ζώου, εντοπίστηκαν και ανασκάφησαν δύο ταφικές πυρές. Η πρώτη, Ταφή 11, βρέθηκε σε αμμώδες στρώμα (-0,01 έως -0,09 μ.) και αποτελεί το κατώτατο σωζόμενο τμήμα πυράς, με προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ και σωζόμενες διαστάσεις 1,60 X 0,65 μ. Το στρώμα εντός της πυράς ήταν τεφρό, αναμοχλευμένο με αμμώδες, από το οποίο συλλέχθηκαν ψήγματα οστών και ξυλανθράκων και τμήματα πυρακτωμένης πηλόμαζας.

Ταφή 12

(ανασκ. αριθμ. 1478)

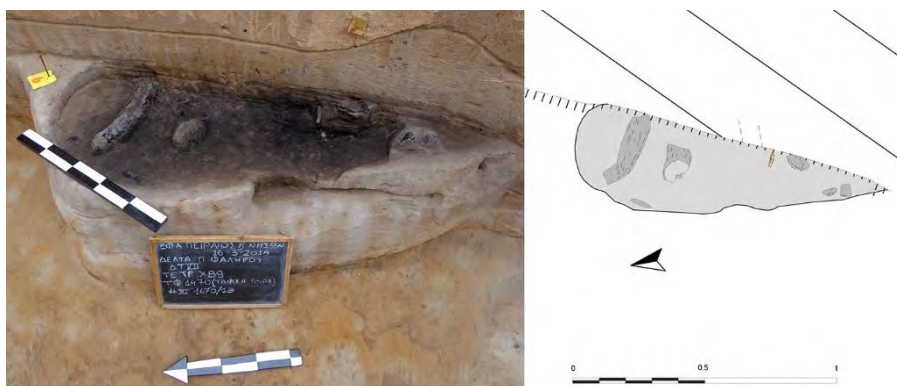
Τετρ. ΧΒ9

Ταφική πυρά,

Πενιχρά οστεϊκά κατάλοιπα, εξαιρούμενα μελέτης

Άγνωστη χρονολόγηση

Εικ. 18α-β

Εικ. 18. Η Ταφή 12, α) κατά την αποκάλυψη, λήψη από Δ και β) η σχεδιαστική της αποτύπωση.

Η δεύτερη πυρά (Ταφή 12) βρέθηκε στο ανατολικό όριο της υπό μελέτης περιοχής. Μεγάλο μέρος της δεν ήταν δυνατόν να διερευνηθεί.²⁹ Οι αποκάλυφθείσες διαστάσεις της ήταν 1,16 X 0,33μ. Ο προσανατολισμός δεν είναι βέβαιος, αν και φαίνεται να ακολουθεί τον συνήθη προσανατολισμό των πυρών του νεκροταφείου (B-N). Βρέθηκε σε χαμηλότερη στάθμη (-0,20 έως -0,55 μ.) από την προηγούμενη πυρά και είχε διαμορφωθεί σε όρυγμα που καταλάμβανε κατά το ήμισυ αμμώδες και αργιλοαμμώδες στρώμα. Από την αφαιρεθείσα επίχωση της συλλέχθηκαν οστά, τμήματα απανθρακωμένου ξύλου, πυρακτωμένης πηλόμαζα και ελάχιστα όστρακα, τα οποία δεν έφεραν ίχνη καύσης.

Στο νότιο τμήμα της Τομής VII εντοπίστηκαν ίχνη τεσσάρων λακκοειδών τάφων (Ταφή 13, Ταφή 15, Ταφή 16, Ταφή 18) και δύο εγχυτρισμών (Ταφή 14, Ταφή 17) (εικ. 1α-β).

Ταφή 13

(ανασκ. αριθμ. 1477)

Τετρ. XB8

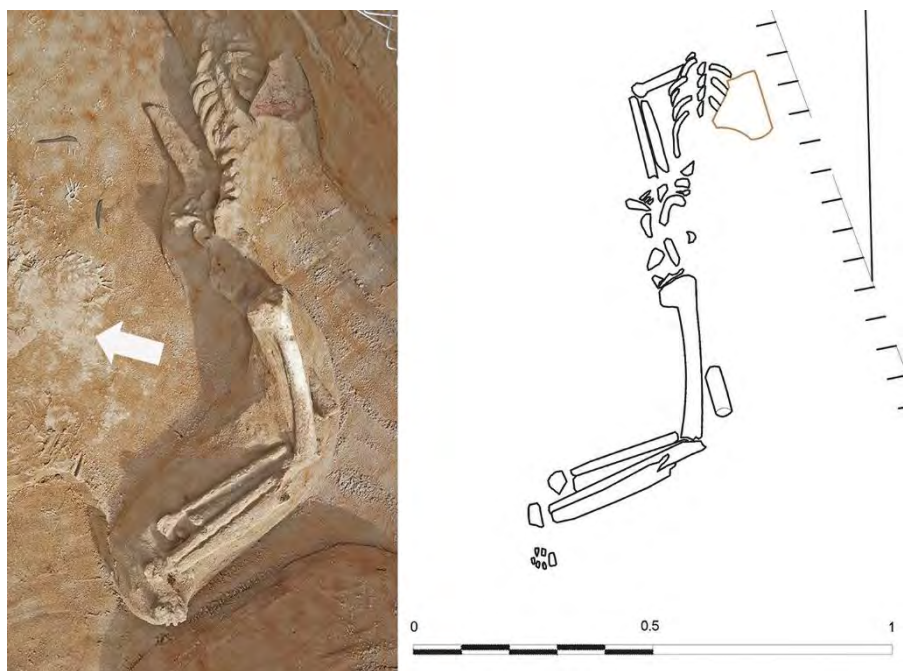
Λακκοειδής τάφος

Φύλο και ηλικία μη εξαγόμενα

Άγνωστη χρονολόγηση

Εικ. 19α-β

²⁹ Βλέπε υποσημείωση 15.

Εικ. 19. Η Ταφή 13, α) κατά την αποκάλυψη, λήψη από ΝΔ και β) σχεδιαστική αποτύπωση.

Σε μικρή απόσταση ΝΑ της Ταφής 12, εντοπίστηκε ο λακκοειδής τάφος (Ταφή 13) εντός αμμώδους στρώματος (-0,24 έως -0,41μ.). Είχε προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ, το κρανίο ήταν στα ΒΑ, αλλά δεν ερευνηθήκε, όντας εκτός των ορίων της τομής. Η κατάσταση διατήρησης του σκελετού ήταν μέτρια. Η λεκάνη και τα κάτω άκρα βρέθηκαν σε πλάγια στάση, με τα κάτω άκρα ελαφρώς κεκαμένα. Ο θώρακας ήταν σε πλάγια, σχεδόν πρηνή θέση και το αριστερό άνω άκρο, ελαφρώς κεκαμένο και πίσω από την πλάτη (Εικ. 19). Η ταφή ήταν ακτέριστη, και λόγω της στάσης του σώματος του νεκρού, ενδεχομένως πρόκειται για μια περίπτωση «αποκλίνουσας» ταφής.³⁰ Επάνω από τα θωρακικά οστά βρέθηκε τμήμα σώματος αμφορέα. Πρόκειται πιθανώς για τυχαίο εύρημα.

³⁰ Ως «αποκλίνουσες» ταφές στο Δέλτα Φαλήρου θεωρούνται εκείνες που για συγκεκριμένους λόγους δεν τελέστηκαν όλα τα ταφικά έθιμα της ταφής και είναι αρχαιολογικά ορατοί σήμερα Πρβλ. Johnston 1999· Garland 2001· Οικονόμου 2014, 123-124· Μπισσνάκης 2020. Ειδικότερα για τις αποκλίνουσες ταφές του Φαλήρου πρβλ. Χρυσουλάκη 2022, 26-33.

Ταφή 14

(ανασκ. αριθμ. 1476)

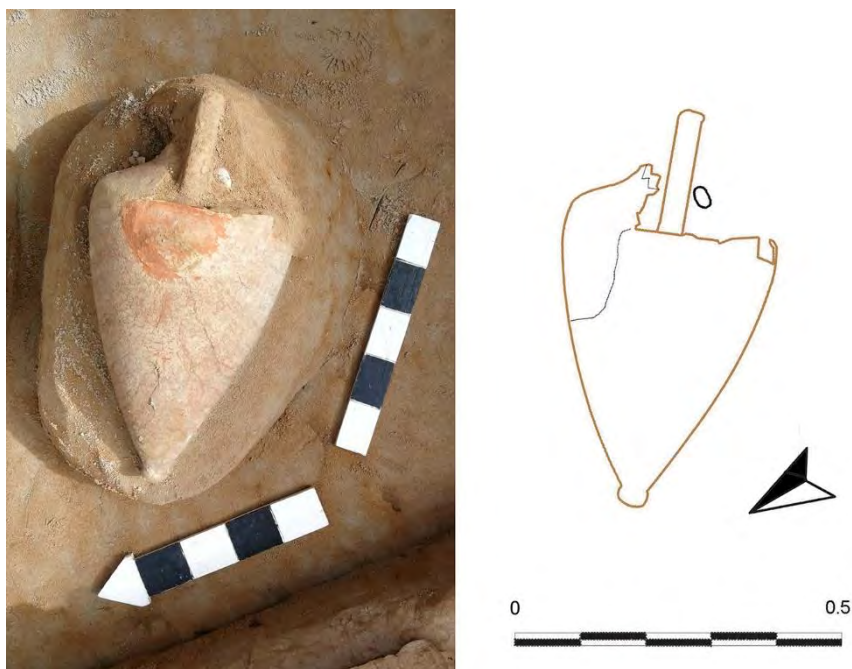
Τετρ. ΧΒ8

Εγχυτρισμός

Πενιχρά οστικά κατάλοιπα, εξαιρούμενα μελέτης

Οστεοδόχο αγγείο β' ήμισυ 5^{ου} αι. π.Χ.Εκτιμώμενη περίοδος ταφής τέλη 5^{ου} έως και 4^ο αι. π.Χ.

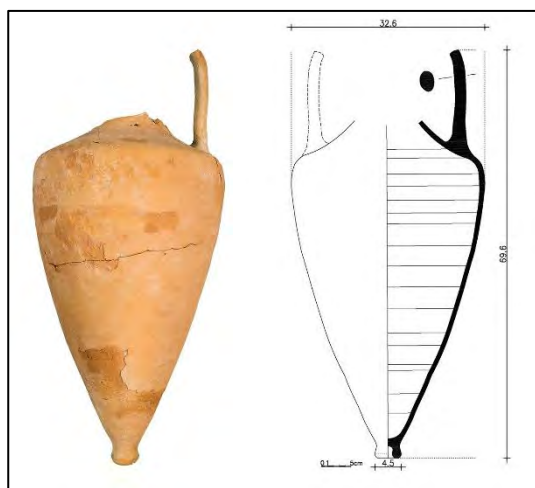
Εικ. 20α-β, 21

Εικ. 20. Η Ταφή 14, α) κατά την αποκάλυψη της, λήψη από ΝΔ, β) σχεδιαστική αποτύπωση.

Αμέσως νότια του λακκοειδούς τάφου εντοπίστηκε η Ταφή 14, στην ίδια περίπου στάθμη (-0,04 έως -0,32μ.). Πρόκειται για εγχυτρισμό εντός σχεδόν ακέραιου χιακού εμπορικού αμφορέα, η κατασκευή του οποίου χρονολογείται στο β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. (εικ. 21).³¹ Είχε προσανατολισμό ΝΑ-ΒΔ και εντοπίστηκε σε καθαρό αμμώδες στρώμα. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν ψήγματα οστών, ένα μικρό βότσαλο και ελάχιστη ποσότητα κεραμικής.

³¹ Lawall 1995, 93, εικ. 35' Lawall 2000, 66, εικ. 15' Monakhov 2003, 239, πίν. 9' Monakhov – Kuznetsova 2017, 67, εικ. 4.2.

Εικ. 21. Το οστεοδόχο αγγείο της Ταφής 14.

Ταφή 15

(ανασκ. αριθμ. 1485)

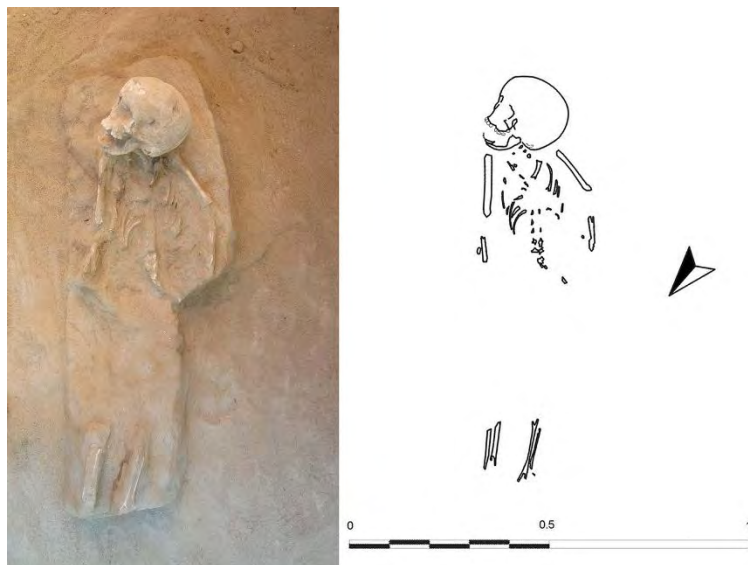
Τετρ. ΦΒ8-ΦΒ9

Λακκοειδής τάφος

Ανήλικος, 10-10,5 ετών

Άγνωστη χρονολόγηση

Εικ. 22α-β

Εικ. 22. Η Ταφή 15, α) κατά την αποκάλυψη της, λήψη από Β, β) σχεδιαστική αποτύπωση.

Στη νότια πλευρά του κεντρικού τμήματος (εικ. 1α-β) εντοπίστηκε η Ταφή 15 (-0,32 έως -0,51μ.). Πρόκειται για λακκοειδή τάφο ανηλίκου σε αμμώδες στρώμα με έντονη παρουσία αλάτων. Είχε προσανατολισμό ΝΑ-ΒΔ, με το κρανίο στα ΝΔ, ενώ το κρανίο ήταν στραμμένο προς τα Β. Η κατάσταση διατήρησης των οστών ήταν τόσο κακή ώστε να μην είναι δυνατός ο προσδιορισμός της στάσης του νεκρού. Πρόκειται για ακτέριστη ταφή.

Ταφή 16

(ανασκ. αριθμ. 1490)

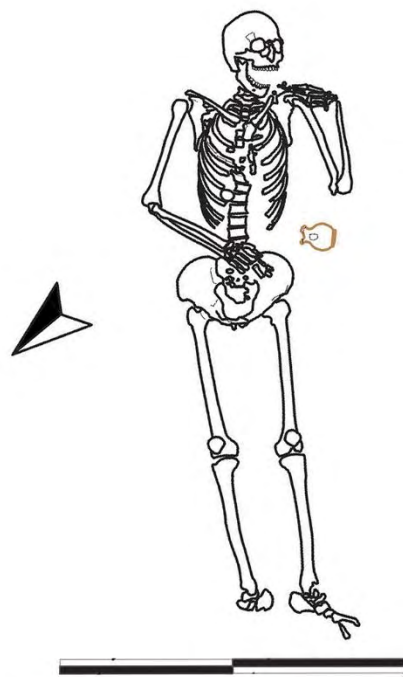
Τετρ. ΦΒ8

Λακκοειδής τάφος

Άρρεν, νεαρός ενήλικος (>29 ετών)

β' τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ.

Εικ. 23α-β, 24

Εικ. 23. Η Ταφή 16, α) κατά την αποκάλυψη της, λήψη από Ν, και β) η σχεδιαστική της αποτύπωση.

Αμέσως νότια της Ταφής 15 ανασκάφηκε ο λακκοειδής τάφος (Ταφή 16), σε πολύ χαμηλότερη στάθμη (-0,93 έως -1,11μ.). Είχε προσανατολισμό ΝΑ-ΒΔ, με το κρανίο στα ΝΑ. Ο νεκρός βρέθηκε σε ύπτια στάση, με το δεξί άνω άκρο ελαφρά λυγισμένο, να ακουμπά τη λεκάνη. Το αριστερό ήταν έντονα λυγισμένο και ακουμπούσε την αριστερή ωμοπλάτη. Το κρανίο ήταν ελαφρά στραμμένο προς τα Ν. Η κατάσταση διατήρησης των οστών ήταν πολύ καλή. Η ταφή συνοδευόταν από μία μελαμβαφή όλπη με σφαιρικό σώμα, βάσει της οποίας η ταφή χρονολογείται στο β' τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. (εικ. 24)³².

Εικ. 24. Η όλπη της Ταφής 16.

Ταφή 17

(ανασκ. αριθμ. 1475)

Τετρ. ΦΒ8

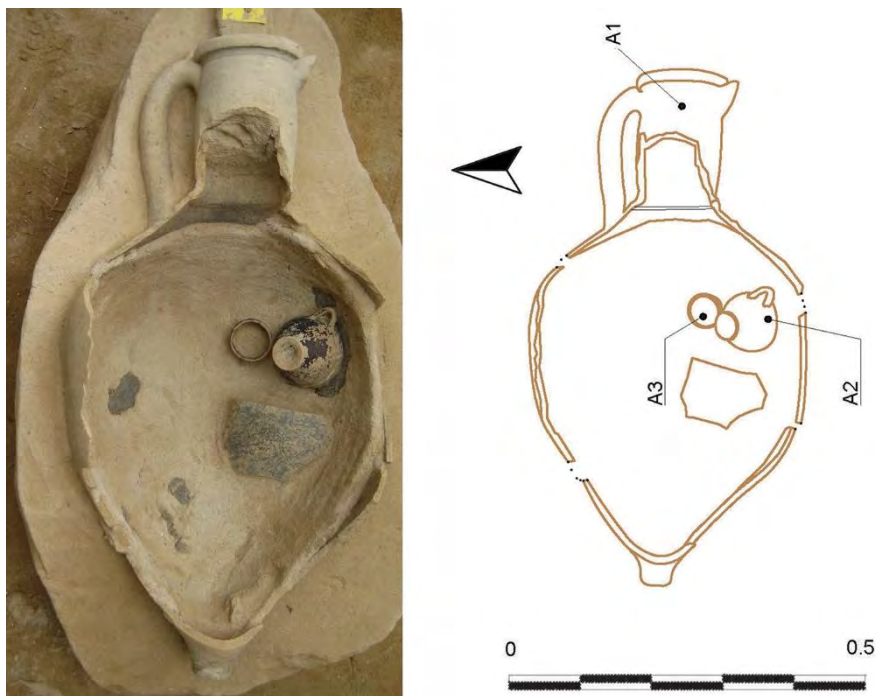
Εγχυτρισμός

Οστεοδόχο αγγείο α' τέταρτο 5^{ου} αι. π.Χ.

Χρονολόγηση ταφής βάσει κτερισμάτων 450-425 π.Χ.

Εικ. 25α-β, 26

³² Sparkes – Talcott – Richter 1970, 253, αριθ. 239, πίν. 12.

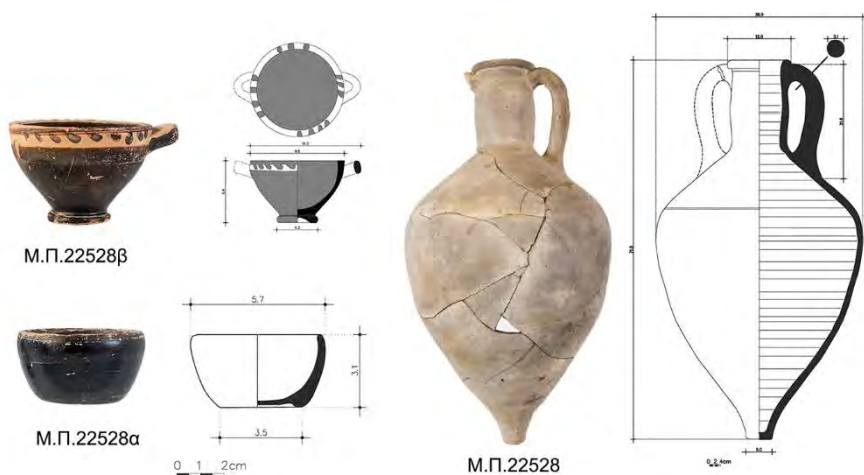
Εικ. 25. Η Ταφή 17, α) κατά την ανασκαφή του εσωτερικού της, β) η σχεδιαστική της αποτύπωση

Στα Δ των δύο προαναφερθέντων λακκοειδών ταφών εντοπίστηκε η Ταφή 17 (εικ. 1α-β). Πρόκειται για έναν παιδικό εγχυτρισμό εντός εμπορικού αμφορέα από τα εργαστήρια της Λέσβου (α' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.)³³. Τοποθετήθηκε με προσανατολισμό Α-Δ, μέσα σε καθαρό αμμώδες στρώμα, σε αρκετά υψηλότερη στάθμη από τις γειτνιάζοντες λακκοειδείς ταφές (-0,14 έως -0,37 μ.). Βρέθηκε σε οριζόντια θέση ενώ το ήμισυ του σώματος του αγγείου δεν σωζόταν. Στο εσωτερικό του δεν βρέθηκαν οστά, παρά μόνο δύο μικρά κτερισματικά αγγεία, ένα αλατοδοχείο³⁴, και ένας σκύφος³⁵, βάσει των οποίων η ταφή χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ.

³³ Lawall 1995, 197-205, εικ. 81' Monakhov 2003, 258, πίν. 28.1-3' Monakhov – Kuznetsova 2017, 67, εικ. 4.2

³⁴ Sparkes – Talcott – Richter 1970, 135, αριθ. 901-904, εικ. 9, πίν. 34' Knigge 1976, 107-108, αριθ. 81.5, πίν. 28, 132-133, αριθ. 194.3, πίν. 57, 151, αριθ. 288.2, πίν. 64' Παρλαμά – Σταμπολίδης 2000, 348, αρ.κατ. 379.

³⁵ Knigge 1976, 94, αριθ. 31.6, πίν. 47' Παρλαμά – Σταμπολίδης 2000, 334, αρ.κατ. 349.

Εικ. 26. Το οστεοδόχο αγγείο και τα κτερισματικά αγγεία της Ταφής 17.

Ταφή 18

(ανασκ. αριθμ. 1481)

Τετρ. ΦΒ8

Λακκοειδής τάφος

Φύλο και ηλικία, μη εξαγόμενα

Άγνωστη χρονολόγηση

Εικ. 27α-β

Εικ. 27. Η Ταφή 18, α) κατά την αποκάλυψη της, β) η σχεδιαστική της αποτύπωση.

Τέλος, στη νότια παρειά της Δοκιμαστικής Τομής VII εντοπίστηκαν τα κάτω άκρα σκελετού σε λακκοειδή τάφο που εκτεινόταν πέρα από τα όρια του σκάμματος. Έλαβε αριθμό ταφής (18) παρότι δεν διερευνήθηκε περαιτέρω. Η ταφή είχε πιθανό προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ (-0,46 έως -0,49 μ.) και ήταν διανοιγμένη εντός καθαρού αμμώδους στρώματος.

Χρονολόγηση και ερμηνεία των ανασκαφικών δεδομένων

Εκτός των κτερισμάτων των ταφών, αλλά και των οστεοδόχων αγγείων των εγχυτρισμών, σημαντικές πληροφορίες για τη Δοκιμαστική Τομή VII αντλήθηκαν και από τη μελέτη των ευρημάτων που εντοπίστηκαν σε άμεση χωρική συνάφεια της τομής. Από την συνολική έκταση της τομής συλλέχθηκε σημαντική ποσότητα κεραμικής (2.400 θραύσματα αγγείων). Στο βόρειο ήμισυ (ανασκαφικά τετράγωνα XB10-XB9)(εικ. 1α) όπου διαπιστώθηκε η έντονη παρουσία του αργιλοαμμώδους στρώματος, συλλέχθηκε ένα ασυνήθιστα μεγάλο ποσοστό κεραμικής (1620 τμήματα, 67,5% του συνόλου), το οποίο χαρακτηρίστηκε ως ομοιογενές αφού αποτελείται κυρίως από τμήματα διακοσμημένων αγγείων και ειδωλίων (1356 τμήματα, 83,8%) και ελάχιστα τμήματα άβαφων αγγείων (264 τμήματα, 16,2%). Από την προκαταρκτική μελέτη έχει προκύψει ότι το εν λόγω σύνολο καλύπτει συγκεκριμένο χρονολογικό ορίζοντα μεταξύ του τελευταίου τετάρτου του 8^{ου} και α' τετάρτου του 7^{ου} αιώνα π.Χ. Έχουν ήδη συγκολληθεί 159 τμήματα (11,7%) που αποτελούν τα 41 αποσπασματικά σωζόμενα αγγεία και τα 28 ειδώλια της περιόδου αυτής (εικ. 28). Ενδεικτικά αναφέρονται τμήμα λαιμού αμφορέα με παράσταση ζεύγους οπλιτών με διπλό δόρυ (Μ.Π.22708),³⁶ τμήμα λαιμού με παράσταση πρόθεσης (Μ.Π.22709),³⁷ ομοίωμα τράπεζας (Μ.Π.22494) με θρηνωδούς (Μ.Π.22493, Μ.Π.22638-9, Μ.Π.22645),³⁸ ομοίωμα θρόνου (Μ.Π.22495),³⁹ πτηνόμορφο ειδώλιο (Μ.Π.22492),⁴⁰ και πολλά τμήματα ειδωλίων ίππων (Μ.Π.22490-1, Μ.Π.22640, Μ.Π.22649) (εικ. 28).⁴¹

³⁶ Haug 2012, 193, εικ. 150· Παπαγεωργίου 2014, 69, αρ.κατ. 12 (με βιβλιογραφία).

³⁷ Haug 2012, 193, εικ. 150· Παπαγεωργίου 2014, 69, αρ.κατ. 12 (με βιβλιογραφία).

³⁸ Xagorari-Gleissner 1996, 82, αριθ. 23-24.

³⁹ Xagorari-Gleissner 1996, 83-84, αριθ. 26-28· Haug 2012, 508-510, εικ. 340.

⁴⁰ Κακαβογιάννη – Βιβλιοδέτης 2020, 117, αριθ. 7.

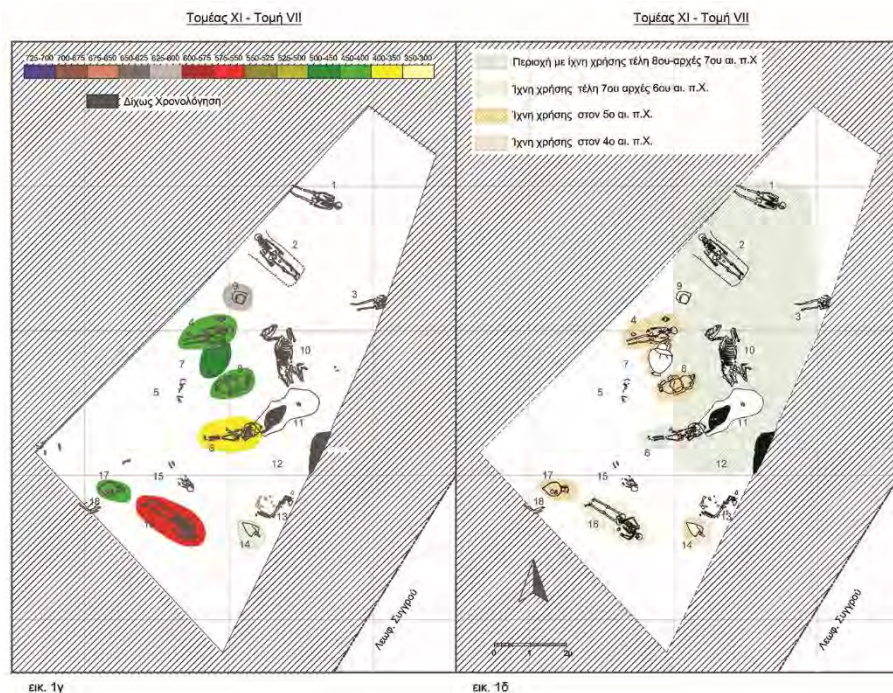
⁴¹ Xagorari-Gleissner 1996, 95, αριθ. 53.

Εικ. 28. Τμήματα αγγείων ειδώλια και ομοιώματα της ΥΓ ΙΙβ – ΠΑ περιόδου.

Το μεγάλο αυτό σύνολο μπορεί να μην σχετίζεται άμεσα με τις εξεταζόμενες ακτέριστες ταφές των ανασκαφικών τετραγώνων ΧΒ9-ΧΒ10 (Ταφή 1, Ταφή 2, Ταφή 3, Ταφή 9, Ταφή 10, Ταφή 11), εντούτοις η ομοιογένεια του κεραμικού συνόλου που χρονολογείται στον 7^ο αιώνα και ίσως να κατατάσσεται

στο τελευταίο τέταρτο του 8^{ου} αι. π.Χ., πιθανώς να μαρτυρά έμμεσα και μία πρωιμότερη χρήση του σημείου ως τόπου ταφής (εικ. 29β).

Εικ. 29α-β. Κτερισμένες ταφές και ορίζοντες ταφικής χρήσης του χώρου της Τομής VII.

Δυστυχώς, η περιοχή αμέσως βόρεια της Τομής VII δεν έγινε δυνατόν να ερευνηθεί για πρακτικούς λόγους. Παρόλα αυτά, η ανασκαφή του χώρου αρκετά βορειότερα σε απόσταση περίπου 50 μέτρων, απέδωσε κτερισμένες ταφές που χρονολογούνται με ασφάλεια στην μετάβαση από τον 8^ο στον 7^ο αι. π.Χ. Εκτός των δεκάδων κτερισμένων εγχυτρισμών του πρώιμου 7^{ου} αι. π.Χ.⁴², εντοπίστηκε και μία ταφική πυρά (ΤΦ 1234) 54 μ. βορεία της Τομής VII, εντός της οποίας βρέθηκαν απανθρακωμένα οστά, ξυλάνθρακες αλλά και δύο καμένοι υψίποδες σκύφοι που χρονολογούνται στο τέλος του 8^{ου} αι. π.Χ. (περ. 700 π.Χ.) (εικ. 30)⁴³. Παραμένει μολαταύτα το ερώτημα, γιατί στο

⁴² Η εν εξελίξει μελέτη των εγχυτρισμών φανερώνει μία συνεχή χρήση του Δέλτα Φαλήρου ως νεκροταφείου ήδη από το ύστερο 8^ο και τις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ.

⁴³ Σταυρόπουλλος 1966, 58-60. Στις αρχές του 7ου αι. π.Χ. χρονολογούνται από Rocco 2008, 49, σημ. 249' Coulié 2013, 204, εικ. 196' Doronzio 2018, 278, πίν. 33.

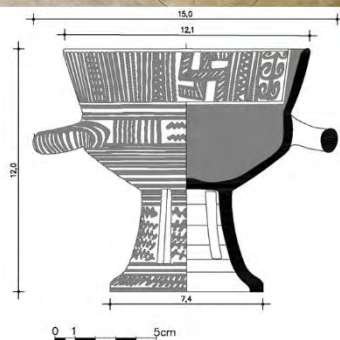
σύνολο του ερευνηθέντος νεκροταφείου κατά τα έτη 2012-2020 δεν εντοπίστηκε πουθενά ένα τόσο ομοιογενές σύνολο κεραμικής.

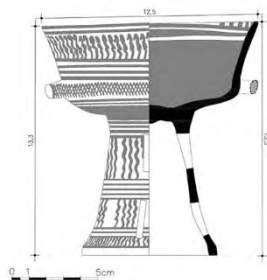
ΤΦ1234

ΜΠ22765

ΜΠ22765α

Εικ. 30. Η ΤΦ1234 και τα αγγεία μετά την συντήρηση και ανάταξη.

Μία πιθανή ερμηνεία θα ήταν ότι αυτή η κεραμική συνάφεια δεν μπορεί παρά να έχει προκύψει από μία ομάδα σύγχρονων ταφών, οι οποίες είτε συλήθηκαν, είτε καταστράφηκαν εξαιτίας της συνεχούς επαναχρησιμοποίησης του χώρου για σχεδόν τέσσερις αιώνες. Αναφορές στις δημοσιεύσεις των πρώτων ανασκαφών μπορούν να επιβεβαιώσουν και τις δύο υποθέσεις. Η σύληση του νεκροταφείου επισημαίνεται τόσο από τον Κωνσταντίνο Κουρουνιώτη: «πολλοί λάκκοι και τεμάχια μεγάλων αγγείων κατεσπερμένα επί της επιφάνειας μαρτυροῦσι περὶ τῆς διενεργουμένης ἐκεῖ ἐν εὐρείᾳ κλίμακι λαθραίας τυμβωρυχίας»⁴⁴, όσο και από τον Στρατή Πελεκίδη: «Πρὸς τὸ Β μέρος, το ἐντεῦθεν καὶ μέχρι τῆς ὁδοῦ, φαίνεται ἐκ τῶν κεκινημένων χωμάτων καὶ ἐκ θραυσμάτων μεγάλων αγγείων. ὅτι ἔχουσι διεξαχθῆ ἀνασκαφαὶ ἀρχαιοκαπηλικάι».⁴⁵ Με δεδομένο ότι ο Πελεκίδης ανέσκαψε περιοχή αμέσως δίπλα από τη λεωφόρο Συγγρού και εντόπισε ταφές διαφορετικών περιόδων μέσα σε στρώμα που περιείχε πλήθος οστράκων από γεωμετρικά αγγεία: «Εἶναι φανερόν, ὅτι νεώτεροι εἶναι οἱ τάφοι, ὑπεράνω τῶν ὁποίων εὐρίσκονται γεωμετρικά θραύσματα συνεπείᾳ παλαιᾶς ἀνακινήσεως τοῦ χώματος»,⁴⁶ η εικόνα της Τομής VII είναι ίδια με εκείνη της ανασκαφής του 1915 και πιθανώς οι δύο αυτές ανασκαφές αν και απέχουν χρονικά έναν αιώνα, χωρικά να βρίσκονται πολύ κοντά. Την εικόνα της σύγχρονης σύλησης του νεκροταφείου έρχεται να συμπληρώσει ο Αντώνιος Κεραμόπουλλος λίγα χρόνια αργότερα όπου αναφέρει το χρονικό των παράνομων ανασκαφών του Γρηγόριου Μπουρνιά κατά το έτος 1863⁴⁷.

Η αποσαφήνιση της περιόδου χρήσης της Τομής VII ως χώρου ταφής ενισχύεται και από τη μελέτη των ίδιων των ταφών. Μόλις τέσσερις – τρεις λακκοειδεῖς και ένας εγχυτρισμός – συνοδεύονταν από κτερίσματα (ΤΦ 17, 6, 4, 16): φαινόμενο εντελώς δυσανάλογο με την συνήθη ποσοστιαία εκπροσώπηση των κτερισμένων ταφών στο Δέλτα Φαλήρου.

Ξεκινώντας από την κτερισμένη ταφή που βρέθηκε στην υψηλότερη στάθμη και καταλήγοντας σε εκείνη που εντοπίστηκε στη χαμηλότερη, το οστεοδόχο αγγείο της Ταφής 17 (Μ.Π.22528) έφερε στο εσωτερικό του, ένα μικρό μελαμβαφές αλατοδοχείο (Μ.Π.22528β) και έναν σκύφο (Μ.Π.22528α) αττικού εργαστηρίου που μιμείται το σχήμα της κορινθιακής κοτύλης (εικ. 26). Το αλατοδοχείο είχε μία ευρεία περίοδο χρήσης μέσα στον

⁴⁴ Κουρουνιώτης 1911, 246.

⁴⁵ Πελεκίδης 1916, 14.

⁴⁶ Πελεκίδης 1916, 14, υπ. 1.

⁴⁷ Κεραμόπουλλος 1923, 5-6.

5^ο αι. π.Χ., κυρίως μεταξύ του β' και γ' τετάρτου του ίδιου αιώνα⁴⁸. Ο σκύφος αποτελεί μία σπάνια περίπτωση αττικού εργαστηρίου με επιρροές από εργαστήρια της Κορίνθου και χρονολογείται με βάση κυρίως το σχήμα στο α' ήμισυ του 5^{ου} αι. π.Χ.⁴⁹.

Η Ταφή 4 συνοδευόταν από μία άποδη μελαμβαφή κύλικα (Μ.Π.22530), η οποία χρονολογείται περίπου στο γ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. (εικ. 6). Η Ταφή 6 έφερε ένα μικρό μελαμβαφές αλατοδοχείο ως κτέρισμα (Μ.Π.22529α), το οποίο χρονολογείται στο β' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. (εικ. 9α)⁵⁰. Η Ταφή 16 συνοδευόταν, επίσης, από μία μελαμβαφή όλπη (Μ.Π.22531) που χρονολογείται στο β' τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. (εικ. 24).

Συνεξετάζοντας τις παραπάνω ταφές φαίνεται ότι το βάθος έδρασης των ταφών δεν αποτελεί ασφαλή οδηγό χρονολόγησης, αφού στο μαλακό αμμώδες στρώμα, πολύ εύκολα ένας λακκοειδής τάφος του 4ου αι. π.Χ. (Ταφή 6) μπορεί να τοποθετηθεί σε χαμηλότερη στάθμη από ταφές πρωιμότερων περιόδων (Ταφή 4, Ταφή 17). Συνεπώς, η απόθεση ταφών με έναν πιο ευρύ χρονολογικό ορίζοντα χρήσης και η εκάστοτε συγκριτική εξέταση τους με τις κτερισμένες ταφές μπορεί ανά περίπτωση και υπό προϋποθέσεις να προσφέρει περισσότερα στοιχεία για τη χρήση του χώρου.

Οι εγχυτρισμοί (Ταφές 14, 7, 8, 9) αν και χωρίς κτερίσματα μπορούν να χρονολογηθούν με βάση τα οστεοδόχα αγγεία που μπορούν να ορίσουν μία *post quem* περίοδο χρήσης. Ξεκινώντας την Ταφή 14 που βρέθηκε στο υψηλότερο επίπεδο πρόκειται για έναν χιακό εμπορικό αμφορέα με ευθύ λαιμό (Μ.Π.22674) (εικ. 31), ο οποίος χρονολογείται στο β' ήμισυ του 5^{ου} αι. π.Χ.. Συνεπώς, η δεύτερη χρήση του εν λόγω αμφορέα ως οστεοδόχο αγγείου μπορεί να τοποθετηθεί τουλάχιστον από τα τέλη του 5^{ου} αιώνα, ίσως και εντός του 4^{ου} αι. π.Χ.

Η Ταφή 7 αποτελεί την πιο ενδιαφέρουσα περίπτωση. Το οστεοδόχο αγγείο, μεγάλων διαστάσεων αμφορέας, έργο του Ζωγράφου του Νέσσου (Μ.Π.22613), με παράσταση αντωπών σφιγγών με δαιδαλική κόμμωση στο σώμα και λέοντα στον λαιμό, (εικ. 31) μπορεί να τοποθετηθεί χρονολογικά στο τέλος του τρίτου έως και τις αρχές του δ' τετάρτου του 7^{ου} αι. π.Χ. Στο εσωτερικό του και συγκεκριμένα στην περιοχή του ώμου εντοπίστηκε τμήμα βάσης και κάτω μέρος του σώματος χιακού εμπορικού αμφορέα (Μ.Π.22613α) που χρονολογείται στο α' ήμισυ του 5^{ου} αι. π.Χ. (εικ. 31).

⁴⁸ Πρβλ. υποσημείωση 35.

⁴⁹ Πρβλ. υποσημείωση 36.

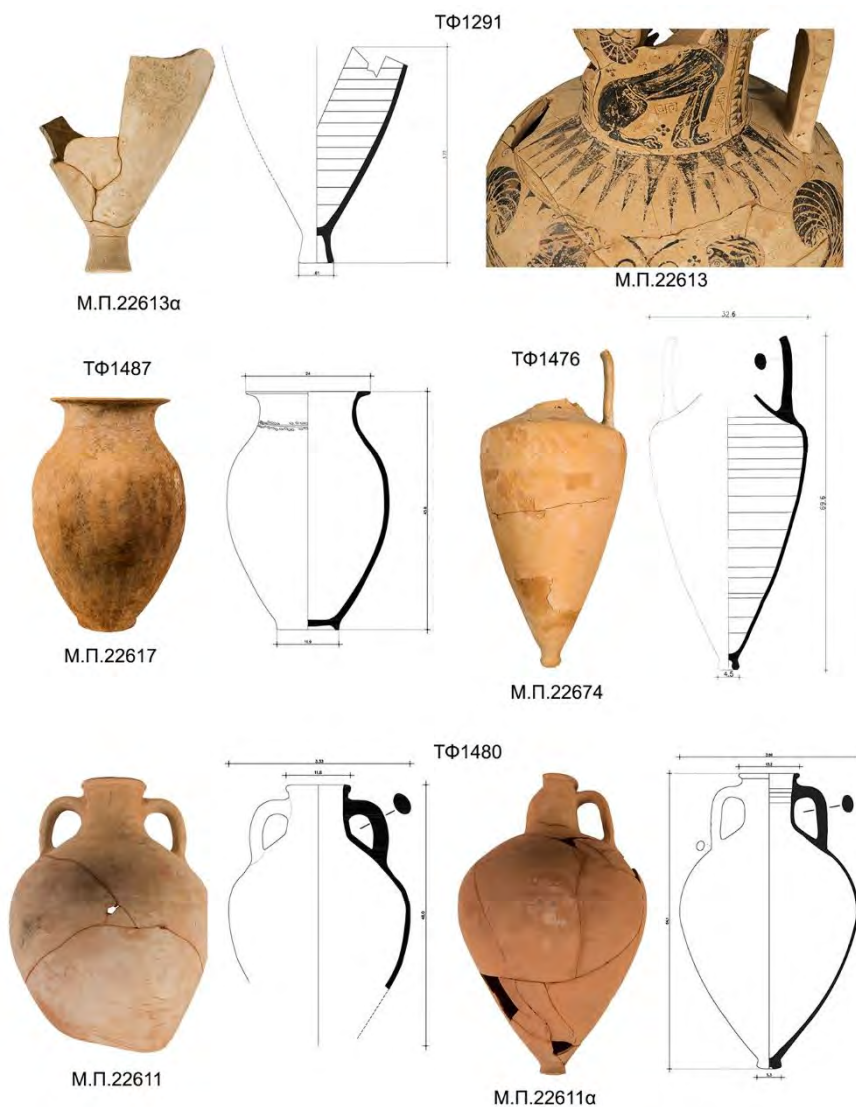
⁵⁰ Sparkes – Talcott – Richter 1970, 302, αριθ. 944, εικ. 9' Schaeffer – Ramage – Greenewalt 1997, 119, αριθ. 579, πίν. 56.

Συνεπώς, έχοντας υπόψη ότι κατά τη διάνοιξη της Ταφής 4 (450-425 π.Χ.) διαταράχθηκε ο λαιμός του οστεοδόχου αγγείου της Ταφής 7 και ότι με την αναμόχλευση του αμμώδους στρώματος πιθανώς εισχώρησε το τμήμα του εμπορικού αμφορέα (Μ.Π.22613α), η Ταφή 7 μπορεί να τοποθετηθεί μεταξύ των αρχών του 6^{ου} και του α' μισού του 5^{ου} αι. π.Χ.

Η Ταφή 8 εντοπίστηκε στο ίδιο επίπεδο με την Ταφή 7. Αποτελείται από δύο διαφορετικούς, θασιακούς αμφορείς που χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. Ο μικρός πίθος της Ταφής 9 (Μ.Π.22617) με ψηλό και ευρύ λαιμό που καταλήγει σε οριζόντιο ταινιόσχημο χεῖλος. Στο ύψος του λαιμού φέρει στικτή φυλλοειδή διακόσμηση (εικ. 31). Ο συγκεκριμένος τύπος δεν είναι ασυνήθιστος στο νεκροταφείο του Φαλήρου, αφού ένας αντίστοιχος πίθος έχει χρησιμοποιηθεί ως οστεοδόχο αγγείο⁵¹, εντός του οποίου βρέθηκαν τέσσερα κτερισματικά αγγεία (κοτύλη, αλάβαστρο, σκυφοειδής λεκανίδα, τριφυλλόστομη οينوχόη) του τελευταίου τετάρτου του 7^{ου} αι. π.Χ. Ο πίθος της Ταφής 9 ανήκει στον τύπο που εμφανίζεται στο τέλος του 8^{ου} - αρχές 7^{ου} αι. π.Χ., με ευρύ λαιμό και κατασκευασμένο από «μαγειρικό» πηλό⁵². Με βάση τα παραπάνω, η Ταφή 9 θα μπορούσε να τοποθετηθεί χρονολογικά στα τέλη του 7^{ου} αιώνα π.Χ.

⁵¹ ΤΦ28, ΟΜ74 (ανασκαφική περίοδος 2012-2013) (Ταφή μωρού 4,5 έως 6 μηνών).

⁵² Boggess 1972, 132· Μυλωνάς 1975, 97, αρ. κατ. 132, πίν. 231· Χαριτωνίδης 1975, 27, Τάφος Κ, πίν.16ε-στ.

Εικ. 31. Οστεοδόχα αγγεία από τις Ταφές 7, 8, 9, 14.

Συνοψίζοντας, η μελέτη των κτερισμένων ταφών, των οστεοδόχων αγγείων και των κεραμικών ευρημάτων παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον γύρω από τις περιόδους χρήσης της Τομής VII ως χώρου ταφής. Αρχικά, η παρουσία της μεγάλης ποσότητας κεραμικής και ειδωλίων του τέλους του 8ου/αρχών 7ου αιώνα π.Χ., σε συνδυασμό με την παρουσία της Ταφής 9 και του οστεοδόχου αγγείου της Ταφής 7, υποδηλώνουν ότι ήδη από τον 7^ο αι. π.Χ., ο

χώρος είχε ταφική χρήση. Η εν λόγω χρήση συνεχίζεται στον 6^ο αιώνα (Ταφή 16) και κυρίως στον 5^ο αιώνα (Ταφές 17, 14, 4, 7) και εξακολουθεί να είναι ορατή ακόμα και στον 4^ο αιώνα π.Χ. (Ταφή 6) (εικ. 29α-β). Συνεπώς, ο υπό μελέτη χώρος των 69,5μ² χρησιμοποιείται ανελλιπώς για μία περίοδο τεσσάρων αιώνων.

Η ανθρωπολογική μελέτη

Στα ανθρώπινα σκελετικά κατάλοιπα του νοτίου τμήματος του νεκροταφείου στο Δέλτα Φαλήρου, διενεργήθηκε ενδεδειγμένη οστεολογική μελέτη βάσει των Διεθνών Πρωτοκόλλων Buikstra και Ubelaker 1994 κατά κύριο λόγο, αναφορικά με τα εξής: α) εκτίμηση της κατάστασης διατήρησης των οστών και βαθμός εκπροσώπησης του σκελετού β) φύλο (μόνο σε ενήλικες)⁵³ και ηλικία θανάτου για ενήλικες⁵⁴ και ανηλίκους⁵⁵ γ) ανάστημα⁵⁶ δ) Μη μετρήσιμα χαρακτηριστικά στον κρανιακό (εκτός δοντιών) και μετακρανιακό σκελετό⁵⁷ ε) αλλοιώσεις των ενθέσεων⁵⁸ στ) παθολογία, σκελετική⁵⁹ και οδοντική,⁶⁰ ενώ επιπροσθέτως, σχολιάστηκε ειδικότερα η περίπτωση των ευρημάτων της Ταφής 2, από πλευράς προσέγγισης λοιμωδών ασθενειών. Επιπλέον, συνεκτιμήθηκαν στοιχεία Ταφονομίας⁶¹ [ως προς τη χημική διάβρωση των οστών (και των δοντιών) καθώς και τη διάβρωσή τους λόγω έκθεσης στα στοιχεία

⁵³ Βάσει των διμορφικών χαρακτηριστικών των ανωνύμων (Phenice Method 1969· Klales – Ousley – Vollner 2012· Buikstra – Ubelaker 1994· Bryzek 2002) και του κρανίου (Askadi – Nemeskeri 1970).

⁵⁴ Lovejoy κ.ά. 1985 (για εκτίμηση της Ωτοειδούς επιφάνειας των ανώνυμων οστών, εφόσον δεν διατηρήθηκαν οι αρθρικές επιφάνειες των ηβικών συμφύσεων, σε καμία από τις περιπτώσεις).

⁵⁵ Βάσει της διάπλασης και ανατολής των οδόντων (Al Qahtani – Hector – Liversidge 2010), του μήκους των μακρών οστών και τη συνοστέωση των πρωτογενών και δευτερογενών πυρήνων οστέωσης (Scheuer – Black 2000).

⁵⁶ Trotter 1970.

⁵⁷ Finnegan – Faust 1974· Hauser – De Stefano 1989· Buikstra – Ubelaker 1994.

⁵⁸ Γνωστότερες στην προηγούμενη βιβλιογραφία ως «Δείκτες Μυοσκελετικής Καταπόνησης» και με μάλλον αμφισβητούμενη συμβολή στην έρευνα. Βλ. Villotte – Knüsel 2013, 142· Henderson κ.ά. 2016.

⁵⁹ Βασικές αρχές καταγραφής Buikstra – Ubelaker 1994 και διάκριση των ασθενειών κατά Aufderheide – Rodriguez-Martin 1998: Αιματολογικές διαταραχές ερυθρών αιμοσφαιρίων και αναμιξές [πορωτική υπερόστωση (ενεργή ή μη κατά Mensforth κ.ά. 1978) και cribra orbitalia (εκτιμώμενη κατά Stuart-Macadam 1991)], ασθένειες των αρθρώσεων (Waldron 2009· Burt κ.ά. 2013), λοιμώδεις ασθένειες, τραυματικές καταστάσεις (Lovell 1997 και 2008).

⁶⁰ Η καταγραφή των δοντιών ακολούθησε το Universal Numbering System. Για την εκτίμηση της οδοντικής παθολογίας (βάσει Lukacs 1989), Brothwell 1981· Smith 1984· Lucacs 1989 και υποπλασία της αδαμαντίνης κατά Hillson 2014.

⁶¹ Buikstra – Ubelaker 1994· Haglund – Sorg 1997.

της φύσης, τη ριζική και ζωική δραστηριότητα και τον αποχρωματισμό των οστών], καθώς και στοιχεία Αρχαιοθανατολογίας. Ωστόσο, η μακροσκελής παράθεση των στοιχείων που προέκυψαν από τη μελέτη, ο σχολιασμός τους και η ερμηνεία τους (ομού μετά της εκτενούς βιβλιογραφίας), λόγω οικονομίας χώρου δεν καθίσταται εφικτό να παρουσιαστεί στο παρόν άρθρο. Ως εκ τούτου, θα ακολουθήσει σύντομη σύνοψη συνοδευόμενη από απλή παράθεση πινάκων με τα αντίστοιχα σκελετικά ευρήματα και τον συνολικό (ευσύνοπτο) σχολιασμό τους στο τέλος των παρατεθέντων στοιχείων (με επιλεκτική βιβλιογραφία).

Εκτίμηση κατάστασης διατήρησης των οστών και εκπροσώπηση σκελετού – φύλο-ηλικία-ανάστημα

Στο σκελετικό υλικό των 12 ατόμων⁶², περιλαμβάνονται μετά βεβαιότητας 4 ενήλικοι (ποσοστό 33,33%), 5 ανήλικοι (ποσοστό 41,7%) και 3 ακόμη άτομα (ποσοστό 25%), χωρίς εξαγόμενα στοιχεία. Από πλευράς φύλου στους ενήλικους, ένα άτομο είναι άρρεν (Ταφή 16), ένα πιθανώς άρρεν (Ταφή 2), ένα θήλυ (Ταφή 4) ένα πιθανώς θήλυ (Ταφή 1) ενώ σε τρία ακόμη άτομα (Ταφή 3, Ταφή 13, Ταφή 18) το φύλο ήταν μη εξαγόμενο (λόγω μη επαρκών σκελετικών στοιχείων). Από πλευράς ηλικίας⁶³ στους ενήλικους, δυο άτομα χαρακτηρίζονται ως Νεαροί ενήλικοι (Young adult – Ταφή 16 και Ταφή 2) και ένα ως πιθανώς Νεαρός ενήλικος (Ταφή 4) ενώ σε τέσσερα άτομα, η ηλικία ήταν μη εξαγόμενη (Ταφή 3, Ταφή 13, Ταφή 18, Ταφή 1). Στους 5 ανήλικους⁶⁴, συμπεριλαμβάνονται: ένα άτομο στο μεταίχμιο βρέφους και παιδιού ηλικίας 2.5-3.5 ετών (Ταφή 9) δυο παιδιά ηλικίας 4.5-5.5. ετών (Ταφή 5, Ταφή 7) ένα παιδί ηλικίας 10-10.5 ετών (Ταφή 15) κι ένα ακόμη παιδί, ηλικίας 11-11.5 ετών (Ταφή 6).

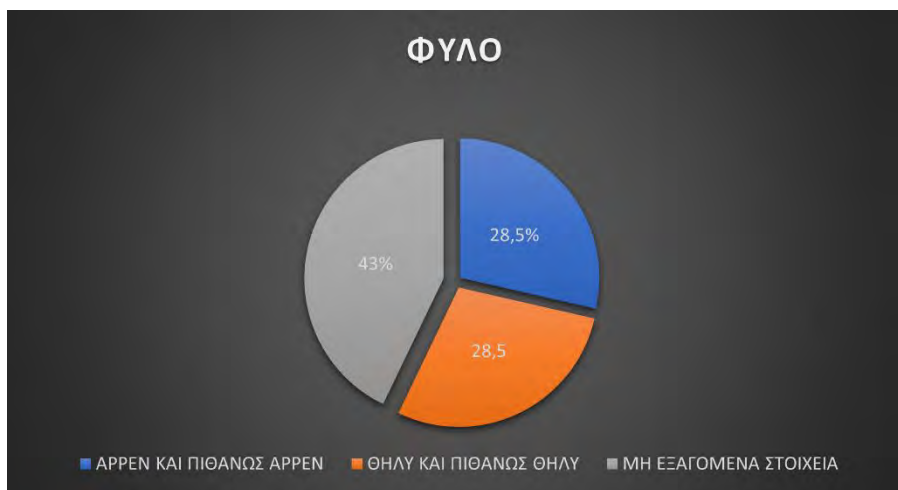
⁶² Από το σύνολο των 18 ταφών του νοτίου τμήματος του νεκροταφείου, εξαιρούνται η ζωική ταφή 10, οι δυο πυρές 11 και 12 και οι εγχυτρισμοί 8 και 14, οι οποίοι απέδωσαν πενιχρά σκελετικά κατάλοιπα

⁶³ Young adult (20-35 yrs), Middle adult (35-50 yrs), Old adult (50+), Buikstra – Ubelaker 1994.

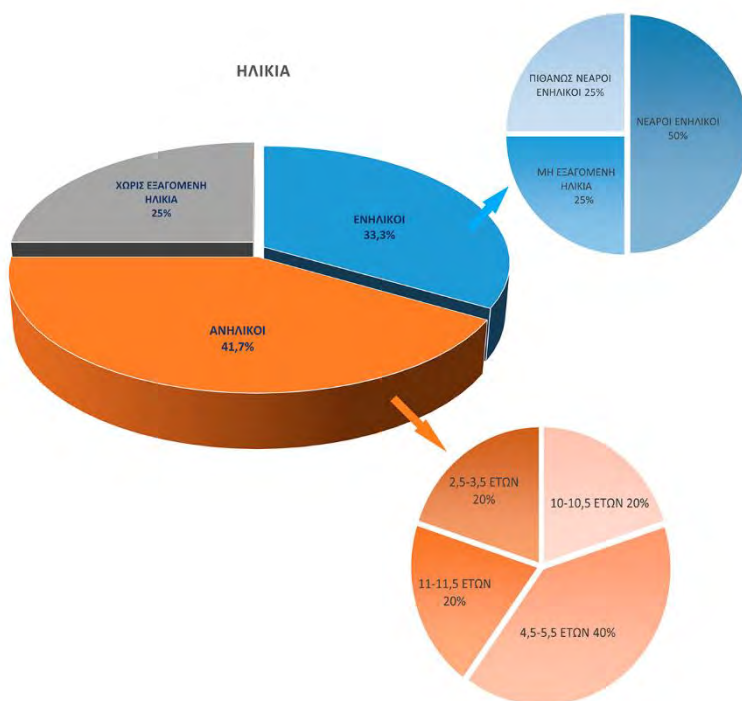
⁶⁴ F (<birth), Infants (Birth -3yrs), Children (3-12 yrs), Adolescents (12-20 yrs). Buikstra – Ubelaker 1994.

<i>Τάφος</i>	<i>Τύπος</i>	<i>Κατάσταση Οστών</i>	<i>Εκπροσώ- πηση Σκελε- τού</i>	<i>Φύλο</i>	<i>Ηλικία</i>	<i>Ανάστημα</i>
16	Λακκοειδής	Πολύ καλή	Πολύ καλή	Άρρεν	Νεαρός ενήλικος (>29 ετών)	170,652±3,27
15	Λακκοειδής	Κάτω του μετρίου	Κάτω του μετρίου		Ανήλικος (10-10,5 ετών)	
4	Λακκοειδής	Κάτω του μετρίου	Μέτρια	Θήλυ	Πιθανώς νεαρή ενήλικη	
6	Λακκοειδής	Μέτρια	Μέτρια		Ανήλικος (11-11,5 ε- τών)	
2	Λακκοειδής	Μέτρια	Μέτρια	Πιθανώς άρρεν	Νεαρός ενήλικος	159,466±3,27
1	Λακκοειδής	Κάτω του μετρίου	Μέτρια	Πιθανώς θήλυ	Μη εξαγόμενη	
5	Λακκοειδής	Κάτω του μετρίου	Κάτω του μετρίου		Ανήλικος (4,5-5,5 ετών)	
7	Εγχυτρισμός	Κάτω του μετρίου	Κάτω του μετρίου		Ανήλικος (4,5-5,5 ετών)	
13	Λακκοειδής	Κάτω του μετρίου	Κάτω του μετρίου	Μη εξαγόμενο	Μη εξαγόμενη	
3	Λακκοειδής	Κάτω του μετρίου	Κάτω του μετρίου	Μη εξαγόμενο	Μη εξαγόμενη	
18	Λακκοειδής	Κάτω του μετρίου	Κάτω του μετρίου	Μη εξαγόμενο	Μη εξαγόμενη	
9	Εγχυτρισμός	Κάτω του μετρίου	Κάτω του μετρίου		Ανήλικος (2,5-3,5 ετών)	

Πίνακας 2: Σύνοψη ανθρωπολογικών αποτελεσμάτων.

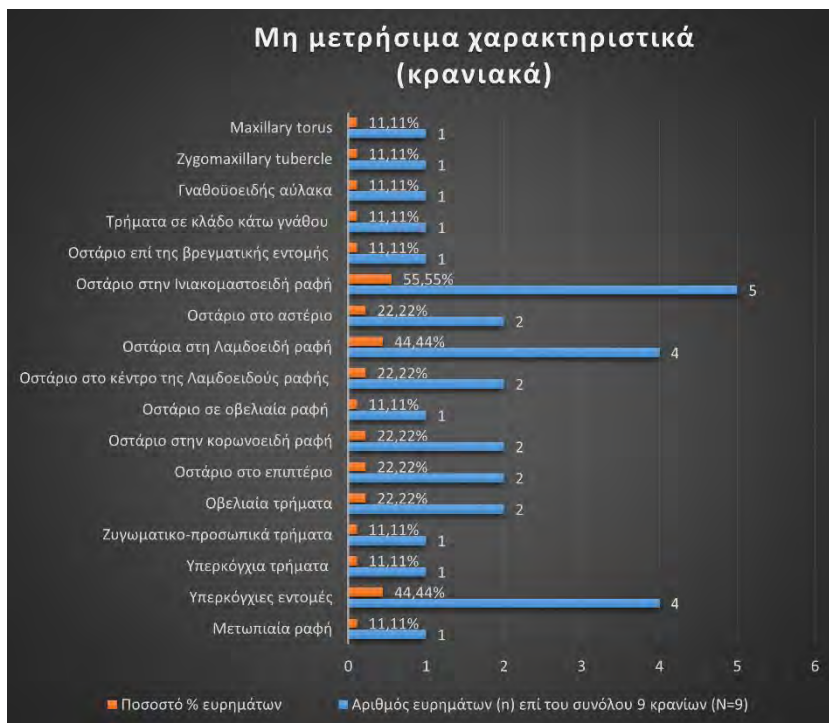

Γράφημα 1: Ποσοστιαία εκπροσώπηση του φύλου.

Γράφημα 2: Ποσοστιαία εκπροσώπηση των ηλικιών.

Α. Μη-Μετρήσιμα χαρακτηριστικά

Γράφημα 3: Μη μετρήσιμα Χαρακτηριστικά (κρανιακά).

Γράφημα 4: Μη μετρήσιμα Χαρακτηριστικά (μετακρανιακά).

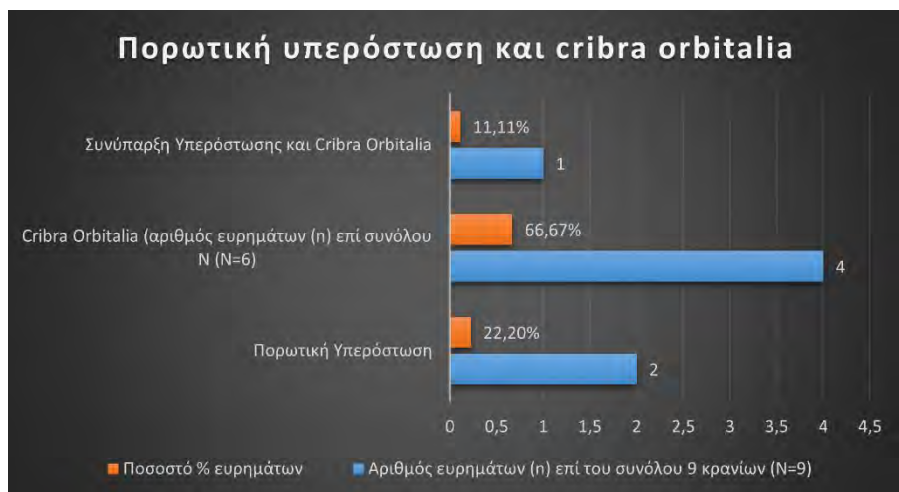
1. Αλλοιώσεις ενθέσεων: Ταφή 16 (Εξαρμένο τράχυσμα μασητήρα μύος σε AP κλάδο κάτω γνάθου και Rhomboid fossa στο στερνικό άκρο της ΔΕ κλείδας).

2. Παθολογία

Πορωτική υπερόστωση: Ταφή 16 / Ταφή 15.

Cribra Orbitalia: Ταφή 4/ Ταφή 1/ Ταφή 6/ Ταφή 7.

Συνύπαρξη πορωτικής υπερόστωσης και Cribra Orbitalia: Ταφή 2.

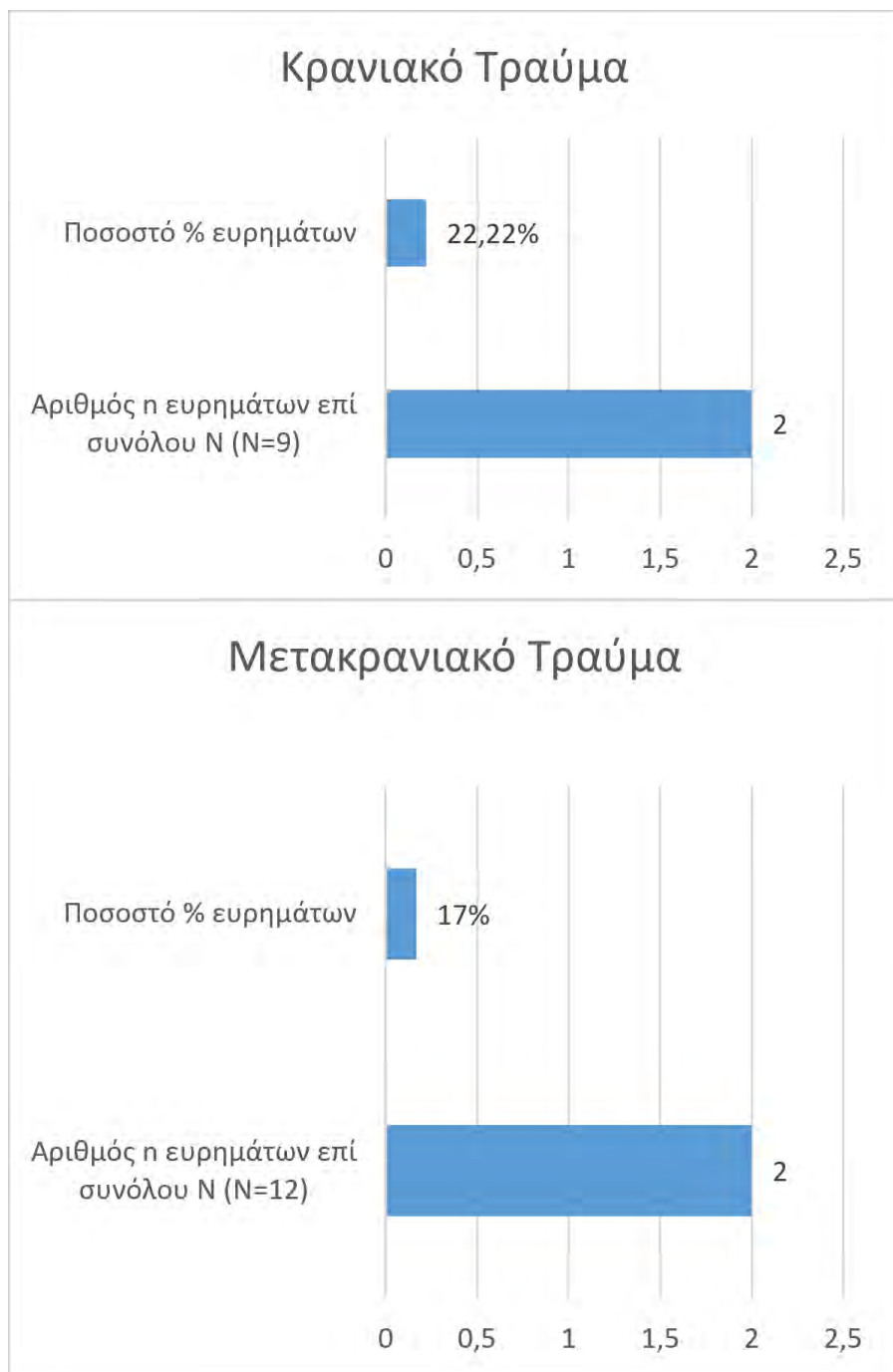
Γράφημα 5: Πορωτική υπερόστωση και cribra orbitalia.

3. *Εκφυλιστικές ασθένειες των αρθρώσεων*: Schmorl's nodes: Ταφή 16.

Λοιμώδεις ασθένειες Περιοστικός σχηματισμός νέου οστού (Περίοστωση): Ταφή 16 (AP κνήμη, ινώδης οστίτης ιστός σε συνδυασμό με αιμάτωμα)/ Ταφή 2 (ΔΕ κνήμη, ινώδης οστίτης ιστός / AP κλείδα, παρουσία μεικτού ινώδους και πεταλιώδους ιστού)/ Ταφή 13 (ΔΕ κνήμη, παρουσία ινώδους και πεταλιώδους οστίτη ιστού).

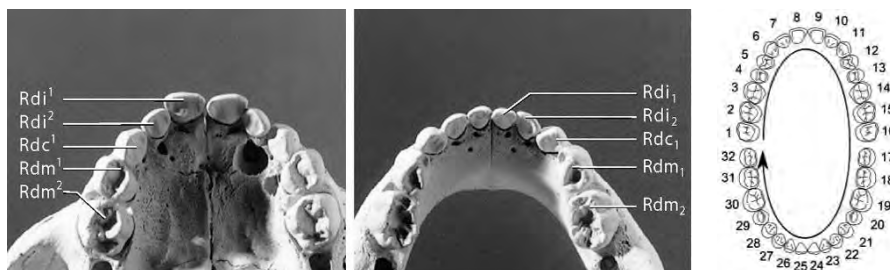
4. *Τραύμα*: Κρανιακό τραύμα: Ταφή 2 (περιθανάτιο)/ Ταφή 6 (εμπιεστικό).

Μετακρανιακό τραύμα: Colle's fracture, Ταφή 2/ Πιθανό κάταγμα βραχιονίου: Ταφή 1.

Γράφημα 6α-β: Κρανιακό και μετακρανιακό τραύμα.

5. Οδοντική παθολογία

Εικ. 32-33. Συμβολισμός νεογιλής οδοντοφυΐας, σε άνω και κάτω γνάθο (White – Folkens 2000) και συμβολισμός μόνιμης οδοντοφυΐας σε άνω και κάτω γνάθο (Universal Numbering System).

- Προθανάτιες απώλειες: Ταφή 2.
- Οδοντική αποτριβή, παρατηρήθηκε στους:

Ταφή	Φύλο	Αριθμός δοντιών άνω γνάθου/ Στάδιο αποτριβής	Αριθμός δοντιών κάτω γνάθου/ Στάδιο αποτριβής
16	Άρρεν	12, 13/ στάδιο 2 3, 14, 7, 8, 9, 10/ στάδιο 3	22/ στάδιο 2 17, 18, 19, 23, 24, 26, 30/ στάδιο 3
2	Πιθανώς άρρεν	10/ στάδιο 2 16/ στάδιο 3 11, 14/ στάδιο 4 13, 15/ στάδιο 5	21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 32/ στάδιο 3 20, 28, 29, 31/ στάδιο
1	Πιθανώς θήλυ	6/ στάδιο 2 9/ στάδιο 3	23/ στάδιο 1 25, 26/ στάδιο 2 19/ στάδιο 3
4	Θήλυ	4/ στάδιο 3	30/ στάδιο 2 20, 21/ στάδιο 3 18/ στάδιο 4
6	Ανήλικος		24, 25/ στάδιο 2 Rdm ₂ , Ldm ₂ / στάδιο 4
15	Ανήλικος	Rdm ¹ / στάδιο 3 Rdc ¹ / στάδιο 5+	Ldm ₁ , Ldc ₁ / στάδιο 3

Πίνακας 3: Οδοντική αποτριβή.

- Τερηδόνα στο σκελετικό σύνολο, παρατηρήθηκε στους:

<i>Ταφή</i>	<i>Φύλο</i>	<i>Αριθμός δοντιών άνω γνάθου/ Τερηδόνα</i>	<i>Αριθμός δοντιών κάτω γνάθου/ Τερηδόνα</i>
4	Θήλυ	3/ εγγύς επιφάνεια	
2	Πιθανώς άρρεν		29/ άπω επιφάνεια
6	Ανήλικος		23/ εγγύς επιφάνεια
15	Ανήλικος		19/ αξιοσημείωτα προχωρημένη τερηδόνα στη μασητική επιφά- νεια (βαθμού 6 κατά Hillson) ⁶⁵ 30/ στη μασητική επιφάνεια, βαθμού 5 ⁶⁶

Πίνακας 4: Τερηδόνα.

- Τρυγία, εντοπίστηκε στους:

<i>Ταφή</i>	<i>Φύλο</i>	<i>Αριθμός δοντιών κάτω γνάθου/ Τρυγία</i>
16	Άρρεν	22, 24, 26/ χειλική επιφάνεια (στο 24 εκτός της χειλικής και στη γλωσσική επιφάνεια)
1	Πιθανώς θήλυ	22, 23/ ελαφριάς μορφής στη χειλική επιφάνεια
2	Πιθανώς άρρεν	23, 24, 25, 26/ ελαφριάς μορφής στη χειλική επιφάνεια

Πίνακας 5: Τρυγία.

⁶⁵ Μεγάλου μεγέθους κοιλότητα στην οδοντική επιφάνεια, αποκαλύπτουσα τον πολφό. Hillson 2005, 298, πίν. 5.1, 29.

⁶⁶ Κοιλότητα σχηματισθείσα κατόπιν διάτρησης της οδοντίνης. Hillson 2005, 298, πίν. 5.1.

- Περιοδοντίτιδα, εντοπίστηκε στους:

<i>Ταφή</i>	<i>Φύλο</i>	<i>Αριθμός δοντιών άνω γνάθου/ Περιοδοντίτιδα</i>	<i>Αριθμός δοντιών κάτω γνάθου/ Περιοδοντίτιδα</i>
16	Άρρεν	1, 2, 3, 4, 5/ μεσαίου βαθμού 8, 9, 10, 14, 15, 16/ προχωρημένου βαθμού	17, 18, 19, 20, 21, 32, 31, 29/ περιορισμένου βαθμού 22, 23, 24, 26, 27, 28, 30/ προχωρημένου βαθμού
2	Πιθανώς άρρεν	10, 11/ ελαφριάς μορφής 13, 14, 15, 16/ μεσαίου βαθμού*	Μεσαίου βαθμού σε όλα τα δόντια, με εξαίρεση τους 22 και 27, στους οποίους παρατηρείται σε πιο προχωρημένο βαθμό
4	Θήλυ	Δεν εκτιμάται λόγω μη καλής διατήρησης του οστού	31, 32/ μεσαίου βαθμού 17, 18, 20, 21, 27, 28, 30/ προχωρημένου βαθμού
1	Πιθανώς θήλυ		17, 18, 19, 20, 21, 28, 29, 30, 31, 32/ μεσαίου βαθμού
6	Ανήλικος		23, 24, 25, 26, 22, Ldm ₂ / προχωρημένου βαθμού
15	Ανήλικος		19, 30/ ελαφριάς μορφής 29, 25, Ldc ₁ / μεσαίου βαθμού
* Στη ΔΕ πλευρά λόγω κατεστραμμένου οστού, δεν εκτιμάται			

Πίνακας 6: Περιοδοντίτιδα.

- Τραύμα

<i>Ταφή</i>	<i>Φύλο</i>	<i>Αριθμός δοντιών κάτω γνάθου/ Τραύμα</i>
1	Πιθανώς θήλυ	27, χειλική επιφάνεια
16	άρρεν	29/ άπω επιφάνεια 30/ εγγύς επιφάνεια
2	Πιθανώς άρρεν	28/ άπω επιφάνεια

Πίνακας 7: Τραύμα.

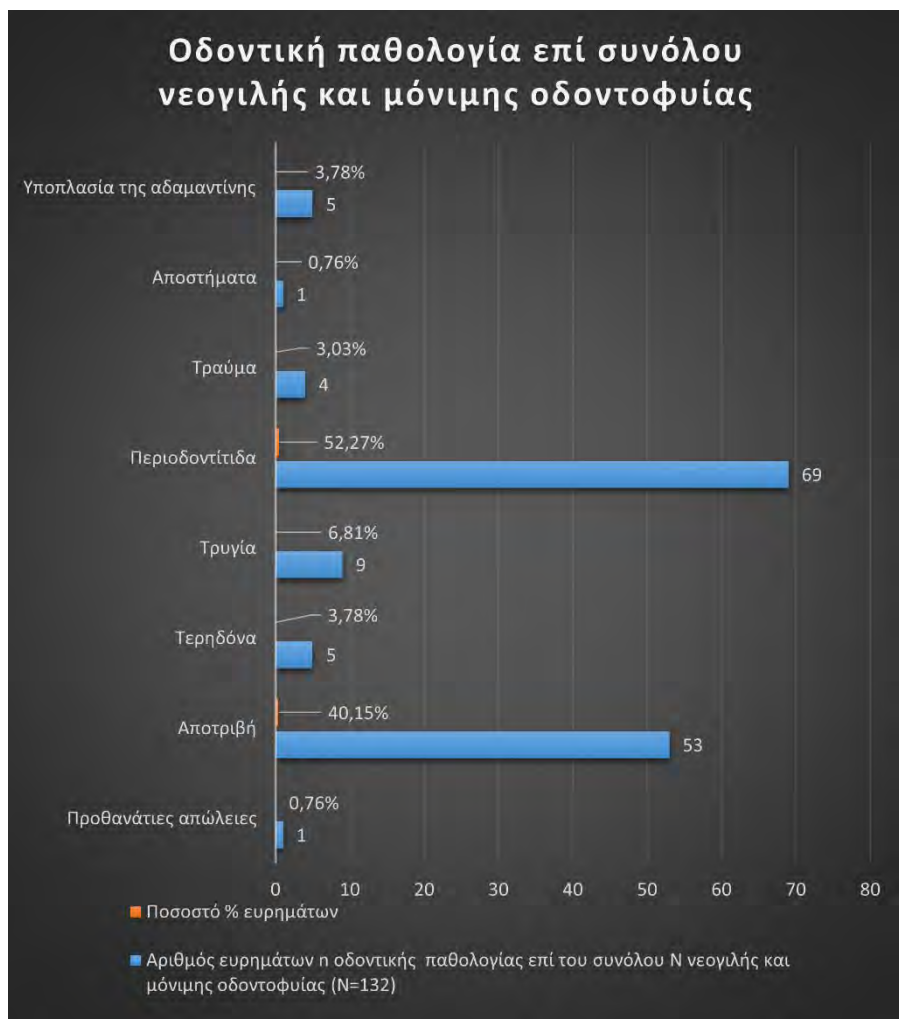
- Αποστήματα: Στην εξωτερική πλευρά της κάτω γνάθου της Ταφής 2.
- Υποπλασία της αδαμαντίνης

<i>Ταφή</i>	<i>Φύλο</i>	<i>Αριθμός δοντιών άνω γνάθου/ Υποπλασία της αδαμαντίνης</i>	<i>Αριθμός δοντιών κάτω γνάθου/ Υποπλασία της αδαμαντίνης</i>
16	Άρρεν	8, 9/ περί το μέσον του δοντιού	Πιθανώς στο 28/ με μικροκοιλότητες
2	Πιθανώς άρρεν		22, 27/ περί το μέσον των δοντιών, ελαφριάς μορφής

Πίνακας 8: Υποπλασία της αδαμαντίνης.

- Έκτοπη ανατολή μόνιμου κυνόδοντα της άνω ΔΕ γνάθου σε παρειακή θέση εκτός του οδοντικού τόξου:⁶⁷ Ταφή 16.

⁶⁷ Ακτινολογικός έλεγχος διενεργηθείς από την οδοντίατρο κ. Δεληγιαννάκη Μ. Για περαιτέρω διερεύνηση, απαιτείται η διενέργεια πανοραμικής ακτινογραφίας. Για την ορθοδοντική αυτή ανωμαλία, βλ. Συνοδινός κ.ά. 2007.

Γράφημα 7: Οδοντική παθολογία.

Σύνοψη συμπερασμάτων ανθρωπολογικής μελέτης

Κατά τη συνολική εξέταση των δεδομένων που προέκυψαν από το σκελετικό σύνολο των 12 ατόμων του ανατολικού τομέα, είναι εφικτό να γίνουν οι κάτωθι – αν και κάπως γενικές λόγω του μικρού δείγματος –, παρατηρήσεις:

Καταρχάς σε ό,τι αφορά στα Μη-μετρήσιμα κρανιακά χαρακτηριστικά, είναι γεγονός ότι τα οστάρια στην ινιακομαστοειδή ραφή, τα οστάρια στη Λαμδοειδή καθώς και οι υπερκόγχιες εντομές, εντοπίστηκαν με μεγαλύτερη συχνότητα στο σύνολο των εξεταζόμενων κρανίων, με ποσοστ看ση: (55,55%), (44,44 %) και (44,44%) αντιστοίχως. Μάλιστα, ο νεκρός της

Ταφής 16 είναι αυτός στον οποίο εντοπίστηκαν συγκεντρωμένα τα περισσότερα χαρακτηριστικά –εν συνόλω. Ως μια γενική τοποθέτηση, αναφέρεται ότι τα ανευρισκόμενα στις οπίσθιες κρανιακές ραφές εμβόλιμα οστά⁶⁸, υπόκεινται σε μεγαλύτερο βαθμό σε περιβαλλοντικούς παράγοντες, απ' ότι αυτά στις εμπρόσθιες κρανιακές ραφές, τα οποία επηρεάζονται από γενετικούς παράγοντες⁶⁹. Ειδικότερα για την Ταφή 16, ως άξιο αναφοράς κρίνεται το γεγονός ότι τα maxillary tori και το υπόλειμμα της μετωπιαίας ραφής σε μορφή ζιγκ-ζαγκ συνδέονται με το εμβιομηχανικό στρες που προκύπτει κατά τη μασητική διαδικασία⁷⁰. όπως επίσης υποβάλλεται η ιδέα σύνδεσης των δυο χαρακτηριστικών με το έντονο τράχυσμα του μασητήρα μυός στην κάτω γνάθο του. Δεν αποκλείεται στο άτομο αυτό με τη συγγενή διαταραχή της ανατολής του κυνόδοντα της άνω γνάθου (το δόντι που συλλαμβάνει και τεμαχίζει τη τροφή), τα ασκηθέντα κατά τη μάσηση φορτία να μην κατανέμονταν ομοιωμαρώς, με ό,τι αυτό συνεπαγόταν για την ανάπτυξη των αναφερθέντων χαρακτηριστικών. Σε ό,τι αφορά στα Μη μετρήσιμα μετακρανιακά χαρακτηριστικά, τα Allen's fossa και τα Squatting facets με ποσοστ看ση 16,6%, εμφανίζονται και τα δυο σε άρρενα και πιθανώς άρρενα (Ταφή 16 / Ταφή 2) στοιχείο που ενδεχομένως είναι ενδεικτικό –εκτός άλλων παραγόντων⁷¹, της έντονης καταπόνησης των κάτω άκρων σε καθημερινή βάση, ενώ σε ό,τι αφορά στο χαμηλότερο συγκριτικά ανάστημα του νεκρού της Ταφής 2 με τον άρρενα της Ταφής 16, πιθανώς να σχετίζεται με τη φαινοτυπική έκφραση του γενετικού υποβάθρου του συγκεκριμένου ατόμου⁷² ή να συνιστά δείκτη μη επαρκούς διατροφής κατά την περίοδο ανάπτυξής του⁷³.

Παρά τον (όπως προαναφέρθηκε) περιορισμένο αριθμό των ατόμων του συνόλου, άξιο αναφοράς κρίνεται το σκελετικό εύρημα της πορωτικής υπερόσωσης και της cribra orbitalia. Στο εξεταζόμενο δείγμα, η πορωτική υπερόσωση παρατηρήθηκε σε δυο άτομα (Ταφή 16 -Άρρεν και Ταφή 15 -Ανήλικος, ποσοστό 22,20 %), η cribra orbitalia σε τέσσερα άτομα (66,67% Ταφή 4 -Θήλυ, Ταφή 1 -Πιθανώς θήλυ, Ταφή 6 -Ανήλικος, Ταφή 7 -Ανήλικος), ενώ σε ένα ακόμη άτομο, οι δυο αλλοιώσεις συνυπήρχαν (Ταφή 2 11,11%). Η επικρατούσα στην άποψη έρευνα περί υψηλότερων ποσοστών των

⁶⁸ Επιπλέον, τα εμβόλιμα οστά μπορούν να αποδειχτούν κλινικώς σημαντικοί δείκτες για σιωπηλές παθολογίες και έχουν συνδεθεί με καταστάσεις μη φυσιολογικής ανάπτυξης του κεντρικού νευρικού συστήματος και όχι μόνο, ιδίως στα παιδιά, Berry – Berry 1967, 377, 367.

⁶⁹ Hanihara – Ishida 2001' Natsis κ.ά. 2019, 367.

⁷⁰ Mann κ.ά. 2016, 41.

⁷¹ Mann κ.ά. 2016, 631.

⁷² Grmek 1989 109' Larsen 1997, 14.

⁷³ Grmek 1989, 109' Larsen 1997, 13.

ευρημάτων στις γυναίκες (λόγω γυναικολογικών αιτιών),⁷⁴ στο παρόν περιορισμένο σύνολο, δεν εκτιμάται. Ωστόσο, αξιοσημείωτη είναι η παρουσία των ευρημάτων σε τρία ανήλικα άτομα και ειδικότερα ο εντοπισμός της cribra orbitalia σε δυο από αυτά (Ταφή 6, Ταφή 7), ως ένα συχνό εύρημα συνδεόμενο με ανηλίκους⁷⁵. Σε σχέση με το αν η πορωτική υπερόστωση ήταν ενεργή την ώρα του θανάτου ή όχι, η μη-ενεργή ευρεθείσα κατάσταση στον ενήλικο της Ταφής 16 συνιστά στοιχείο συμβατό με την έρευνα⁷⁶ υποδεικνύοντας ότι πιθανώς αναιμική κατάσταση είχε προσβάλλει τον οργανισμό, σε χρονική περίοδο πρωιμότερη του θανάτου⁷⁷. Ωστόσο, τόσο στην Ταφή 2 όσο και στον ανήλικο της Ταφής 15, η πορωτική υπερόστωση στην περιοχή του ινιακού δεν δείχνει ενεργή (υποδηλώνοντας ενδεχομένως παλαιότερο επεισόδιο;) αντίθετα με την πορωτική στα βρεγματικά, οπότε θα μπορούσε να υποτεθεί ότι ο οργανισμός δεν τα κατάφερε αυτή τη φορά να ανταπεξέλθει επιτυχώς στο προκαλούμενο στρες⁷⁸.

Ως προς τις εκφυλιστικές ασθένειες των αρθρώσεων, τα Schmorl's nodes, παρατηρήθηκαν σε ένα άτομο, άρρενα (Ταφή 16). Το εύρημα αυτό, έχοντας συνδεθεί με τραυματικές καταστάσεις αλλά και εργώδη σωματική προσπάθεια⁷⁹ συνήθως παρουσιάζει μεγαλύτερη συχνότητα στους άνδρες, ωστόσο εδώ, η ποσότητα είναι χαμηλή για διατύπωση περαιτέρω συμπερασμάτων.

Σε ό,τι αφορά στον περιοστικό σχηματισμό νέου οστού (Περίοστωση), εμφανίζεται σε τρία άτομα, από τα οποία, ένα άρρεν, ένα πιθανώς άρρεν κι ένα άτομο χωρίς εξαγόμενο φύλο (Ταφή 16 / Ταφή 2 και Ταφή 13, ποσοστό 25%). Οι παλαιότερες μελέτες υποστηρίζουν την εμφάνισή του σε μεγαλύτερο βαθμό στο ανδρικό φύλο λόγω της διανομής των εργασιακών καθηκόντων⁸⁰, ενώ οι πιο πρόσφατες αμφισβητούν πλέον τις περιοστικές αντιδράσεις ως αξιόπιστο δείκτη για την ύπαρξη στρες στον οργανισμό.⁸¹ Ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι εάν οι τελευταίες έχουν προκληθεί από λοιμώδη ασθένεια, σαφώς και υποδεικνύουν υψηλό παθογενές περιβάλλον⁸² καθώς

⁷⁴ Stuart – Macadam 1985, 395.

⁷⁵ Gowland – Western 2012, 308.

⁷⁶ Η πορωτική υπερόστωση είναι ενεργή σε ανηλίκους και μη ενεργή σε ενήλικες. Larsen 1997, 32.

⁷⁷ Stuart – Macadam 1985, 392.

⁷⁸ Novak – Slaus 2010, 198.

⁷⁹ Burt κ.ά. 2013, 61.

⁸⁰ Για παραπομπές σε παλαιότερους ερευνητές, Novak – Slaus 2010, 200.

⁸¹ Για σχετική συζήτηση επί του θέματος, Weston 2012, 504-7.

⁸² Larsen 1997, 107.

και μια χρόνια –για τον οργανισμό κατάσταση– η οποία δεν συνιστά την άμεση αιτία θανάτου⁸³. Επιπλέον, στην περίπτωση που οι περιοστικές αντιδράσεις συνυπάρχουν με την πορωτική υπερόστωση και τη *cribra orbitalia* (όπως στους νεκρούς της Ταφής 16 και Ταφής 2), θεωρείται πιθανή η συνύπαρξη λοιμώδους ασθένειας και διατροφικών ελλείψεων (π.χ. έλλειψη σιδήρου)⁸⁴.

Σε σχέση με το κρανιακό τραύμα, εμφανίζεται σε δυο άτομα, έναν ενήλικο (Ταφή 2, πιθανώς άρρενα) κι ένα ανήλικο άτομο (Ταφή 6, ποσόστωση 22,22%). Για τον μεν πρώτο, θεωρείται σχεδόν σίγουρη η εργώδης καθημερινή ενασχόλησή του, λαμβάνοντας υπόψη και το πωρωμένο κάταγμα στη ΑΡ κερκίδα του. Για τον δε ανήλικο της Ταφής 6, δεν είναι επισφαλές να υποτεθεί το ενδεχόμενο του ατυχήματος και μάλιστα, όσο πιο προχωρημένη η ηλικία θανάτου του παιδιού, τόσο μεγαλύτερη η πιθανότητα να έχει ήδη εκτεθεί στους κινδύνους που προκύπτουν από την ενασχόληση του ατόμου με εργασιακά καθήκοντα παντός τύπου⁸⁵.

Σε σχέση με την οδοντική παθολογία, οι προθανάτιες απώλειες, εντοπίστηκαν σε ένα μόνο άτομο, ενώ το πολύ κοινό εύρημα της οδοντικής αποτριβής σε έξι άτομα (ποσόστωση 40,15%): έναν άρρενα κι έναν πιθανώς άρρενα, μια γυναίκα και μια πιθανώς γυναίκα, και τους δυο μεγαλύτερους ανηλίκους, -Ταφή 15 και Ταφή 6). Ο γενικότερος μορφότυπος της αποτριβής (αν και υποδεικνύει υψηλό βαθμό κατανάλωσης σκληρών ινών) δεν θεωρείται ασύμμετρος κατά τρόπο ώστε να υποτεθούν προβλήματα στη μασητική λειτουργία ή να υποδειχτεί χρήση των γνάθων σε λειτουργία άλλη, πέραν της αμιγούς μασητικής. Η τερηδόνα (σε ποσοστό 3,78%) εμφανίζεται σε τέσσερα άτομα (μια γυναίκα, ένα πιθανώς άρρενα και τους δυο προαναφερθέντες -και μεγαλύτερους σε ηλικία- ανηλίκους) και παρά το γεγονός της γενικευμένης μη καλής κατάστασης διατήρησης των δοντιών⁸⁶, ωστόσο η τερηδόνα συνιστά μια οδοντική πάθηση που είναι σχετικά εύκολο να εκτιμηθεί (σε αντίθεση για παράδειγμα, με την υποπλασία της αδαμαντίνης). Επομένως, η χαμηλή ποσόσωσή της ενδεχομένως είναι ενδεικτική μιας διατροφής με περιορισμένη πρόσβαση σε καριογενικές τροφές. Το -επίσης κοινό σε αρχαιολογικούς πληθυσμούς- οδοντικό εύρημα της τρυγίας (6,81%) εντοπίζεται σε τρία άτομα (όλα ενήλικα), ωστόσο και στους τρεις είναι ελαφριάς μορφής χωρίς κάτι το αξιοσημείωτο. Στην περιοδοντίτιδα (με ποσόστωση

⁸³ Larsen 1997, 83· Ortner 2003, 165.

⁸⁴ Stuart – Macadam 1992, 41.

⁸⁵ Lewis 2007, 87.

⁸⁶ Λόγω ταφονομικών παραγόντων.

52,27%) όπως και στην οδοντική αποτριβή, παρατηρείται η ίδια κατανομή ως προς τα άτομα: (έξι άτομα, ένας άρρεν κι ένας πιθανώς άρρεν, μια γυναίκα και μια πιθανώς γυναίκα και οι δυο μεγαλύτεροι ανήλικοι, -Ταφή 15 και Ταφή 6). Παρόλο που (βάσει μελετών) η πιθανή παρουσία της περιοδοντικής νόσου είναι μια ρεαλιστική πραγματικότητα για κάθε άτομο ανεξάρτητα της ηλικίας του,⁸⁷ ιδιαίτερα οι νόσοι του περιοδόντιου στην προεφηβική ηλικία (προσβάλλοντας εξίσου τη νεογιλία και τη μόνιμη οδοντοφυΐα) φαίνεται ότι είναι πολυπαραγοντικής φύσεως (π.χ., νοσήματα γενετικής αιτιολογίας, ενδοδοντικά και ανατομικά αίτια, κληρονομική προδιάθεση κτλ.).⁸⁸ Το τραύμα (3,03%) και το απόστημα (0,76%) αφορούν σε δυο και ένα άτομο αντιστοίχως, (Ταφή 1, Ταφή 16, Ταφή 2), ενώ η υποπλασία της αδαμαντίνης σε δυο άτομα (Ταφή 16 και Ταφή 2, ποσόστωση 3,78%), σε συνύπαρξη με την πορωτική υπερόστωση και επιπλέον την *cribra orbitalia* για τον νεκρό της Ταφής 2.

Ιδιαίτερα σε σχέση με τα σκελετικά ευρήματα της πορωτικής υπερόστωσης και της *cribra orbitalia*, υπενθυμίζεται ότι έχουν συνδεθεί από την έρευνα με διατροφικά αίτια, περιβαλλοντικές συνθήκες και παθολογικές καταστάσεις⁸⁹. Στο πλαίσιο κατάρτισης ενός μοντέλου νοσηρότητας για τους ανθρώπους της εποχής, εύκολα διαπιστώνεται ότι και οι τρεις παράγοντες, θα μπορούσαν να ευθύνονται για τη δημιουργία των αλλοιώσεων.

Καταρχάς, οι διατροφικές ελλείψεις (με τις οποίες συνδέονται η έλλειψη της βιταμίνης B12 και του σιδήρου), δεν συνδέονται μόνο με κοινωνικές παραμέτρους (π.χ., ένδεια, φιλοσοφικές αντιλήψεις ιδίως σε σχέση με τη διατροφή και τις γυναίκες -κυρίως στις επόμενες χρονικές περιόδους-, καθώς και κοινωνικά έθιμα)⁹⁰ αλλά και παραμέτρους που σχετίζονται με το σύστημα παραγωγής, μεταφοράς και διάθεσης των αγαθών. Ως εκ τούτου, οι λιμοί ήταν συνήθης κατάσταση για τους ανθρώπους της αρχαιότητας είτε οφείλονταν σε φυσικούς παράγοντες, είτε σε ανθρώπινους (πόλεμος, πειρατεία κτλ.).⁹¹ Ενδεικτικά αναφέρεται η (έστω και πεσιμιστική) άποψη των Gomme και Jarde, ότι η Αθήνα μην μπορώντας να καλύψει τις ανάγκες σε σιτηρά, ήδη από τον 7^ο αι. π.Χ. στηριζόταν σε εξωτερικές πηγές

⁸⁷ Τσάμη – Βρότσος – Παπαγιαννούλη 2010, 84.

⁸⁸ Τσάμη – Βρότσος – Παπαγιαννούλη 2010.

⁸⁹ Βλ. γενικά, Συρογιάννη 2015, 70-80.

⁹⁰ Ιδίως τα αφορώντα τη φροντίδα των βρεφών. Σχετικά με το θέμα καθώς και τη σύνδεση μεταξύ των διαρροιών, την απώλεια της B12 και την ανάπτυξη της Μεγαλοβλαστικής αναιμίας, Syrogianni 2020.

⁹¹ Garnsey 1988, 20 κ.ε.

τροφοδότησης σιταριού, δηλαδή, πολύ πριν την περίοδο της ναυτικής της κυριαρχίας⁹². Ωστόσο, οι λιμοί και οι διατροφικές κρίσεις στη δίαιτα των ανθρώπων της εποχής (ανεξαρτήτως αιτιών) ήταν σύντομης διάρκειας, εν αντιθέσει με τον πανταχού παρόντα (και εν πολλοίς υποτιμημένο από την έρευνα) χρόνιο υποσιτισμό⁹³, ο οποίος περνούσε απαρατήρητος από τους γιατρούς της εποχής, αλλά και τους μετέπειτα ερευνητές, δεδομένου ότι ο υποσιτισμός πρωτεϊνικής ενέργειας, καθώς και οι παρατηρούμενες στα οστά διατροφικές ελλείψεις⁹⁴ επηρεάζουν το ύψος και την ανάπτυξη του ατόμου, αλλά δεν ανιχνεύονται στα οστά⁹⁵. Η πιο σοβαρή όμως εμπλεκόμενη με τον χρόνιο υποσιτισμό παράμετρος, είναι η αλληλεπίδρασή του με τις λοιμώξεις⁹⁶. Πρόκειται για μια πολύ καλά εδραιωμένη στην έρευνα θεωρία που αποδεικνύει ότι μεταξύ των δύο, αναπτύσσεται συνεργιστική δράση⁹⁷ τέτοιου είδους ώστε εξαιτίας του υποσιτισμού, οι ανθρώπινοι οργανισμοί καθίστανται αδύναμοι να αντιμετωπίσουν ακόμα και ασθένειες -μη θανατηφόρες, υπο κανονικές συνθήκες.

Σε ό,τι αφορά στις περιβαλλοντικές συνθήκες, το τοπίο του Πειραιά (αλλά και οι ευρύτερες περιοχές του), κατά την αρχαιότητα χαρακτηριζόταν από την ύπαρξη του *Αλιπέδου*, ενός εκτενούς έλους⁹⁸. Με την ύπαρξη των ελών συνδέεται άμεσα η ελονοσία -νόσος οφειλόμενη στο πλασμώδιο της ελονοσίας- που στον ελλαδικό χώρο μεταδίδεται μέσω του κουνουπιού *Anopheles sacharovi*, (ο κύριος ξενιστής) ο οποίος υποβοηθείται στην αναπαραγωγή και την εξέλιξή του, από τα στάσιμα νερά⁹⁹. Πέντε είδη πλασμωδίου είναι παθογόνα για τον άνθρωπο¹⁰⁰ και εφόσον ο τελευταίος μολυνθεί από το κουνούπι (μέσω μιας πολύπλοκης βιολογικής διαδικασίας που λαμβάνει χώρα σε πολλά στάδια)¹⁰¹, ενδέχεται ή να οδηγηθεί άμεσα στο θάνατο

⁹² Για την σχετική παραπομπή, βλ. Garnsey 1988, 183.

⁹³ Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας, ως υποσιτισμός ορίζεται η λήψη μη επαρκούς ποσότητας φαγητού για εκτεταμένη χρονική περίοδο, Scrimshaw – Taylor – Gordon 1968, 19.

⁹⁴ Π.χ. Έλλειψη βιταμίνης D, C, ιωδίου, σιδήρου, φθορίου και ιχνοστοιχείων.

⁹⁵ Ortner – Theobald 2000, 39.

⁹⁶ Scrimshaw – Taylor – Gordon 1968.

⁹⁷ Συνεργιστική δράση (δύο στοιχείων ή παραγόντων): Όταν το άθροισμα της δράσης τους ξεπερνάει αυτό των επί μέρους παραγόντων.

⁹⁸ Συρογιάννη 2015, 146-153 και για έτερους παράγοντες σύνδεσης με τη νόσο. Επίσης, Syrogianni (υπό έκδοση).

⁹⁹ Βλ. ενδεικτικά, Sallares – Bouwman – Anderung 2004.

¹⁰⁰ *P. ovale*, *P. malariae*, *P. vivax*, *P. falciparum* (τα δύο τελευταία, τα πιο επικίνδυνα για τον άνθρωπο) και το *P. knowlesi*.

¹⁰¹ Βλ. Θωμόπουλος 1993.

(σε περίπτωση προσβολής από το *P. falciparum*) ή, να υποφέρει ακόμα και σε ολόκληρη τη ζωή του από τον χαρακτηριστικό ελονοσιακό παροξυσμό πυρετικών επεισοδίων τα οποία επανέρχονται κατά διαστήματα.

Το θέμα της ελονοσίας είναι σύνθετο και σχετίζεται με τις γενετικού τύπου αναιμίες¹⁰², αναφορικά με τους ετεροζυγώτες φορείς, στο πλαίσιο του «ισορροπημένου πολυμορφισμού» (balanced polymorphism)¹⁰³. Ενδιαφέρον όμως παρουσιάζει από βιολογικής απόψεως και ο τρόπος με τον οποίο αντιδρά ο οργανισμός των ανθρώπων που ζούν σε παθογενή περιβάλλοντα, αφενός ως προς την ανάπτυξη ανοσίας (δυο ειδών)¹⁰⁴ και αφετέρου ως προς την ανάπτυξη ενός αμυντικού μηχανισμού που σχετίζεται με τη δέσμευση των αποθεμάτων σιδήρου έναντι των μικροβιακών εισβολών¹⁰⁵.

Ακόμα και στο πλαίσιο άσκησης των καθημερινών καθηκόντων τους, οι άνθρωποι έρχονται σε άμεση επαφή με λοιμογόνους παράγοντες του ελεύθερου περιβάλλοντος, όπως επί παραδείγματι, οι ενασχολούμενοι με τις γεωργικές εργασίες οι οποίες εκτελούνταν σε εδάφη στα οποία διαβιεί το αγκυλώσωμο παράσιτο *Ancyllostoma duodenale*¹⁰⁶. Οι προνύμφες του, προσκολλώνται στο δέρμα μέσω του μολυσμένου εδάφους (άμεση μετάδοση) και δημιουργούν παρασιτική λοίμωξη στον οργανισμό με αποτέλεσμα τη χρόνια απώλεια αίματος, τη σταδιακή μείωση των αποθεμάτων σιδήρου στον οργανισμό και συνακόλουθα, την αναιμία¹⁰⁷.

Σε σχέση με τη διαλεκτική σχέση των ανθρώπων με το περιβάλλον τους, σαφώς πρέπει να ληφθεί υπόψη και ο ρόλος του Λιμανιού. Παρόλο που στην υπό μελέτη περίοδο ¹⁰⁸ και μέχρι τον 6^ο αι. π.Χ. ο αρχαιότερος ενεργός (ευρισκόμενος στο Φάληρο) λιμένας των Αθηνών προφανώς δεν ήταν της ίδιας διαμέτρου με τον πειραϊκό που λειτούργησε εκ των υστέρων, ωστόσο, δεν

¹⁰² Θαλασσαιμίες και Δρεπανοκυτταρική αναιμία.

¹⁰³ Περισσότερα για το θέμα, βλ. Συρογιάννη 2015, 93, 94· Syrogianni (υπό έκδοση).

¹⁰⁴ Για τα είδη των ανοσιών (Active immunity, Natural active immunity, Natural passive immunity και Herd Immunity), Τριχόπουλος 1982. Εξάλλου, σύμφωνα με τη λεγόμενη «Ετερογένεια» το κάθε άτομο εμπίπτει σε διαφορετικό επίπεδο και βαθμό προσβολής από ένα λοιμογόνο στοιχείο, αναλόγως του φύλου του, της ηλικίας του, της φυλής του κτλ. Τριχόπουλος 1982, 439.

¹⁰⁵ Stuart-Macadam 1992.

¹⁰⁶ Δυο είναι τα πιο κοινά αγκυλώσωμα παράσιτα που ευθύνονται για τις παρασιτικού τύπου αναιμίες: Το *Necator americanus* και το *Ancylostoma duodenale* το οποίο -μεταξύ άλλων περιοχών- ενδημεί στη Νότια Ευρώπη αλλά και στην ανατολική Μεσόγειο. Pawlowski – Schad – Stott 1991.

¹⁰⁷ Pawlowski – Schad – Stott 1991.

¹⁰⁸ Chrysoulaki 2019, 105.

θα έπρεπε να εξαιρεθεί από τον γενικό κανόνα που υπαγορεύει ότι τα λιμάνια έχουν μια ιδιαίτερη δυναμική σε ό,τι αφορά τη μετάδοση των ασθενειών¹⁰⁹.

Σε κάθε περίπτωση, συγκεντρώνοντας τα μέχρι τώρα στοιχεία σχετικά με τις σκελετικές αλλοιώσεις και τη συνάρτησή τους με τους περιβαλλοντικούς παράγοντες, υπάρχουν ασφαλή επιστημονικά ερείσματα ως προς το ότι η σοβαρή αναιμία (ως προς τους διαβιούντες σε υγρά εδάφη πληθυσμούς), συνιστά έναν από τους βασικούς λόγους νοσηρότητας και θνησιμότητας στους πάσχοντες από ελονοσία, ενώ είναι αποδεδειγμένη –στο πεδίο των παλαιοπαθολογικών μελετών– η σύνδεση μεταξύ του *P. falciparum*¹¹⁰ και της πορωτικής υπερόστωσης¹¹¹. Ωστόσο, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι παρά τις μακροσκοπικώς παρατηρούμενες αλλοιώσεις επί των οστών (πορωτική υπερόστωση και μάλιστα ενεργή την ώρα του θανάτου, *cribra orbitalia* και πορωτική δραστηριότητα στα μακρά οστά)¹¹², η ελονοσία είναι εφικτό να αναγνωριστεί επιβεβαιωμένα μόνο μέσω DNA¹¹³. καθώς και μέσω εφαρμοζόμενων ανοσολογικών τεχνικών¹¹⁴.

Ωστε, καθώς η παρουσία των εν λόγω αλλοιώσεων στο σκελετικό υλικό των αρχαίων πληθυσμών είναι δόκιμο επιστημονικά να αποδοθεί στη συνεργιστική δράση που αναπτύσσεται μεταξύ πολλών παραγόντων, (i. e. ενδεής διατροφή –πλημμελείς συνθήκες υγιεινής- παθογόνο περιβάλλον –πολιτισμικοί παράγοντες), η πορωτική υπερόστωση δεν είναι απλώς και μόνο ένας δείκτης διατροφικού στρες, παρόλο που κατά περίπτωση, θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και ως τέτοιος¹¹⁵. Εξάλλου, η επιστημονική αντίληψη συνηγορεί ως προς τη συνεργιστική δράση που αναπτύσσεται μεταξύ ελονοσίας, διατροφικών διαταραχών και παρασιτικών ασθενειών και που εν γένει χαρακτηρίζονται με τον όρο «Συννοσηρότητες»¹¹⁶. Σημειωτέον δε, ότι οι περισσότερες περιπτώσεις πορωτικής υπερόστωσης και *cribra orbitalia*

¹⁰⁹ Για σχετική συζήτηση και παραπομπές, Συρογιάννη 2015, 194-96.

¹¹⁰ Όπως και με το *P. Vivax*.

¹¹¹ Stravopodi κ.ά. 2009, 264· Gowland – Western 2012, 302.

¹¹² Βλ. Soren 2003.

¹¹³ Soren 2003.

¹¹⁴ Soren 2003, 204· Gowland – Western 2012, 302.

¹¹⁵ Stuart-Macadam 1992, 44.

¹¹⁶ ‘Comorbidities’. Gowland – Western 2012, 303.

σχετίζονται με απλές αναιμίες και όχι αναιμίες γενετικού τύπου¹¹⁷, οι οποίες μάλλον σημειώνονταν σε μη στατιστικά εκτιμητέα συχνότητα¹¹⁸.

Συμπεράσματα - τα ταφικά έθιμα

Η μελέτη ενός μικρού τμήματος του ανεσκαμμένου νεκροταφείου υποδεικνύει την επιλογή ενός παράκτιου τοπίου, ήδη από το τέλος του 8^{ου} αιώνα π.Χ., ως χώρο ταφής αδιάκοπα για τέσσερις αιώνες. Η ανθρωπολογική εξέταση των 12 ταφών από τη νοτιοανατολική εσχαιά του νεκροταφείου παρουσιάζει την εικόνα ανθρώπων που υποχρεώθηκαν να αντιμετωπίσουν μία δύσκολη ζωή και ίσως μία σκληρή καθημερινότητα.

<i>Ταφή</i>	<i>Είδος</i>	<i>Φύλο</i>	<i>Ηλικία</i>	<i>Στάση</i>	<i>Χρονολόγηση</i>
16	Λακκοειδής	Άρρεν	Νεαρός ενήλικος	Ύπτια	575-550 π.Χ.
15	Λακκοειδής		10-10,5 ετών	Ύπτια	
4	Λακκοειδής	Θήλυ	Πιθανώς νεαρή ενήλικη	Ύπτια	450-425 π.Χ.
6	Λακκοειδής		11-11,5 ετών	Ύπτια	375-350 π.Χ.
2	Λακκοειδής	Πιθανώς άρρεν	Νεαρός ενήλικος	Ύπτια	
1	Λακκοειδής	Πιθανώς θήλυ	Μη εξαγόμενη	Ύπτια	
5	Λακκοειδής		4,5-5,5 ετών	Ύπτια	
13	Λακκοειδής			Πλάγια-πρηνή	
18	Λακκοειδής			αδιάγνωστο	
3	Λακκοειδής			Ύπτια	
7	Εγγυτρισμός		4,5-5,5 ετών		500-450 π.Χ.
9	Εγγυτρισμός		2,5-3,5 ετών		7 ^{ος} αι. π.Χ.

Πίνακας 9: Σύνοψη εξεταζόμενων ταφών από αρχαιολογική και ανθρωπολογική προσέγγιση.

¹¹⁷ Για την άποψη του Angel καθώς και τη συνηγορούσα άποψη της Lewis υπέρ των γενετικών αναιμιών σε σκελετικό υλικό αρχαιολογικής προέλευσης, Συρογιάννη 2015, 71.

¹¹⁸ Larsen 1997, 40· Larsen 2015, 39.

Εγχυτρισμοί

Για τους εγχυτρισμούς που περιέχουν τόσο μικρά όσο και μεγαλύτερα παιδιά χρησιμοποιούνται αποθηκευτικά ή αγγεία μεταφοράς, σε δεύτερη ή και τρίτη χρήση. Κατά κανόνα το στόμιο τους σφραγίζεται είτε με λίθο είτε με τμήμα άλλου αγγείου. Η περίπτωση της Ταφής 8 είναι αξιοσημείωτη, αφού ο ταφικός εμπορικός αμφορέας επικαλύπτεται με λίθους και τμήματα άλλων αγγείων, ίσως για τη στερέωση ή την σήμανση της ταφής.¹¹⁹ Θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι στο Δέλτα Φαλήρου διαπιστώνονται εγχυτρισμοί που αποτελούνται από τμήματα διαφορετικών αγγείων, προσφέροντας μία εικόνα ανακύκλωσης υλικών, στο πλαίσιο της επανάχρησης των αγγείων εντός του νεκροταφείου¹²⁰.

Η σχέση μεγέθους ταφικού αγγείου και αναστήματος του θανόντος αποτέλεσε έναν επιπλέον προβληματισμό γύρω από τη διαχείριση του νεκρού σώματος στο νεκροταφείο. Αν και το δείγμα από την Τομή VII είναι πολύ μικρό για αναλύσεις, εντούτοις η σύγκριση δύο εγχυτρισμών, της Ταφής 7 και της Ταφής 9 παρουσιάζει ενδιαφέρον. Στην πρώτη, ο προσδιορισμός της ηλικίας του παιδιού (4,5-5,5 ετών) οδήγησε στην υπόθεση ότι το εκτιμώμενο ύψος του κυμαινόταν αναλόγως και του φύλου από 0,97 έως 1,05 μ.¹²¹, ενώ παράλληλα το ύψος του οστεοδόχου αγγείου ήταν 1,08 μ. Στη δεύτερη, σύμφωνα με την ηλικία του παιδιού (2,5-3,5 ετών), το εκτιμώμενο ύψος του κυμαινόταν αναλόγως και του φύλου από 0,84 έως 0,92 μ., ενώ το ύψος του οστεοδόχου αγγείου ήταν μόλις 0,48 μ.¹²². Τα παραπάνω δεδομένα είναι διφορούμενα: στην Ταφή 7, η αναλογία αναστήματος νεκρού και μεγέθους αγγείου υποδεικνύει ότι εκείνο θα μπορούσε να είχε τοποθετηθεί με σχετική ευκολία μέσα στον αμφορέα σε ύπτια στάση. Αντιθέτως στην Ταφή 9, η αντίστοιχη αναλογία δεν επιτρέπει κάτι ανάλογο. Έως σήμερα δεν έχει αποκλειστεί η πιθανότητα ανακομιδής των παιδικών ταφών, εντούτοις η ολοκλήρωση της ανθρωπολογικής εξέτασης των εκατοντάδων παιδικών εγχυτρισμών θα μπορέσει να επιβεβαιώσει ή να απορρίψει την παραπάνω υπόθεση.

¹¹⁹ Χρυσουλάκη 2018, 89. Αντίστοιχη περίπτωση και το νεκροταφείο της Ακάνθου βλ. Παπαστάθης – Νασιώκα 2019, 193.

¹²⁰ Chrysosoulaki – Aggouras – Pappas (υπό δημοσίευση)· Chrysosoulaki 2019, 108.

¹²¹ Σύμφωνα με τους στατιστικούς πίνακες από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας.

¹²² Το οστεοδόχο αγγείο βρέθηκε ακέραιο και σφραγισμένο με μεγάλο λίθο, βλ. εικ. 14-15.

Ενταφιασμοί: Ενήλικες και παιδιά

Στην Τομή VII, η πλειοψηφία των ταφών είναι ενταφιασμοί σε λακκοειδείς τάφους που παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά ανεξάρτητα από τις χρονολογικές τους διαφορές. Οι νεκροί θάβονται σε ύπτια στάση, συνήθως εκτάδην. Ο προσανατολισμός των τάφων δεν είναι συγκεκριμένος και δε φαίνεται να απασχολούσε ιδιαίτερα τους ανθρώπους που τελούσαν την κηδεία. Οι λακκοειδείς τάφοι κτερίζονται αποκλειστικά με πήλινα αγγεία όπου αυτά εντοπίστηκαν. Ίχνη από χάλκινους ήλους ή τμήματα ξύλινων φέρετρων δεν εντοπίστηκαν¹²³.

Οι νεκροί των λακκοειδών ταφών είναι τόσο γυναίκες όσο και άνδρες. Ωστόσο, είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι όπου η ηλικία προσδιορίστηκε οστεολογικά παραπέμπει σε νεαρά άτομα.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η Τάφη 6, όπου το κεφάλι του ανήλικου νεκρού καλύπτεται από τμήμα εμπορικού αμφορέα. Η τοποθέτηση του αγγείου ήταν σκόπιμη, αφού σπασμένα τμήματα του βρέθηκαν σε χαμηλότερο επίπεδο (εικ. 8). Τμήματα αγγείων καλύπτουν το σώμα αρκετών νεκρών τόσο σε λακκοειδείς όσο και σε κιβωτιόσχημους τάφους στο νεκροταφείο του Φαλήρου¹²⁴. Η συγκεκριμένη πρακτική εντοπίζεται και σε άλλα νεκροταφεία¹²⁵, και αποσκοπούσε πιθανότατα στην προστασία του νεκρού από τρωκτικά ή αρπακτικά ζώα, αν και ενδεχομένως σχετιζόταν με κάποιο ταφικό έθιμο ή δεισιδαιμονία. Ωστόσο, στην περίπτωση της Ταφής 6 η τοποθέτηση αγγείου στο κρανίο του ανήλικου, στη δεξιά πλευρά του οποίου παρατηρήθηκε το εμπιεστικό κατάγμα, υποδηλώνει εκ μέρους των οικείων μια προστατευτική διάθεση, απέναντι σε ένα παιδί που στη σύντομη ζωή του, ο κρανιακός τραυματισμός που υπέστη – ακόμα κι αν δεν ήταν αυτός της βαρύτερης μορφής, οπωσδήποτε δεν θα ήταν χωρίς επακόλουθα¹²⁶.

Η Ταφή 13 διαφέρει από τους υπόλοιπους λακκοειδείς της ομάδας. Η στάση του σώματος και κυρίως η θέση των άνω άκρων παραπέμπει σε ενσπόθηση ατόμου, δεμένου πισθάγκωνα. Αν και δεν βρέθηκαν τα ίδια τα δεσμά στην συγκεκριμένη ταφή, η σύγκριση της στάσης του σώματος συνδυαστικά με ομαδικές ή ατομικές ταφές ατόμων με μεταλλικά δεσμά στο Δέλτα

¹²³ Στο Φάληρο έχει βρεθεί μόνο μία παιδική ταφή μέσα σε ξύλινη λιμναία βάρκα, η οποία χρησιμοποιήθηκε ως φέρετρο. Χρυσουλάκη 2018, 92· Παναγοπούλου 2022, 55-56.

¹²⁴ Μία χαρακτηριστική περίπτωση είναι ένας κιβωτιόσχημος τάφος (ΤΦ1134) που επάνω στη λεκάνη και στο κρανίο είχαν τοποθετηθεί με επιμέλεια οι βάσεις και οι λαιμοί από δύο αμφορείς τύπου SOS, βλ Συρογιάννη 2022, 45. Στην παιδική λακκοειδή ταφή 437 ο άνω κορμός καλύπτεται από ένα μεγάλο θραύσμα πήλινης ασαμίνθου.

¹²⁵ Καλτσάς 1998, 299· Παπαστάθης – Νασιώκας 2019, 191-92.

¹²⁶ Βλ. Ogden 2000.

Φαλήρου επιβεβαιώνουν ότι ο νεκρός της Ταφής 13 πρέπει να ενταχθεί στην ίδια κατηγορία των αποκλίνουσων ταφών¹²⁷. Συγκεκριμένα, η Ταφή 13, ενδεχομένως ανήκε σε αιχμάλωτο, αφού η ταφονομική του εικόνα παραπέμπει σε παραστάσεις αιχμαλώτων τόσο στην αρχαϊκή ελληνική και ετρουσκική αγγειογραφία¹²⁸.

Η εικόνα της Τομής VII συμβαδίζει με αυτή γενικότερα του νεκροταφείου στο θέμα της προτίμησης του απλού ενταφιασμού. Γίνεται εξίσου αντιληπτό ότι ακόμα και στις περιπτώσεις των παιδιών, μικρότερων ή και λίγο μεγαλύτερων σε ηλικία, προτιμάται ο απλός ενταφιασμός, δεδομένου ότι στην Τομή VII εντοπίστηκαν τρεις λακκοειδείς τάφοι ανηλίκων. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός της ελάχιστης εκπροσώπησης του κεραμοσκεπή τάφου στο εν λόγω νεκροταφείο. Μόλις τρεις είναι οι κεραμοσκεπείς στο σύνολο του ερευνηθέντος νεκροταφείου, κατά την περίοδο 2012-2020, που πρέπει να προστεθούν στους δύο της ανασκαφής του 1915¹²⁹.

Στο νεκροταφείο του Δέλτα Φαλήρου διαπιστώνεται συνολικά η παρουσία μεγάλου αριθμού παιδικών λακκοειδών τάφων. Κάποιοι εξ αυτών είναι πολύ πλούσια κτερισμένοι¹³⁰, ενώ οι περισσότεροι το ακριβώς αντίθετο. Ειδικότερα, στη Δοκιμαστική Τομή VII, η εικόνα είναι ενδεικτική, αφού από τους 10 λακκοειδείς τάφους, οι τρεις είναι παιδικοί. Η μεγάλη ποσοστιαία εκπροσώπηση παιδικών λακκοειδών τάφων σε συνδυασμό με τους 774 εγχυτρισμούς σε όλο το Δέλτα Φαλήρου, θα πρέπει να αναλυθεί διεξοδικά από δύο διαφορετικά πρίσματα: α) αυτό των ταφικών εθίμων ανά περίοδο και β) αυτό των παιδικών ασθενειών και της διατροφής. Εξάλλου -αναφορικά με τη ηλικία θανάτου των μικρότερων παιδιών του νεκροταφείου, διάφοροι παράγοντες¹³¹, όπως η έκθεση σε παιδικές ασθένειες¹³² φαίνεται πως είχαν καθοριστικό ρόλο. Προς το παρόν, το εξεταζόμενο δείγμα εγχυτρισμών και παιδικών λακκοειδών της Τομής VII αφενός χρονολογείται σε διαφορετικούς

¹²⁷ Χρυσουλάκη 2018, 91· 2022, 26-33· Chrysoulaki 2019, 111-112· Invgarsson – Bäckström 2019.

¹²⁸ Για το θέμα της απεικόνισης των αιχμαλώτων με την συγκεκριμένη στάση σώματος βλ. Σταμπολίδης 1996, 134-135 (με εκτενή βιβλιογραφία). Για τη χρήση δεσμών σε ταφές αιχμαλώτων βλ. Μποσνάκης 2020, 151-158.

¹²⁹ Chrysoulaki 2019, 107· Πελεκίδης 1916, 14-15· Στην ανασκαφή του 1911 δεν αναφέρεται η εύρεση κεραμοσκεπούς τάφου. Αναλυτικός πίνακας όλων των τύπων ταφών που έχουν βρεθεί στο Δέλτα Φαλήρου βλ. Παππάς 2022, 22.

¹³⁰ Chrysoulaki 2019, 109· Alexandropoulou 2019, 275.

¹³¹ Όπως ο απογαλακτισμός, βλ. Syrogianni 2020.

¹³² Lewis 2007, 86.

αιώνες, και αφετέρου είναι πολύ μικρό για να επιτρέψει την αναλογία κτερισμάτων και εγχυτρισμών σε συνάρτηση με την χρονολόγηση της ταφής.

Καύσεις

Ελάχιστα στοιχεία αντλούνται από τη μελέτη των δύο περιπτώσεων (Ταφές 11, 12) της Τομής VII, αφού αφενός ένα τμήμα τους δεν ερευνήθηκε, αφετέρου τα σωζόμενα κατάλοιπα τους ήταν πολύ λίγα. Οι εν λόγω ταφές, ελλείψει ευρημάτων, είναι πολύ δύσκολο να χαρακτηριστούν ως πρωτογενείς καύσεις, εντούτοις παρουσιάζουν α) κοινό προσανατολισμό (B-N), ένα φαινόμενο που διαπιστώνεται σχεδόν σε όλες τις καύσεις του νεκροταφείου για λειτουργικούς λόγους¹³³, β) κοινή διαμόρφωση σε όρυγμα εντός του αμμώδους στρώματος, η οποία αποτελεί τη συνηθέστερη πρακτική που ακολουθείται στο Δέλτα Φαλήρου. Διαφέρουν από την πρωιμότερη πρωτογενή καύση (ΤΦ1234) του νεκροταφείου, η οποία είχε ορθογώνιο σχήμα και εσωτερική επένδυση από πηλό¹³⁴. Οι καύσεις της Τομής VII όπως και οι υπόλοιπες του νεκροταφείου συνυπάρχουν στον χώρο με όλα τα είδη ταφών και δεν καταλαμβάνουν συγκεκριμένο χώρο. Οι Ταφές 11 και 12 εδράζονται στην υψηλότερη στάθμη συγκριτικά με τις υπόλοιπες ταφές της Τομής VII. Αν και το βάθος έδρασης τους δεν μπορεί να αποτελέσει ασφαλή οδηγό χρονολόγησης στο εν λόγω νεκροταφείο, εντούτοις η Ταφή 11 φαίνεται ότι δεν έχει επηρεαστεί από την γειτνιάζουσα Ταφή 6 (εικ. 29), η οποία χρονολογείται στο β' τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. Συνεπώς, εάν το παραπάνω γεγονός δεν είναι τυχαίο, η Ταφή 11 θα μπορούσε να ανήκει στις όψιμες χρονολογικά καύσεις του Δέλτα Φαλήρου.

Ζώα

Τέλος, η παρουσία ταφών ζώων, ιδίως ιπποειδών, είναι αξιοσημείωτη στο Δέλτα Φαλήρου όπου έχουν εντοπιστεί 17 ταφές ιπποειδών, ενώ ενδιαφέρουσες είναι περιπτώσεις ταφών ανθρώπων που συνοδεύονται από ζώα¹³⁵. Η Ταφή 10 αποτελεί μία ταφή ιπποειδούς (βλέπε παρακάτω) που δεν σχετίζεται

¹³³ Chrysoulaki 2019, 108.

¹³⁴ Για τα χαρακτηριστικά των πρωτογενών καύσεων της Αττικής στο τέλος του 8^{ου} αι. π.Χ., βλ. Alexandridou 2020, 36-38.

¹³⁵ Chrysoulaki 2019, 110, εικ. 6-7. Μία προκαταρκτική περιγραφή των ταφών ιπιδών στο Φάληρο βλ. Χρυσουλάκη – Παππάς 2022, 41-49.

με καμία γειτονική προς αυτήν ταφή, φαινόμενο σπάνια στον ελλαδικό χώρο¹³⁶.

Συμπερασματικά, από τη μελέτη του μικρού αυτού τμήματος ενός εκτεταμένου παράλιου νεκροταφείου στη νότια εσχαιά των Αθηνών γίνεται έμμεσα ορατή η αντίληψη του αρχαίου ελληνικού κόσμου για την ιδέα της μετάβασης στον Κάτω Κόσμο. Ενήλικοι και βρέφη δέχονται την αγάπη των οικείων τους με ότι η κάθε οικογένεια μπορεί να διαθέσει. Συνεπώς, η εξέλιξη της μελέτης των ταφικών εθίμων στο Δέλτα Φαλήρου θα προσδώσει στοιχεία που αφορούν τις συνθήκες διαβίωσης του συνόλου της αθηναϊκής κοινωνίας κατά την αρχαϊκή περίοδο.

Παράρτημα: Προκαταρκτική παρουσίαση της Ταφής 10 (ιπποειδές)

The horse in burial #10 from the cemetery at Phaleron was analyzed by Flint Dibble at the Malcolm H. Wiener Laboratory for Archaeological Science. The skeletal remains were excavated from blocks of concreted beach sand by American and Greek students under supervision. The post-cranial material was conserved by Jonida Martini, and the skull was conserved by Varvara Giannakena. Due to the fragility of the skeletal material, it was not possible to conduct a full range of measurements¹³⁷, especially on the delicate cranium which could only be carefully accessed in order to analyze the dental morphology.

It is difficult to distinguish horse (*Equus caballus*) from donkey (*Equus asinus*) and mule (half horse/half donkey) in the archaeological record. However, the morphology of the mandibular and maxillary cheek teeth and that of the scapula, radius, tibia, metacarpal, and first phalanx all match the characteristics for horses compiled by Johnstone 2004¹³⁸. The presence of developed canines (both lower and upper) suggests this individual was likely a male. All skeletal elements were fused and all teeth fully erupted, indicating this individual was adult. The light wear on the third incisors and canines and reduced size of the infundibulum on the lower first incisors suggest this horse was about 6 years of age at the time of death¹³⁹.

This individual was a fairly large horse by ancient Greek standards, and Greatest Length measurements from the metacarpals (226mm), femurs

¹³⁶ Πρόσφατες ανακαλύψεις ταφών ιπποειδών βλ. Κεραμάρης 2019, 78· Παπαστάθης – Νασιώκα 2019, 201· Λεμάνη κ.ά. 2019, 305.

¹³⁷ All measurements follow von den Driesch 1976.

¹³⁸ Johnstone 2004, 163-166, 170-177.

¹³⁹ Johnstone 2004, 109; Silver 1969, 290-295.

(389mm), right tibia (356.5mm), and metatarsals (266mm) indicate a withers height at the shoulder of 1361-1407mm¹⁴⁰. Given that femurs often provide an “underestimation of the withers height”¹⁴¹, it is likely that this horse’s withers height was between 1379 and 1407mm. Based on their Smallest Diameters, the metacarpal index of 14.3 and metatarsal index of 11.2 indicate this horse to be slightly slender in build. The size of this individual is comparable to buried horses from chamber tombs at Bronze Age Ellinika where withers heights of three horses ranged from 1343-1393mm¹⁴², horse remains from a Protogeometric well in the Athenian Agora where withers heights ranged from 1243-1375mm¹⁴³, and those from buried horses in Archaic and Classical Sindos where withers heights of five horses ranged from 1180-1350mm¹⁴⁴.

While the analysis of equids buried in Phaleron is ongoing, this horse is both the largest and the oldest of those analyzed thus far. The fact that most of these equids were subadults or young adults indicates that these individuals did not die of old age and were instead buried as a component of funerary ritual at the site. Most buried horses in ancient Greek funerary contexts have been found somewhat apart from buried humans, e.g., in the dromos of the chamber tombs at Ellinika and the tholos at Marathon¹⁴⁵, in a separate tumulus at Dendra,¹⁴⁶ or in a separate burial pit in Toumba, Lefkandi¹⁴⁷. Therefore, it is likely that these horses were sacrificed as a component of mortuary ritual¹⁴⁸ and are therefore associated with a human buried nearby in the Phaleron cemetery. The sacrifice of a six-year-old horse, arguably at its prime age was a significant display of conspicuous consumption, especially given the paucity of wealthy burial goods in this cemetery. It is possible that the burial of single horses at Phaleron, as opposed to groups of two or more, reflects changes in the role and use of horses within the social structure of this polis, namely the growing importance of the Athenian knights¹⁴⁹.

¹⁴⁰ Following multiplication factors presented in May 1985.

¹⁴¹ Johnstone 2004, 161.

¹⁴² Dibble unpublished report.

¹⁴³ Dibble 2017.

¹⁴⁴ αντικάς – Wynn-Αντικάς 2006, 97-98.

¹⁴⁵ Camp 1998, 9.

¹⁴⁶ Pappi – Isaakidou 2015.

¹⁴⁷ Popham 1993, 21.

¹⁴⁸ Kosmetatou 1993; Reese 1995.

¹⁴⁹ Camp 1998, 10.

At this point, few published reports of buried equids from ancient Greek contexts provide detailed identification, aging, measurements, or scientific analyses with which to understand the development of ancient Greek equids. The ongoing study of these buried animals from Phaleron will therefore significantly aid our understanding of the role of horses in ancient Athens and Greece.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξανδρίδου 2022 Αλεξανδρίδου, Α., «Από την άμμο στις προθήκες: Πήλινα οστεοδόχα και κτερίσματα από τη νεκρόπολη του Δέλτα Φαλήρου», στο Παππάς – Λουρεντζάτου 2022, 34-41.
- Alexandridou 2020 Alexandridou, A., «Funerary variability in Late Geometric Attica and its implications: A closer look at the neglected late 8th-century cremations», στο N. Dimakis – M. Dijkstra (επιμ.), *Mortuary Variability and Social Diversity in Ancient Greece. Studies on ancient Greek death and burial*, Oxford 2020, 32-49.
- Alexandropoulou 2018 Alexandropoulou, A., «Ein protoattisches fragment aus Phaleron», στο T. Korkut – B. Özen-kleine (επιμ.), *Festschrift für Heide Fröning. Studies in Honour of Heide Fröning*, Istanbul 2018, 1-8.
- Alexandropoulou 2019 Alexandropoulou, A., «Die kindergrabäber in Phaleron», στο H. Frielinghaus – J. Stroszeck – P. Valavanis (επιμ.), *Griechische Nekropolen. Neue forschungen und funde*, Möhnesee 2019, 261-286.
- Al Qahtani κ.ά. 2010 Al Qahtani S. J. – Hector, M. P. – Liversidge, H. M., «Brief communication: The London atlas of human tooth development and eruption», *American Journal of Physical Anthropology*, 142 (2010), 481-490.
- Angel 1966 Angel, J. L., «Porotic Hyperostosis, anemias, malaras and marches in the prehistoric eastern Mediterranean», *Journal of Science*, 153 (1966), 760-763.
- Αντικός –
– Wynn-Αντικός 2004 Αντικός, Θ. Γ. – Wynn-Αντικός, L., «Παθολογικά ευρήματα σε σκελετούς ανθρώπων και ίππων από πρόσφατες ανασκαφές στη Σίνδο και το Πολύκαστρο», *ΑΕΜΘ*, 18 (2004), 95-103.
- Askadi – Nemeskeri 1970 Askadi, G. Y. – Nemeskeri, J., *History of human life span and mortality*, Budapest 1970.

Aufderheide –

– Rodriguez-Martin 1998 Aufderheide, A. C. – Rodriguez-Martin C., *The Cambridge encyclopedia of human paleopathology*, Cambridge 1998.

Berry – Berry 1967

Berry, A. C. – Berry, R. J., «Epigenetic variation in the human cranium», *Journal of Anatomy*, 101 (1967), 361-379.

Boggess 1972

Boggess, E., *The development of the attic pithos*, Ann Arbor 1972.

Boulter 1953

Boulter, C., «Pottery of the mid-fifth century from a well in the Athenian Agora», *Hesperia* 22 (1953), 59-115.

Brann 1961

Brann, E., «Protoattic well groups from the Athenian Agora», *Hesperia* 30 (1961), 305-379.

Brothwell 1981

Brothwell, D. R., *Digging up bones: The excavation, treatment and study of human skeletal remains*, Oxford 1981.

Bryzek 2002

Bryzek, J., «A Method for visual determination of sex, using the human hip bone», *American Journal of Physical Anthropology*, 11 (2002), 157-168.

Buikstra – Ubelaker

Buikstra, J. E. – Ubelaker, D. H. (επιμ.), *Standards for data collection from human skeletal remains*, Arkansas 1994.

Burt κ.ά. 2013

Burt, N. M. – Semple, D. – Waterhouse, K. – Lovell, N. C., *Identification and interpretation of joint disease in paleopathology and forensic anthropology*, Springfield 2013.

Camp, J.M. 1998

Camp, J. M., *Horses and Horsemanship in the Athenian Agora*. Athens 1998.

Chryssoulaki 2019

Chryssoulaki, S., «The excavations at Phaleron cemetery 2012-2017: An introduction», στο *Rethinking Athens before the Persian wars. Proceedings of the international workshop at the Ludwig-Maximilians-Universität München (Munich, 23rd-24th February 2017)*, München 2019, 103-114.

Chryssoulaki –

– Pappas 2021

Chryssoulaki, S. – Pappas, I., «The shackled men of Phaleron: A 3D-model of a mass-grave found in the Phaleron Delta Cemetery. An introduction», available at: <https://www.sia.gr/en/articles.php?tid=520&page=1> (accessed 9 September 2021).

Chryssoulaki – Aggouras –

– Pappas υπό έκδοση

Chryssoulaki, S. – Aggouras, T. – Pappas, I., «Comportements et émotions face à la mort. Étude de cas: le

- cimetière du Phalère», στο L. Korma – B. Legras – M. Patera – B. Perez-Jean – S. Perentidis – J. Wallestein (επιμ.), *Saisir et gérer la peur : Anthropologie de la peur en Grèce de l'Antiquité à l'ère chrétienne*, Mercredi 13 au Samedi 16 septembre 2017, Université « Panteion » des sciences sociales et politiques et Institut suédois d'Athènes, υπό έκδοση.
- Cook 1934-1935 Cook, J. M., «Protoattic pottery», *BSA*, 35 (1934-1935), 165-219.
- Cook 1947 Cook, J. M., «Athenian Workshops around 700», *BSA*, 42 (1947), 139-155.
- Coulié 2013 Coulié, A., *La céramique grecque aux époques géométrique et orientalisante*, Paris 2013.
- Couve 1897 Couve, L., «Αμφορέας ρυθμού πρωτοαττικού», *AEph*, 36 (1897), 67-87.
- Dibble 2017 Dibble, F., *Politika Zoa: Animals and Social Change in Ancient Greece (1600-300 B.C.E.)*, University of Cincinnati 2017 (αδ. διδ. διατριβή).
- Doronzio 2018 Doronzio, A., *Athen im 7. Jahrhundert v. Chr. Räume und Funde der frühen Polis*, Berlin 2018.
- Finnegan – Faust 1974 Finnegan, M. – Faust, M. A., «Variants of the femur», *Research Report 14: Bibliography of Human and Non - Human, Non – Metric Variation*, University of Massachusetts, Amherst 1974.
- Fragkopoulou 2019 Fragkopoulou, F., «The SOS Amphorae from Phaleron revisited», στο I. Ακαμάτης – Α. Λαφτσίδης – Α. Βουβούλης (επιμ.), *Τω Διδασκάλω. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Ιωάννη Ακαμάτη*, Θεσσαλονίκη 2019, 367-375.
- Garland 2001 Garland, R. 2001. *The Greek way of death*², Cornell 2001.
- Garnsey 1988 Garnsey, P., *Famine and food supply in the Graeco-Roman world*, Cambridge 1988.
- Goiran κ.ά. 2011 Goiran, J.-P. – Pavlopoulos, K. – Fouache, E. – Triantaphyllou M., «Piraeus, the ancient island of Athens: Evidence from Holocene sediments and historical archives», *Geology*, 39 (2011), 531-534.
- Gowland – Western 2012 Gowland, R. L. – Western, A. G., «Morbidity in the marshes: Using spatial Epidemiology to investigate skeletal evidence for malaria in anglo-saxon England (AD 410-1050)», *American Journal of Physical Anthropology*, 147 (2012), 301-311.

- Grandjean 1992 Grandjean, Y., «Contribution à l'établissement d'une typologie des amphores thasiennes. Le matériel amphorique du quartier de la porte du Silène», *BCH*, 116 (1992), 541-584.
- Grmek 1989 Grmek, M. D., *Diseases in the ancient Greek world*, Baltimore 1989.
- Haglund – Sorg 1997 Haglund, W. D. – Sorg, M. H. (επιμ.), *Forensic taphonomy. The postmortem fate of human remains*, London 1997.
- Hanihara – Ishida 2001 Hanihara, T. – Ishida, H., «Frequency variations of discrete cranial traits in major human populations. I. Supernumerary ossicle variation», *Journal of Anatomy* 198 (2001), 689-706.
- Haug 2012 Haug, A., *Die Entdeckung des Körpers. Körper- und Rollenbilder im Athen des 8. und 7. Jahrhunderts v. Chr 10*, Berlin 2012.
- Hauser – de Stefano 1989 Hauser, G. – de Stefano, G. F., *Epigenetic variants of the human skull*, Stuttgart 1989.
- Henderson κ.ά. 2016 Henderson, C. Y. – Mariotti, V. – Pany-Kucera, D. – Vilotte, S. – Wilczak, C., «The new 'Coimbra Method': A biologically appropriate method for recording specific features of Fibrocartilaginous Enteseal Changes». *International Journal of Osteoarcheology*, 26 (2016), 925-932.
- Hillson 2014 Hillson, S., *Tooth development in human evolution and bioarcheology*, Cambridge 2014.
- Θωμόπουλος 1993 Θωμόπουλος, Δ., *Λοιμώδη νοσήματα από ιούς και μονοκύτταρους μικροοργανισμούς*, Αθήνα 1993.
- Ingvarsson – Bäckström 2019 Ingvarsson, A. – Bäckström, Y., «Bioarchaeological field analysis of human remains from the mass graves at Phaleron, Greece. With an introduction by Stella Chrysoulaki and an appendix by Anna Linderholm, Anna Kjellström, Vendela Kempe Lagerholm, and Maja Krzeńska», *Opuscula*, 12 (2019), 7-158.
- Johnston – Jones 1978 Johnston, A. – Jones, R. E., «The 'SOS' amphora.» *BSA*, 73 (1978), 103-141.
- Johnstone 2004 Johnstone, C. J., *A Biometric study of equids in the Roman World*. University of York 2004 (αδ. διδ. διατριβή).
- Johnston 1999 Johnston, S. I., *Restless dead. Encounters between the living and the dead in ancient Greece*, Berkeley 1999.
- Καλτσάς 1998 Καλτσάς, Ν., *Άκανθος Ι. Η ανασκαφή στο νεκροταφείο κατά το 1979*, Αθήνα 1998.

- Κακαβογιάννη –
– Πετρόχειλος 2020 Κακαβογιάννη, Ό. – Πετρόχειλος, Ν. Από τα αρχαία νεκροταφεία της Αναβύσσου, *AURA* 3, Αθήνα 2020.
- Karakostis κ.ά.
υπό έκδοση Karakostis, F. A. – Buikstra, J.-E. – Prevedorou E.-A. – Hannigan, E. M. – Hotaling, J.– Hotz, G. – Liedl, H. – Moraitis, K. – Siek, T. –Waltenberger, L. – Widrick, K. J. – Harvati, K., «New insights into the manual activities of individuals from the Phaleron cemetery (Archaic Athens, Greece)», *The Journal of Archaeological Sciences* (υπό έκδοση).
- Κεραμάρης 2019 Κεραμάρης, Α., «Νεκροταφείο στη ΒΙ.ΠΕ.Θ. Σίνδου. Ανασκαφικές περίοδοι 2006-2007», στο Ε. Κουντούρη – Α. Γκαδόλου (επιμ.), *Σωστικές ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Ι. Τα νεκροταφεία. Χωροταξική οργάνωση - ταφικά έθιμα - τελετουργίες*, Αθήνα, 63-84.
- Κεραμόπουλλος 1923 Κεραμόπουλλος, Α. Δ., *Ο Αποτυμπανισμός. Συμβολή αρχαιολογική εις την ιστορίαν του ποινικού δικαίου και την λαογραφία*, Αθήνα 1923.
- Klales – Ousley –
– Vollner 2012 Klales, A. R. – Ousley, S. D. – Vollner, J. M., «A revised method of sexing the human innominate using Phenice's nonmetric traits and statistical methods», *American Journal of Physical Anthropology*, 149 (2012), 104-114.
- Knigge 1976 Knigge, U., *Der süd Hügel. Kerameikos IX*, Berlin 1976.
- Κούμαρης 1915 Κούμαρης, Ι., *Κρανιολογικά παρατηρήσεις επί των εν κοινώ τάφω κλοιοφόρων σκελετών του Παλαιού Φαλήρου*, Αθήνα 1915.
- Κουρουνιώτης 1911 Κουρουνιώτης, Κ., «Εξ Αττικής. Ανασκαφαί Παλαιού Φαλήρου», *AEph*, 50 (1911), 246-251.
- Kosmetatou 1993 Kosmetatou, E., «Horse sacrifices in Greece and Cyprus», *Journal of Prehistoric Religion*, 7 (1993), 31-41.
- Larsen 1997 Larsen, C. S., *Bioarcheology, interpreting behavior from the human skeleton*, Cambridge 1997.
- Larsen 2015 Larsen, C. S., *Bioarcheology, interpreting behavior from the human skeleton*², Cambridge 2015.
- Lawall 1995 Lawall, M. L., *Transport amphoras and trademarks: Imports to Athens and economic diversity in the 5th century BC*, University of Michigan 1995 (αδ. διδ. διατριβή).
- Lawall 2000 Lawall, M. L., «Graffiti, wine selling, and the reuse of amphoras in the Athenian Agora, ca. 430 to 420 B.C.», *Hesperia*, 69 (2000), 3-90.

- Λεμάνη κ.ά. 2019 Λεμάνη, Σ. – Μπούρα, Β. – Τσαρδακά, Δ. – Φινφίνη, Μ., «Οι νεκροπόλεις της αρχαίας πόλεως Χίου. Έθιμα ταφής και πρακτικές ενταφιασμού από τον 7ο έως τον 4ο αι. π.Χ.», στο Ε. Κουντούρη – Α. Γκαδόλου (επιμ.), *Σωστικές ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Ι. Τα νεκροταφεία. Χωροταξική οργάνωση - ταφικά έθιμα - τελετουργίες*, Αθήνα 2019, 281-312.
- Lewis 2007 Lewis, M. E., *The Bioarcheology of children, perspectives from biological and Forensic Anthropology*, Cambridge 2007.
- Lovejoy κ.ά. 1985 Lovejoy, C. O. – Meindl, R. S. – Pryzbeck, T. R. – Mensforth, R. P., “Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: A new method for the determination of age and death.” *American Journal of Physical Anthropology*, 68 (1985), 15-28.
- Lovell 1997 Lovell, N. C., «Trauma analysis in Paleopathology», *Yearbook of Physical Anthropology*, 40 (1997), 139-170.
- Lovell 2008 Lovell, N. C., «Analysis and interpretation of skeletal trauma», στο M.A. Katzenberg – A.L. Grauer (επιμ.), *Biological anthropology of the human skeleton*, New Jersey 2008.
- Lukacs 1989 Lukacs, J.R., «Dental Paleopathology: Methods for reconstructing dietary patterns in reconstruction of life from the skeleton», στο M. Y. Işcan – K. A. R. Kennedy (επιμ.), *Reconstruction of life from the skeleton*, New York 1989.
- Mann – Hunt –
– Lozanoff 2016 Mann, R. W. – Hunt, D. R. – Lozanoff, S. *Photographic regional atlas of non-metric traits and anatomical variants in the human skeleton*, Illinois 2016.
- May 1985 May, E., «Wideristhöhe und Langknochenmaße bei Pferd – ein immer noch aktuelles Problem», *Zeitschrift für Säugetierkunde*, 50 (1985), 368-382.
- Mensforth κ.ά. 1978 Mensforth, R. P. – Lovejoy, C. O. – Lallo, J. W. – Armelagos, G. J., «Part Two: The role of constitutional factors, diet, and infectious disease in the etiology of porotic hyperostosis and periosteal reactions in prehistoric infants and children», *Medical Anthropology*, 2 (1978), 1-59.
- Monakhov 2003 Monakhov, S. I., *Grecheskie amfory v Prichernomor'e. Tipologija amfor vedushchikh tsentrov-eksporterov tovarov v keramicheskoi tare katalog-opredelitel'*, Moskva 2003.

- Monakhov –
– Kuznetsova 2017 Monakhov, S. I. – Kuznetsova, E. V., «Overseas trade in the Black Sea region from the Archaic Period to the Hellenistic Period», στο V. Kozlovskaya (επιμ.), *The Northern Black Sea in Antiquity: Networks, Connectivity, and Cultural Interactions*, Cambridge 2017, 59-99.
- Μποσνάκης 2020 Μποσνάκης, Δ., *Κατηφείη και Όνειδος. Ταπεινωμένοι και καταφρονεμένοι νεκροί. Αποκλίνουσες ταφικές πρακτικές στον αρχαίο ελληνικό κόσμο: μεταξύ νομιζομένων και στέρσης της ταφής*, Αθήνα 2020.
- Μυλωνάς 1975 Μυλωνάς, Γ., *Το Δυτικό νεκροταφείο της Ελευσίνας*, Αθήνα 1975.
- Natsis κ.ά. 2019 Natsis, K. – Piagkou, M. – Lazaridis, N. – Anastasopoulos N. – Nousios, G. – Piagkos, G. – Loukas, M., «Incidence, number and topography of wormian bones in Greek adult dry skulls», *Folia Morphologica*, 78 (2019), 359-370.
- Novak – Slaus 2010 Novak, M. – Slaus, M., «Health and disease in a Roman walled city: an example of Colonia Iulia Iader», *JASS*, 88 (2010), 189-206.
- Οικονόμου 2014 Οικονόμου, Σ., «Πεσόντες εν πολέμω και άλλοι ειδικοί νεκροί», στο Ν. Χρ. Σταμπολίδης – Σ. Οικονόμου (επιμ.), *Επέκεινα. Ο Θάνατος και η Μεταθανάτια Ζωή στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 2014, 123-124.
- Ogden 2000 Ogden, J. A., *Skeletal injury in the child*, New York 2000.
- Ortner 2003 Ortner, D. J., *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*, Elsevier 2003.
- Ortner – Theobald 2000 Ortner, D. J. – Theobald, G., «Paleopathological Evidence of Malnutrition», στο K.F. Kiple – K.C. Ornelas (επιμ.), *The Cambridge world history of food*, Cambridge 2000.
- Παρλαμά –
– Σταμπολίδης 2000 Παρλαμά, Λ. – Σταμπολίδης, Ν. Χρ., *Η πόλη κάτω από την πόλη. Ευρήματα από τις ανασκαφές του μητροπολιτικού σιδηροδρόμου των Αθηνών, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης Φεβρουάριος 2000-Δεκέμβριος 2001*, Αθήνα 2000.
- Παναγοπούλου 2022 Παναγοπούλου, Τ., «Από την ανασκαφή στην έκθεση: Η πορεία των ευρημάτων στα χέρια των συντηρητών», στο Παππάς – Λουρεντζάτου 2022, 54-59.
- Παπαγεωργίου 2014 Παπαγεωργίου, Ε., «Αμφορέας. Μουσείο Μπενάκη, 7675», στο Ν. Χρ. Σταμπολίδης – Σ. Οικονόμου (επιμ.), *Επέκεινα: Ο θάνατος και η μεταθανάτια ζωή στην αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 2014, 69.

- Παπαστάθης –
– Νασιώκα 2019 Παπαστάθης, Κ. – Νασιώκα, Ο., «Νεκρόπολη Ακάνθου. Στιγμιότυπα από τον 6ο έως τον 4ο αι. π.Χ.», στο Ε. Κουντούρη – Α. Γκαδόλου (επιμ.), *Σωστικές ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Ι. Τα νεκροταφεία. Χωροταξική οργάνωση - ταφικά έθιμα - τελετουργίες* 3, Αθήνα 2019, 185-210.
- Παππάς 2022 Παππάς, Ι., «1863-2020: Ανασκόπηση της έρευνας στο νεκροταφείο του Δέλτα Φαλήρου», στο Παππάς – Λουρεντζάτου 2022, 18-23.
- Παππάς –
– Λουρεντζάτου 2022 Παππάς, Ι. – Λουρεντζάτου, Ι., *Φαληρόθεν: Ανάμεσα σε δύο κόσμους, Κατάλογος περιοδικής αρχαιολογικής έκθεσης στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιά*, Πειραιάς 2022.
- Pappi – Isaakidou 2015 Pappi, E. – Isaakidou, V., «On the significance of equids in the Late Bronze Age Aegean. New and old finds from the cemetery of Dendra in context», στο A.-L. Schallin – I. Tournavitu (επιμ.), *Mycenaeans up to date. The archaeology of the north-eastern Peloponnese: current concepts and new directions*, Stockholm 2015, 469-481.
- Pawlowski –
– Schad – Stott Pawlowski, Z. S. – Schad, G. A. – Stott, G. J. *Hookworm infection and anaemia. Approaches to prevention and control*, Geneva 1991.
- Πελεκίδης 1916 Πελεκίδης, Ε., «Ανασκαφή Φαλήρου», *ΑΔ*, 2 (1916), 13-64.
- Phenice 1969 Phenice, T. W., «A newly developed visual method of sexing the os pubis», *American Journal of Physical Anthropology*, 30 (1969), 297-301.
- Popham 1993 Popham, M. R., «The Main excavations of the building (1981-3)», στο M. R. Popham – P. G. Calligas – L. H. Sackett (επιμ.), *Lefkandi II. The Protogeometric Building at Toumba, Part 2. The Excavation, Architecture and Finds*, BSA Suppl. 23, London 1993, 7-31.
- Prevedorou –
– Buikstra 2019 Prevedorou, E. A. – Buikstra, J. E., «Bioarchaeological practice and the curation of human skeletal remains in a Greek context: The Phaleron Cemetery», *Advances in Archaeological Practice*, 7 (2019), 60-67.
- Ρίτσος 2017 Ρίτσος, Α., *Γεωτεχνική διερεύνηση και μελέτη για τη μόνιμη προστασία των αρχαιολογικών ευρημάτων των "Λεσμωτών" Φαλήρου από την άνοδο των υφάλμυρων υδάτων*, Αθήνα 2017.

- Reese 1995 Reese, D. R., «Equid sacrifices/burials in Greece and Cyprus: An addendum», *Journal of Prehistoric Religion*, 9 (1995), 34-42.
- Rocco 2008 Rocco, G., *La ceramografia protoattica. Pittori e botteghe (710-630 a.C.)*. Rahden/Westf. 2008.
- Sallares – Bouwman –
– Anderung 2004 Sallares, R. – Bouwman, A. – Anderung, C., «The spread of malaria to southern Europe in antiquity: New approaches to old problems», *Medical History*, 48 (2004), 311-328.
- Schaeffer – Ramage –
– Greenewalt 1997 Schaeffer, J. S. – Ramage, N. H. –Greenewalt C. H. (επιμ.), *The Corinthian, Attic, and Lakonian pottery from Sardis. Archaeological exploration of Sardis* 10, Cambridge Mass. 1997.
- Scheuer – Black 2000 Scheuer, L. – Black, S., *Developmental Juvenile Osteology*, San Diego 2000.
- Scrimshaw – Taylor –
– Gordon 1968 Scrimshaw, N. S. – Taylor, C. E. – Gordon, J. E., *Interactions of nutrition and infection*, Geneva 1968.
- Silver 1969 Silver, I., «The aging of domestic animals», στο D. Brothwell – E.S. Higgs (επιμ.), *Science in Archaeology*, London 1969, 283-302.
- Smith 1984 Smith, B. H., «Patterns of molar wear in hunter – gatherers and agriculturists», *American Journal of Physical Anthropology*, 63 (1984), 39-56.
- Soren 2003 Soren, D., «Can archaeologists excavate evidence of malaria?», *World Archaeology* 35 (2003), 193-209.
- Sparkes – Talcott 1970 Sparkes, B. A. – Talcott, L., *Black and plain pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C. The Athenian Agora* 12, Princeton 1970.
- Σταμπολίδης 1996 Σταμπολίδης, Ν. Χρ., *"Αντίποινα" Συμβολή στη μελέτη των ηθών και των εθίμων της γεωμετρικής-αρχαϊκής περιόδου*, Πέθυμο 1996.
- Stravopodi κ.ά. 2009 Stravopodi, E. – Manolis, S. K. –Kousoulakos, S. – Aleporou, V. – Schultz, M. P., «Porotic Hyperostosis in Neolithic Greece: New Evidence and Further Implications», στο L. A. Schepartz – S. C. Fox – C. Bourbou (επιμ.), *New Directions in the Skeletal Biology of Greece, Hesperia Suppl.* 43, Princeton 2009.
- Σταυρόπουλλος 1966 Σταυρόπουλλος, Γ., «Οδός Μειδάνη 12-14», *ΑΔ* 19 (1964), *Χρονικά*, Β1, 58-60.

- Stuart-Macadam 1985 Stuart-Macadam, P., «Porotic Hyperostosis: Representative of a Childhood Condition», *American Journal of Physical Anthropology*, 66 (1985), 391-398.
- Stuart-Macadam 1991 Stuart-Macadam, P., «Anaimia in Roman Britain: Poundbury camp», στο H. Bush – M. Zvelebil (επιμ.), *Health in past societies. Biocultural interpretations of human skeletal remains in archaeological contexts*, Oxford, 101-113.
- Stuart-Macadam 1992 Stuart-Macadam, P., «Porotic Hyperostosis: A new perspective», *American Journal of Physical Anthropology*, 87 (1992), 39-47.
- Συνοδινός κ.ά. Συνοδινός, Φ. – Βλάχου, Β. – Καμπέρος, Γ. – Πολυζώης, Ι. – Δαμανάκης, Γ. – Μπιτσάνης Η., «Παράγοντες κινδύνου για την εκδήλωση διαταραχών της Ανατολής και την έγκλειση των μόνιμων κυνοδόντων της άνω γνάθου. Ανασκόπηση της βιβλιογραφίας και παρουσίαση δυο κλινικών περιπτώσεων», *Ελληνικά Στοματολογικά Χρονικά*, 51 (2007), 375-389.
- Συρογιάννη 2015 Συρογιάννη, Α., *Ανθρώπινα σκελετικά κατάλοιπα από την Πειραική της Ελληνιστικής Περιόδου: Οι πολιτισμικές παράμετροι*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2015 (αδ. διδ. διατριβή).
- Συρογιάννη 2019 Συρογιάννη, Α., *Η Συμβολή της ταφονομίας και της Δικαστικής Ανθρωπολογίας στην προσέγγιση και την ερμηνεία των ανθρώπινων σκελετικών καταλοίπων αρχαιολογικού ενδιαφέροντος*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2019 (μεταδιδακτορική έρευνα).
- Syrogiani 2020 Syrogiani, A., «Teeny-tiny little coffins: from the embrace of the mother to the embrace of Hades in ancient Greek society», στο K. Rebay-Salisbury – D. Pany-Kucera (επιμ.), *Ages and abilities. The stages of childhood and their social recognition in prehistoric Europe and beyond*, Oxford 2020, 221-234.
- Συρογιάννη 2022 Συρογιάννη, Α., «Ο υπέας του Φαλήρου», στο Παππάς – Λουρεντζάτου 2022, 44-51.
- Syrogiani υπό έκδοση Syrogiani, A., «The Ancient Piraeus of Hellenistic Times and the Disease of Malaria: An ecological Approach», στο *PELARGOS* (υπό έκδοση).
- Talcott 1935 Talcott, L., «Attic black-glazed stamped ware and other pottery from a fifth century well», *Hesperia*, 4 (1935), 476-523.
- Τριχόπουλος 1982 Τριχόπουλος, Δ., *Επιδημιολογία: Αρχές, μέθοδοι – εφαρμογές*, Αθήνα 1982.

- Trotter 1970 Trotter, M., «Estimation of stature from intact long Bones», στο T. D. Stewart (επιμ.), *Personal Identification in Mass Disasters*, Washington DC 1970, 71-84.
- Τσάμη – Βρότσος – Παπαγιαννούλη 2010 Τσάμη, Α. – Βρότσος, Ι. – Παπαγιαννούλη, Λ., *Το παθολογικό περιοδόντιο σε παιδιά και εφήβους*, Αθήνα 2010.
- Villotte – Knüsel 2013 Villotte, S. – Knüsel, C. J., «Understanding enthesal changes definition and life course changes», *International Journal of Osteoarchaeology*, 23 (2013), 135-146.
- von den Driesch 1976 von den Driesch, A., *A Guide to the Measurement of Animal Bones from Archaeological Sites*, Cambridge 1976.
- Waldron 2009 Waldron, T., *Palaeopathology*, Cambridge 2009.
- Weston 2012 Weston, D. A., «Nonspecific infection in Paleopathology: Interpreting periosteal reactions», στο A.L. Grauer (επιμ.), *A companion to paleopathology*, Malden, MA 2012.
- White – Folkens 2000 White, T. – Folkens, P. A., *Human Osteology*, San Diego 2000.
- Φύλης 2012 Φύλης, Κ., «Εμπορικοί αμφορείς από το Καραμπουρνάκι», στο Ε. Κεφαλίδου – Δ. Τσιαφάκη (επιμ.), *Κεραμέως παίδες. Αντίδωρο στον Καθηγητή Μιχάλη Τιβέριο από τους μαθητές του*, Θεσσαλονίκη 2013, 309-320.
- Φύλης 2019 Φύλης, Κ., «Τα τοπικά εργαστήρια και οι εισαγωγές των εμπορικών αμφορέων στο Βόρειο Αιγαίο στους κλασικούς χρόνους. Εμπορικά δίκτυα και αγορές καταναλωτικών αγαθών», στο Ε. Μανακίδου – Α. Αβραμίδου (επιμ.), *Η κεραμική της κλασικής εποχής στο βόρειο αιγαίο και την περιφέρεια του (480-323/300 π.Χ.). Πρακτικά διεθνούς αρχαιολογικού συνεδρίου, Θεσσαλονίκη, 17-20 Μαΐου 2017*, Θεσσαλονίκη 2019, 243-261.
- Xagorari-Gleissner 1996 Xagorari-Gleissner, M., *Untersuchungen zu frühgriechischen Grabsitten. Figürliche plastische Beigaben aus geschlossenen Grabfunden Attikas und Euböas des 10. bis 7. Jhs. v. Chr.*, Mainz 1996.
- Χαριτωνίδης 1975 Χαριτωνίδης, Σ. Ι., «Ευρήματα Πρωτογεωμετρικής και Γεωμετρικής εποχής της ανασκαφής νοτίως της Ακροπόλεως», *ΑΔ*, 28 (1973), 1-63.
- Χρυσουλάκη 2018 Χρυσουλάκη, Σ., «Δέλτα Φαλήρου. Νεκρόπολη Φαλήρου», *ΑΔ*, 68 (2013), *Χρονικά*, Β1, 89-92.
- Χρυσουλάκη υπό έκδοση Χρυσουλάκη, Σ., «Νεκροταφείο στο Δέλτα Φαλήρου: όψεις της αθηναϊκής κοινωνίας των πρώιμων αρχαϊκών χρόνων», στο *Ιδία η μνήμη γινάμενη παρόν. Το Αρχαιολογικό Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων κατά*

- τη χρονική περίοδο 2011-2019, 25-28 Νοεμβρίου 2019, Αθήνα.
- Χρυσουλάκη 2020 Χρυσουλάκη, Σ., «Ομαδικό πορτρέτο με ένα νεκρό», *The Art of Crime*, 8 (2020), 132-141.
- Χρυσουλάκη 2022 Χρυσουλάκη, Σ., «Κραυγές και ψίθυροι: Οι αποκλίνουσες ταφές του Φαληρικού νεκροταφείου», στο Παππάς – Λουρεντζάτου 2022, 26-31.
- Χρυσουλάκη –
– Παππάς 2022 Χρυσουλάκη, Σ. – Παππάς, Ι., «Περί ίππων στο Δέλτα Φαλήρου», στο J. Neils – S. M. Dunn (επιμ.), *Ίππος. Το άλογο στην αρχαία Αθήνα*, Αθήνα 2022, 41-49.
- Young 1942 Young, R. S., «Graves from the Phaleron Cemetery», *AJA*, 46 (1942), 23-57.

ABSTRACT

STELLA CHRYSSOULAKI
IOANNIS PAPPAS
ALEXANDRA SYROGIANNI
(with a contribution by Flint Dibble)

**BURIAL PRACTICES IN THE PHALERON DELTA.
THE SOUTHEASTERN SECTOR OF THE CEMETERY**

The existence of a necropolis of the Phaleron Delta, 4.1 km from the centre of Athens, was noted since the late 19th century. But it is due to the rescue excavations undertaken by the Ephorate of Antiquities of Piraeus and the Islands (2012-2013, 2015-2020) for the construction of the Stavros Niarchos Foundation Cultural Center (SNFCC) that revealed an extended coastal cemetery which remained in use from the end of eighth to the fourth century BC.

The present article focuses on the SE Sector of the cemetery excavated in 2017-2018. The graves, presented here, might be limited in number, but they can illuminate the large chronological span of the cemetery's use and the variability in the burial customs applied. Pit graves, enchytrismoi, primary cremations and the burial of a horse are discussed, covering a period of ca. four centuries.

The results of the anthropological study of the deceased of this Sector included in this article do not only include the age and gender estimation but their pathologies, revealing the difficulties that these individuals were facing in their everyday life.

An appendix is dedicated to the horse of Burial 10 of the Phaleron Delta necropolis.

ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΠΕΤΡΟΣ ΓΙΟΥΤΣΟΣ

**ΕΡΕΒΙΝΘΟΙ ΚΑΙ ΚΥΑΜΟΙ ΣΤΟ ΠΙΑΤΟ.
ΟΙ ΔΙΑΤΡΟΦΙΚΕΣ ΣΥΝΗΘΕΙΕΣ ΣΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ ΚΑΙ
ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ
ΩΣ ΤΗ ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΠΟΧΗ***

*«...ἄλλοτε τοῦ οἴνου καὶ τοῦ σίτου,
ἄλλοτε δέκαί τῶν κρεῶν,
ὅτε δέκαί τοῦ τύρου,
ἀεὶ ποτε δέ τῶν ἰχθύων καὶ ὁ πωρὼν...»¹*

Μιλώντας για διατροφικές συνήθειες στη δυτική Ελλάδα, την Ήπειρο και την Αιτωλοακαρνανία από την υστεροβυζαντινή περίοδο ως τους νεότερους χρόνους αναφερόμαστε ταυτόχρονα σε υλικά, σε σκεύη σερβιρίσματος, αποθήκευσης και προετοιμασίας, καθώς και σε επαναλαμβανόμενες καθημερινές πράξεις αλλά και σε συνταγές. Οι κυριότεροι παράγοντες που συνέβαλαν στη διαμόρφωσή τους ήταν οι κλιματολογικές και γεωγραφικές συνθήκες, η κοινωνική και οικονομική διαστρωμάτωση, οι διατροφικοί περιορισμοί που επέβαλλαν οι θρησκείες, οι ιστορικές εξελίξεις και η συνύπαρξη διαφόρων εθνοτήτων που επέτρεψαν τη συνδιαλλαγή διαφορετικών γαστρονομικών συνηθειών.

Η διατροφή στην περιοχή της δυτικής Ελλάδας σε όλη την ιστορική της πορεία και μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, βασιζόταν στην τοπική παραγωγή και στις δυνατότητες που παρείχε (αλλά και στους περιορισμούς που έθετε) το ποικιλόμορφο γεωμορφολογικό ανάγλυφό της. Τα κυρίαρχα ψηλά βουνά με τα εύφορα βοσκοτόπια ευνόησαν τη δυναμική ανάπτυξη της κτηνοτροφίας, για την οποία η περιοχή ήταν γνωστή από την αρχαιότητα. Από τα βουνά πηγάζουν πολυάριθμοι ποταμοί που σχηματίζουν στο διάβα τους μεγαλύτερες ή μικρότερες πεδιάδες, όπως της Άρτας και του Αγρινίου, που

* Στο πλαίσιο εκπόνησης αυτής της έρευνας θα ήθελα να ευχαριστήσω τον αρχαιολόγο Γεώργιο Σταμάτη, πρόεδρο της Ιστορικής & Αρχαιολογικής Εταιρείας Δυτικής Στερεάς Ελλάδας για την πρόσκληση στην ημερίδα «*Διαχρονικές Διατροφικές συνήθειες-τροφικά παρασκευάσματα και προϊόντα καθημερινής χρήσης στον αγροτικό χώρο*» που διεξήχθη στις 28.11.21 στη Δόγη Τριωνίδας, όπου και παρουσιάστηκε η παρούσα εργασία, τον αρχαιολόγο Χρήστο Μηλιώνη για τη γλωσσική επιμέλεια και τις εύστοχες παρατηρήσεις του και το Λουλούδι (Αντωνία Πάνου) για τις μεταφράσεις των γαλλικών κειμένων.

¹ *Χρονικό των Ιωαννίνων* σε Βρανούσης 1964, παράγρ. 12, στ. 24-27.

επέτρεπαν την καλλιέργεια ποικίλων αγροτικών προϊόντων.² Στοιχεία για τη διατροφή αλλά και για τις διατροφικές συνήθειες στην περιοχή κατά τους τελευταίους αιώνες της βυζαντινής κυριαρχίας συγκεντρώνονται στα έργα και τις επιστολές του Ιωάννη Απόκαυκου, Μητροπολίτη Ναυπάκτου, και σε έμμετρα ιστορικά κείμενα, όπως τα *Χρονικά των Τόκκων* και των *Ιωαννίνων*.³ Συμπληρωματικές πληροφορίες για θέματα διατροφής παίρνουμε, επίσης, από διάφορα κείμενα της ύστερης φάσης του Βυζαντίου, όπου επικρατεί κυρίως η απαρίθμηση υλικών και η ρητορική περιγραφή της συνθέσεως αλλά και της αφθονίας του φαγητού.⁴ Τέλος, πηγές πληροφοριών για τις καλλιέργειες, την κτηνοτροφία, αλλά και για τα είδη των φαγητών και τις διατροφικές συνήθειες των κατοίκων της περιοχής στη νεότερη εποχή αποτελούν οι περιγραφές ξένων περιηγητών, όπως ο Τούρκος Εβλιά Τσελεμπή (17^{ος}), ο Άγγλος ιατρός Henry Holland (19^{ος}), ο Άγγλος πολιτικός-χρονικογράφος John Cam Hobhouse (19^{ος}), ο Άγγλος θεολόγος Thomas Smart Hughes (19^{ος}), ο Γάλλος πρόξενος των Ιωαννίνων Francois Rouqueville (19^{ος}), ο Άγγλος διπλωμάτης William M. Leake (19^{ος}), αλλά και το «*Δοκίμιον ιστορικόν περί Άρτης και Πρεβέζης*» του λόγιου μητροπολίτη Άρτας Σεραφείμ Ξενόπουλου (1884).⁵ Δεν μας διαφωτίζουν, ωστόσο, για τη δοσολογία των υλικών, τον τρόπο παρασκευής ή τους χρόνους που απαιτούσε η κάθε φάση παρασκευής των φαγητών. Σημαντικές ενδείξεις διατροφικών τάσεων περιλαμβάνονται ακόμη σε παραστάσεις τοιχογραφιών σε εκκλησίες ή σε φορητές εικόνες, όπου απεικονίζονται θέματα που σχετίζονται με την εστίαση, όπως η περίπτωση της Θείας Κοινωνίας των Αποστόλων, το συμπόσιο του Ηρώδη, το Δείπνο του Θεοπίστου, ο Βίος του Ιώβ, ο Γάμος εν Κανά, ο Μυστικός Δείπνος, η Φιλοξενία του Αβραάμ κ.ά. καθώς και σε μικρογραφίες σε κώδικες, όπου συχνά η εικονογράφηση απεικονίζει πιο ελεύθερα

² Ξενόπουλος (1884) 2003, 179-181· Κατσαρός 1989, 633, 636· ΥΠΠΟ – 8^η ΕΒΑ 2006, 1· Κονδύλης n.d., 4· Βέτσιος 2005, 209 κ.εξ.

³ Κατσαρός 1989· Βρανούσης 1964· Schirò 1965.

⁴ Βοσνίδης – Γκότσης 2006, 2-3. Σημαντικές πληροφορίες για τη διατροφή στη μέση βυζαντινή περίοδο διασώζουν οι περιγραφές του Συμεών Σηθ (11^{ος} αι.) στο έργο του *Σύνταγμα κατὰ στοιχείον, περί τροφῶν δυνάμεων* (Langkavel 1868), στους λόγους και στις επιστολές του Ευστάθιου Θεσσαλονίκης από τον 12^ο αι. (Πολέμης 1994· Wirth 2000· Κολονού 2006), στα σατυρικά ποιήματα του Πτωχοπρόδρομου επίσης από τον 12^ο αι. (Hesseling – Pernot 1910· Σηφάκης 2012· Eideneier 2018), καθώς και στο σατυρικό έργο του Πωρικόλογου (12^{ος}-13^{ος} αι. – βλ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς 1911) κ.ο.κ. Για ζωικά προϊόντα στη διατροφή και σε ιατρική χρήση στο Βυζάντιο, πρβλ. Χρόνη 2010.

⁵ Τσελεμπή 1991· Γιαννόπουλος 1969-1970· Κοκολάκης 1987α· 1987β· Leake (1835) 1967· Holland 1989· Hobhouse (1817) 1971· Hughes 1820· Rouqueville 1994· 1995· Ξενόπουλος (1884) 2003, ιδίως 181-182· Πριοβόλος 2004. Για την παραγωγή και το εμπόριο στην Άρτα, πρβλ. Πανάγου 1997, 205-219.

καθημερινές πρακτικές καλλιέργειας, μαγειρίας και εστίασης τροφίμων (βρωμάτων).⁶

Από τη μεσοβυζαντινή περίοδο το ρωμαϊκό *τρικλίνιο*, ο χώρος εστίασης σε μία οικία, εξοπλίζεται με την *τράπεζα* ή *τάβλα*, ένα τραπέζι στρογγυλού ή τετράγωνου σχήματος που επιτρέπει στους συνεστιαζόμενους να ισαπέχουν από φαγητά και καθίσματα.⁷ Την ίδια περίπου περίοδο εμφανίζεται και το *τραπεζομάντηλο* [*με(ν)σάλι(ο)ν* ή *μιν(σ)άλι(ο)ν*], που αποτελεί ένδειξη της οικονομικής και κοινωνικής θέσης του οικοδεσπότη.⁸ Πριν από το φαγητό έπλεναν τα χέρια τους χρησιμοποιώντας ένα ανοικτό σκεύος, το *χέρνιβον* και τα σκούπιζαν με *χειρόμακτρα* ή *χερνιβόξεστα*.⁹ Μια ακόμη καινοτομία αποτέλεσαν τα δίχηλα, τρίχηλα και αργότερα πεντάχηλα *περόνια*, που μαζί με το *κοχλιάριον* ή *κουτάλιν* και τη *μάχαιραν* αποτέλεσαν τα βασικά εργαλεία για τη λήψη της τροφής από το 10^ο αιώνα και έπειτα.¹⁰

Η λήψη της τροφής γίνεται από κοινά επιτραπέζια σκεύη που κοσμούνται με την τεχνική της εφυάλωσης, τα οποία κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο γίνονται πιο μικρά και βαθιά, τα *σκουτέλια* ή *γαβάθες*, γεγονός που πιθανόν υποδηλώνει μία μετάβαση από την κοινή στην ατομική χρήση.¹¹

⁶ Για τη διατροφή στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο, Καλλέρης 1953. Για τη διατροφή στη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο, Κουκουλές 1952· Koder 1994· 1995· 2005· Dalby 1996· 2010· Σταμπόγλη 1997· Μότσιας 1998· Kislinger 1999· Mayer – Trzcionka, 2005· Kislinger 2005· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2005α· Βοσνίδης – Γκότσης 2006· Nikolaou 2007· Brubaker – Linardou 2007· Stathakopoulos 2007· Καλαμαρά 2008· Bourbou et al. 2011, 570-571.

⁷ Πτωχοπρόδρομος σε Eideneier 2018, Α', στ. 241: «καί τό τραπέζιν ἔστησαν μέ τήν ἐξόπλισίν του», Γ', στ. 242: «τράπεζαν», Ευστάθιος (f. 368, 3) σε Πολέμης 1994, 407-408: «αἱ τράπεζαι περί αὐτήν αὐτόξυλοι» και f. 369, 4: «Κλισμοί δέ κύκλωτάς τράπεζας ἔφραττον, εἰς μήκος μέν αὐταῖς σύμμετροι, δεξιάι δέ τοῖς δαιτυμόσιν ἐπαναπαύσασθαι», Κουκουλές 1952, 141· Oikonomides 1990, 212· Vroom 2015, 361 κ.εξ.

⁸ Πτωχοπρόδρομος σε Eideneier 2018, Γ', στ. 274-48: «μεσάλιν». Επίσης βλ. Κουκουλές 1952, 144.

⁹ Κουκουλές 1952, 145. Πρβλ. Ευστάθιος (f. 369, 4) σε Πολέμης 1994, 403, 408: «Περί δέ αὐτάς ὁ θόναί λευκαί ἰδέσθαι κατεπετάννυντο, αἱ μέν ἀμφιεννῶσαι κοσμίως τό τῶν ζύλων γυνόν, αἱ δέ χερσί προκείμεναι ἀπομάττεσθαι.»

¹⁰ Πτωχοπρόδρομος σε Eideneier 2018, Γ', στ. 132, 260: «κουτάλιν..., μάχαιραν...». Ξενοπούλος (1884) 2003, 325 (προικοσύμφωνο της Ασμινης Καλοχαιρέτα): «περόνια»· Βοσνίδης – Γκότσης 2006, 19· Parani 2010, 150 κ.εξ. Για το προσωπικό των τραπεζιών, όπως ο «ἀρτικλίνης» (υπεύθυνος για τη θέση που θα καταλάμβανε κάθε συνδαιτυμόνας), ο «ἐγγιστιάριος» (μεταφορέας βαρέων δίσκων), ο «νιμιστάριος» (υπεύθυνος για την πλήση των χεριών), ο «δομέστικος» (ο σημερινός maître), ο «ἐπικέρνης» (ο οινοχόος) κ.ο.κ., Κουκουλές 1952, 194 κ.εξ. Πρβλ. Ευστάθιος (f. 370, 7) σε Πολέμης 1994, 411: «ἀρχιτρικλίνιοι... τραπεζονόμος...» *Χέρνιβον* απεικονίζεται συνήθως στην τοιχογραφία *Η κρίση του Πιλάτου*, όπου ο Ρωμαίος επίτροπος της επαρχίας της Ιουδαίας απεικονίζεται να πλένει τα χέρια του, πρβλ. ενδεικτικά την ομώνυμη τοιχογραφία από την Αγία Θεοδώρα, Άρτα, 18^{ος} αι.

¹¹ Πτωχοπρόδρομος σε Eideneier 2018, Β', στ. 50, Δ' στ. 244, 398, 594: «τσουκαλόλαγνα, σκουτελλιν..., τοῦ πινακίου..., γαβάθιν», Β', στ. 50-1: «σκουτελοπίνακα»· Παπανικόλα-

Συνηθισμένα επιτραπέζια σκεύη παρέμειναν τα ρηχά πιάτα (*πινάκια*), και οι κούπες ή ποτήρια, τις οποίες γέμιζαν με μαστραπάδες, *άσκούς*, *στάμινους* ή *λαγήνια*, ενώ η παρασκευή και προσφορά περιχυμάτων και σαλτσών γινόταν με τα *σαλτσερά*, ή *γαρερά*.¹² Τα περισσότερα κεραμικά προϊόντα προέρχονται από τοπικά εργαστήρια.¹³ Δεν έλειψαν, ωστόσο, και οι αθρόες εισαγωγές αγγείων από εργαστήρια της Δύσης και σπανιότερα της Ανατολής που μαρτυρούν την έντονη εμπορική δραστηριότητα της περιοχής στο χώρο της ανατολικής Μεσογειακής λεκάνης. Από τα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα παρατηρείται μία αύξηση στη χρήση αντικείμενων πρώτα από φαγεντιανή και αργότερα από πορσελάνη, κατασκευασμένων σε εργαστήρια κυρίως της Ιταλίας και της κεντρικής Ευρώπης, που σύντομα αντικαθιστούν την επιτραπέζια εφυαλωμένη κεραμική, η οποία περιορίζεται σε μαγειρικά σκεύη και σκεύη αποθήκευσης.¹⁴

Μπακιρτζή 2002α, 14. Για τεχνικές εφυάλωσης και υαλώματα, Νικολόπουλος 1986, 74-79· Μαντζανά 1999· Γιαννοπούλου 2002. Κατά την πρώιμη βυζαντινή εποχή, το ρωμαϊκό αψιδωτό *τρικλίνιο* αποτελούσε τον κατ' εξοχήν χώρο του οίκου που λειτουργούσε ως αίθουσα υποδοχής και συμποσιών. Ο χώρος με τα ανάκλιντρα τροποποιείται με το απλούστερο *στιβάδιο*, ένα είδος ημικυκλικής στρωμένης, όπου οι συνδαιτυμόνες μισοξάπλωναν έχοντας μπροστά τους κυκλικά τραπέζια. Η λήψη της τροφής γινόταν με τα χέρια, με *«κοχλιάρια»* (κουτάλια) και με μαχαίρια. Για τα κοινά επιτραπέζια σκεύη (κυρίως ερυθροβαφή πινάκια ή βαθιές φιάλες από κοκκινωπό πηλό εμβαπτισμένο σε ερυθρό επίχρισμα), τα οποία εξάγονταν σε όλη την αυτοκρατορία από την Αφρική, τη Μικρά Ασία και σε μικρότερο βαθμό από την Κύπρο και την Αίγυπτο, Dunbabin 1991· Vroom 2007, 318 κ.έ., 342-345· 2015, 360 κ.εξ.

¹² Πτωχοπρόδρομος σε Eideneier 2018, Β', στ. 57-1: *«ποτήριν»*, Γ', στ. 134: *«μουχρούτιν»* (βαθύ πήλινο σκεύος για κρασί), Δ', στ. 397: *«έκεῖνοι πάντα τό γλυκό μετά τῶν κουτρουβίων»* (πήλινο δοχείο), Δ', στ. 253: *«κρασσόβλιν»* (κρασοπότηρο σε μοναστήρι). Για τσίπους και σχήματα χρηστικής εφυαλωμένης κεραμικής, Οικονομίδης 1990, 211-212· Μπακιρτζής 2003· Παπανικόλα-Μπακιρτζή 2005β. Ο Απόκαυκος (Κατσαρός 1989, 643, σημ. 131), αναφέρει και *άσκούς* για τη μεταφορά υγρών προϊόντων. Πρβλ. Ευστάθιος (f. 370, 8) σε Πολέμης 1994, 412-413: *άσκού... καδίσκοι... άμφορείς*.

¹³ Βαβυλοπούλου 1981-82· 1984· 1986-87· 1994· Χαριτωνίδου 1982· 1983· Παπανικόλα 1985· 1999· 2002α· 2002β· 2005α· 2005β· Ψαροπούλου 1989· Papadopoulou – Tsouris 1993· Κορρέ-Ζωγράφου 1995· Παπαδοπούλου 2002· François – Spieser 2002· Λιάρης 2003· Καλοπίση-Βέρτη 2003· Παλιούρας 2004, 21, 151, 421-432 (εφυαλωμένα κεραμικά σκεύη), και 151, εικ. 151α-γ και εικ. 73 (μαστράπας, οινοχόη, λάγηνος, αμφορέας), και 429, εικ. 24, 26 και εικ. 74 (θραύσματα μαστραπάδων)· Μπορμπουδάκη 2007· Joyner 2007· Παπαδοπούλου 2018· Πετρίδης – Παπαδοπούλου 2018· Νικολιά 2018· Papadopoulou et al. 2021. Πρβλ. ενδεικτικά την τοιχογραφία *Μυστικός Δείπνος*, όπου εικονίζονται πολλά σκεύη, ποτήρια, βαθιά πιάτα με ή χωρίς πόδι και πλούσια εδέσματα, Μονή Φιλανθρωπινών, Νήσος Ιωαννίνων, 16^{ος} αι., ΥΠΠΟ – 8^η ΕΒΑ 2006, 2, την τοιχογραφία *Η ευλόγηση των ιερών*, όπου εικονίζονται πιάτα με ή χωρίς πόδι, Μονή Παναγίας Βλαχέρνας, Άρτα, 13^{ος} αι., Παπαδοπούλου 2013, εικ. 112 και την τοιχογραφία *Μυστικός Δείπνος*, όπου εικονίζονται σκεύη, σκουτάρια, μαχαίρια και πιάτα με πόδι, Μονή Ελεούσας, Ιωάννινα, 17^{ος}-18^{ος} αι., ΥΠΠΟ – 8^η ΕΒΑ, 2006, 2.

¹⁴ Whitehouse 1980· Patitucci-Uggeri 1985· Ζαχαριάδου 1992· Vroom 2003· 2005α· 2005β· 2007α· 2007β· 2011α· 2011β· 2015· Skartsis 2012.

Η διατροφή στην υστεροβυζαντινή και μεταβυζαντινή δυτική Ελλάδα αποτελεί σε μεγάλο βαθμό συνέχεια της παραδοσιακής διατροφής των Βυζαντινών, αλλά είναι εμπλουτισμένη με νέες γεύσεις και παραλλαγές τροφών, που οφείλονται στη συνύπαρξη με το φράγκικο και το μουσουλμανικό στοιχείο.¹⁵ Έτρωγαν το *ἄριστον* ή *μεσημβρινόν* (το πρώτο και κύριο φαγητό της ημέρας) γύρω στο μεσημέρι, *περί την ὥραν ἑκτην*. Το *δειπνον* ή *ἀριστόδειπνον* το έτρωγαν λίγο πριν βασιλέψει ο ήλιος ή και αργά το βράδυ. Υπήρχαν, ωστόσο, και συμπληρωματικά γεύματα, όπως το *πρόσφαγον* και το *δειλινόν*, που συνήθως καταναλώνονταν από τα μέλη ανώτερων κοινωνικών τάξεων, ανεβάζοντας τον αριθμό των γευμάτων σε τέσσερα.¹⁶ Επιπλέον, τηρούσαν με μεγάλη ακρίβεια τις νηστείες και νήστευαν συνολικά τουλάχιστον 180 μέρες το χρόνο.¹⁷ Ένα ξενόφερτο ρόφημα που φαίνεται να ενσωματώθηκε στην τοπική διατροφή κυρίως κατά την οθωμανική περίοδο ήταν ο καφές, ο οποίος σερβιριζόταν πολλές φορές κατά τη διάρκεια της ημέρας, πριν και μετά το φαγητό, και συνήθως συνοδευόταν από κάπνισμα. Επίσης, υποκαθιστούσε το πρωινό γεύμα, το οποίο δεν συμπεριλαμβανόταν στις συνήθειες τόσο των χριστιανικών όσο και των μουσουλμανικών κοινοτήτων.¹⁸

¹⁵ Κουκουλές 1952· Καλλέρης 1953.

¹⁶ Karpozilos – Kazhdan 1991, 621 κ.εξ.· Koder 2005. Στο λόγο *Τοῦ αὐτοῦ λόγος ἐπὶ τοῖς θεωρικοῖς δημοτελέσι τραπεζώμασιν, ὅτε οἱ τῶν βασιλικῶν παίδων ἐτελοῦντο γάμοι*, ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης (12^{ος} αι.) περιγράφει το συμπόσιο που παρέθεσε ο Αυτοκράτορας Μανουήλ Α΄ Κομνηνός στο λαό της Κωνσταντινούπολης για το γάμο του υιού του Αλεξίου με την Αγνή της Γαλλίας στα 1180. Ο Ευστάθιος περιγράφει λεπτομερώς όλες τις σχετικές με το τραπέζι διαδικασίες, αναφερόμενος παράλληλα εγκωμιαστικά στον προσφέροντα τα πλούσια εδέσματα και ποτά Αυτοκράτορα (Ευστάθιος σε Wirth 2000, λόγος Ι, 177, στ. 63-74). Πρβλ. Πολέμης 1994.

¹⁷ Πτωχοπρόδρομος σε Eideneier 2018, Δ', στ. 417: «*Τετράδα καὶ Παρασκευὴ ξηροφαγοῦντες ὅλως.*» Στις επιστολές του Απόκαυκου (Κατσαρός 1989, 649, σημ. 147) αναφέρονται *νηστήσιμα σιτηρέσια* και *ἐπιτιμῖαι* (διαιτολογία τιμωρημένων)· Κουκουλές 1952, 21· Καλαμαρά 2008, 15. Πρβλ. Nicholas – Louvaris 2005· Parry 2005. Για τη νηστεία, πρβλ. και το λόγο του Ευστάθιου *Τοῦ αὐτοῦ λόγος προεισόδιος τῆς ἁγίας τεσσαρακοστῆς* (Wirth 2000, λόγος Β, 29, 45-53), όπου πραγματεύεται το θέμα της νηστείας και της αποχής από την κρεοφαγία.

¹⁸ Βαβυλοπούλου 1998· ΥΠΠΟ – 8^η ΕΒΑ 2006, 16· Γερολύμου 2010. Ο Τσελεμπή περιγράφοντας το Ζαπάντι (Μεγάλη Χώρα) στην Αιτωλία γράφει (1991, 210-211): «*Το κλίμα είναι βαρύ κι η περιοχή παράγει ρύζι. Αλλά το προϊόν που έχει κατακτήσει τον κόσμο όλο, είναι ο καπνός του Ζεμπάν, ο οποίος είναι πλατύφυλλος και έχει βαρύ (σέρτικο) άρωμα*» και παρακάτω για το Αγρίνιο (220-222) γράφει: «*Ο κασαμπάς Λαχόρ (Βραχώρι-Αγρίνιο)... Στο άκρο του καφενείου, στην υπερυψωμένη πλευρά, βρίσκονται σιδερένια ανάκλιτρα. Εκεί μπορούν να καθίσουν οι διερχόμενοι και να νοιώσουν ‘σαν στο σπίτι τους’’. Μπορούν να ξαπλώσουν και να ξαποστάσουν, να πάρουν τον καφέ τους, να φάνε και να πίνουν, ή να διασκεδάσουν και να ξεφαντώσουν.*» Ο Holland (18^{ος} αι.) αναφέρει ότι κατά τη διάρκεια της συνομιλίας του με τον Βεζίρη του Αλή Πασά στα Γιάννενα τους προσφέρθηκαν: «*πίτες... και εξαιρετικής ποιότητας καφές μέσα σε πορσελάνινα κύπελλα τοποθετημένα μέσα σε χρυσά (ζάρφια)*», Holland σε Παπαδοπούλου 2018, 89, 91-93. Ο Άγγλος ζωγράφος-περιηγητής E. Lear (19^{ος} αι.) κατά τη διανυκτέρευση του στο κάστρο της Κιάφας στο Σούλι γράφει: «*Εκεί που με έβαλαν να κοιμηθώ*

Ο *ἐπιούσιος ἄρτος*, το *ψωμίν*, ήταν το πιο σημαντικό στοιχείο της καθημερινής διατροφής.¹⁹ Ο μητροπολίτης Ναυπάκτου Απόκαυκος περιγράφει εκτός από καλλιέργειες σιτηρών και μεθόδους καλλιέργειας στα *ἀγρίδια* της δυτικής Ελλάδας τον 13^ο αιώνα, ενώ ενετικά αρχεία τεκμηριώνουν την καλλιέργεια σιταριού, κριθαριού, αλλά και δημητριακών στην ορεινή Ναυπακτία και τις εκβολές του Εύηνου (Γαλατάς, Μελίσσι) κατά το 15^ο και 16^ο αιώνα.²⁰ Αργότερα, κατά το 18^ο και 19^ο αιώνα, Γάλλοι και Άγγλοι περιηγητές καταγράφουν στις ταξιδιωτικές τους περιγραφές ότι στις περιοχές της Ηπείρου και της Αιτωλοακαρνανίας το καλαμπόκι αποτελεί βασική τροφή των κατοίκων και δίνουν πολύτιμες πληροφορίες για τους τρόπους καλλιέργειας σιτηρών.²¹ Μαρτυρούνται, επίσης, πολλές ποικιλίες ψωμιού, όπως ο *καθαρός*, *φωτοφόρος*, ή *υπέρλευκος ἄρτος*, τα φρέσκα *προφούρνια*, το *ψωμίν ἀφρατίτσιν* ή *ἐκ κέγχρου* και το *ἄσπρον σεμιδαλάτον*, τα οποία πασπαλισμένα με σουσάμι και άλλους σπόρους ήταν περιζήτητα. Σε επιστολή του ο

είχε τόση ζέση και καπνό – από τα τσιμπούκια τους – ώστε αναγκάστηκα να πάρω το στρώμα μου και να κοιμηθώ στη βεράντα», Lear σε Παπασταύρος 2014, 96. Κατά τον Hughes (1820, τ. I, 431-432) η Άρτα παρήγε αρκετή ποσότητα από τον καλύτερο καπνό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Για τις εισαγωγές καφέ και ζάχαρης στην Άρτα από το εξωτερικό, Holland 1989, 78-79· Πανάγου 1997, 208.

¹⁹ Κουκουλές 1952, 12 κ.εξ.· Koder 2005, 19 κ.εξ.· Βοσνίδης – Γκότσης 2006, 4· ΥΠΠΟ – 8^η ΕΒΑ 2006, 4· Καλαμαρά 2008, 9. Για τον ἄρτο στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο, Καλλέρης 1953, 691 κ.ε., και για την καλλιέργεια σιτηρών, Teall 1959.

²⁰ Απόκαυκος σε Κατσαρός 1989, 653, σημ. 175 (*ἀγρίδια*), 653, σημ. 181-182 (*φουτεῖς, δημητριακά*), 654 κ.εξ. (μέθοδοι καλλιέργειας), 655, σημ. 204 (*σίτος κριθή καὶ κέγχρος*)· Ξενόπουλος (1884) 2003, 203: «*ἀραβόσιτος, σίτος*»· Γιαννακοπούλου 2000, 391 κ.εξ. Πρβλ. Πανάγου 1997, 194 κ.εξ.

²¹ Hughes 1820, τ. I, 432 (για την εξαγωγή σιταριού και δημητριακών από τη Σαλαώρα) τ. II, 27 (για την αγροτική παραγωγή της πεδιάδας των Ιωαννίνων: σιτάρι, κριθάρι, βρώμη, καλαμπόκι, φασόλια, μπιζέλια)· Leake (1835) 1967, τ. I, 111, 113, 180, 202 (για την παραγωγή σίτου, καλαμποκιού, καπνού και λαδιού στα χωριά Κομπότι και Πέτα), τ. I, 177-178 (αναφέρεται ότι στην Πρέβεζα παραγόταν βρώμη, κριθάρι και καλαμπόκι), τ. II, 262-271, τ. IV, 230 (αντίστοιχα στην Άρτα: σιτάρι, καλαμπόκι, κριθάρι, βρώμη). Για τα σιτηρά στο Ραδοβίτσι Άρτας, Rouqueville 1994, 271. Ο Σικελός περιηγητής Scrofanì στα τέλη του 18^{ου} αιώνα αναφέρει ανάμεσα στα εξαγώγιμα προϊόντα της Πρέβεζας λάδι, σιτάρι, καλαμπόκι, κριθάρι και βρώμη, ενώ η Άρτα παράγει σιτάρι, κριθάρι, βρώμη, αραποσίτι, φασόλια κ.ά. (Σιμόπουλος 1973, 640). Ο Ξενόπουλος [(1884) 2003, 126, 157], αναφέρει αλευρόμυλους στο χωριό Νικολίτσι Άρτας και κοντά στον ποταμό Ίναχο, καθώς και στο χωριό Ρουσ(ι)άτσα και Βαθύ Πρεβέζης (246, 126). Επίσης, (180-181) κάνει λόγο για «*ἀφθονία σιτηρῶν... και παντοίου εἶδους*» στην περιοχή της Άρτας, αναφέρεται στο εμπόριο δημητριακών και καρπών στο λιμάνι της Κόπραϊνας (51) και στην ύπαρξη «*γεωργήσιμων γαιῶν*», τις οποίες εκμεταλλεύεται η Μονή Καστρίου στη Λάκκα Σουλίου (165). Πρβλ. Πανάγου 1997, 201. Για τις γεωργικές και ποιμενικές δραστηριότητες των κατοίκων της Αιτωλίας, Λουκόπουλος 1930· 1937· Bommelje et al. 1987, ιδίως 39-61, και της Ηπείρου, Theophilou 1983.

Απόκαυκος αναφέρει τους *σεμιδαλίτας* και *σιτάνιους ἄρτους*.²² Υποδεέστεροι τύπου ψωμιού ήταν ο *μεσοκάθαρος*, *ρυπαρός*, *κυβαρός* ή *χυδαίος ἄρτος* που προοριζόταν για τους λιγότερο εύπορους, ενώ το *πιτεράτον* (ψωμί από πίτουρα) ήταν ένδειξη απόλυτης ένδειας.²³ Εκτός από το ψωμί, αγαπητό και ευρέως διαδεδομένο ήταν ο *δίπυρος ἄρτος* ή *παξιμάς*, το οποίο διατηρούνταν καλύτερα και συνόδευε τους ταξιδιώτες στις μετακινήσεις τους και τους στρατιώτες στις εκστρατείες.²⁴

Τα τυριά, το γαλακτοκομικό προϊόν που διατηρείται καλύτερα και για μακρό χρονικό διάστημα, παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία για κάθε γούστο και βαλάντιο. Οι πηγές αναφέρουν το ανθότυρο, τη μυζήθρα, το *κρητικόν*, το *βλάχικον τυρίτσιν*, αλλά και το χαμηλής ποιότητας *ἀσβεστότυρο* για τους φτωχότερους. Από γάλα παρασκεύαζαν, επίσης, *ὀξύγαλον* (γιασούρτι) και βούτυρο.²⁵

Αλλά βασικά τρόφιμα που συμπλήρωναν το καθημερινό τραπέζι ήταν οι ελιές, το ελαιόλαδο, το τυρί, οι βολβοί, τα χόρτα και τα *λάχανα* ή *λαχανηρά*.²⁶ Ο Απόκαυκος αναφέρει για τις περιοχές της Ηπείρου και της Ναυπακτίας την καλλιέργεια δημητριακών, όσπριων, αμπελιών, ελιών και

²² Πτωχοπρόδρομος σε Eideneier 2018, Γ, στ. 146-147: «τό ψωμίν τό λέγουν αφρατίτζιν,/ή από τό μεσοκάθαρον τό λέγουν τῆς πτωχείας». Απόκαυκος σε Κατσαρός 1989, 649, σημ. 137. Πρβλ. Συμεών Σηθ σε Langkavel 1868, 20: «σεμιδαλίτης ἄρτος». Καλό άσπρο ψωμί, *σιμίτια* (κουλούρια με σουσάμι) και μπακαλαβάδες αναφέρει ο Τσελεμπί (σε Σιμόπουλος 1972, 599) ότι γεύτηκε κατά την επίσκεψή του στα Γιάννενα, Τσελεμπί. Πρβλ. Κονδύλης n.d., 37, σημ. 284 (αναφέρει ότι στην Πρέβεζα το ψωμί ήταν σπογγώδες και μαυριδερό).

²³ Πτωχοπρόδρομος σε Eideneier 2018, Δ', στ. 399-401: «ἐκεῖνοι τήν σεμίδαλιν, ἡμεῖς τόν πιτυροῦντα/ ἐκεῖνοι τ' ἀφράτο τό ζεστόν ἀει μέ τό σησάμιν,/ ἡμεῖς δέ τόν χονδρόγυλον καί στακτοκυλισμένον».

²⁴ Koder 2002, 4.

²⁵ Πτωχοπρόδρομος σε Eideneier 2018, Γ', στ. 118, 176: «καί βλάχικον τυρίν σταμεναρέαν..., ὀξύγαλον». Απόκαυκος σε Κατσαρός 1989, 649, σημ. 144 (*τυρός*): Leake (1835) 1967, τ. 1, 180 (για την τυροκομία στην Άρτα): Rouqueville, 1994, 271 (για την παραγωγή βουτύρου και τυριού στα ορεινά Τζουμέρκα): Ξενόπουλος (1884) 2003, 181 (*τυριά*, *βούτυρον*): Κουκουλές 1952, 6-9· Πλουμίδης 1990, 5 (για τη χρήση αλατιού στην τυροκομία του Μεσολογγίου): Koder 2005, 20-21· Βοσνίδης – Γκότσης 2006, 5· Καλαμαρά 2008, 10.

²⁶ Ο Ξενόπουλος αναφέρει στην περιοχή της Άρτας ελαιώνες και ελαιόδεντρα Ξενόπουλος [(1884) 2003, 126, 135, 137, 156, 181] και ελαιώνες στην Πρέβεζα (126, 252, 254, 256). Πρβλ. Καλαμαρά 2008, 9. Ο Σικελός περιηγητής Scrofanì στα τέλη του 18^{ου} αιώνα αναφέρει ανάμεσα στα εξαγώγιμα προϊόντα της Πρέβεζας, της Βόνιτσας και της Πάργας το λάδι, Σιμόπουλος 1973, 7641-642. Ο Bellaire (1805, 201-202) για την περιοχή της Πρέβεζας γράφει: «Η περιοχή που βρίσκεται μεταξύ των ερειπίων της Νικόπολης και της πόλης της Πρέβεζας είναι καλυμμένη από αμπέλια, σπυροφόρα δέντρα και κυρίως ελιές... Οι ελιές δίνουν, στην πλειοψηφία τους, πολύ μικρό καρπό, που δεν φτάνει το βαθμό ωριμότητας που απαιτείται για την παραγωγή λαδιού» (μετάφ. Αντωνία Πάνου). Πρβλ. Holland 1989, 79, 172 (Άρτα). Για το ελαιοτριβείο της Μονής της Παναγίας Κορωνησίας, Παπαδοπούλου 2016, 62-65.

οπωροφόρων δέντρων.²⁷ Οι ελιές διατηρούνταν σε άλμη, ξύδι ή *όξύμελι* (ξύδι με μέλι), ενώ γνωστές ποικιλίες ήταν οι *θλαστές* (τσακιστές) και οι *δρουπάτες* (θρούμπες).²⁸ Πολλά φαγητά παρασκευάζονταν με βάση το λάδι, όπως *μαγειρίαι* όσπριων και λαχανικών, *ζωμοί*, *βραστά* και *τηγανητά*, ενώ σε περιοχές που δεν ευδοκίμωσε η ελιά, το λάδι απουσίαζε παντελώς από την κουζίνα και τη θέση του αναπλήρωναν τα λίπη.²⁹

Η φθηνότερη και πιο διαδεδομένη τροφή για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού ήταν τα *όρυζα* (*ρύζι*), τα *όσπρια* [*έρέβινθοι* και *κύαμοι*, φακές, *φασούλια* και *θήρμια* (*λουπινάρια*)] και τα *λάχανα*, (μαρούλια ραδίκια, κολοκύθια, κρεμμύδια, σκόρδα, ραπανάκια, καρότα, πράσο, σπανάκι, άνηθο, σέλινο, μελιτζάνες, αγκινάρες, αρακάς, ρόκα) τα οποία καταναλώνονταν βραστά, ψητά ή ωμά.³⁰ Για να είναι διαθέσιμα ορισμένα λαχανικά σε διάφορες εποχές του έτους, η διατήρησή τους γινόταν είτε με τη μέθοδο της ξήρανσης

²⁷ Ο Απόκαυκος (Κατσαρός 1989, 653, σημ. 180) αναφέρει για την Ήπειρο, εκτός από τις καλλιέργειες δημητριακών και αμπελιών, την κηπουρική, την ελαιοκομία και την ελαιουργία: «*ἐλαίας ὀλίγας, ἐλαία δὲ καὶ ὁ καρπὸς καὶ τὸ δένδρον, ἐδωρήσατο μοι ὁ... βασιλεὺς ἕως μέτρον ζωῆς.*» Ο Lear (σε Παπασταύρος 2014, 136, 138) περιγράφει ελαιώνες και χωράφια με φασόλια και ινδικό καλαμπόκι ανάμεσα στα ερείπια της αρχαίας Νικόπολης στην Πρέβεζα. Πρβλ. Hughes 1820, τ. II, 205-206 (για το λάδι εξαιρετικής ποιότητας της Πρέβεζας). Για την ελαιουργία στη βυζαντινή περίοδο, Τσουγκαράκης 2007.

²⁸ Πτωχοπρόδρομος σε Eideneier 2018, Δ', στ. 325: «*ἐλαῖτσας*».

²⁹ Απόκαυκος σε Κατσαρός 1989, 649, σημ. 143: «*λάχανα καὶ ὅσπρια ἐσθίην μετὰ ἐλαίου*»· ΥΠΠΟ – 8^η ΕΒΑ 2006, 5· Αναγνωστάκης 2002, 15-17.

³⁰ Πτωχοπρόδρομος σε Eideneier 2018, Β', στ. 38-42: «*πίπερον, κύμινον, καρναβάδιν,/ μέλιν, ὀξίδιν, σύσγουνδον, ἄλας, ἄμανιτάριν/ σέλινον, πρασομάρουλον καὶ κάρδαμον καὶ ἰντύβιν/ σπανάκιν, χρυσολάχανον, γογγύλιν, ματζιτζάνιν,/ φρύγιον κράμβην καὶ γούλιν καὶ ἀπὸ τὸ κουνουπίδιν*», Δ', στ. 21, 457: «*σκόρδα κεφάλια δώδεκα κρομμύδια δεκαπέντε..., κάπάρην...*», (Δ', στ. 334): «*κυάμους βεβρεγένους*», Δ' στ. 324-325: «*φαβατίτισιν ἄλεστόν καὶ ὀρύζιν μετὰ μέλιν/ φασούλιν ἐξοφθαλμιστόν*»· Πωρικόλογος σε Παπαδόπουλος-Κεραμεύς 1911: «*Ἀγγινάρα καὶ Μελιντζάνα... Σεῦκλε, Μαρούλλιε, Κραμπολάχανε, Σπανάκι, Χλιμίντζα... Φακὴν τὴν κυρὰ δέσποινα... Ρεβίθην τὸν κουκουβαγιομύτην, Φασούλιν τὸν κοιλιοπρήστην, Κοῦκον τὸν νεφροστάτην καὶ Λαθοῦριον... ὁ κύρ Κρομμύδιος μετὰ κοκκίνην στολήν, δυσέντυτος, τρισέντυτος... τὸν ἀνιψιὸν μου τὸν Ρεπάνην καὶ τὸν συμπέθερόν μου τὸν Πράσον... καὶ μὰ τὸν Ἀνηθομαλαθρόκουκα...*»· Απόκαυκος σε Κατσαρός 1989, 653, σημ. 179 (*πράσα*), 649, σημ. 143 και 655, σημ. 204 (*όσπρια, λάχανα*), 643, σημ. 86 (*λαχανηρά*), 649, σημ. 141 (*έρέβινθοι και κύαμοι χλωροί*), 649, σημ. 141 (*έρέβινθους και κύαμους χλωρούς ὕδατι βεβρεγμένους*)· Holland 1989 (Ἄρτα: λινάρι, ρύζι, όσπρια)· Hughes 1820, τ. I, 431 (οπωρόνες Ἄρτας)· Leake (1835) 1967, τ. I, 202 (κήποι Ἄρτας)· Ξενόπουλος (1884) 2003, 181: «*όσπρια, όρύζιον... όπωραι άφθονοι... λάχανα παντός είδους*». Επίσης, ο Ξενόπουλος (181) περιγράφει την περιοχή της Ἄρτας ως «*τόπο καλῶν καὶ ἐμπερίων κηπουρῶν*»· Κουκουλές 1952, 63 κ.εξ.· Koder 1994· 2005, 25· Βοσνίδης – Γκότσης 2006, 11, 13. Ο Bellaire (1805, 201-202) για την περιοχή της Πρέβεζας γράφει: «*Σε αὐτὴν τὴν ἑκτασὴ καὶ σὺς γύρω ἀπὸ τὴν πόλιν καλλιεργεῖται πολὺ καλαμπόκι, σιτάρι, λαχανικά καὶ κυρίως αγγούρια καὶ καρπούζια καὶ χειμωνιάτικα πεπόνια*» (μετάφ. Αντωνία Πάνου). Πρβλ. Καλλέρης 1953, 698 κ.εξ.· Littlewood et al., 2002.

είτε *ταριχευόμενα δι' ὀξάλμης* (με ξύδι και αλάτι).³¹ Άγνωστες ήταν οι πατάτες και οι ντομάτες, οι οποίες έφτασαν στην Ευρώπη πολύ αργότερα. Τα δε ραπανάκια, που εικονίζονται σε τοιχογραφίες μεταξύ των εδεσμάτων, θεωρούνταν ως αντίδοτο στις παρενέργειες του κρασιού και υποδηλώνουν την ασκητική χορτοφαγία και την καταπράυνση των σαρκικών επιθυμιών και της άκρατης οινοποσίας.³²

Το κρέας και τα πουλερικά και γενικότερα οι πρωτεϊνούχες τροφές δεν ανήκαν στα καθημερινά φαγητά.³³ Το υψηλό κόστος σε σχέση με τις υπόλοιπες τροφές και το πλήθος των περιόδων νηστείας απαγόρευαν τη συχνή κατανάλωσή του. Οι πηγές, ωστόσο, αναφέρουν την κατανάλωση κρέατος φρέσκου, καπνιστού ή παστού, (*ταρίχη κρέα, παστά ὀψάρια, παστομαγειρία, λαρδίν*)³⁴, αλλά και κυνηγιού.³⁵ Ο Απόκαυκος αναφέρει *πρόβατα, βόες, σύες (γουρούνια), λαγωούς, ὄρνιθες, περιστέρας, χῆνες και νῆττας (πάπιες)*, ενώ ο Πτωχοπρόδρομος τον 12^ο αιώνα τρελαίνεται για *ἀκρόπαστον ἀπάκιν σύμπλευρον και σύλλαρδον*.³⁶ Σύμφωνα με τον Απόκαυκο, οι κάτοικοι της

³¹ Καλλέρης 1953, 696· Koder 2002, 4· Maguire 2002, 19-20.

³² Αναγνωστάκης – Παπαμαστοράκης 2002, 21-23· 2005. Πρβλ. χρήση βοτάνων και λαχανικών στην ιατρική και παιδιατρική από τον Συμεών Σηθ (11^{ος} αι.), όπως κατάπλασμα από «*ἐρέβυνθους*» για την παρωτίτιδα, «*δυσόσμον με ἄλας*» για τη λύσσα, «*δυσόσμον*» για την ανορεξία, χυλό από «*κολοκύνθα*» για την ωτίτιδα κ.ο.κ., Langkavel 1868, 41-42, 37-38, 50· Τσουκαλάς 2018, 61. Πρβλ. την τοιχογραφία *Ὁ Γάμος ἐν Κανά* από την Αγία Θεοδόρα, Ἄρτα (13^{ος} αι.), όπου ανάμεσα στα εδέσματα εικονίζονται ραπανάκια, Fundie 2013, 245, εικ. 20.

³³ Κουκουλές 1952, 22 κ.εξ., 48 κ.εξ.· Koder 2005, 21-22· Βοσνίδης – Γκότσης 2006, 10, 12· Καλαμαρά 2008, 11· Χρόνη 2010, 61 κ.εξ. Για το κρέας στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο, Καλλέρης 1953, 694 κ.εξ.· Bourbou et al., 2011, 570.

³⁴ Απόκαυκος σε Κατσαρός 1989, 649 (*ταρίχη κρέα*), σημ. 139· Leake (1835) 1967, τ. 1, 180 (για τα παστά ψάρια της Ἀρτας)· Κουκουλές 1952, 36 κ.εξ. Πρβλ. Grünbart 2007.

³⁵ Διγενής Ακρίτας σε Μάκης 1979, στ. 2334-2335: «*Τροφαί αὐτοῖς ἐτύγχανον, ἔλαφοι καὶ πουλία, / αἶγες καὶ χοῖροι ἀγριοὶ καὶ πᾶν κυνήγιν ἄλλον.*» Ο Τσελεμπή (Σιμόπουλος 1972, 599) αναφέρει ότι δοκίμασε παχιά ψητά και κοτόπιτες στα Γιάννενα. Ο Leake [(1835) 1967, τ. 1, 156-157 αναφέρει άφθονο κυνήγι στις όχθες της λίμνης Παμβώτιδας, όπως αγριόπαπιες και κορμοράνοι, ενώ κυνήγι κάθε είδους αναφέρει και ο Hughes κοντά στα ερείπια της αρχαίας Νικόπολης (Hughes σε Καράμπελα 2005). Ο Ξερόπουλος [(1884) 2003, 25] αναφέρεται στις γεωργικές και ποιμενικές ασχολίες των κατοίκων του χωριού Πράμαντα Ιωαννίνων, σε άγρια ζώα και πτηνά και στο εμπόριο γουναρικών στην περιοχή της Ἀρτας (181). Πρβλ. Κουκουλές 1952, 51-52.

³⁶ Πτωχοπρόδρομος σε Eideneier 2018, Α', στ. 106: «*καὶ λιπαρόν προβατικόν ἀπό τό μεσονέφριν*», Δ', στ. 172: «*τό ἐκζεστόν ψησόπουλον μπροδάτον*»· Χρονικό των Τόκκων σε Schirò 1965, στ. 1424 (*χοιροβοσκοί*)· Απόκαυκος σε Κατσαρός 1989, 649, σημ. 140 (*χῆνες, νῆτται*), 649, σημ. 138 (*κρέατα, λαγῶοι, ὄρνιθες*). Επίσης, ο Απόκαυκος σε άλλη επιστολή του (Κατσαρός 1989, 655, σημ. 204) ανάμεσα στα προϊόντα πιθανόν στο περιβάλλον μίας μονής αναφέρει μεταξύ άλλων «*χῆν, νῆτται, σῦες, περιστέραι, πρόβατα, βοῦς*.» Πρβλ. Scrofanì σε Σιμόπουλος 1973, 642 (για το εμπόριο λαγοτόμαρων στην Ἀρτα)· Ξερόπουλος (1884) 2003, 181: «*βόες, πρόβατα, τράγοι, λαγωοί, βούβαλοι, χοῖροι, ἵπποι, ἡμίονοι, ὄνοι.*» Για τα πτηνά

Ναυπάκτου ασχολούνται κυρίως με την αλιεία, τη μελισσοτροφία και την κτηνοτροφία με ιδιαίτερη ανάπτυξη της βοοτροφίας, ενώ οι βαλανηφόροι δρυμώνες στα Ακαρνανικά Όρη και το Μακρυνόρος ευνοούν τη χοιροτροφία.³⁷ Σε άλλη επιστολή του τονίζει ότι η κτηνοτροφία προβάτων ήταν ιδιαίτερα ανεπτυγμένη στην Ήπειρο, όμως λόγω των δύσκολων καιρικών συνθηκών τα πρόβατα ήταν «*άλιπη*, [χωρίς λίπος, εξαιτίας του χειμώνα] *καί μόνοις όστέοις έναρμοζόμενα καί δέρμασι καλυπτόμενα*».³⁸ Αναφερόμενος στην πεδιάδα της Άρτας στις αρχές του 19^{ου} αι., ο Holland γράφει: *Το μεγαλύτερο μέρος [της πεδιάδας της Άρτας] χρησιμοποιείται σαν βοσκότοπος ένα επίσης μεγάλο μέρος είναι αφιερωμένο στην καλλιέργεια ινδικού καλαμποκιού, σιταριού, ρυζιού και καπνού, ενώ κοντά στην Άρτα οι αμπελώνες είναι πολυάριθμοι και οι πορτοκαλιές και συκιές δέντρα ιδιαίτερης προσοχής*.³⁹ Στην περιοχή του Ραδοβιζίου κατά τον 19^ο αιώνα σύμφωνα με τον Rouqueville, το Βουλγαρέλι αποτελούσε αποικία Βλάχων ποιμένων, όπου κάθε οικογένεια έτρεφε βόδια, χοίρους, άλογα, μουλάρια και γαϊδούρια, ενώ κατά τον Hobhouse στους βοσκότοπους της κοιλάδας του Άραχθου συναντώνται ακόμα και βουβάλια.⁴⁰ Πιο προσιτά στους πολλούς ήταν τα αυγά (ώά) όλων των

στη βυζαντινή διατροφή, πρβλ. Χρόνη 2007-2008, 281-321. Για την κατανάλωση κρέατος και γαλακτοκομικών προϊόντων, Dalby 2010, 70 κ.εξ.

³⁷ Απόκαυκος σε Κατσαρός 1989, 637, σημ. 32, 655, σημ. 204 (βοΐς). Γιαννακοπούλου, 1987, 7.

³⁸ Απόκαυκος σε Κατσαρός 1989, 652, σημ. 170. Ο Ξενόπουλος [(1884) 2003, 136] συγκαταλέγει ανάμεσα στα κτήματα της μητρόπολης Άρτας ένα λιβάδι με χόρτο για ζώα, ενώ στην αναφορά του στους φόρους επί οθωμανικής περιόδου στην περιοχή της Πρέβεζας, περιλαμβάνει το «*αίγιονόμιον, χοιρονόμιον*» (264). Για συστήματα φορολόγησης επί οθωμανικής κυριαρχίας, Πανάγου 1997. 191-199 και για τη φορολογία ανάμεσα στα 1881 με αρχές 20^{ου} αι., Πανάγου 2003. Ο Lear αναφέρει τον 19^ο αιώνα πρόβατα και κατσίκια στην περιοχή της Παραμυθιάς και βοοειδή στα Λέλοβα Θεσπρωτίας. Επίσης, κατά τη διανυκτέρευση του στην οικία του Έλληνο-Βρετανού υποπρόξενου Bogos στην Άρτα απόλαυσε ένα πλούσιο δείπνο με πουλερικά (Παπασταύρος 2014, 84, 151, 129), ενώ για το δείπνο στην οικία του χριστιανού ιερέα της Κρανιάς Πρέβεζας γράφει (143): «*Η φιλοξενία τους ήταν εγκάρδια και μας πρόσφεραν ψητό αρνί, δύο πουτίγκες από ινδικό καλαμπόκι, η μία με γάλα και βότανα και η άλλη με αυγά και κρέας, και φυσικά ρακί*» Τέλος, σε γλέντι που στήθηκε προς τιμήν του στους Δουκάτες της βόρειας Ηπείρου έφαγε ψητό πρόβατο, καθώς και ψητά πουλερικά μαζί με μπόλικο κρασί (184). Για την κτηνοτροφία στο Βυζάντιο, πρβλ. Κουκουλές 1952, 310-330· ΥΠΠΟ – 8^η ΕΒΑ 2006, 6· Μυλωνά 2008.

³⁹ Holland 1989, 72-73.

⁴⁰ Rouqueville 1994, 266· Hobhouse (1817) 1971, 45-46. Ο Rouqueville (1994, 271) για τα ορεινά Τζουμέρκα αναφέρει ανάμεσα στα εξαγώγιμα προϊόντα το μαλλί και τα δέρματα λαγών, αλεπούδων και ασβών. Πρβλ. Βέτσιος 2005, 263 κ.εξ. Ο Leake [(1835) 1967, τ. 1, 202] αναφέρει βοσκοτόπια από την Άρτα ως τη Σαλαώρα.

κατοικίδιων πτηνών, τα οποία κατανάλωναν *ρόφητὰ, ὀφτά*, (σφιχτά), *ἐκ τηγάνου*, αλλά και *συντριμμένα*, το γνωστό *σφουγγάτον*.⁴¹

Τα πολλά ποτάμια, οι λίμνες και βεβαίως η θάλασσα αποτελούσαν μια πρώτης τάξεως πηγή διατροφικών προϊόντων στη δυτική Ελλάδα.⁴² Ανάμεσα στα πλούσια αλιεύματα του Αμβρακικού και του Αιτωλικού κόλπου που προσφέρονταν για το *ιχθυοβρωτεῖν* αναφέρονται κατά την αρχαιότητα ο *κᾶπρος* και ο *λάβραξ*. Για το μαγείρεμα, ωστόσο, των αλιευμάτων οι πληροφορίες είναι ελάχιστες, αν και αξίζει να αναφερθεί η αναφορά του Απόκαυκου στη μαγειρική τεχνική του πασπαλίσματος των ψαριών με αλεύρι προκειμένου να ψηθούν στο τηγάνι.⁴³ Ο Κυριάκος εξ Αγκώνος (Ciriaco de Pizicollì) κατά την επίσκεψή το στην Άρτα στις αρχές του 15^{ου} αιώνα γράφει για τα παχιά ψάρια που γεύτηκε από τον Άραχθο.⁴⁴ Ο Τσελεμπή σημειώνει ότι στο Μεσολόγγι και στο Αιτωλικό τα *βιβάρια* (ιχθυοκαλλιέργειες) ήταν δημόσια και γι' αυτόν τον λόγο απαγορευόταν στην περιοχή το ψάρεμα και το κυνήγι, ενώ προβλέπονταν από την πολιτεία αυστηρές ποινές στους παραβάτες.⁴⁵ Ο Ξενόπουλος καταγράφει στην εποχή του πλήθος ιχθυοτροφείων

⁴¹ Απόκαυκος σε Κατσαρός 1989, 649, σημ. 144 (ῥά)· Κουκουλές 1952, 40-42, 67 κ.εξ· Βοσνίδης – Γκότσης 2006, 15· Καλαμαρά 2008, 9, 11· Χρόνη 2010, 208 κ.εξ. Πρβλ. ενδεικτικά την τοιχογραφία *Η εκδίωξη των εμπόρων από τον ναό*, όπου εικονίζονται κοπάδια ζώων, Μονή Φιλανθρωπινών, Νήσος Ιωαννίνων, 16^{ος} αι., ΥΠΠΟ – 8^η ΕΒΑ 2006, 2, και την τοιχογραφία *Η Φιλοξενία του Αβραάμ*, όπου εικονίζεται μαγειρεμένο κρέας, Μονή Παναγιάς Βλαχέρνας, Άρτα, 13^{ος} αι., Παπαδοπούλου 2013, εικ. 139..

⁴² Απόκαυκος σε Κατσαρός 1989, 651-652· Koder 2005, 22-23· Βοσνίδης – Γκότσης 2006, 9. Για την Πρέβεζα ενδεικτικά ο Grasset Saint - Sauveur Andre γράφει στα τέλη του 18^{ου} αιώνα (Κονδύλης n.d., 38, σημ. 294-295): «Οι Πρεβεζιάνοι είναι πλούσιοι σε ψάρια κάθε είδους και πόλη καλής ποιότητας. Το ψάρεμα δεν είναι καθόλου κουραστικό: από τα παράθυρα των σπιτιών χτισμένα στην όχθη παίρνουν συχνά πολύ καλά ψάρια με καλάμι και 'πετονιά'. Η Πρέβεζα προμηθεύει τους γείτονές της με ψάρια φρέσκα και τους τα πάνε αλατισμένα.»

⁴³ Απόκαυκος σε Κατσαρός 1989, 648, σημ. 127, 649, σημ. 142 (ιχθύες), 652, σημ. 167: «ὅποιον καὶ περὶ τοῦς ἰχθὺς ποιούσιν οἱ μάγειροι, ὅποσους παχνοῦντες ἀλεύρῳ ὀπτοῦσιν τηγάνῳ...» Πρβλ. Κουκουλές 1952, 79 κ.εξ· Χρόνη 2010, 132 κ.εξ. Πρβλ. ενδεικτικά την τοιχογραφία *Ο Χριστός με τον Πέτρο τελών τα δίδραχμα*, όπου εικονίζεται ψάρεμα με δίχτυα και την τοιχογραφία *Η κλήση των Αποστόλων*, όπου εικονίζεται ψάρεμα με καλάμι, Μονή Φιλανθρωπινών, Νήσος Ιωαννίνων, 16^{ος} αι., ΥΠΠΟ – 8^η ΕΒΑ, 2006, 29, 11.

⁴⁴ Κυριάκος εξ Αγκώνος σε Σιμόπουλος 1972, 306. Πρβλ. τις γαβάθες από την Άρτα του 16^{ου} και 17^{ου} αι. που εντοπίστηκαν σε ανασκαφές σε οικόπεδα ιδιωτών μέσα σε αποθέτες και απεικονίζουν ένα ψάρι, Βαβυλοπούλου 1994, 103, πιν. 69:26, 28, πιν. 70:30, 32· Πετριδής – Παπαδοπούλου 2018, Papadopoulou et al. 2021.

⁴⁵ Τσελεμπή 1991, 215-217: «οἱ κάτοικοι (τοῦ Μεσολογγίου) παράγουν κι ἐμπορεύονται: σταφίδα, αὐγοτάραχο καὶ μετὰξί. Στὴ ριχρή θάλασσα ὑπάρχουν εκατοντάδες νταλιάνια, ἐνὼ τὰ πέριξ εἶναι γεμάτα πουλιὰ. Εἶναι ὅμως ὅλα δημόσια. Γι' αὐτὸ ἀπαγορεύεται τὸ ψάρεμα καὶ τὸ κυνήγι...» Πρβλ. Rouqueville 1995, 321 (βιβάρια Αιτωλικού, Μεσολογγίου)· Γιαννόπουλος 1969, 187-188. Για την αλιεία κατά την οθωμανική περίοδο, τους ψαρότοπους και τα βιβάρια, Rouqueville 1994, 280-281 (ψαρότοποι: Μάζωμα, Κόφτρα, Τσουκαλιό, Τσελέπι, Γρίβο)·

στον κόλπο του Αμβρακικού, ενώ γνωστά ήταν, επίσης, τα *χελοκοφινοβίβαρα* (εκτροφεία χελιών), που αποτελούσαν τη σημαντικότερη πηγή εσόδων της μονής Παναγιάς Κορωνησίας, στην ομώνυμη νησίδα του Αμβρακικού κόλπου.⁴⁶ Ανάμεσα στα αλιεύματα, εκτός από ψάρια συμπεριλαμβάνονται διάφορα αγνά (μαλάκια), *καρίδες* (γαρίδες) και *καριδίτσες* (καραβίδες), *τεύθοι* και *τευθίδες* (καλαμάρια και καλαμαράκια), *κτένια*, *παβούρια*, *σωλήνες*, *άστακοί*, *όκταποδίτσια* και *όστρειδομυδίτσια*.⁴⁷ Στα προϊόντα της θάλασσας περιλαμβάνονται και κάποια είδη πολυτελείας, όπως το *ώστορίχο*, το οποίο πουλούσαν, όπως σήμερα, βουτηγμένο σε μελισσοκέρι, και το *χαβιάρι*, όπως επιβεβαιώνεται από μία τοιχογραφία στη μονή της Παναγιάς Βλαχέρνας, όπου εικονίζεται μεταξύ άλλων και «ὁ Χάζαρις πουλῶν τό χαβιάρι».⁴⁸

Leake (1835) 1967, τ. 1, 95-98 (Βουθρωτό), 182-183 (Πρέβεζα, Άρτα, Ακαρνανία)· Δημητρόπουλος 2006, 319-325.

⁴⁶ Ξενόπουλος (1884) 2003, 46 (Κορωνησία), 153, 182, 203 (Λογαρού, Τσουκάλιον, Αυληρή, Άργιλος, Κορωνησίας) και 372, όπου πλήρης κατάλογος (Άρτα: Λογαρού, Τσουκάλιον, Άργιλος ή Άγραυλος, Στρογγυλή, ποταμοί Ίναχος και Λούρος, Κάκχα εις Πέτραν, Αυλαίμωνεις, Καντσά, Γιαλαμπούκα εις Νεοχώριο, Ψάθι και Βόσα, Κόφτρα και Βεζούλη, Μονή Κορωνησίας καλούμενο Σακκελέτσι, Μονή προφήτου Ηλίου καλούμενο Ροσιίδα, Μονή Ροδιάς, και Πρέβεζα: Μάζωμα, Λάκκοι ή Τρίπλαις, Σόγονον, Δρίπος, Τσουπέλι, Πούντα, Πογονίτσα, Σκαφιδάκι). Πρβλ. Κοσμά Θεσπρωτό και Αθανάσιο Ψαλίδα σε Παπαχαρίσης 1964, 71, 86, όπου απαριθμούνται βιβάρια και αλιεύματα στην Ήπειρο στα 1830: α) Λαγαρού (κέφαλοι και τσιπούρες, άριστης ποιότητας αργοτάραχο), β) Βουθρωτό (κέφαλοι, λαβράκια, μεγάλα ψάρια, αργοτάραχο), γ) Παλαιά Άρτα – δυτικά Αυλώνας (κέφαλοι, τσιπούρες, άλλα ψάρια, αργοτάραχο), δ) Πόρτο Παλέρμιο Χειμάρας, Σαγιάδα Τσαμουργιάς, Βατάτζα, Γουμενίτζα, Σπλάντζα (σαρδέλες) και Πρέβεζα. Για βιβάρια και αλιεύματα και τη μονοπωλιακή τους εκμετάλλευση επί ενετοκρατίας, Βέτσιος 2005, 211-219. Για τα «*χελοκοφινοβίβαρα*» της Μονής Κορωνησίας γύρω στα 1530, Ζακυθηνός 1937, 192-196.

⁴⁷ Πτωχοπρόδρομος σε Eideneier 2018, Γ', στ. 93-94: «*ψωμίν, κρασίν πληθυντικὸν καὶ θυννομαγειρίαν / καὶ παλαμιδοκόμματα καὶ τσίρους καὶ σκουμπρία*», Δ', στ. 319-323: «*άστακοὺς, ἀληθινὰ παγοῦρια (εἶδος καβουριού, / ὀκταποδίτσια καὶ σηπιάς (σουπιές) καὶ τὰ καλαμαρίτσια / καὶ καριδίτσας (καραβίδες) ἐκξεστάς, ἢ καὶ τηγάνου ἐκ τούτων / καὶ λαχανίτσιν ὡς φουκὶν μετὰ ὀστρειδομυδίτσια, / μετὰ τῶν ἄλλων, δέσποτα, κτένια καὶ τας σωλήνας*», Δ', στ. 399, 394: «*λαβράκια... κεφάλους..., βατράχους*...». Απόκαυκος σε Κατσαρός 1989, 651-652, σημ. 165· Leake (1835) 1967, 156-157 (λίμνη Παμβώτιδα: σαζάνια, χέλια, πέρκες, κυπρίνοι, караβίδες και «τζίμες», οι οποίες είναι μικρά ψάρια που πιάνονταν με ειδικά μεταξωτά δίχτυα)· Ξενόπουλος (1884) 2003, 182, 203, 264 (αλιεύματα, ιχθύες, μαλάκια, οστρακόδερμα, *όστακοί* ή *άστακοί*). Για την αλιεία στη βυζαντινή περίοδο, Κουκουλές 1952, 331-343· Braund 1995· Maniatis 2000· Chronē-Vakalopoulos – Vakalopoulos 2008· Bourbou et al., 2011, 571-572, 578.

⁴⁸ «Ὁ Χάζαρις πουλῶν τό χαβιάριν», λεπτομέρεια τοιχογραφίας, Μονή Παναγιάς Βλαχέρνας, Άρτα, τέλη 13^{ου} αι., Παπαδοπούλου 2013, εικ. 140. Πρβλ. και την τοιχογραφία *Μυστικός Δείπνος*, όπου εικονίζονται μεταξύ άλλων τροφών και ψάρια, Μονή Φιλανθρωπινών, Νήσος Ιωαννίνων, 16^{ος} αι., ΥΠΠΟ – 8^η ΕΒΑ 2006. 2. Πτωχοπρόδρομος σε Eideneier 2018 (Δ', στ. 240, 325-326): «*χαβιαροποιήλς... (πωλητής χαβιαριού), χαβιάριν... αἰγγοτάραχα*». Απόκαυκος σε Κατσαρό 1989, 649, σημ. 145 (*ώστορίχα*), 652, σημ. 168-169 (κατεργασία αργοτάραχου)· Τσελεμπί 1991, 215-217: «*Φτάσαμε, μετὰ ἀπὸ ἐξὶ ὥρες δρόμο ἀκόμα, στὸν κασαμπὰ Μέσε Λογγά [Μεσολόγγη]... ἀνήκει στο Σαντζάκ τοῦ Κάρλελι... οἱ κάτοικοι παράγουν κι ἐμπορεύονται: σταφίδα, αργοτάραχο και μετὰξιν*». Ξενόπουλος (1884) 2003, 182: «*αἰγγοτάραχα, πλήθος*

Στα επιδόρπια (*ἐπίδειπνα* ή *δούλκια*) και τα *τραγήματα* (λιχουδιές) συγκαταλέγονταν ξηροί καρποί και φρούτα.⁴⁹ Ο Τσελεμπή, περιγράφοντας το Μεσολόγγι και το Αιτωλικό κατά το 17^ο αιώνα, αναφέρει ότι οι κάτοικοι εκτός από την ιχθυοτροφεία ασχολούνταν και με την παραγωγή και εμπορία της *άσταφίδας*.⁵⁰ Ενώ η Άρτα ήταν ονομαστή για τους καρπούς *τῶν εὐγενῶν [δέντρων]*, *πορτοκαλεῶν καὶ λεμονεῶν καὶ τῶν ὁμοίων αὐτοῖς διαφόρων εἰς πλῆθος*,⁵¹ καθώς επίσης για την ποικιλία ροδιών, που κατά τον Τούρκο περιηγητή ήταν ισάξια με αυτά της Περσίας. Μάλιστα απέδιδε την ονομασία της πόλης στη λέξη *Narda* που σημαίνει «στο ρόδι».⁵² Βασική κατηγορία γλυκών

βδελλῶν καταναλισκόμενων εἰς Τεργέστην). Κουκουλές 1952, 11· ΥΠΠΟ – 8^η ΕΒΑ 2006, 9-11. Σύμφωνα με τον Γάλλο μηχανικό-αρχιτέκτονα O. Foucherot (1780) το αυγοτάραχο του Αιτωλικού είναι «*περιζήτητο στη Βενετία και την Ιταλία*», Σιμόπουλος 1973, 443.

⁴⁹ Πτωχοπρόδρομος σε Eideneier 2018, Β', στ. 44-45: «*ἀμύγδαλα, ρόδια, καρυδοκουκουνάρι/ καὶ καναβούριν καὶ φακὴν καὶ στραγαλοσταφίδας*», Δ', στ. 327-329: «*μηλίτσια τε καὶ φοίνικας, ἰσχάδας καὶ καρύδια/ καὶ σταπιδίτσας χιώτικας, καὶ ἀπὸ τὸ διακιτρίου/ καὶ καρυδάτον ὀλιγόν καὶ κυδωνάτον χύτραν*». Πωρικόλογος σε Παπαδόπουλος-Κεραμεύς 1911: «*Βασιλείοντος τοῦ πανενδοξοτάτου Κυδωνίου καὶ ἡγεμονεύοντος τοῦ περιβλέπτου Κίτρου καὶ συνεδριάζοντος μετὰ Ῥωδίου καὶ τοῦ Ἀπιδίου τοῦ πρωτονοταρίου, Μήλου τοῦ λογοθέτου, Ῥεναντζίου τοῦ πρωτοβεστιαρίου καὶ Κερασίου καὶ Δαμασκῆνου τοῦ πρωτονοβελισίου, Λεμονίου τοῦ μεγάλου, Μούσκλου τε καὶ Τζιτζίφου καὶ Σύκου, παρέστησαν οἱ Βάραγγοι, ὃ τε Καρύδιος, Ἀμύγδαλος, Κάστανος, Λεπτοκάρυος, Λουμπινάριος καὶ ὁ σοφὸς Κουκουνάριος... ὁ γέρων Πέπονος...*» Ο Απόκαυκος (Κατσαρός 1989, 637, σημ. 33-36) αναφέρει το κίτρο, την κερασιά (*αἱ κέρασοι, αἷς ἐνετρυφῶν καὶ ὄψει καὶ γεύσει, καταπλήγα τον καρπὸν ἔχουσι*) και την καρυδιά (*ἵνα μὴ καινοτομηθῇ εἰς τὸν μητροπολίτην ἄσταφίδας καὶ κάρνα μόνον μέ καταλιπὼν εἰς τὸν Ἀχελῶν καὶ ἀλλαχοῦ ὑπεχώρησε*). Hughes 1820, τ. II, 27 (πεδιάδα Ιωαννίνων: σταφύλια, σύκα, ροδάκινα, βερικοκα, δαμάσκηνα, αμύγδαλα, κυδώνια, αχλάδια, κεράσια, πορτοκάλια, λεμόνια και μήλα). Επίσης, ο Ξενόπουλος [(1884) 2003, 126] αναφέρει συκαμμινοφυτείες (μουριές) στην περιοχή της Άρτας ενώ αλλού (175) περιγράφει το χωριό Γλυκέρριζα Άρτας ως «*περιβόλιον πλήρες εὐγενῶν δένδρων καὶ ἄλλων καρπίμων*». Πρβλ. Κουκουλές 1952, 76 κ.εξ., 84 κ.εξ., 102 κ.εξ.· Βοσνίδης – Γκότσης 2006, 16. Πρβλ. την περιγραφή ποικιλίας σταφυλιού σε γράμμα του Ευστάθιου Θεσσαλονίκης στον Νικηφόρο Κομνηνό, Κολονου 2006, Ερρ.3, 10-22: «*ἀλλ' ἂντ' αὐτῆς ἐκ πεπέμφθαι τῇ σῇ μεγαλυπερόχῃ λαμπρότητι σταφυλὰς μὲν καὶ ταύτας... εἶδους δέτινος ἑτεροίου· ἃς ἡ χύδην ρέουσα γλῶσσα κουκούβας καλεῖ.*»

⁵⁰ Πωρικόλογος σε Παπαδόπουλος-Κεραμεύς 1911 (*τὴν κυρὰ δέσποινα, Σταφίδα*). Απόκαυκος σε Κατσαρός 1989, 637, σημ. 36 (*άσταφίδας*). Την παραγωγή σταφίδας στην Αιτωλία αναφέρει και ο Γάλλος πρόξενος F. Beaujour στα τέλη του 18^{ου} αι., Σιμόπουλος 1973, 701. Πρβλ. Γιαννακοπούλου 1991.

⁵¹ Ξενόπουλος (1884) 2003, 181 και 180: «*καρποφοροῦσιν ἀφθόνως ἅπαντα τὰ εἶδη τῶν χρυσομήλων (πορτοκαλεῶν καὶ λεμονεῶν)*». Επίσης, για την περιοχή της Πρέβεζας (181) αναφέρει την παραγωγή «*ρόδων καὶ νεραντζίων ὕδωρ*», ενώ ευγενή δέντρα υπήρχαν και στα κτήματα της μητρόπολης Άρτας (135). Για τις εξαγωγές φρούτων, λαχανικών και πορτοκαλιών από την Άρτα στα Ιωάννινα, Leake (1835), 1967, τ. IV, 233. Περιβόλια με πορτοκαλιές και ελιές και κηπευτικά αναφέρει και ο E. Lear ότι υπήρχαν στην Άρτα, Πατασταύρος 2014, 130 και 132: «*Ἡ Ἀρτα εἶναι περιτριγυρισμένη ἀπὸ κήπους καὶ – σε μεγάλο βαθμό – προμηθεύει τὴν ἀγορὰ τῶν Ἰωαννίνων με φρούτα καὶ λαχανικά.*». Πρβλ. Hughes 1820, τ. II, 347-348 για την Πάργα (πορτοκαλιές, λεμονιές, κίτρα). Βέτσιος 2005, 271 κ.εξ.

⁵² Τσελεμπή σε ΥΠΠΟ – 8^η ΕΒΑ 2006, 14.

ήταν, επίσης, οι πλακούντες, που είχαν βάση το ζυμάρι και συνδυάζονταν με μέλι ή άλλες γλυκαντικές ύλες, όπως ο *πάστελλος* ή *παστέλλιν* που έμοιαζε με τη σημερινή μουσταλευριά και ο *σησαμούς* (παστέλι).⁵³ Στις πηγές αναφέρονται ακόμη τα *μελίπηκτα*, *μελιτώματα* ή *μελιτηρά*, το *καρυδάτον*, το *κυδωνάτον*, διάφορα γλυκά του κουταλιού, τα *λαλάγγια* (τηγανίτες ή ξεροτήγανα), τα *κολλύρια* (λουκουμάδες), το ρυζόγαλο, οι συκομα(γ)ίδες κ.ά.⁵⁴

Το φαγητό συνόδευαν με κρασί, το οποίο κατανάλωναν κατά κανόνα αναμειγμένο με ζεστό νερό, αλλά όχι όλες τις μέρες της εβδομάδας. Υπήρχαν κρασιά λευκά, κόκκινα και μαύρα, ξηρά και γλυκά, που ήταν γνωστά με το όνομα της περιοχής από την οποία προέρχονταν.⁵⁵ Ονομαστά ήταν τα κρασιά της Χίου, της Σάμου και της Κρήτης, ενώ την εποχή των Παλαιολόγων ξακουστό γίνεται το ημίγλυκο κρασί της Μονεμβασίας, ο *Μαλβαζιάς* (Malvoisie), που κατακτά τις αυλές της Δυτικής Ευρώπης.⁵⁶ Στην Άρτα και την περιοχή των Ιωαννίνων αναφέρονται αμπελώνες από τον Απόκαυκο, τον Hobhouse και τον Ξερόπουλο. Αμπελώνες περιγράφει και ο Τσελεμπί ότι υπήρχαν γύρω από το Βραχώρι (Αγρίνιο) στο Ευηνοχώρι και ανατολικά του Αιτωλικού, το οποίο θεωρούνταν το λίκνο της σταφιδοκαλλιέργειας, ενώ ο Γάλλος ιατρός Spon το 1676 εκθειάζει τα κρασιά της Ναυπάκτου, που τα θεωρεί τα καλύτερα στην Ελλάδα.⁵⁷ Από τον 9^ο-10^ο αιώνα μαρτυρείται στην

⁵³ Πτωχοπρόδρομος σε Eideneier 2018, Δ', στ. 324 (*όρύζιν με τὸ μέλιν*): Απόκαυκος σε Κατσαρό 1989, 654, σημ. 189 (μελισσοκομία): Rouqueville, 1994, 271 (ορεινά Τζουμέρκα: μέλι, κερί), Ο Ξερόπουλος [(1884) 2003, 264] συγκαταλέγει ανάμεσα στους φόρους της οθωμανικής περιόδου στην περιοχή της Πρέβεζας το *μελισσιάτικον*. Πρβλ. για μελισσοκομία στη βυζαντινή περίοδο Κουκουλές 1952, 86-89, 296-309. Για βυζαντινή απεικόνιση μελισσοκομείου, Γαλάβαρης 1995, 112, εικ. 108. Για την εξαγωγή στη δυτική Ευρώπη «*γλυκόρριζων* (γλυκόρριζων)», για τη ζαχαροπλαστική και τη φαρμακευτική επί Ενετοκρατίας, Βέτσιος 2005, 267-268.

⁵⁴ Πτωχοπρόδρομος σε Eideneier 2018, Δ', στ. 402: «*ἐκεῖνοι τὰ λαλάγγια συχνάκις μετ' ὁ μέλι*». Απόκαυκος σε Κατσαρός 1989, 665, σημ. 266: «*ψωμούς, πόπανα, μελιτοῦντας ὁπώρας*». Κουκουλές 1952, 93 κ.εξ.· ΥΠΠΟ – 8^η ΕΒΑ 2006, 7. Πρβλ. Καλλέρης 1953, 710 κ.εξ.

⁵⁵ Πτωχοπρόδρομος σε Eideneier 2018, Δ', στ. 332-333, 395: «*κρασὶν γλυκὸν γανίτικον καὶ κρητικὸν καὶ ἐκ Σάμου./ ἵνα χυμοὺς ἐκβάλωσιν ἐκ τῆς γλυκοποσίας... ἐκεῖνοι πάντα πίνουσιν το χιώτικον εἰς κόρον*». Απόκαυκος Κατσαρό 1989, 649, σημ. 146 (*οἶνος*): Κουκουλές 1952, 95-103. Για τον οἶνο στη βυζαντινή περίοδο, Αναγνωστάκης 1995· Dalby 2010, 85 κ.εξ. Πρβλ. την περιγραφή οἰνοποσίας σε ένα αυτοκρατορικό συμπόσιο του 12^{ου} αἰ. (Εὐστάθιος σε Wirth 2000, I, 176, 13-22): «*τοῦ δὲ οἶνου... οὐ γὰρ ἔστεγον οἱ τῆς φύσεως ἄσκοι τὸ πλεονάζον, ἀλλ' ἐξέπτυνον τὸ περιττὸν... οἶνος (ἡδὺς μὲν αὐτός, ἡδὺ δὲ καὶ τὸ συμπόσιον, οὐ χάριν κεχορήγητο)...*».

⁵⁶ Καλαμαρά 2008, 11. Πρβλ. Αναγνωστάκης 2008α, 2008β, όπου συγκεντρωμένα άρθρα σχετικά με την οἰνοπαραγωγή στο Βυζάντιο και τον οἶνο Malvasia.

⁵⁷ Απόκαυκος σε Κατσαρός 1989, 645, σημ. 101: «*πάντα κόσμον ἀμπέλων καὶ φυτῶν περιέκειρεν..., ἀμπελοφύτων καὶ δένδρων καρποφόρων παντοίας ὁπώρας*», 637, σημ. 33-36, 653, σημ. 183· Τσελεμπί 1991, 220-221, 210-211: «*Ο κασαμπάς [Κωμόπολη] (του Ζαπαντίου-Μεγάλης Χώρας Αιτωλίας) ἔχει τριακόσια σπίτια κακοχτισμένα – και ὅλα με τούβλα – που*

Πελοπόννησο η κατανάλωση ζύθου από κριθάρι, ενώ γνωστά ήταν, επίσης, οινοπνευματώδη με βάση το κρασί, όπως το *μινόθερμον* (κρασί, ζεστό νερό, κύμινο, γλυκάνισο, πιπέρι), το *κονδιτόν* (κρασί, μέλι, μπαχαρικά) και το *ζουλάπι* (κρασί με ζωμό από σταφίδες), ή με βάση άλλα φρούτα, όπως ο *μηλίτης*, ο *μυρτίτης*, ο *απίτης* κ.ά., ενώ σε μεταγενέστερες περιόδους προστέθηκε και η ρακή.⁵⁸ Υπήρχαν ακόμη χυμοί φρούτων και διάφορα ροφήματα από βότανα, όπως το τσάι του βουνού, η μολόχα, το *θασσόρροφον* (εκχύλισμα αμυγδάλων), το *εδκρατον* (ζεστός ζωμός από πιπέρι, κύμινο και γλυκάνισο), το *κιτράτο*, το *μαστιχάτο*, το *μελίγαλα* και το *ροδόμελι*. Επίσης, έπιναν ρετσίνα και ένα ακόμα πιο φτηνό ποτό, το *όξύκρατον* (ζύδι και νερό), που προσφερόταν κατά κύριο λόγο στα καπηλειά.⁵⁹

Οτιδήποτε μπορούσε να καταστήσει το φαγητό νόστιμο ονομαζόταν *ήδυσμα* ή *άρτυμα*.⁶⁰ Για την άρτυση των φαγητών το σκόρδο είχε μεγάλη σημασία, όπως επίσης το αλάτι, το πιπέρι, η ρίγανη, το κάρδαμο, το σέλινο, το κύμινο, το δεντρολίβανο, το κόλιανδρο και τα πιο εξωτικά κανέλα και

περιστοιχίζονται από μπαχτσέδες και αμπελία»· Ξενόπουλος (1884) 2003, 51 (αμπελώνες Κομποτίης), 62 (αμπελώνες Ντάρας), 181, 325 (*άμπελοι, οἶνος*)· Σρον σε Σιμόπουλος 1972, 692· Γιαννακογεώργου 2012, 202. Ο Γάλλος μηχανικός-αρχιτέκτονας O. Fouchet κατά την επίσκεψή του στην Άρτα μαζί με τον ζωγράφο L.F.S. Fauvel στα 1780, συγκαταλέγει ανάμεσα στα τοπικά προϊόντα εκτός από τα σιτηρά και το κρασί (Σιμόπουλος 1973, 439). Ο Hobhouse [(1817) 1971, τ. 1, 48] τονίζει ότι, αν και η Άρτα παράγει καλή ποικιλία σταφυλιών, το κρασί είναι μέτριο λόγω του τρόπου παρασκευής. Ο Bellaire (1805, 201-202) για την περιοχή της Πρέβεζας γράφει: «...τα αμπελία παράγουν ένα σταφύλι πολύ γλυκό, του οποίου η φλούδα είναι χοντρή: δίνουν κακό κρασί...» (μετάφ. Αντωνία Πάνου). Πρβλ. Χρονικό των Ιωαννίνων σε Βρανούσης 1964, παράγρ. 7, στ. 5, παράγρ. 27, στ. 16 (*τρύγου*). Ο Depping (19^{ος} αι.) ξεχωρίζει τις πλαγιές της Καλυδónας για το καλό κρασί που έδιναν (Πριοβόλος 2004, 152). Για την αμπελοκαλλιέργεια στη νότια Αιτωλία κατά τον 17^ο-18^ο αι., πρβλ. Γιαννακογεώργου 2012, 201-204. Για την αμπελουργία στη βυζαντινή περίοδο, Κουκουλές 1952, 280-295. Πρβλ. την τοιχογραφία *Η παραβολή του αμπελώνα*, όπου εικονίζεται καλλιέργεια αμπελιού, Μονή Φιλανθρωπινών, Νήσος Ιωαννίνων, 16^{ος} αι., ΥΠΠΟ – 8^η ΕΒΑ, 2006, 5.

⁵⁸ Ο Ξενόπουλος [(1884) 2003, 181] αναφέρει για την εποχή του την κατανάλωση ρακής από στέμφυλα και την παραγωγή ξυδιού. Πρβλ. την τοιχογραφία *Ο πωλὼν τὰ φωκάδια* (είδος ροφήματος) από τη Μονή Παναγίας Βλαχέρνας, Άρτα, τέλη 13^{ου} αι., Παπαδοπούλου 2013, εικ. 144.

⁵⁹ Πτωχοπρόδρομος σε Eideneier 2018, Β', στ. 102: «καὶ προσδοκάς να τρέφωμαι βοτάνας ὀρειτρόφους»· Ξενόπουλος (1884) 2003, 182: «*ίαματικά χόρτα, βότανα*»· Κουκουλές 1952, 103 κ.εξ· Koder 2005, 24-26. Βοσνίδης – Γκότσης 2006, 17· Καλαμαρά 2008, 11. Πρβλ. Πωρικόλογος σε Παπαδόπουλος-Κεραμεύς 1911: «*Καὶ ὁ βασιλεὺς... κατηράσατο τὴν Στάφυλον οὕτως. Ἐπὶ στραβοῦ ξύλου κρεμασθεὶς καὶ ὑπὸ μαχαρῶν κοπεὶς καὶ ὑπὸ ἀνδρὸς πόδας πατηθεὶς τὸ αἷμά σου νὰ πίνουνσιν οἱ πάντες, καὶ νὰ πέφτουσιν ἀκυλίωνται ὡς οἱ χοῖροι εἰς τὴν λάσπην καὶ νὰ λέγουσι λόγια κλωθογύριστα ὡς δαιμονιζόμενοι τὰ γένειά τους νὰ ξερνοῦσιν, σκύλλοι καὶ κότες νὰ τοὺς λείχουν, καὶ χοῖροινὰ τοὺς ἀνεμίσουν, καὶ ὅσοι τοὺς βλέπουσιν, νὰ τοὺς γελοῦσιν καὶ νὰ τοὺς ἐμπαίζουνε...*»

⁶⁰ Ευστάθιος (f. 370, 6) σε Πολέμης 1994, 411: «*τό τῶν ἡδυσμάτων σώρευμα*...»

μοσχοκάρυδο.⁶¹ Αλυκές για τη συλλογή αλατιού υπήρχαν στην περιοχή του Αιτωλικού και του Μεσολογγίου, στο ακρωτήριο του Ακτίου, στη Σαλαώρα και την Κόπραινα κοντά στην Άρτα, καθώς και στη Σαγιάδα Θεσπρωτίας.⁶² Από σινάπι έφτιαχναν, επίσης, ένα είδος μουστάρδας που συνόδευε ψάρια και αλλαντικά, ενώ εξαιρετικό *ήδυσμα* θεωρούνταν ο κρόκος (*ζαφορά*).⁶³ Τέλος, το διαιτολόγιο διευρύνονταν με διάφορες σάλτσες, οι *σαβούραι* ή *καρυκείαι*, με βάση το λάδι, το βούτυρο και το κρασί ή και άλλα περιχύματα, όπως ο γάρος.⁶⁴ Ο τελευταίος επρόκειτο για μία σάλτσα γνωστή από τη ρωμαϊκή κουζίνα, που παρασκευαζόταν από μικρά ψάρια, εντόσθια ψαριών και αλάτι, με την οποία συνόδευαν πολλά φαγητά και είχε στην κουζίνα την ίδια σχεδόν θέση που έχει για μας σήμερα η σάλτσα ντομάτας.⁶⁵

Οι διατροφικές συνήθειες, όπως η κατανάλωση και η προετοιμασία της τροφής, είναι στενά συνδεδεμένες με την καθημερινότητα των ανθρώπων σ' όλες τις περιόδους της ιστορίας. Ο βυζαντινός και μεταβυζαντινός διατροφικός κόσμος στην Ήπειρο και την Αιτωλοακαρνανία, ως συνέχεια του αρχαίου, εμπλουτισμένος με τις ενδιάμεσες ρωμαϊκές επιρροές, αφομοίωσε λαούς κι εθνότητες κατά τη διάρκεια των ποικίλων κοινωνικών και πολιτικών αλλαγών και επηρεάστηκε από τις γευστικές προτιμήσεις τους με διάφορους τρόπους. Η παραδοσιακή ελληνορωμαϊκή κουζίνα δέχτηκε ισχυρές επιδράσεις από το ασκητικό πνεύμα του χριστιανισμού που επέβαλλε νέους διαιτητικούς κανόνες, ενώ με τη φράγκικη, ενετική και μετέπειτα οθωμανική κατάκτηση ο γευστικός κόσμος της ανατολικής Μεσογείου μέχρι τους

⁶¹ Πτωχοπρόδρομος σε Eideneier 2018, Β', στ. 38-40: «*πίπερον, κύμινον... ἄλας... κάρδαμον...*». Πωρικόλογος σε Παπαδόπουλος-Κεραμεύς 1911: «*πρωτοσέβαστος ὁ Πιπέριος μετὰ Κυμίνου τοῦ κόμιτος, Καναβουρίου τοῦ μεγάλου... Κολιάνδρου... Μὰ τὸν ἀδελφόν μου τὸν Σκόρδον καὶ μὰ τὸν θεῖόν μου τὸν Πιπέρη... καὶ Κάρδαμον τὸν δριμύτατόν μου νιόν*». Leake (1835) 1967, τ. 1, 180 (Άρτα και γύρω χωριά: σκόρδο).

⁶² Ξενόπουλος (1884) 2003, 6 (Σαλαώρα: *θέσις ἀλατώδης, ἀλατοχώρα*), 153 (αλυκές Αγίας Παρασκευής Άρτας, Κόπραινας), 180 (αλυκές Ακτίου). Πρβλ. Spon (17^{ος}) και Henry Michelot (1775), όπου αναφέρονται στην παραγωγή αλατιού σε Αιτωλικό και Μεσολόγγι αντίστοιχα, Πριοβόλος 2004, 61-62, 71-72. Για την παραγωγή αλατιού στο Μεσολόγγι και τη μονοπωλιακή εκμετάλλευσή του από τη Βενετία, Νεραντζής 2018, 8 και σημ. 22-25.

⁶³ Πτωχοπρόδρομος σε Eideneier 2018, Δ', στ. 173-177: «*καὶ τότε τό περέχυμαν, μαζὸς βαβαλισμένος, / καὶ τρίτον ὀξινόγλυκος κροκάτη μαγειρεία / ἔχουσα στάχος, σύσγουδον, καρνύφαλον, τριψίδιν, / ἀμανιτάριν, ὅζος τε καὶ μέλιν εἰς τό ἀκάπνιν, / καὶ ἀπέσω κείται κόκκινος μεγάλη φιλομήλα.*» Ο Rouqueville (1994, 271) αναφέρει ανάμεσα στα προϊόντα του Ραδοβιζίου τον κρόκο.

⁶⁴ Κουκουλές 1952, 11 κ.εξ.· Dalby 2010, 67 κ.εξ. Υπήρχαν και πιο ιδιαίτερα περιχύματα, όπως η σάλτσα από χαβιάρι που συνόδευε κρέας από ελάφι, το οποίο ξένισε τον Λιουτπράνδο, επίσκοπο της Κρεμόνας (10^{ος} αι.), Καλαμαρά 2008, 12, σημ. 13· Dalby 2010, 68, σημ. 1.

⁶⁵ Κουκουλές 1952, 15 κ.εξ.· Καλλέρης 1952, 695· Koder 2005, 25-26· Βοσνίδης – Γκότσης 2006, 7-8, 18· Καλαμαρά 2008, 12.

νεότερους χρόνους εμπλουτίζεται με ακόμα περισσότερα ήθη και είδη τροφίμων στο τραπέζι. Πρόκειται για ένα ταξίδι σε έναν πλούσιο κόσμο γευσιγνωσίας, που συχνά από σχόλια και περιγραφές φαντάζει υπερβολικός, αλλά ταυτόχρονα διατροφικά ισορροπημένος και που με μικρές αλλαγές οδήγησε στη σύγχρονη μεσογειακή διατροφή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Πονήματα στην Ελληνική

- Αναγνωστάκης 1995 Αναγνωστάκης, Η., «Οίνος ο Βυζαντινός. *Η άμπελος και ο οίνος στη βυζαντινή ποίηση και υμνογραφία*», Ίδρυμα Φάνη Μπουτάρη, Αθήνα 1995.
- Αναγνωστάκης 2002 Αναγνωστάκης, Η., «Απορία ελαίου... γάρος και λίπη», στο Ε. Τραΐου (επιμ.), *Βυζαντινών Γεύσεις, Καθημερινή - Επτά Ημέρες*, 12 Μαΐου 2002, 15-17.
- Αναγνωστάκης – Παπαμαστοράκης 2002 Αναγνωστάκης, Η. – Παπαμαστοράκης Τ., «Βυζαντινά... ραπανάκια για την όρεξη», στο Ε. Τραΐου (επιμ.), *Βυζαντινών Γεύσεις, Καθημερινή - Επτά Ημέρες*, 12 Μαΐου 2002, 21-23.
- Αναγνωστάκης 2008α Αναγνωστάκης, Η., *Μονεμβάσιος οίνος – Μονοβας(ι)ά – Malvasia*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008.
- Αναγνωστάκης 2008β Αναγνωστάκης, Η., *Βυζαντινός οινικός πολιτισμός*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2008.
- Βαβυλοπούλου 1981-82 Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, Α., «Νεοελληνική κεραμική στην Άρτα επί Τουρκοκρατίας», *Εθνογραφικά*, 6 (1981-1982), 5-21.
- Βαβυλοπούλου 1986-87 Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, Α., «Μεταβυζαντινά αγγεία από το Κάστρο των Ρωγών», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 28 (1986-1987), 37-42.
- Βαβυλοπούλου 1984 Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, Α., «Βυζαντινή κεραμική στην Άρτα», *ΔΧΑΕ*, 12 (1984), 453-471.
- Βαβυλοπούλου 1994 Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, Α., «Μεταβυζαντινά κεραμικά αγγεία στην Άρτα, 1441-1700», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 31 (1994), 99-106.
- Βαβυλοπούλου 1998 Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, Α., «Πήλινες πίπες και ναργιλέδες από τις ανασκαφές του αρχαιολογικού χώρου της Βιβλιοθήκης Αδριανού Αθηνών», *Αρχαιολογία*, 67 (1998), 62-70.

- Βέτσιος 2005 Βέτσιος, Ε. Λ., *Η διπλωματική και οικονομική παρουσία των Βενετών στην περιοχή της Άρτας κατά τον 18^ο αιώνα*, διδακτορική διατριβή, Π.Ι., Ιωάννινα 2005.
- Βοσνίσης - Γκότσης 2006 Βοσνίδης, Π. -Γκότσης, Σ. (επιμ.), *Βρώματα και μαγειρίες: αναζητώντας τις βυζαντινές γεύσεις* ΥΠΠΟ - Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Αθήνα 2006.
- Βρανούσης 1962 Βρανούσης, Λ.Ι., «Το Χρονικόν των Ιωαννίνων κατ' ανέκδοτον δημώδη επιτομήν», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου*, 12 (1962), 57-115.
- Γαλάβαρης 1995 Γαλάβαρης, Γ., *Ζωγραφική Βυζαντινών Χειρογράφων*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1995.
- Γερολύμου 2010 Γερολύμου, Κ., «Πήλινοι λουλάδες από δυο οθωμανικά λουτρά της Μεσσηνίας», στο Ι.Κ. Γιανναροπούλου (επιμ.), *Πρακτικά 1^ο Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών, Καλαμάτα, 8-11 Οκτωβρίου 2010. Πελοποννησιακά, Παράρτημα 31, Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών*, Αθήνα 2010, 499-516.
- Γιαννακογεώργου 2012 Γιαννακογεώργου, Ο., «Το κρασί και η άμπελος στη Νότια Αιτωλία από τα χρόνια του Οινέα ως τις μέρες μας», *Τα Αιτωλικά*, 18 (2012), 197-210.
- Γιαννακοπούλου 1987 Γιαννακοπούλου, Ε. Κ., «Γαλλοελληνική εκμετάλλευση δασών στη Δυτική Ελλάδα (1710-1792)», *Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν., Σαριπόλου*, 56 (1987), 3-32.
- Γιαννακοπούλου 1991 Γιαννακοπούλου, Ε., «Μια άλλη όψη του σταφιδικού ζητήματος: Η περίπτωση της Αιτωλοακαρνανίας κατά το 17^ο και το 18^ο αιώνα», στο *Πρακτικά 1^ο Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο, 21-22-23 Οκτωβρίου 1988*, Αγρίνιο 1991.
- Γιαννακοπούλου 2000 Γιαννακοπούλου, Ε., «Καλλιέργειες – παραγωγή και διακίνηση των δημητριακών στη Ναύπακτο και την περιοχή της 15^{ης}-19^{ης} αιώνας. Τεκμήρια και υποθέσεις», *Ναυπακτικά*, 1 (2000), 375-424.
- Γιαννόπουλος 1969-1970 Γιαννόπουλος, Ι., «Η περιήγησις του Εβλιά Τσελεμπί ανά την Στερεάν Ελλάδα». *Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών*, 2 (1969-1970), 139-198.
- Γιαννοπούλου 2002 Γιαννοπούλου, Μ., «Εισαγωγή σε μία διαχρονική προσέγγιση των υαλωμάτων μολύβδου. Οι τεχνικές της εφυάλωσης στην παραδοσιακή κεραμική», στο Π.Γ. Θέμελης (επιμ.), *Το γυαλί από την αρχαιότητα έως σήμερα. Β' Συνέδριο Μαργαριτών Μυλοπόταμου Ρεθύμνης, Μαργαρίτες Μυλοπόταμου, 26-28/09/1997*, Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών, Αθήνα 2002, 201-217.

- Δημητρόπουλος 2006 Δημητρόπουλος, Δ., «Η αλιεία στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας», *Τα ιστορικά* 23:45 (2006), 315-352.
- Eideneier 2018 Eideneier, H., *Πτωχοπροδρομος*, μετάφρ. από τα γερμανικά Ν. Τουφεξής, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2018.
- Ζακυθινός 1937 Ζακυθινός, Δ., «Ανέκδοτον γράμμα του Πατριάρχου Ιερεμίου του Α΄ περί Μονής Κορακονησίας», *ΕΕΒΣ*, 13 (1937), 192-196.
- Ζαχαριάδου 1992 Ζαχαριάδου, Ε., «Παραγωγή και εμπόριο στο δεσποτάτο της Ηπείρου», στο Ε. Χρυσός (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου, Άρτα, 27-31/05/1990*, Μουσικοφιλολογικός Σύλλογος Άρτης «Ο Σκουφάς», Άρτα 1992, 87-93.
- Holland 1989 Holland, H., *Ταξίδια στα Ιόνια Νησιά, Ήπειρο, Αλβανία (1812-13)*, μετάφρ. από τα αγγλικά Χρ. Ιωαννίδης, Συλλογή, Αθήνα 1989.
- Καλαμαρά 2008 Καλαμαρά, Π., «Διατροφικές συνήθειες και γευστικές προτιμήσεις στο Βυζάντιο», *Αρχαιολογία*, 116 (2008), 9-17.
- Καλλέρης 1953 Καλλέρης, Ι., «Τροφαί και ποτά εις πρωτοβυζαντινούς παπύρους», *ΕΕΒΣ*, 23 (1953), 689-715.
- Καλοπίση-Βέρτη 2003 Καλοπίση-Βέρτη, Σ. (επιμ.), *Διδακτική συλλογή βυζαντινής και μεταβυζαντινής κεραμικής*, Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2003.
- Καράμπελας 2005 Καράμπελας, Ν. Δ., «Ο Άγγλος θεολόγος Thomas S. Hughes στην Πρέβεζα και τη Νικόπολη», *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, 41-42 (2005), 53-144.
- Κατσαρός 1989 Κατσαρός, Β., «Από την καθημερινή ζωή στο Δεσποτάτο της Ηπείρου. Η μαρτυρία του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Απόκαυκου», στο Χ. Αγγελίδης (επιμ.), *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου, Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, 15-17/09/1988*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 1989, 631-674.
- Kislinger 2005 Kislinger, E., «Τρώγοντας και πίνοντας εκτός σπιτιού», στο Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), *Βυζαντινών διατροφή και μαγειρείαι. Πρακτικά Ημερίδας Περί της διατροφής στο Βυζάντιο. Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού 04/11/2001*, ΥΠΠΟ - ΤΑΠΑ, Αθήνα 2005, 147-174.
- Koder 1994 Koder, J., *Ο κηπουρός και η καθημερινή κουζίνα στο Βυζάντιο*. Αθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή- Χορν, 1994.

- Koder 2002 Koder, J., «Τι έτρωγαν οι Βυζαντινοί», στο Ε. Τραΐου (επιμ.), *Βυζαντινών Γεύσεις, Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, 12 Μαΐου 2002, 1-4.
- Koder 2005 Koder, J., «Η καθημερινή διατροφή στο Βυζάντιο με βάση τις πηγές», στο Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), *Βυζαντινών διατροφή και μαγειρεία. Πρακτικά Ημερίδας Περί της διατροφής στο Βυζάντιο. Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού 04/11/2001, ΥΠΠΟ - ΤΑΠΑ, Αθήνα 2005*, 17-30.
- Κοκολάκης 1987α Κοκολάκης, Κ., «Ο Εβλιγιά Τσελεμπή στα Ιωάννινα», *Σκουφάς*, Η':72-73 (1987), 87-93.
- Κοκολάκης 1987β Κοκολάκης, Κ., «Ο Εβλιγιά Τσελεμπή στην Πρέβεζα και στην Άρτα», *Σκουφάς*, Η':72-73 (1987), 234-247.
- Κονδύλης n.d. Κονδύλης, Θ., *Οι πόλεις της Ηπείρου στα κείμενα των ξένων περιηγητών (μέσα 17^{ου}-μέσα 19^{ου} αι.)*, Διαθέσιμο στο: <https://thanoskondylisfr.files.wordpress.com/2010/09/ceb4ceb9ceb1ceb2ceb1cf83cf84ceb5-ceb4cf89cf81ceb5ceb1cebd-cebfccebbcebf-cf84cebf-ceb9cf83cf84cebfcf81ceb9cebasebf-ceb1cf81ceb8cf81cebf.pdf> (πρόσβαση Νοέμβριος 2020).
- Κορρέ-Ζωγράφου 1995 Κορρέ-Ζωγράφου, Κ., *Τα κεραμικά του Ελληνικού χώρου*, Μέλισσα, Αθήνα 1995.
- Κουκουλές 1952 Κουκουλές, Φ., *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός. Αι τροφαί και τα ποτά. Τα γεύματα, τα δείπνα και τα συμπόσια*, τ. Ε', Αθήνα: Παπαζήσης, Αθήνα 1952.
- Λιάρος 2003 Λιάρος, Ν., «Στοιχεία Τεχνολογίας», στο Σ. Καλοπίση-Βέρτη (επιμ.), *Διδακτική Συλλογή Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Κεραμικής*, Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2003, 115-117.
- Λουκόπουλος 1930 Λουκόπουλος, Δ., «Ποιμενικά της Ρούμελης», *Ιστορική και Λαογραφική Βιβλιοθήκη*, 8 (1930), Ι. Ν. Σιδερής, Αθήνα 1930.
- Λουκόπουλος 1938 Λουκόπουλος, Δ., «Γεωργικά της Ρούμελης», *Ιστορική και Λαογραφική Βιβλιοθήκη* 14, Αθήνα: Ι.Ν. Σιδέρης.
- Maguire 2002 Maguire, H., «Οπωροφυλάκιοι και ορνεοσκοπεῖον», στο Ε. Τραΐου (επιμ.), *Βυζαντινών Γεύσεις, Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, 12 Μαΐου 2002, 19-20.
- Μάκη 1979 Μάκη, Β. Χ., *Αιγενής Ακρίτας*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1979.
- Ματζανά 1999 Μαντζανά, Κ., *Βυζαντινά εφραλωμένα κεραμικά*. Αθήνα 1999.
- Μότσιας 1998 Μότσιας, Χ., *Τι έτρωγαν οι Βυζαντινοί*, Κάκτος, Αθήνα 1998.

- Μπακιρτζής 1989 Μπακιρτζής, Χ., *Βυζαντινά τσουκαλολάγηνα*, ΤΑΠΑ, Αθήνα 1989.
- Μπακιρτζής 2003 Μπακιρτζής, Χ. (επιμ.), *7^ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου, Θεσσαλονίκη 11-16 Οκτωβρίου 1999, Πεπραγμένα, Θεσσαλονίκη*, ΥΠΠΟ, Αθήνα 2003.
- Μπορμπουδάκη 2007 Μπορμπουδάκη, Μ., *Πηλός και Χρώμα. Νεώτερη κεραμική του ελλαδικού χώρου. Κατάλογος έκθεσης 21/12/2006-17/02/2007*, ΥΠΠΟ, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Αθήνα 2007.
- Μυλωνά 2008 Μυλωνά, Δ., «Τα οστά ζώων από το βυζαντινό σπίτι την Αγία Άννα, Πυργί», στο Θ. Καλπαξής (επιμ.), *Ελεύθερα, Τομέας II.3, Βυζαντινό σπίτι στην Αγία Άννα*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ρέθυμνο 2008, 335-348.
- Νεραντζής 2018 Νεραντζής, Ι. Γ., «Η Λιμνοθάλασσα Μεσολογγίου βιότοπος ανθρώπων και πολιτισμών», Παρουσίαση στην ημερίδα *Το Μεσολόγγι μάρτυρας και αποδέκτης πολιτισμού και φύσης, Μεσολόγγι 09-06-2018*, Διαθέσιμο στο: https://www.academia.edu/40657160/Νεραντζής_Ι_Μεσολογγίου_Λιμνοθάλασσα_βιότοπος_πολιτισμών (τελευταία πρόσβαση Σεπτέμβριος 2020).
- Νικολακόπουλος 1986 Νικολακόπουλος, Γ., «Κεραμική. Πρώτες ύλες, λείανση, στιλβώσεις, ναλώματα», *Αρχαιολογία*, 20 (1986), 74-79.
- Νικολιά 2018 Νικολιά, Δ., *Οι τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Σέλτσου (1687) και η μνημειακή ζωγραφική στην Άρτα στα τέλη του 1707 και στις αρχές του 18^{ου} αιώνα*, διδακτορική διατριβή, Π.Ι., Ιωάννινα, 2018.
- Ξερόπουλος (1884) 2003 Ξερόπουλος, Σ., *Δοκίμιον Ιστορικών περί Άρτης και Πρεβέζης, Μουσικοφιλολογικός Σύλλογος Άρτης «Ο Σκουφάς», Άρτα (1884)* 2003.
- Παλιούγκας 2006 Παλιούγκας, Θ., «Πήλινες πίπες καπνού του Λαογραφικού Ιστορικού Μουσείου Λάρισας», στο Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο Λάρισας (επιμ.), *Θεσσαλική κεραμική. Χώμα και Νερό από την προϊστορία στην Τρίτη Χιλιετία, Πρακτικά συνεδρίου, Λάρισα 17-17/09/2000*, ΥΠΠΟ, Λάρισα 2006, 101-109.
- Παλιούρας 2004 Παλιούρας, Α. Δ., *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία. Συμβολή στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Μνημειακή τέχνη*, 2η έκδ., Ίφιτος, Αγρίνιο 2004.
- Πανάγου 1997 Πανάγου Κ., «Συμβολή στην ιστορία της Άρτας (τέλη 18^{ου}-αρχές 19^{ου} αιώνα)», *Δωδώνη*, 20 (1997), 177-219.

- Πανάγου 2003 Πανάγου, Κ., «Όψεις της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στην Άρτα μετά την προσάρτησή της στο ελληνικό κράτος», *Δωδώνη*, 32 (2003), 225-240.
- Παπαδόπουλος-Κεραμεύς 1911 Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Α., «Ὁ Πωρικολόγος Πετρουπόλεως», *Byzantinische Zeitschrift*, 20 (1911), 137-139.
- Παπαδοπούλου 2002 Παπαδοπούλου, Β. Ν., «Βυζαντινή Κεραμική από τη Ναύπακτο». *Ναυπακτικά*, Γ2 (1998- 1999), Εταιρεία Ναυπακτιακών Μελετών, Αθήνα 2002, 273-290.
- Παπαδοπούλου 2013 Παπαδοπούλου, Β. Ν., *Η Βλαχέρνα της Άρτας*, ΥΠΠΟΑ - ΕΦΑ Άρτας, Άρτα 2013.
- Παπαδοπούλου 2016 Παπαδοπούλου, Β. Ν., *Η Παναγιά της Κορωνησίας*, ΥΠΠΟΑ / ΕΦΑΑΡΤ, Άρτα 2016.
- Παπαδοπούλου 2018 Παπαδοπούλου, Β. Ν., *Νεώτερη Κεραμική από την Ήπειρο. Συλλογή Φώτη Ραπακούση*, ΥΠΠΟΑ/ ΕΦΑΑΡΤ, Άρτα 2018.
- Παπανικόλα 1985 Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ., «Τριποδίσκοι ψησίματος των βυζαντινών και μεταβυζαντινών αγγείων», στο *Αμνητός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μ. Ανδρόνικο*, : Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 1985, 641-648.
- Παπανικόλα 1999 Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ. (επιμ.), *Βυζαντινά εφυαλωμένα κεραμικά, Η τέχνη των εγχαράκτων, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού*, ΥΠΠΟ, Αθήνα 1999.
- Παπανικόλα 2002α Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ., «Περί τσουκαλιών και πινακίων», στο Ε. Τραΐου (επιμ.), *Βυζαντινών Γεύσεις, Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, 12 Μαΐου 2002. Αθήνα, 10-14.
- Παπανικόλα 2002β Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ. (επιμ.), *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, κατάλογος έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Λευκός Πύργος, Οκτώβριος 2001-Ιανουάριος 2002*, ΥΠΠΟ, Αθήνα 2002.
- Παπανικόλα 2005α Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ. (επιμ.), *Βυζαντινών διατροφή και μαγειρεία. Πρακτικά Ημερίδας Περί της διατροφής στο Βυζάντιο. Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού 04/11/2001*, ΥΠΠΟ - ΤΑΠΑ, Αθήνα 2005.
- Παπανικόλα 2005β Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ., «Βυζαντινά επιτραπέζια σκεύη. Σχήμα - μορφή, χρήση και διακόσμηση», στο Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), *Βυζαντινών διατροφή και μαγειρεία. Πρακτικά Ημερίδας Περί της διατροφής στο Βυζάντιο. Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού 04/11/2001*, ΥΠΠΟ, Αθήνα 2005, 117-132.

- Παπασταύρου 2014 Παπασταύρου, Α., *Edward Lear, ζωγραφίζοντας την Ήπειρο στα μέσα του 19^{ου} αιώνα*, Απειρωτάν, Ιωάννινα 2014.
- Παπαχαρίσης 1964 Παπαχαρίσης, Χ., *Κοσμά Θεσπρωτού και 'Αθανασίου Ψαλίδα: Γεωγραφία. 'Αλβανίας και 'Ηπείρου*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1964.
- Πετρίδης – Παπαδοπούλου 2018 Πετρίδης, Π. – Παπαδοπούλου, Β., *Επτά Ιστορίες Κεραμικής από την Άρτα, 16^{ος} – 19^{ος} αι., Οδηγός Έκθεσης*, Ε.Κ.Π.Α., ΕΦΑΑΡΤ, ΚΜΝΚ-Ίδρυμα οικ. Γ. Ψαροπούλου, Αθήνα 2018.
- Πλουμίδης 1990 Πλουμίδης, Γ., *Το Μεσολόγγι και η περιοχή του (17^{ος}-18^{ος} αιώνας)*, Δημοσιεύματα αρ. 6, Π.Ι., Ιωάννινα 1990.
- Πολέμης 1994 Πολέμης, Ι., «Ο λόγος ἐπὶ τοῖς θεωρικοῖς δημοτελέσι τραπεζώμασιν του Ευστάθιου Θεσσαλονίκης», *Παρνασσός*, 36 (1994), 402-420.
- Πριοβόλος 2004 Πριοβόλος Ε., *Η Αιτωλοακαρνανία με τα μάτια των περιηγητών*, Αιτωλοακαρνανικός Τύπος, Αθήνα 2004.
- Rouqueville 1994 Rouqueville, F.-C.-H.-L., *Ταξίδι στην Ελλάδα. Ήπειρος*, μετάφρ. από τα γαλλικά Π.Γ. Κώτσου, Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1994.
- Rouqueville 1995 Rouqueville, F.-C.-H.-L., *Ταξίδι στην Ελλάδα. Στερεά, Αττική, Κόρινθος*, μετάφρ. από τα γαλλικά Μ. Σκάρα, Τολίδης, Αθήνα 1995.
- Schirò 1965 Schirò, G., *Το Χρονικό των Τόκκων. Τα Ιωάννινα κατά τις αρχές του 1Ε αιώνας*, Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1965.
- Σηφάκης 2012 Σηφάκης, Γ. (επιμ.), *Πτωχοπρόδρομος, Κριτική έκδοση*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ρέθυμνο 2012.
- Σιμόπουλος 1972 Σιμόπουλος, Κ., *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα, 333 μ.Χ. - 1700*, Πιρόγα, Αθήνα 1972.
- Σιμόπουλος 1973 Σιμόπουλος, Κ., *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα, 1700-1800*, Πιρόγα, Αθήνα 1973.
- Σταμπόγλη 1997 Σταμπόγλη, Ε., *Πρόσκληση σε γεύμα*, Καλειδοσκόπιο, Αθήνα 1997.
- Τσελεμπή 1991 Τσελεμπή Ε., *Ταξίδι στην Ελλάδα* (έρευνα και λογοτεχνική απόδοση Ν. Χειλαδάκης), Εκάτη, Αθήνα 1991.
- Τσουγκαράκης 2007 Τσουγκαράκης, Δ., «Η ελιά και το λάδι στα βυζαντινά χρόνια», στο Α. Πολυμέρου-Καμηλάκη (επιμ.), *Ωδή στην ελιά*, Ακαδημία Αθηνών - Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Αθήνα 2007, 101-109.

- Τσουκαλάς 2018 Τσουκαλάς, Γ., «Ο Συμεών ο Σηθ (11^{ος} αιώνας), ο Δαμνάστης (11^{ος} αιώνας) και ο Ιωάννης Επίσκοπος Πρυσδριανών (12^{ος} αιώνας), τρεις διαπρεπείς, αλλά και παραγνωρισμένοι παιδίατροι του Βυζαντίου», *Ιατρική*, 107:1 (2018), 59-64.
- ΥΠΠΟ – 8^η ΕΒΑ 2006 Υπουργείο Πολιτισμού – 8^η ΕΒΑ, *Ιστορίες διατροφής από τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή Ήπειρο*, Ιωάννινα: ΥΠΠΟ, 8^η ΕΒΑ, 2006.
- Fundić 2013 Fundić, L., *Η μνημειακή τέχνη του Δεσποτάτου της Ηπείρου την περίοδο της Δυναστείας των Κομνηνών Αγγέλων (1204-1318)*, διδακτορική διατριβή, Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη 2013.
- Χαριτωνίδου 1982 Χαριτωνίδου, Α., «Μορφές μεταβυζαντινής κεραμικής. Αθηναϊκά εργαστήρια», *Αρχαιολογία* 4 (1982), 60-64.
- Χαριτωνίδου 1983 Χαριτωνίδου, Α., «Στοιχεία παραδοσιακής κεραμικής 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα: Ήπειρος, Κέρκυρα, Ζάκυνθος», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 25 (1983), 287-294.
- Χρόνη 2007-2008 Χρόνη-Βακαλοπούλου, Μ., 2007-2008. «Αναφορές των βυζαντινών πηγών στα πτηνά και στα εξ αυτών προερχόμενα προϊόντα», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* 39 (2007-2008), 281-321. Διαθέσιμο στο: <http://epub.lib.uoa.gr/index.php/epetirisphil/article/view/1470/1697> (πρόσβαση Οκτώβριος 2020)
- Χρόνη 2010 Χρόνη, Μ., *Ζωικά προϊόντα στην διατροφή και σε ιατρική χρήση στο Βυζάντιο. Συμβολή στην μελέτη των αντιλήψεων για τα ζώα και της χρήσεως των προϊόντων τους κατά την βυζαντινή περίοδο*, διδακτορική Διατριβή, Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2010.
- Ψαροπούλου 1989 Ψαροπούλου, Μ., «Διακόσμηση και εργαλεία στη χρηστική κεραμική», *Εθνογραφικά*, 6 (1989), 55-70.

Ξερόγλωσσα πονήματα

- Anagnostakis – Papamastorakis 2005 Anagnostakis, I. – Papamastorakis, T., «'...And radishes for appetizers'. On banquets, radishes and wine», in: Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), *Βυζαντινών διατροφή και μαγειρείαι. Πρακτικά Ημερίδας Περί της διατροφής στο Βυζάντιο*, Θεσσαλονίκη, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού 04/11/2001, ΥΠΠΟ, Athens 2005, 147-174.
- Armstrong 1996 Armstrong P., «The Byzantine and Ottoman Pottery», in: W. G. Cavanagh, J. Crouwel, R. W. V. Catling and

- G. Shipley (επιμ.), *Continuity and Change in a Greek Rural Landscape: The Laconia Survey II*, British School at Athens, London 1996, 125-140.
- Bellaire 1805 Bellaire, J. P., *Précis des opérations générales de la division française du Levant, chargée pendant les années V, VI et VII de la défense des îles et possessions ex vénitiennes de la mer Ionienne, formant aujourd'hui la République des Sept-Isles. Cet ouvrage contient des observations politiques, topographiques et militaires, sur les îles Ioniennes, sur Ali, pacha de Jannina, et sur la Basse-Albanie. Il est orné d'une Carte géographique de l'Île de Corfou et du territoire de Butrinto*, Magimel, Paris 1805.
- Bommelje et al. 1987 Bommelje, S., Doorn, P., Deylius, M., Vroom, J., Bommelje, Y., Fgel, R. and van Wijngaarden, H., *Aetolia and the Aetolians. Towards the Interdisciplinary Study of a Greek region. Studia Aetolica 1*, Parnassus Press, Utrecht 1987.
- Bourbou et al 2011 Bourbou, Ch. – Fuller, B. T. – Garvie-Lok, S. J. – Richards, M. P., «Reconstructing the Diets of Greek Byzantine Populations (6th–15th Centuries AD) Using Carbon and Nitrogen Stable Isotope Ratios», *American Journal of Physical Anthropology*, 146 (2011), 569-581.
- Braund 1995 Braund, D., «Fish from the Black Sea: classical Byzantium and the Greekness of trade», in: J. Wilkins, D. Harvey and M. Dobson (επιμ.), *Food in antiquity*, University of Exeter Press, Exeter 1995, 162-170.
- Brubaker –
Linardou 2007 Brubaker, L. – Linardou K. (επιμ.), *Eat, drink and be merry (Luke 12:19). Food and wine in Byzantium* (Society for the Promotion of Byzantine Studies 13), Ashgate, Aldershot 2007.
- Chronē-Vakalopoulos –
Vakalopoulos 2008 Chronē-Vakalopoulos, M. – Vakalopoulos, A., «Fishes and other aquatic species in Byzantine literature. Classification, terminology and scientific names». *ByzSymp*, 18 (2008), 123-157.
- Dalby 1996 Dalby, A., *Siren feasts: a history of food and gastronomy in Greece*, Routledge, London 1996.
- Dalby 2010 Dalby, A., *Tastes of Byzantium: the cuisine of a legendary empire*, I. B. Tauris & Co Ltd, London 2010.
- Dunbabin 1991 Dunbabin, K. M. D., «Triclinium and stibadium», στο W.J. Slater (επιμ.), *Dining in a Classical Context*, W. J. Slater, Ann Arbor 1991, 121-148.

- François – Spieser 2002 François, V. – Spieser, J.-M., «Pottery and Glass in Byzantium», in: A. E. Laiou (επιμ.), *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century* 2, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 2002, 593-609.
- Grünbart 2007 Grünbart, M., «Store in a cool and dry place: perishable goods and their preservation in Byzantium», in: L. Brubaker and K. Linardou (επιμ.), *Eat, drink and be merry (Luke 12:19). Food and wine in Byzantium*, Ashgate, Aldershot 2007, 39-49.
- Joyner 2007 Joyner, L., «Cooking Pots as Indicators of Cultural Change: A Petrographic Study of Byzantine and Frankish Cooking Wares from Corinth», *Hesperia*, 76 (2007), 183-227.
- Hesseling – Pernot 1910 Hesseling, D. C. – Pernot, H., *Poemes prodromiques en grec vulgare*, Amsterdam: J. Muller, 1910.
- Hobhouse (1817) 1971 Hobhouse, J. C., *A journey through Albania*, Philadelphia, Arno Press & the New York Times, New York (1817) 1971.
- Hughes 1820 Hughes, T. S., *Travels in Sicily, Greece and Albania*, J. Mawman, London 1820.
- Karpozilos – Kazhdan 1991 Karpozilos, A. – Kazhdan, A., s.v. «Ariston and Deipnon», *Oxford Dictionary of Byzantium*, 1 (1991), 170, 621 ff.
- Kislinger 1999 Kislinger, E., «Christians of the East: Rules and realities of the Byzantine diet», in: J. L. Flandrin and M. Molinari (επιμ.), *Food. A Culinary History from Antiquity to the present*, Penguin, New York - Chichester, West Sussex 1999, 194-206.
- Koder 1995 Koder, J., «Fresh vegetables for the capital», in: C. Mango and G. Dagron (επιμ.), *Constantinople and its Hinterland. Papers from the Twenty-Seventh Spring Symposium of Byzantine Studies, Oxford, April 1993* (Publications of the Society for the Promotion of Byzantine Studies), Routledge, Cambridge 1995, 49-56.
- Kolovou 2006 Kolovou, F., *Die Briefe des Eustathios von Thessalonike*, Saur, Munich - Leipzig 2006
- Langkavel 1868 Langkavel, B., *Simeonis Sethi, Syntagma de alimentorum facultatibus*, Bibliotheca Teubneri, Lipsiae 1868.
- Leake (1835) 1967 Leake, W.M., *Travels in northern Greece*, Hakkert, London - Amsterdam offprint (1835) 1967.

- Littlewood et al 2002 Littlewood, A. – Maguire, H. – Wolschke-Bulmahn, J. (επιμ.), *Byzantine garden culture*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington DC 2002.
- Maniatis 2000 Maniatis, G., «The organizational setup and functioning of the fish market in tenth-century Constantinople», *DOP*, 54 (2000), 13-42.
- Mayer – Trzcionka 2005 Mayer, W. – Trzcionka, S. (επιμ.), *Feast, fast or famine: food and drink in Byzantium (Byzantina Australiensia 15)*, Australian Association for Byzantine Studies, Brisbane 2005.
- Nicholas – Louvaris 2005 Nicholas, A. – Louvaris, J., «Fast and abstinence in Byzantium», στο W. Mayer and S. Trzcionka (επιμ.), *Feast, fast or famine. Food and drink in Byzantium (Byzantina Australiensia 15)*, Australian Association for Byzantine Studies, Brisbane 2005, 189-198.
- Nikolaou 2007 Nikolaou, Y., «The cost of living and dietary habits in the Byzantine world», in: D. Eugenidou (επιμ.), *Our daily bread: how much does it cost-- from ancient to modern times*, ΥΠΠΟ, Athens 2007, 30-39.
- Oikonomides 1990 Oikonomides N., «The contents of the Byzantine house from the eleventh to the fifteenth century», *DOP*, 44 (1990), 205-214.
- Parani 2010 Parani, M., «Byzantine Cutlery: an Overview» *ΔΧΑΕ*, 31 (2010), 139-164.
- Patitucci-Uggeri 1985 Patitucci-Uggeri St., «La protomaiolica del Mediterraneo orientale in rapporto ai centri di produzione italiani», *CorsiRav*, 32 (1985), 337-402.
- Papadopoulou – Tsouris 1993 Papadopoulou V. – Tsouris, K., «Late Byzantine Ceramics from Arta: some examples», in στο S. Gelichi (επιμ.), *La ceramicane lmondo Bizantinotra XI e XV secolo e i suoi rapporti con l' Italia*, All'Insegna del Giglio, Firenze 1993, 242-261.
- Papadopoulou et al. 2021 Papadopoulou, V.N. – Liaros, N. – Yioutsos N.-P., «Modern ceramics from Arta», in: P. Petridis, A.G. Yangaki, N. Liaros and E.-E. Bia (επιμ.), *12th AIECM3 International Congress on medieval and modern period Mediterranean ceramics, Athens, October 21-27, 2018*, National Hellenic Research Foundation - ΕΚΠΑ, Athens 2021, 797-810.
- Parry 2005 Parry, K., «Vegetarianism in Late antiquity and Byzantium: the transmission of a regimen», in: W. Mayer and S. Trzcionka (επιμ.), *Feast, fast or famine. Food and drink in Byzantium (Byzantina Australiensia 15)*, Australian

- Association for Byzantine Studies, Brisbane 2005, 171-187.
- Skartsis 2012 Skartsis, St. S., *Chlemoutsi Castle (Clermont, Castel Tornese), NW Peloponnese, Its Pottery and Its Relations with the West (13th - Early 19th Centuries)*, BAR International Series, 2391, Oxford 2012.
- Stathakopoulos 2007 Stathakopoulos, D., «Between the field and the plate: how agricultural products were processed into food», in: L. Brubaker and K. Linardou (επιμ.), *Eat, drink and be merry (Luke 12:19). Food and wine in Byzantium*, Ashgate, Aldershot 2007, 27-38.
- Teall 1959 Teall, J. L., «The grain supply of the Byzantine Empire», *DOP*, 13 (1959), 87-140.
- Theophilou 1983 Theophilou, M. D., *La vie agropastorale dans un village mont a gnard d' Épire. Problèmes de développement socio-économique*, Thessalonique 1983.
- Vroom 2003 Vroom, J., *After Antiquity. Ceramics and Society in the Aegean from the 7th to the 20th centuries A.C. (Archaeological Studies Leiden University 10)*, University of Leiden, Leiden 2003.
- Vroom 2005a Vroom, J., *Byzantine to Modern Pottery in the Aegean. An Introduction and Field guide*, Parnassus Press, Utrecht 2005.
- Vroom 2005b Vroom J., *Byzantine to Modern Pottery in the Aegean, 7th to 20th Century. An Introduction and Field Guide*, Parnassus Press, Utrecht 2005.
- Vroom 2007a Vroom J., «The archaeology of late antique dining habits in the eastern Mediterranean: A preliminary study of the evidence», in: L. Lavan, E. Swift and T. Putzeys (επιμ.), *Objects in Context, Objects in use. Material Spatiality in Late Antiquity (Late Antique Archaeology 5)*, Brill, Leiden and Boston 2007, 313-361.
- Vroom 2007b Vroom J., «The changing dining habits at Christ's table», in: L. Brubaker and K. Linardou (επιμ.), *Eat, Drink, and Be Merry (Luke 12.19) - Food and Wine in Byzantium. Papers of the 37th Annual Spring Symposium of Byzantine Studies, in Honour of Professor A.A.M. Bryer (Society for the Promotion of Byzantine Studies, Publications 13)*, Ashgate Aldershot 2007, 191-222.
- Vroom 2011a Vroom, J., *Medieval and Post-Medieval Ceramics in the Eastern Mediterranean: Fact and Fiction (Medieval and Post-Medieval Mediterranean Archaeology Series 1)*, Brepols, Turnhout 2011.

- Vroom 2011b Vroom, J., «The Morea and its links with Southern Italy after AD 1204: Ceramics and identity», *Archeologia Medievale*, 38 (2011), 409-430.
- Vroom 2015 Vroom, J., «The archaeology of consumption in the Eastern Mediterranean: A ceramic perspective», στο M-J. Gonçalves and S. Gómez-Martínez (επιμ.), *Actas do X Congresso Internacional A Cerâmica Medieval no Mediterrâneo, Silves - Mértola, 22 a 27. outubro 2012*, Silves, Municipal de Silves, Campo Arqueológico de Mértola, Câmara 2015, 359-367.
- Wirth 2000 Wirth, P., *Eustathii Thessalonicensis opera minora, magnam partem inedita* [CFHB 32], W. de Gruyter, Berlin - New York 2000.
- Whitehouse 1980 Whitehouse, D., «Proto-Maiolica», *Faenza* 66 (1980), 77-83.

ABSTRACT

NEKTARIOS PETROS YIOUTSOS

EPEBINΘOI AND *KYAMOI* ON THE PLATE.
DIETARY HABITS IN EPIRUS AND AITOLOAKARNANIA
FROM THE LATE BYZANTINE TO THE MODERN PERIOD

When talking about eating habits in Western Greece, Epirus and Aitoloakarnania from the Late Byzantine to the modern period, we are referring to ingredients, serving, storage and preparation techniques, as well as to taste preferences, repeated daily actions and recipes. Until the middle of the 20th century, the diet in the region of Western Greece was based on local production and the possibilities provided (but also on the limitations posed) by the climatic and geographical conditions. Other factors that contributed to their formation were the local social, political and economic situation, dietary restrictions imposed by religion and the coexistence of various ethnicities that allowed the combination of different gastronomic habits. The diet in Late Byzantine and Post Byzantine Western Greece is largely a continuation of the traditional Graeco-Roman and Byzantine cuisine, greatly influenced by the ascetic values of Christianity, which imposed strict dietary rules, enriched with new flavors and food variations, due to the influence and coexistence with the Frankish, Venetian and Muslim communities. The article presents the dietary habits of Western Greece through archaeological data, medieval texts, private letters and descriptions in texts from foreign travelers.

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΟΜΕΩΝ ΚΑΙ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Τομέας Ιστορίας Νεωτέρων Χρόνων Εργαστήριο Ιστορικής Έρευνας Νεότερων και Σύγχρονων Κοινωνιών

Π.Μ.Σ. «Νεότερος και σύγχρονος κόσμος: Ιστορία, Λαογραφία, Ανθρωπολογία»

Επιστημονική συνάντηση «Γυναίκες και φύλο στην ιστορική έρευνα», Π.Μ.Σ. «Νεότερος και Σύγχρονος Κόσμος: Ιστορία, Λαογραφία, Ανθρωπολογία» & Τομέας Ι.Ν.Χ. / Εργαστήριο Ιστορικής Έρευνας Νεότερων και Σύγχρονων Κοινωνιών (Ιωάννινα και υβριδικά, 7.2.2022).

Επιστημονική ημερίδα «Βιομηχανική ιστορία: οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές, τεχνολογικές προσαρμογές, πολιτικές διαπραγματεύσεις, 19ος-20ός αιώνας» (Ιστορικό Αρχείο ΠΙΟΠ, Αθήνα, 15.4.2022). Διοργάνωση: Τομέας Ι.Ν.Χ. / Εργαστήριο Ιστορικής Έρευνας Νεότερων και Σύγχρονων Κοινωνιών του Τμήματος Ιστορίας & Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς (ΠΙΟΠ), σε συνεργασία με την Ελληνική Εταιρεία Οικονομικής Ιστορίας.

Επιστημονική ημερίδα «Νέες έρευνες στην ιστορία και την κοινωνιολογία της εργασίας» στη μνήμη του Γιώργου Κουκουλέ (Αθήνα, Τμήμα Ιστορίας και Φιλοσοφίας της Επιστήμης, ΕΚΠΑ, 20.5.2022). Διοργάνωση: Δίκτυο για την Ιστορία της Εργασίας και του Εργατικού Κινήματος - Τμήμα Ιστορίας & Φιλοσοφίας της Επιστήμης, ΕΚΠΑ - Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ - Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων - Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Πανελλήνιο επιστημονικό συνέδριο «100 χρόνια Μικρασιατική καταστροφή: από την καταστροφή στην Αναγέννηση» (Άρτα, 16-18.9.2022). Διοργάνωση: Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και Μουσικοφιλολογικός Σύλλογος «Σκουφά».

**Ερευνητικά σεμινάρια Τομέα Ι.Ν.Χ.
και
Εργαστηρίου Ιστορικής Έρευνας Νεότερων και
Σύγχρονων Κοινωνιών**

Αγγελής Ζαρόκωστας (μεταδ. ερευνητής, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων), «Η περίπτωση της «πώλησης της Πάργας»: σκάνδαλο ή κανονικότητα της βρετανικής πολιτικής στην ανατολική Μεσόγειο κατά τον πρώιμο 19^ο αιώνα;». Σχολιασμός: Νίκος Αναστασόπουλος (επικ. καθηγητής, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων), Γεράσιμος Παγκράτης (καθηγητής, ΕΚΠΑ) (11.1.2022).

Βαγγέλης Λάσκαρης (μεταδ. ερευνητής, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων), «Πολιτικές και πολιτιστικές αλληλεπιδράσεις Γαλλίας-Μαγκρέμπ στη μετα-αποικιοκρατική περίοδο (1956-1970). Προβλήματα και προοπτικές της έρευνας». Σχολιασμός: Άννα Καρακατσούλη (αναπλ. καθηγήτρια, ΕΚΠΑ), Λάμπρος Φλιτούρης (επικ. καθηγητής, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων) (22.2.2022).

Αργύριος Τασούλας (Δρ. ιστορίας Ρωσικού πανεπιστημίου της φιλίας των λαών, Μόσχα), «Η πολιτική της ΕΣΣΔ στο Κυπριακό ζήτημα, 1953-1974: μεθοδολογία και ερευνητικές προκλήσεις». Σχολιασμός: Νίκος Χριστοφής (αναπλ. καθηγητής τουρκικής ιστορίας και πολιτικής, Κέντρο Τουρκικών Σπουδών, Shaanxi Normal University, Σί'αν), Λάμπρος Φλιτούρης (επικ. καθηγητής ευρωπαϊκής ιστορίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων) (7.4.2022).

Γιώργος Τζεδόπουλος (διδάσκων, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων), «Ιστορία και ψηφιακές ανθρωπιστικές επιστήμες». Συντονισμός- παρεμβάσεις: Λήδα Παπαστεφανάκη (αν. καθηγήτρια), Λάμπρος Φλιτούρης (επικ. καθηγητής) (11.5.2022).

Γιώργος Τζεδόπουλος (διδάσκων, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων), «Θρησκευτική ομολογία, συλλογικές ταυτότητες και εθνική συγκρότηση. Κωνσταντινούπολη, τέλη 17ου αιώνα». Σχολιασμός: Γιώργος Κουτζακιώτης (κύριος ερευνητής, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/ΕΙΕ), Μαρίνος Σαρηγιάννης (ερευνητής Α΄, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών/ΙΤΕ) (26.5.2022).

Διάλεξη: Αντώνης Λιάκος (ομότιμος καθηγητής ιστορίας Ε.Κ.Π.Α.), «Ποιοι ανήκουν στην ευρωπαϊκή οικογένεια; Ο δυτικός κανόνας ιστορίας μετά τον πόλεμο στην Ουκρανία» (Αμφιθέατρο Κεντρικής Βιβλιοθήκης Πανεπιστημίου, 29.11.2023). Διοργάνωση: Π.Μ.Σ. «Νεότερος και Σύγχρονος Κόσμος: Ιστορία, Λαογραφία, Ανθρωπολογία» & Τομέας Ι.Ν.Χ. / Εργαστήριο Ιστορικής Έρευνας Νεότερων και Σύγχρονων Κοινωνιών.

*

Παρουσίαση του βιβλίου του Αντώνη Λιάκου, *Ο ελληνικός 20ός αιώνας* (εκδόσεις Πόλις) (Πολιτιστικός Πολυχώρος «Δ. Χατζής», 30.11.2022). Ομιλίες: Λήδα Παπαστεφανάκη (αν. καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων), Ηλίας Σκουλίδας (επικ. καθηγητής, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων), Λάμπρος Φλιτούρης (επικ. καθηγητής, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων) και ο συγγραφέας Αντώνης Λιάκος. Συντονισμός: Φιλήμων Καραμήτσος (δημοσιογράφος). Διοργάνωση: Πνευματικό Κέντρο Δήμου Ιωαννιτών και Τομέας Ιστορίας Νεωτέρων Χρόνων Τμήματος Ιστορίας & Αρχαιολογίας.

*

Ομιλίες προσκεκλημένων ομιλητών/ ομιλητριών στο πλαίσιο μεταπτυχιακών σεμιναρίων

Στο μεταπτυχιακό σεμινάριο «Το φύλο στην ιστορία της εργασίας» (εαρ. εξ. 2021-2022, διδάσκουσα: Λήδα Παπαστεφανάκη):

- Manuela Martini (καθηγήτρια, Παν/μιο Lumière Lyon 2), «Remunerations, women's work and family budgets in Europe, 19th-early 20th centuries» (30.3.2022).
- Στέφανος Ιωαννίδης (μεταδ. ερευνητής, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων) «Η γυναικεία εργασία στον κλάδο παραγωγής οικιακών ηλεκτρικών συσκευών στην Ελλάδα, 1950-1974» (4.5.2022).
- Ποθητή Χαντζαρούλα (αν. καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Αιγαίου), «Γράφοντας την ιστορία της έμμισθης οικιακής εργασίας: πηγές, συναισθήματα, υποκειμενικότητα» (2.6.2022).

*

Στο μεταπτυχιακό σεμινάριο «Εικόνα και Ιστορία» (εαρ. εξ. 2021-2022, διδάσκων Λάμπρος Φλιτούρης):

- Βίκυ Καραφουλίδου (ΕΔΙΠ, ΑΠΘ) «Η φωτογραφία ντοκουμέντο: η αμερικανική κληρονομιά» (11.4.2022).
- Μανόλης Κασσιμάτης (εικαστικός-ερευνητής ιστορίας της φωτογραφίας) «Ερευνώντας-καταγράφοντας φωτογράφους-φωτοκινηματογραφιστές της δεκαετίας του 1940» (6.5.2022).
- Γιώργος Ανδρίτσος (Δρ. ιστορίας), «Κινηματογράφος και Ιστορία: η Κατοχή και η Αντίσταση στον Ελληνικό Κινηματογράφο» (9.5.2022).
- Νίκος Καραγιαννακίδης (ιστορικός), «Ιστορία της Καβάλας δια μέσου της φωτογραφίας» (23.5.2022).
- Ελπίδα Βόγλη (αν. καθηγήτρια, Δ.Π.Θ.), «Η διαφήμιση με τη ματιά της Ιστορίας» (30.5.2022).
- Αναστασία Κοντογιώργη (επικ. καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων), «Με το βλέμμα του κατακτητή: φωτογραφίες Γερμανών στρατιωτών στην Ελλάδα της Κατοχής και ο ρόλος της φωτογραφίας ως «ντοκουμέντο» (31.5.2022).

*

Στο μεταπτυχιακό σεμινάριο «Ευρωπαϊκός αντισιμιτισμός και Ολοκαύτωμα: ζητήματα ιστοριογραφίας» (χειμ. εξ. 2022-2023, διδάσκουσα Λ. Παπαστεφανάκη):

- Μαρία Καβάλα (επικ. Καθηγήτρια, Α.Π.Θ.), «Η γενεαλογία του κειμένου 'Τα πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών' και η πολιτική χρήση του» (21.12.2022).
- Ελένη Μπεζέ (μεταδ. ερευνήτρια, Παν/μιο Θεσσαλίας), «Ελληνες Εβραίοι αμέσως μετά τη Σοά (1945-1955). Ζητήματα μνήμης και ταυτότητας» (11.1.2023).

*

Θερινό Σχολείο με τη συνεργασία του Τομέα Ιστορίας Νεωτέρων Χρόνων / Εργαστήριο Ιστορικής Έρευνας Νεότερων και Σύγχρονων Κοινωνιών

1^ο Θερινό Σχολείο Ιστορίας και Οικονομίας της Πρέβεζας, με θέμα «Οικονομικές κρίσεις και ιστορικότητες» (Πρέβεζα, 7-10.7.2022). Συνδιοργάνωση: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και Ε.Α.Π.

Τυπώθηκε στο Πανεπιστημιακό Τυπογραφείο

